

А 2017

4625к

50
ЖЫЛ
ҚАЗАҚ
ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ

Дихан
ҚАМЗАБЕКҰЛЫ

Алаш арқауы

Дихан
ҚАМЗАБЕКҰЛЫ

АЛАШ АРҚАУЫ

Алматы
2017

ӘОЖ 82.512.122.09+94 (= 512.122)
КБЖ 83.3 (5Қаз)
Қ 31 ✓

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
«Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату,
қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау
және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару және тарату»
, кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
«Алаш» мәдениет және рухани даму институты

Пікір жазғандар:

С.Аққұллы, PhD, әлихантанушы
Қ.Кеменгер, филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Қамзабекұлы Д.

Қ 31 **Алаш арқауы** (зерттеу мақалалар). – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» баспасы, – 2017. – 408 бет.

ISBN 978-601-80664-3-6

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор, алаштанушы Дихан Қамзабекұлының бұл жинағына елдік және мемлекетшілдік тарихымыздың айрықша кезеңі – Алашқа арқау болған құбылыстар, тұлғалар, ұйымдар, жиындар, ізденістер, оқиғалар туралы әр жылдары баспасөз бетінде жарияланған зерттеулері мен мақалалары еніп отыр.

Кітап ұлт руханиятына ынтызар жалпы қауымға арналған.

ӘОЖ 821.512.122.0
КБЖ 83.3 (5Қаз)

ISBN 978-601-80664-3-6

© Қамзабекұлы Д., 2017.
© «Қазақ энциклопедиясы», 2017

АҢДАТУ

Биыл Алаш қозғалысының 100 жылдық мерейтойы. Бұл – аса елеулі, өте маңызды меже, Қазақ елі мемлекетшілдігінің асыл арқауы.

Бірсыпыра замандастарымыз (ішінде үлкені де, кішісі де бар) «Алаш қозғалысы», «Алаш партиясы», «Алаш үкіметі» деген ұғымдарды шатастырады. Айталық, біз бүгін «Алаш қозғалысы» деп жүрген қоғамдық-саяси серпіліс немесе ояну 1917 жылдан әлдеқайда бұрын пайда болған.

Ал, Түркістан мұхтарияты (1917 жылдың 27 қарашасы), Алаш автономиясы (1917 жылдың 13 желтоқсаны) – мемлекетшілдік тәжірибе бастауы. Елдік мәртебенің айқындалған, ұлт жұлдызының жанған күні. «Елім-айлап!» аңыраған шақтан Хан Кене тұы жсығылған күнге дейінгі және кейінгі қалың қайғыны серпілткен күн.

Сол қуаныштың, сол азаттықтың ақ шаңқан үйін көп кешікпей большевизм дауылы зорлықпен жықса да, елдің бірлігі мен ердің білігі жұрт жүрегінде сақталып қалды.

Исі қазақ діліне осыдан бір ғасыр бұрын Алаш ерлігіне, Алаш жанқиярлығына, Алаш азаматтығына ескерткіш орнатып үлгерген еді.

Тарих пен ұлт шежіресін нарақтап көрсеніз, сын сағаттарда халық Алашты еске алған. Алашқа жүгінген. Ойының астарында, ділінің түкпірінде, тілінің ұшында Алаш тұрған. Бұл – жай сөз емес, мың дәлелі бар дәйекті сөз.

XX ғасырдың қан қасап кезеңінде – ашаршылығында, қырғынында, соғысында, тұтқынында, меңіреуінде, еңіреуінде – ел Алашты жадында жаңғыртып жұбанған. Тәубаға келген. Тірілген. Намысын түйіп сақтаған шүберекпен көз жасын сүрткен... Осының бәрі Алаш арқауы еді.

Күн сәулесі түсер шаңырақ тұмшаланғанда, есік-терезе бекітілгенде, аға толқын рухани ортаға Абай деп – тұтас қазақ әлемін, Махамбет деп – хандық тұсындағы жырау толғауын, Сұлтанмахмұт

деп – ұлт зиялылары жұрнағын алып келді. Бұл да – үзілмеген Алаш арқауы еді.

Елуінші жылдары Мағжан өлеңін оқығандарды 25 жыл абақтыға жапқанда, сексен алтыншы жылы «әр ұлтқа – өз басшысы» деп айтқан жастарды ату жазасына кескенде, тоталитарлық билікке қасқайып бас көтерген ерлер де Алаш арқауының жемісі-тіні.

Қазір таза тіл, ұғынықты тіркес, жүйелі сөйлем іздесек, көркем сөзге ұста ұлт зиялылары мұрасына – классикаға жүгінеміз. Осы да – Алаш арқауы. Білім, ғылым бастауына ұмтылсақ та, Алаштан шығамыз.

Тәуелсіздіктің ширек ғасырлық межесінде дара жолымыздың тағылым-сабақтарын парықтадық. Үздіксіз, үзіліссіз алға жылжыған тарих көшінде ұлтты – ұлт, елді – ел еткен құбылыстар, оқиғалар, тұлғалар бағамдалды. Осы аяда Алаштың, ұлт зиялыларының шоқтығы биік екені айқындалды. Жаңа дәуірде Алашты зерттеу – ұлттық даму мен оркендеуді зерттеу, елдік ұйысудың саяси-мәдени тетіктерін анықтау, мемлекеттік рухани сапа мен жауапкершілікті зерделеу болып шығады.

Алаш пен ұлт зиялыларын зерттеудің бағыттары біршама:

Алаштанудың тарихи-танымдық бағыты. Мұнда қаралатын негізгі мәселелер: Алашқа қатысты маңызды, тың мәліметтерді, дерек көздерін табу, жүйелеу және кешенді зерделеу; оларды жаңа көзқарас тұрғысынан мұқият зерттеу. Сонымен қатар ХХ ғасыр басындағы ұлт оянуын әлемдік саяси үдерістер аясында қарау маңызды.

Алаштанудың тілдік-әдеби зерттеулер бағыты. Бұл бағыт бойынша Алаш кезеңінің көркемөнері мен тіл-әдебиет зерттеулері ғылым зәруліктері тұрғысынан зерделенеді. Түркі дүниесі рухани дамуындағы ұлт тілі, ұлт әдебиеті ерекшелігі зерделенеді.

Алаштанудың дүниетаным, діни ұстаным, мәдениеттану бағыты. Бұл бағытта философия, психология, дінтану мәселелері жәдитшілдік және түрікшілдік және ортақ тарихи-мәдени кеңістік аясында зерттеледі.

Алаштанудың стратегиялық зерттеулер бағыты геосаясат, қауіпсіздік мәселелері, шектес ел мен шет ел ықпалдастығы, қарама-қарсылығы, өзара байыптамалары тұрғысынан қарастырылады. Бұл зерттеу жүйесі де Алаш тәжірибесінің үзілмейтінін айқындайды.

Ел қазіргі алаштанудан елеулі серпілісті – елдік, бірлік, өрлік, ерлік арқауындағы істі күтеді. Ахмет Байтұрсынұлының «ғылым мен өнер елсізді – елдіге, жоқты – барға теңгереді» деген нақылын заман сұранымына сай байыптау – уақыт талабы.

ЕЛДІК АРҚАУЫ

АЛАШ АЙНАСЫ

Алаш – Қазақстанның бүгінгі «Мәңгілік ел» мұратын өз тұсында саясат пен руханият тұрғысынан тереңдеткен, айшықтаған кезең атауы.

Алаш – Қазақ елінің мемлекет құру тәжірибесі мен мемлекетшілдік мүддесінің үзілмеген арқауы.

Алаш – Тәуелсіздік жылдары Қазақстан Республикасының батыл да бастамашыл білік пен парасат, білім мен жауапкершілік тарихына қараған айнасы.

Биыл Алаш Орда үкіметінің немесе Алаш автономиясының құрылғанына 100 жыл толады. Мұның қапталында қазақ қайраткерлері құрылуына тікелей қатысқан Түркістан автономиясының немесе мұхтариятының ғасырлық тарихын байыптаймыз. 2016 жыл – Алаш көшбасшысы Ә.Н.Бөкейханның 150 жылдығын ЮНЕСКО аясында атап өттік. Экономикалық қиындық пен ниет қиғаштығы ұштаса кетіп, елдік шара деңгейі шымырланбаса да, ұлттың Әлиханға деген шексіз сүйіспеншілігі бәрімізді тәнті етті.

Аса маңызды 100 жылдық тарихи дата ұлт мерейі ретінде мемлекетімізді, зиялыларымызды қатты толғандыруы тиіс. Оразды жұрттарда мұндай шараларға кемі 5 немесе 10 жыл бұрын даярланады. Жоспар құрып, бағыт-бағдар түзейді. Оқығандары ақылдасады, саясаткерлері заңдастырады, халқы қолдайды, әлем әсерленеді.

Біз де жақсылықтан үміттенеміз. Өйткені бастамашыл ғалымдарды былай қойғанда, тарихқа ынтызар, елге жауапкер Елбасымыздың «Тарих толқынында» атты кітабында: **«Алаш зиялылары... сол айтулы есімдердің білімдарлық һәм азаматтық тәлімдерінде кейде көріне бермейтін де арналар бар. Оның бағасын ұрпақтары, бүгінгі қазақ зиялылары беруге тиіс. ...Бұлар – тарих толқынындағы мәдениетіміздің кіндік тұлғалары»** деп жазылған (Назарбаев Н.Ә. *Тарих толқынында. Алматы: Атамұра, 1999. – 156–179-б.*).

Осы бірауыз сөзге көп мағына сыйып тұр.

«Көріне бермейтін арналар...».

«Бағасын ұрпақтары мен зиялылар беруге тиіс...».

«Мәдениетіміздің кіндік тұлғалары...».

«Кіндік тұлғалар» дегеннен бастайық. Бұл – нағыздың нағызы, ұлттың жүрегі мен қаны, жаны мен ары деген сөз. Адамзаттың дамуы да,

үрім-бұтағы да кіндікпен жалғасып, кіндіктен тарайды. Алаш тұсында «центр» дегенді «кіндік» деп аударған. Ол бұған да сәйкес келеді. Ендеше кіндік тұлғалар туралы елге кеңінен мағлұмат беру, тағылымды әңгіме айту – маңызды іс.

Алаш зиялыларын біз қаншалықты бағаласак, байыптасак, ұлт тарихын да соншалықты бағалап, байыптай алғанымыз. Ал, егер оған атүсті қарасак, бұл кезенді «көп кезеңнің бірі» деп шешсек, онда өзіміздің жер болғанымыз. Тарихи баға туралы мәлімет алып, халық санасы қабылдайтын тұжырымдама жасау – жауапты жұмыс.

Алаштың көріне бермейтін арналары шаш етекпен. Ол неге көрінбейді? Немесе біз оны қалайша көре алмай жатырмыз? Көрінбейтін себебі – бүгінде көп замандастарымызға оны көре алатындай сана, тіпті қарапайым көзілдірік жетпей тұр. Бәлкім, бұл да асыра айтқандық шығар, дұрысы, ниет болмай тұр. Ал, жалпы жұрттың көруіне кедергі келтіріп отырған нәрсе – құлықтың жоқтығы, кең насихаттың жетімсіздігі, мәселеге кешенді түрде қарамаушылық. Әрине, танның ататыны секілді, бұлай бола бермейтіні де ақиқат. Сондықтан да Алаштың көріне бермейтін арналары туралы зерделі ой айтып, қағидатты пікір білдіру – жай талап емес, мемлекеттік хәм мемлекетшілдік талап.

Жалпы, аса ірі тарихи құбылыс туралы ой түйіндеу – түйенің жүгінен де ауыр батпандаған жұмыс. Алаштың дара тұлғасы Әлихан Бөкейханнан қалған мынадай бір сөз бар: «Өзің түйеден өткен жетекші болсаң, саған ақыл не керек?». Мұның бүгінгі кері – Алаш туралы шектеушілікке барып, «ұлт тарихын жақсы білемін, сондықтан баға бере аламын» деп, жоғары-төмен жұртты алдаусырату.

Бұл ретте екі сәтті айта кетуіміз керек. Бірінші, «Алаш» деген ұғым қалай пайда болды және оның тарихтағы орны қандай болды? Жалпы, «Алаш» деген ұғым «алты Алаш», «алаш халқы», «алаштың баласы» деген мағынада бұрыннан бар. Десек те, әр дәуір әр ұғымға өзінше сипат береді. XX ғасырдың басында, яғни 1907 жылы казактардың Ресейдің Мемлекеттік Думаға сайлану құқығынан айырылып қалуы халықтың намысына қамшы боп тиді. М.Дулатұлының «Оян, казак!» дейтін тұсы – осы кезең. Ақылға салып көріңіз, 6 миллион казактан Думаға бірде-бір депутат сайланбаған. Бұл – Заң шығарушы органда казактың сөзін сөйлейтін бірде-бір адам болмаған деген сөз. Сол кезде Ресейдің дәрежесінде оқыған, шетелде білім алған казак азаматтары мұны қорлық деп білді. Өйткені, бұған дейінгі күшпен таратылған екі Думада да жұмыс істеген азаматтар аяқ астынан өздерінің керексіз болып қалғанына наразы болды. Шынында да, кеше ғана халықтың жоғын жоқтап, мұның мұндаған адамдар енді сол халықтың сөзін сөйлеуден қалды. Мұның себебі не?

1891 жылы «казактың жері – қазынаның жері» болып жарияланып,

Алаш арқауы

Ресей империясының меншігіне өтеді. Сөйтіп, казактың жерін тартып алған империя казактарға отырықшы елге айналып, 15 десятинадан жер алуды ұсынады. Мұны казак зиялылары құп көрмейді. Егер казактар он бес десятинадан жер алса, мыңдаған жылдар бойы жайлау, қыстау, күзеу деп көшіп-қонып жүрген халық әп-сәтте ұлан-ғайыр жерден айырылады.

Ал, патша жерге катысты акцияны ұзаққа созды. Сөйтіп, казактарға «Біз сендерге жер ұсындық, өздерің жерді алмадыңдар. Қазір сендердің жерлерің жоқ» деп кокан-лоқы салды. Патша казак жерінің тарихи топонимикасын былай қойғанда, казактың жерінде казактың бейіті бар екендігін, бейіттерде бабалардың сүйегі жатқандығын да ескерген жоқ. Нәтижесінде, казактар өз ата-бабаларының жерінде тұрып, цыгандар секілді жері жоқ халықтың санатына енді.

1906 жылы казак азаматтары Мемлекеттік Думаға алғаш рет сайланды. Сол жылы 17 қазанда манифест жариялаған Патша өкіметі шет ұлттарға баспасөз бостандығын беріп, ұлт мектептерінің ашылуына мүмкіндік туғызды. Мұндай оқиға бұған дейін тарихта болған жоқ.

1861 жылы Ресейде крепостниктік право жойылғаны мәлім. Бұған дейін Ресей өзін-өзі құлданған мемлекет болатын. Біздің ғалымдар мұрағаттан XIX ғасырда казак ұл-қыздарының құны қанша тұрғаны жөнінде деректер тауып отыр. Бұл – Сібірдің құл базарының тарифі. Өз-өзін құлданған империя шет жұртты аясын ба! Сол кезде теңсіздікке қарсы алғашқылардың бірі болып Қырым татарлары бас көтерді. Өйткені, олардың көшбасшысы Исмаил Гаспринский Еуропамен байланыста болды, жалпы түріктің жоғын жоқтап «Тәржіман» газетін шығарып тұрды. Ресейдің өз көрін өзі қазып жатқандығын, түптің түбінде құрдымға кететінін айтқан да осы татарлар болатын. Ә.Бөкейхан мен А.Байтұрсынұлы ұстаымыз деп есептеген осы Гаспринский Францияда, Шығыста оқып, ағартушылық бағытта көп кітап, оқулық жазған. «Орыс-Шығыс келісімі» атты еңбегінде Ресей империясының карамағындағы 20 миллион түрік-мұсылманды (оның ішінде 6 миллион казак та бар) надан қылып ұстап, шоқындыруға тырысқан империяның әрекетін сынға алады. Осының бәрі айналып келгенде Алаш қозғалысының басталуына түрткі болды. Алаш оянуы деген кезде біз XX ғасырдың басындағы ұлт құқының аяққа тапталуына қарсы жұмылған зиялылық күнті айтамыз. Ал, 1917 жылғы төңкеріс күтпеген оқиға болды. Ресей осы құрдымға жайлап аяндап келе жатқан болатын. 1914 – 1918 жыл аралығында Бірінші дүниежүзілік соғыс болды. Патша өкіметі дегенін қылып, қол астындағы халықтардан әскер жасақтады. Осы екі аралықта бітіспес шайқас басталды. Большевиктік партия империяның құрып бара жатқанын мықты пайдаланды. Бірақ тап осы кезде Кавказдың, Финляндияның, біздің зиялылар «большевиктер билік басынан қысқа мерзім аралығында кетіп қалады» деп мақалалар жариялады. Алайда большевиктер билік басынан кеткен жоқ. Керісінше,

тұрақтап қалды. Сол кезде бұған дейін кезең-кезеңмен орындалады деп жоспарланған жұмыстарды тез арада іске асыру керек болды. Сөйтіп, күн тәртібіне «автономияны қай жерде жариялаған жөн?» деген сауал шықты. Орынборда жариялайын десе, ол большевиктердің қолында. Ташкентте Түркістан автономиясын жариялайын дегенде, большевиктер бұл шаһарды да басып алды. Сол себепті Түркістан автономиясы Қоқанда жарияланды. Тарихта «Қоқан автономиясы» деп кате жазылып-айтылып кеткен. Негізі, ол – Қоқанда жарияланған Түркістан автономиясы немесе мұхтарияты. Басқаша айтқанда, Түркістан халықтарының автономиясы. Ол қазаққа да, түрікменге де, өзбекке де, қырғызға да, тіпті тәжікке де ортақ. 1917 жылдың аяғында құрылған автономияның ғұмыры небәрі 3-ақ айға созылды. Үш айдан кейін большевиктер Қоқанға келіп, бар жұртты қырып тастады. Өздері күшпен құлатқан Түркістан автономиясының орнына тура сол атаумен 1918 жылы Ташкентте «советтік» автономия құрды. Ал Орынборда 1917 жылы 13 желтоқсанда Алаш Орда үкіметі жарияланады. Сол кезде үкімет деген аты болмаса, ол «Алаш автономиясы» болатын. Үкіметтің өмірі 1917 жылдың аяғынан 1919 жылдың ортасына дейін созылды. Бұл көп уақыт емес. Дегенмен, осы аралықта қазақ халқының қазіргі мемлекеттік нышандары мен негіздері қалыптасты. Әскер құрылды, заң шықты, үкімет құрамы жасақталды, Алаш Орданың мемлекеттік атрибуттары пайда болды.

Айта кету керек, сол кезде Алаш Орда үкіметі мен Түркістан автономиясы жарияланбағанда, қазір біз Ресей Федерациясының құрамындағы Татарстан, Башқұртстан сияқты автономиялық республика болатын едік. 1917 – 1919 жылдар аралығында қазақ қайраткерлері Сталинмен, Ленинмен қайта-қайта келіссөз жүргізіп, шекарамызды анықтады, бүгінгі республиканың негізін қалыптастырды. Біз сөз етіп отырған тарих – бұралаң, қиын болғанымен, өте жарқын тарих. Қалай дегенде қазақтың еуропалық дәрежеде қайта оянуы, ендігі дамуын әлемдік үдерісте парықтауын айрықша өсу деп қабылдаған жөн.

Алаш Орда үкіметінің жасақталуы, құрылу үдерісі қазір кейбір азаматтар тарапынан кейде көтеріліп калатын парламенттік-президенттік билікке келеді. Кезінде Әлихан Бөкейхан үш үміткердің арасынан сайланып, Алаш Орда үкіметінің төрағасы қызметін атқарған. Әлемдік демократиялық жаңа саяси үдеріске сәйкес, сайлауда жеңіске жеткен партия премьер-министрді сайлап, сол елді басқаратын билік күші болып жатты. Алаш Орда да тура осылай істеген. Яғни, партия төрағасы үкімет төрағасы қызметін қоса атқарған.

Ал, енді партияның сипаты, бағыты қандай десек, бүгінгі ұғыммен айтқанда, бұл – либералдық-демократиялық партия. Негізгі ұстанымы елдің демократиялануы, шұғыл реформалар және бір жаққа бұра тартпай, орта әрі икемді бағытты темірқазық тұту.

Алаш арқауы

Кеңес өкіметі кезінде «қазақ зиялыларының басы бірікпейді, қазақтың жауы – қазақ» деген түсінік пайда болды. Абайдың өзіндік контексте пайдаланған сөзі сыртқа шығып, елге басқаша мағынада тарап кетті. Жалпы қателікті қағидатқа айналдыру өте зардапты. Мысалы, кеңес тарихы Кенесарыны халықтың жауы етіп көрсетті. «Өзіне қосылмаған халықтың бәрін қырып тастады» деп айыптады. Мысалы, М.Сералиннің «Топжарған» деген поэмасында бір жігіттің тағдыры арқылы Кенесарының оқиғасы айтылады. Осы поэмаға кейінгі заманның баспагерлері көп зиян жасаған. «Кенесары кіріп келген кезде жиналған жұрт үйдің төрін ұсынады» деген мағынадағы сөз бұрмаланып, «хан кіріп келген кезде елдің бәрі шулайды» деп өзгерген...

Кезінде «Айкап» өмірге өзінен кейін келген «Қазақ» газетін қолдап мақалалар жазды. Артынан саяси топтар оларды бір-біріне қарсы қойды. Дегенмен, олар бір-біріне қарайласпай кеткен жоқ.

Кеңес тұсында және кейде қазір де бәз біреулер Батыс Алаш Орданы Шығыс Алаш Ордадан бөліп, бірін-біріне қарсылықтан пайда болған бөлініс деп топшылағанын білеміз. Бұл да – жаңсақ пікір. Ол – аумақтық бөлініс ғана.

Алаш зиялыларының дұрдараздығы белгілі бір пікірталас аясында ғана болуы мүмкін. Ал, ұлттық деңгейдегі келіспеушілік олардың арасында болған емес. Ұлттық ұйысудың негізі – Алашта жүйелі және айқын көрінеді. Өйткені, олардың ауызбіршілігі өте мықты еді. Тіпті олар бір-біріне хат жазғанда «Жаным, құшақтап сүйдім» дейді. Бүгінгі зиялылар бір-біріне дәл осылай хат жаза ала ма? Екінші бір мәселе, қазақ зиялыларының бірлі-жарымы ғана эмиграцияға кетті. Оның ішінде М.Шоқай мен Р.Мәрсекұлы бар. Елден жырақ кету туралы ұсыныс Міржақыпқа да, Әлиханға да айтылған. Бірақ олар мұны қабылдамаған. «Не болса да елмен көреміз» деп шешкен. Бұдан кім ұтты – бұл намыспен адалдықтың құпиясы, бәлкім шындығы. Әлихан атылды, Міржақып Сібірде айдауда қаза болды... Олардың өлімі де тағылымды.

Қазіргі біздің қоғамда тәуелсіздік талаптарынан туындайтын жақсы үдерістер жүріп жатыр. Біріншіден, қазақ ұлттығына келіп, елдікті таныды. Тарихтың ащы сабақтарын білді. Ендігі бір ескерер жайт: осы өткенді қорыта отырып, оның жақсылықтарын бүгінгі қоғамға жарату мәселесінде бейжай күйдің де барын жасыруға келмес. Елбасымыз таяудағы Ұлытау сұхбатында осы дерттің емін жақсы көрсетті.

Танымдағы кемшілік себебі, замнастарымыздың белгілі бір дәрежеде Алаш қайраткерлерінен, зиялылардан қандай сабақ алу қажеттігін сезінбеуінде шығар деп ойлаймыз. Мынадай ой келеді. Біздің әріптестеріміз, ғалымдар Алаш зиялыларының еңбегін том-том қылып шығарды. Бірақ бұл кітаптар тек сөреде тұратын жылтыраған дүние болып қалмауы тиіс. Алаш зиялыларының бейнесі де, олардың шығармалары-

ның оқылуы, насихатталуы – бүгінгі ұрпақтың олжасына айналуы керек. Осы тұрғыдан келгенде «бұның кандай пайдасы бар?» деген сұрақ туындауы мүмкін. Біріншіден, Алаш рухын насихаттау сол зиялылар секілді елдікті ойлауға, кез келген нәрсені салмақтап, оған ұлт мүддесі тұрғысынан баға беруге үйретеді. Екіншіден, қазақтың әсіреқызылдыққа, көшірмешілікке баруын тыю жағынан да пайдасы мол. Алаш арыстары шығарған «Қазақ» газетін қараңыз. Бұл газет оқырмандарына сол заманның әлемдік деңгейдегі іргелі ғылым мен қайраткер азаматтарын таныстырып отырды. «Қазақ» газетінің нышанында қазақтың киіз үйі тұр. Оның түндігі Батыстан ашылған, бұл қазаққа сәуле батыстан келсін дегенді білдірді. Бірақ бұл сәуле келгенімен, оның мазмұны ұлттық болуы тиіс. Сол себепті таразы, парасат, талғам болсын деп, үйдің есігіне ұлт атын жазып қойды. Бұдан батыстық үлгідегі нәтижеге тез жететін форманы пайдалана отырып, мазмұнын қазақыландырып, ұлтқа қызмет етуге жұмылдыру тиіс деген ой айшықталды.

Тағы бір мәселе: кез келген қоғам үшін діннің орны ерекше. Рухани құндылықтар, адами мәдениет тек дінмен суарылады. Біздің мың жылдан астам тарихымыз, әдебиетіміз өзіміздің хақ дініміз – дәстүрлі ислам құндылықтарымен біте қайнасып жатыр. Қазақтың 50-60 пайыз сөздерінің өзі дін арқылы енді. Сабыр, зейін, әділет деген сөздерді тарқатсаңыз, ар жағынан бәрібір ислам ұлықтайтын жақсы дүниеге алып келеді. Ал осы ұғымдарды Алаш зиялылары қалай терең түсіндіреді десенізші. Сондықтан да біз қазір «бізге Абай мен Алаш тұлғаларының парасатынан өткен ислам керек» дейміз.

Алаш қайраткерлерінің түсінігінде діндар адамның бүкіл болмысы иманды болуы тиіс. Мәселен, Мұстафа Шоқай бір еңбегінде «Менің бірталай әріптестерім бұл дүниеде жасаған күнәсінің о дүниеде алдынан шығатынын біледі. Осындай адамдардың бар скеніне қуанамын» деп жазады. Яғни, саяси тұлға иман мен ардың, обал мен сауаптың бар скендігін білуі тиіс. Сондықтанда, дін үшін «жай ғана садақа беріп, құрбан айтты атқара салу» дұрыс емес. Бұл бүкіл қоғам тіршілігіне енуі қажет. Тура осы мағынадағы дүниені Шәкәрім, Ғұмар Қараш секілді Алаш арыстарының шығармаларынан көреміз. Адамның жаны мен тәні, ойы мен ісінің екіге бөлінгеніндей болмауы тиіс. Бәрі жұп-жұмыр болып бір жерден табылса – игі. Осындай сабақтардың қоғам үшін де, ұлт үшін де пайдасы зор болатынына күмән жоқ.

Алаш ұғымы, ұлт зиялылары мәртебесі халық жадынан күштеп өшірілген, жойылған шақта мемлекетшілдік мұрат елдік арқауды арнамысқа түйіп сақтап қалды. Алаш көшбасшыларын толық құртуға бағытталған «қызыл қырғын» жылдары да елдің арманы әділеттік үшін күреспен бекітілді. 1940 – 1941 жылдары Батыс Қазақстанда құрылған «Қазақ халқын қорғаушылар» одағы (Ғұбайдолла Әнесұлы бастаған

Алаш арқауы

жастардың ерлігі) осыны растайды. 1940 – 1950 жылдары Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде Алаш тұлғалары өсеті айтылды. Фашистік Германия тұтқынындағы қазақ жауынгерлері қос қырғынның ортасында жүрсе де газет-журнал шығарып, Алаш мұратын сатпайтынын мәлімдеді. Б.Момышұлының соғыс күнделіктеріне Алаш зиялыларының мұрасы жазылды. М.Әуезов, Қ.Сәтбасов, Ә.Марғұлан еңбектері ұлттық астармен көп дүниені игеруге болатынын мензеді. Жастардың «ЕСЕП» (елін сүйген ерлер) партиясы мүшелері атылу мен сотталудан қорықпады. Кеңестік «жылымық» тұсында біршама ізденіс болды. Атылып кеткен Сәкен, Ілияс, Бейімбеттерді ақтау арқылы әдебиетке сәуле түсірілді. Мағжан мұрасы «самиздат» арқылы таратылды. 60-жылдары «жауын-жауынның астымен» Бернияз Күлейұлының «Айтшы, аққайың» жинағы мен Қошке Кемеңгерұлының «Алтын сақина» кітабы жарияланды. Алаштан тамызық болып қалған Мұхтар Әуезовтің перзенті Мұрат бастаған Одақ орталығында оқитын студенттер «Жас тұлпар» ұйымын құрып, әжептәуір отаншыл іс-қимыл жасады. Профессор Бейсенбай Кенжебаев бастаған ғалымдар мұраттануды тереңдетіп, көнетүркі дәуірі әдебиетін, хандық замандағы жыраулар толғауын зерттеді. Мұхтар Мағауиннің «Алдаспан» жинағы шықты, орыс тіліне аударылған жыраулар мұрасы Ленинград баспасынан жарық көрді. Қазақ тарихи романдар шеруі басталды. Ілияс Есенберлиннен бастап ұлт жазушылары Отан тарихын көркем тілмен, әсерлі бояумен жеткізді. Санада жаңғырулар басталды. Дала философиясы зерттелінді. ҚазМУ-дың журналистика факультетіндегі ескі газеттер зертханасы (Қайыржан Бекхожин үйлестірген) жас қаламгерлер ізденісіне, М.Әуезов мұражайындағы Халық университеті дәрістеріндегі батыл тарихтану (Рахманқұл Бердібай бастамасы) ел игілігіне айналды. 80-жылдардың басында талантты акын Бауыржан Үсенов «Қара машина» атты өлең жазып, іздеусіз қалған ұлт зиялыларын жоқтады.

Міне, осы және басқа да үдерістер қазақ халқын 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісіне дейін пісіріп, жетілдірді. 1987 жылы желтоқсаншыларды жазалау ісінде, Кремль функционерлері мен олардың жергілікті жандайшаптары әзірлеген «қазақ ұлтшылдығы» туралы құжатта, соған байланысты талқылауларда «Алаш әсерінің» айтылуы жайдан-жай емес.

Біз – Тәуелсіздігіміздің ширек ғасырында БАҚ майданы мен алаңын өз көзімен көрген, тіпті соған мүмкіндігінше қатысқан ұрпақ өкіліміз. Осы жылдарда елшіл қаламгерлердің сүйенгені де, сүйінгені де – Алаш жолы, Алаш тәжірибесі, Алаш тұжырымдамасы екен.

Алаш арқауы – біздің мыңдаған жылғы елдік арқауымыздың жалғасы, сапалы кезені. Алаш айнасы – барымызды бағалайтын, жауапкершілігімізді бағамдайтын айна. Біз тарихымыздың осынау баянды шағын, Жаратқан бұйыртқан елдік рухы биік, отаншыл қағидаты айқын, Елбасымыз айтқандай, кіндік тұлғаларын арқаннан мактан тұтамыз.

ЖӘДИТШІЛДІК: ІЗДЕНІС ЖОЛЫ

XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басында Ресей империясының мұсылман халықтары алдында өмір сүру һәм даму жолының екі тандауы тұрды. Бірінші жол – империя мүддесіне сәйкес өмір сүру, яғни ресми Петербордың айтқанына көніп, айдағанына жүру. Екінші жол – ғылыми-біліми әлеуетті пайдаланып, ұлттық сипатты сақтап, күрес тәсілін Ресей шындығына сәйкестендіріп өмір сүру. Әрине, алғашқы жол – ұлтты жоятын жол еді, сондықтан оған түсуге қазақ зиялылары үзілді-кесілді қарсы шықты. Соңғы жол – қауіпті болса да, амалсыздың жолы еді. Қазақ қауымы оқығандарының бағыты жөнінен біркелкі емес болатын. Жоғары, орта, бастауыш білім алғандардың барлығы жалпы халықтың, шамамен жиырма бес-отыз пайызын құрады десек, соның оннан бірі ғана орысша оқығандар-тын. Қалғандарының әр түрлі дәрежеде мұсылманша сауаты бар еді. Бұлардың басым салмағы ауыл мектебінде ғана оқи алғандар болатын. Дегенмен олардың өзін санаттан шығару қисынсыз. Бұрынғы ғылыми әдебиеттерде ұшырасатын «төңкеріске дейін оқығандар туралы» дерек (кейбір әдебиеттерде екі-ақ пайыз деп көрсетілген) негізсіз екенін өмірден ерте өткен ғалым Б.Ә.Кенжетасовтың 1991 – 1994 жылдары жүргізген зерттеулері терістейді. Батыржан Әуезханұлы: XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырда Императорлық Қазан университетін, Қазан Ветеринария институтын және Учительдер семинариясын 79 адам бітірді, 18 адам оқыды деп дәлелдейді /1, 81–85/. Бұл сан бір ғана Қазан қаласы бойынша. Ал, Санкт-Петербург, Том, Саратов, Мәскеу, Киев, Стамбұл, Варшава университетін, Санкт-Петербург Әскери Академиясын, Орман институтын, Әйелдердің Жоғары курсын, Том технология институтын, тағы басқа жерлердегі жоғары оқу орындарын тәмамдағандарды қайда қоямыз? Зерттеуші Ғ.Ахмедов төңкеріске дейін ЖОО бітіргендердің 78-ін, тәмамдағаны белгісіз азаматтың 30-ын атайды /2, 122–139/. Бір ескертетін жай: аталған уақытта әрбір қазақ баласы ауыл мектебінде тілін сындырды. Бұл – оқыған атаулының жүз пайызы мұсылман дәстүрінен, тәлімінен хабардар деген сөз. Екінші есте болатын нәрсе: ауыл мектебін есептемегеннің өзінде, шкoл, гимназия, училище, семинарияда оқыған казактардың есебі түгел алынбаған. Міне, осы мәселе де әдеби-тарихи үрдістен жырақ жатқан жоқ. Себебі, оқудың жайына қарап біз оқырман нөпірін, баяулығын байқай аламыз. Егер сауаты бардың жүз пайызы мұсылманша хат тани алса, ал оның ішінде оннан бір адам ғана орысша білсе, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы білім кеңістігінде исламдық шығыстың рөлі айқындала түседі.

XX ғасырдың 10-жылдары Агиев есімді татар көсемсөзшісі былай деп жазыпты: «Қытайдан Мароккоға дейін, Каирдан Уфаға дейін исламда

Алаш арқауы

козғалыс басталды. Надандық кезеңін ағарту дәуірі алмастырды. Езгі мен зұлымдық орнын еркіндік пен әділдікке босатып беріп отыр. Әлемнің күллі мұсылманы осы сәтті пайдалануы керек. Дінінің тағдыры осыған байланысты: қимылдаса қайта өрлейді, әрекетсіз жатса мүлде жоғалады» /3, 87/. Бұл, әлбетте, көп үндеудің бірі ғана еді. Бірақ казак секілді құқы аяққа тапталған, елі мен жері отарланған ұлт үшін аса қажет үндеу болатын. Империя енесін басқан жұртты қалай серпілту қолайлы, халықтың жаңа заманға қажетті сауатын қайтіп ашу ыңғайлы – осы сұрақтар көзі ашық азаматтарды аз толғандырмады. Исламтанушы Е.А.Резван: «Ислам дәстүрлі таралған елдерде отаршылдық езгіге қарсы саяси-идеологиялық күрес барысында ұлттық мәдени-тарихи сана-сезімді қалыптастыру процесі дін рөлінің артуына қолайлы жағдай жасады, дінтануға қатысты қыруар еңбек жарық көрді», – деп көрсетеді /4, 25/. Қазақ оқығандары мен қаламгерлері тарапынан исламға байланысты іргелі зерттеулер жазылмаса да, XX ғасыр басында олардың қаламынан туған діни-танымдық әдебиеттер нөпірін жоғарыда келтірілген дәйексөзбен түсіндіруге болады. Осы ойға тағы бір қосымша дәйектеме жасаған жөн деп білеміз. Қазақстан Ғылым Академиясы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ғалымдары 1807 – 1917 жылдар аралығында шыққан кітаптардың екі библиографиялық көрсеткішін әзірлеп жариялағаны мәлім. М.Бөжеев, Д.Н.Қазбекова, К.Ш.Бегімбаевалар 1978 жылы құрастырған көрсеткішке 499 кітаптың атауы енсе /5/. У.Субханбердина мен Д.Сейфуллина 1996 жылы жариялаған көрсеткішке 963 кітаптың атауы кірген /6/. Екінші библиографиялық көрсеткіште кітап санының арту себебі: оған алаш азаматтарының, сондай-ақ миссионерлік ұйымдар мен орыс зерттеушілерінің қазаққа қатысты (көбі қазақ тіліндегі христиандық кітаптар) еңбектері енген. Біз осы көрсеткіштегі қазақша шыққан кітаптарды тақырыптық-мазмұндық тұрғыдан саралап қарағанымызда, олардың шамамен 80 пайызы ислам діні мен дүниестанымна байланысты екеніне көз жеткіздік. Қазақ кітаптарының тарихын зерттеген ғалым Ә.Жиреншин: «XX ғасырдың бас кезінде шыққан қазақ кітаптары – дәл сол кездегі толқынған әлеуметтік өмірдің айнасы болды... Оған дәлел ол кездегі кітаптар жаңа заман қойған міндеттерге сай, соның талабынан туып отырған халық ойы мен арманын, болашағын бейнелегендігі айқын көрініп тұрады», – деген еді /7, 152/. Ғалымның кеңестік цензура жылдары айтқан бұл сөзінің астарында көп мағына бар деп есептейміз.

Осы тұста және бір сәтті естен шығармауымыз қажет. Ол – XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында жарық көрген кітаптардың тілі мәселесі. Ғалым Н.А.Баскаков сол кезеңнің тілі туралы былай деп жазады: «Түркі әдеби тіл» деп аталатын бірегей тілдің нұсқалары дифференциацияланып, ұлттық әдеби тілдердің негізін құрады. Алайда әдеби дәстүрдің ортақтығынан олар бір-біріне жақын болып қалды. Көне осман, көне

әзірбайжан, көне түркімен, көне өзбек, көне ұйғыр, көне қыпшақ, көне татар тілдерінің араб жазуын ортақ қолдануы соңғы уақытқа дейін барша түрік оқығандарына мәтіндерді еркін оқып, түсінуге мүмкіндік берді» /8/. Бұл дәйексөз түркі жұртының сауаты барлары бірі екіншісінде шыққан кітаптарды тілдік ерекшелігіне қарамай түсіне алғандығын айғактайды. Осындай ойды татар кітабын жан-жақты зерттеген ғалым А.Ғ.Каримуллин төмендегіше дамытады: «Біздің есебімізге қарағанда, XIX ғасырдың басы мен XX ғасырдың басында татар баспагерлері (XX ғ. басында татарларға тапсырыс беретін қазақ баспагерлері де пайда болды) «қазақ-татар» немесе «татар-қазақ» тілінде, яки татаризмі айқын көрінетін қазақ тілінде 500 шамасында кітап басып шығарды. Бұлардың тілін анықтауда әжептәуір қиындық туады. Қазан университетінің профессоры Н.Ф.Катановтың өзі оларды бірде «қырғыз-қайсақ», екінші жерде «татар», үшіншіде «татар-қырғыз» тілінде жазылған дейді» /9, 20/. Біз, әрине, бұл жерде А.Каримуллиннің әдеби тілдердің қалыптасу заңдылығын аса қаперге алмағанын, татар баспагерлерінің «редакторлық, корректорлық хұқығын» ескермегенін түсінеміз. Алайда бізге керегі – «аралас» тілде, немесе «татарша» жазылған кітаптарды қазақтардың оқи алғандығы. Абрар Ғибадуллаұлы: «Басқа түрік халықтарының татар басылымдарын түсініп оқуына ешқандай кедергі болған жоқ»,– деп /9, 22/ бекер айтпаса керек. Аталған татар ғалымы «бір ғана XIX ғасырдың екінші жартысында 26.864.000 данамен 3.300 татар кітабы шықты», – дейді /9, 155/. Татар өнеркәсібі дамыған XX ғасырдың басында бұдан кем кітап шықты дей алмаймыз. Егер сол жалпы санның кемінде жартысының оқырманы қазақтар болды десек (олай болуы сөзсіз, қазақтың біраз ағартушылары тіпті татардың мерзімді басылымдарымен араласқан), зерттеуімізге арқау шактың әдеби-тарихи процесінде біраз жайдың басы ашылады. Сонымен қабат, ғалым Б.Кенжебаев айтқандай: «Түрікшіл ғалымдар тілде – бірлік, салт-санада – бірлік, іс-әрекетте – бірлік болсын деп үгіттеген. Олар ислам дініндегі халықтарды, түрік тектес халықтарды ынтымақтастыру, жалпы ислам, жалпы түрік мемлекетін құруды мақсат еткен. Бірақ оған Россия ерік берген жоқ» /10, 12/. Тіл мәселесіне байланысты да осы ғалымның тұжырымы сындарлы. Ол: «Түрік жұртын бөлшектей билеген орыс басқыншылығы, әрі ортақ тілдік теорияның жасалмағандығы түркі тіл жасау әрекетінде көбіне тіл шұбарлауға сая беретін»,– дейді /10, 12/. Сонымен бұл байыптаулар «шұбар тілдің» арғы жағында игі мақсат, дәл айтсақ, ел болу үшін қорғаныс (сактау мен сакталу) мүддесі жатқандығын дәлелдейді.

XX ғасыр басындағы тілдік орта мұсылмандық Шығыспен қандай байланыста болғанын сол кезеңдегі орыс тарихшысы Г.Алисов былай деп жазыпты: «Темір жол мен белгілі ұлы жолдардан алыс түкпірдегі елді мекендерде молдамен ұшыраса қалсаңыз, олардың араб тілін еркін

Алаш арқауы

меңгергеніне таң қаласыз. Тіпті осы мұсылман әлемінің «латынымен» олар Марокконың түкпірінен келген ғалыммен де пікірлесе алады. Осы молданың көбі сыртқа оқу іздеп шығып отырады. Бұл сапарларында олар араб, түрік, парсы тілдерінде кітап пен қолжазба жинап, білім қорын қалыптастырады» /11, 38/. Қазақстан жеріндегі «Шаян, Әулие ата, Шымкент, Семей, т.б. медреселерінде бай кітапхана болған» деген деректерге осы дәйексөз біраз түсінік береді деп ойлаймыз. Мұның сыртында Шығыс елдерінен түйеге тең-тең кітап артып, Көкшетауға алып келетін Науан қазірет сынды тұлғалар бар. Жетісудағы «Мамания» мектебінің де кітабы аз болмаған дейді ауызша жеткен деректер. Кітап тарихы мәселесін ыждағатпен зерттеген А.Каримуллин: «Мектеп мен медреселерде араб, түрік, парсы тілдерін оқығанының арқасында татар оқырманы Египет, Түркия, Иран, Үндістанда басылған кітаптарға қол жеткізе алды. Түркияда XVIII ғасырдың 20-жылдарынан басталған кітап басу өндірісінің барлық өнімі (кітабы) дерлік Еділ бойына жетті. Шығыс кітаптарын негізінен саудагерлер, саяхатшылар, қажыға барғандар әкелді. Сонымен бірге татардың кітап саудагерлері Түркия мен Египеттің кітап саудасымен айналысатын түрлі фирмалары мен қоғамдарының абоненті болғандықтан, олардың адресіне әрдайым жаңа кітап партиясы түсіп тұрды. ...Шығыс кітаптарын жаздыртып алатындар қатарында ірі қалалардан тыс Уфа, Орынбор, Астарахан және уездік, ауылдық жерлер де болды», – деп жазады /9, 166–167/. Ол кезде (XIX–XX ғ.) Исламдық Шығыс елдерінде қандай кітаптар шыққанын білу кітаптану ғылымы жүйеленген қазіргі уақыт үшін қиын емес, ал Ресей империясына жеткен кітаптарды білу оңайлыққа түспейді (Біз оның бірлі-жарымын жоғарыда З.У.Тоған естелігі бойынша келтірдік). Мұның себебі мынау: Ресейде екі ғасырға жуық мұсылмандыққа қарсы күрес аяусыз жүргізілді. Патшалық, кеңестік цензурадан бастап, христиандық-миссионерлік, кейінгі атеистік шараларға дейін ислам әдебиетінің аман қалуына белгілі ғана «квота» берілді. Ғылыми зерттеу орталықтары мен кітапханаларға мұсылмандық әдебиеттер мен қолжазбалардың шамамен төрттен бір бөлігі ғана тапсырылды деуге негіз бар. Тапсырылмаған бөлік ресми жойылды, біршамасы халық қолында қалып, шет ел асты, немесе жасырылды (көмілгеннің көбі жоғалғанмен бір есеп).

Сонымен өмір сүріп отырған мемлекеті Батысқа бет түзеген, оқығандарының көбі Шығыстан нәр алған қазақ халқының алдында енді жаңа мақсат тұрды. Ол – адамзат қошінен қалмау мақсаты еді. Ресей-қазақ қарым-қатынасы емес, бодандықтың отаршылдыққа қарсы құбылысы өмір жүзіне шығарған дара ағартушылардың орнын идеялас ағартушылардың шоғыры алмастыруы қажет болатын. Себебі ызбарлы жүйеге қарсы жеке-дара емес, бірігіп қарсы тұрудың алғышарттары жасалған-ды. Сауаты бар он адамның орысша оқыған біреуі тарихтан

сабак алып, тоғызбен мәмілеге келіп жұмыс істейтін жолды іздестірді. Ресей империясындағы шет аймақтардың жағдайы ұқсас болғандықтан, мұсылман халықтарының барлығы дерлік бұл жолды сарпыла іздеуде еді. Осы халықтардың ішінде жолсыздан жол тапқан – Қазан және Қырым татарлары болды. Табылған жол жәдитшілдік концепциясы еді. Ресейдегі батысшыл және шығысшыл оқығандарды мәмілеге келтіре алған осы жәдитшілдік казактың Негізгі Ағартушылығының іргетасын қалады.

Дара ағартушылардың ірі өкілі, ойшыл акын Абай қара сөзінде («Отыз сегізінші сөзі»): «Құдай тағала ешбір нәрсені хикметсіз жаратпады, ешбір нәрсеге хикметсіз тәклиф қылмады. Бәрінің хикметі бар, бәрінің себебі бар, біздің ғауам былай тұрсын, ғылымға махаббаты барларға себеп – парыздарды білмекке ижтиһат ләзім, сіздер әрбір ғамал қылсаңыз, ізгілік деп қыласыз, ізгілікке бола қасд етіп, ниет етесіз», – десе /12, 152–153/, халықты қайткенде де ағартам деген позиция ұстаған Ы.Алтынсарин «Шараит ул-ислам. Мұсылманшылықтың тұтқасы» атты еңбегінде: «Ей, дін қарындастарым, пайғамбарымыз бен оған жақын жаксылардың бәрі де тынбай жүріп, дүние һәм ахиреттің ғылымын үйреніп һәм халыққа неше түрлі кітаптар, үлгілер қалдырып кеткен болса, бізге де жалқаулыққа салынып еш нәрсені білмей жүруіміз, әрине, адамшылығымызға лайық емес», – деп жазғаны мәлім /13,8/. Алғашқы ағартушылардың ішінде Абай айтқан ізгі жол мен Ыбырай көрсеткен адамшылық жәдитшілдікке алып келді.

Жәдитшілдік ұғымының казак нұскасы екі асудан тұрады деп есептейміз. Бірінші асу – 1890 – 1911 жылдар – үйрену, тәжірибе жинау шағы. Екінші асу – 1911 – 1920 жылдар – жәдитшілдік кең өріс алып, Алаш қозғалысына ұласу шағы.

Біздің ұғымымызша, жәдитшілдік – Ресей империясының мұсылман аймақтарына ортақ, дәстүр мен жаңашылдықтың синтезді құбылысы. Оны қарапайым тілге аударсақ, «жаңару», «елдікті сақтау үшін жаңа бағыт ұстау» дегенге саяр еді. Ресей империясының мұсылман халықтары тарихында негізі ортақ жәдитшілдік қозғалысының дамуы біртекті емес. ХХ ғасырдың 10-жылдары ол Қазақстанда – алаш, Әзірбайжанда – мусават, Қырымда – миллн-фирк, Татарстанда – иттифак әл-муслимин қозғалыстарына ұласса, ғзбекстанда (Бұхара, Хиуа) мазмұны бастапқыдан біраз өзгерсе де «жадидизм» атауымен дами берді.

Жәдитшілдік – бірыңғай саяси сипатты қозғалыс емес, ол – ағарту ісі мен руханиятты тұтастай камтыған идеялық негізі бар концепция әрі ағым. Тұжырымдама болатын себебі, онда дара ағартушылардың ойларына табан тіреген, идея мен тәжірибенің арасын қосқан көзқарастар жүйесі бар. Ал, ағым болуының мәнісі, ол белгілі кезеңде Ресей мұсылмандарын ағартудың бір жолын, бірақ тиімді жолын көрсетті. Алайда, бұл баламасы жоқ жалғыз жол емес болатын.

Алаш арқауы

«Жәдит» термині ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмір жүзіне шықты. «Жәдид-и» – арабтың «жана» деген мағына беретін сөзі. ХІХ ғасыр соңында Ресей империясын әлемдік озық педагогика тәжірибесіне сәйкес, алғаш рет мұсылман балаларын дыбыс жүйесімен оқытуды қырым татары, күллі зиялының аузында жүрген ағартушы Немаңи Гаспринский бастайды. Бұл жүйе «усул жәдит» деп аталады (усул – әдіс деген сөз). Қырымдағы Бақшасарайдың Зинджирлы медресесінде басталған осы жанаша оқыту әдісі санаулы жылдарда Ресейдің күллі мұсылман аймағына, тіпті шетел – Үндістанға дейін тарайды.

Білім саласындағы И.Гаспринский жәдитшілігі – Еділ зиялылары әл-Курсави (Әбді ан-Насыр бин Ибраһим Әбу-н-Насыр әл-Бұлғари, 1776 – 1812) мен әл-Маржани (Шихаб ад-дин Харин бин Баха ад-дин бин Субхан бин Әбді әл-Кәрім, 1818–1889) еңбектеріне табан тіреген. ХІХ ғасырдың 90-жылдары Қазандағы Мухаммадия, Маржания, Қасымия, Әмірхания, Әзімов, Уфадағы – Усмания, Ғалия, Хакімния, Хасания, Орынбордағы – Хұсайыния, Вятка губерниясындағы – Иж-Буби медреселерінің жанаша оқыту жөніндегі алғашқы тәжірибелеріне сүйенген ізденіс еді. Бұл ізденіс «ештене өзгермеуі тиіс» деп есептеген қадымшылар мен патша өкіметін шошындырды. Башқұрт ғалымдары А.Х.Вильданов пен М.Н.Фархшатов осы орайда былай деп жазады: «Жәдитшілердің мәдени өресіне өкіметке арқа сүйеген қадымшылар шұғыл әрі табанды қарсы тұрды. Ал, патша өкіметі болса түрік халықтарының ұлттық талдауға деген талабын саяси сепаратизм ретінде қарады. Бірақ самодержавияның репрессиялық шаралары мұсылман халықтарындағы жанаруға бағытталған табиғи процесті тоқтатуға мұршасы жетпеді» /14,93/.

Егер татар жерінде алғашқы медреселер (Апанаев медресесі мен Ахундов медресесі – 1771 жылы Әмірханов медресесі – 1870 жылы дүниеге келген) ХVІІІ ғасырда шәкірттерге есігін ашса /15, 142/, алдағы бір ғасырда олардың қалыптасып, дамып, жаңғыруы сөзсіз еді. Жалпы мұсылман білімі жайын, сонымен қабат бастауыш оқу жүйесі – «иптидия» мен орта және жоғары оқу жүйесі – «ғалияны» қарастырған ХХ ғасыр басының жазбагері: «Иптидияда жұмасына 42 сағат – дін оқуына, 7 сағат – түрік, парсы, араб тілдеріне, 10 сағат түркі халықтары тарихына, 27 сағат – орыс тіліне, 25 сағат – жалпы ғылым негізіне, 10 сағат – көркем жазуға, 6 сағат – бухгалтерлік-шаруашылық есепке бөлінген. Сондай-ақ мұнда география, арифметика, геометрия оқытылады. Мектептің жоғары сыныбы – ғалияда бұл үш пән оқытылмайды. Мұнда орыс тілі де жүрмейді. Оның есесіне араб әдебиеті, түрік тілі, ислам тарихы, хадистану, Құранға түсіндірме (бұған жұмасына кемі 17 сағат) және дінтану сағаттары көбейтілген»,- деп көрсетеді /16, 97–102/. Біз бұл ұнғылды деректерді мақсатты түрде ұсынып отырмыз. Себебі,

карастырып отырған мәселемізге байланысты Ресейдегі мұсылмандық оқу жүйесінің бағдары мен деңгейін білу артық емес. Ал, осы дәрежеге ол қалай жетті? Мұсылман ағартуын тежеген таптауырындық қайда кетті?

Арабта Мұхаммед Абдодан кейін шыққан Мұстафа Лютфи әл-Манфалути (1876 – 1924) «Батыс өркениеті» атты мақаласында: «Бізге реформа керек болса, оны Батыс өркениетімен емес, Шығыс өркениетімен рухтанып жасайық. Қолдан келсе, Париж, Рим, Швейцария, Нью-Йорк өркениеті емес, Бағдад, Кордова, Севилья, Финикия өркениетін басқаларға үлгі етейік. Егер кітаптардағы ілімдер туралы айтсақ, Руссо, Бэкон, Ньютон, Спенсер ойларын қайталағанша, Шығыс пайғамбарлары мен ойшылдарының пәтуа-ойларынан негіз алайық», – деп жазыпты /17, 61/. Осы пікір қазір адамзаттың тұтас өркениетіне сына қаққандай болып көрінгенімен, XIX ғасырда ұлтты ояту мақсатында айтылғаны дәлелдеуді қажет етпейтін шындық. Мұндай ойды біз И.Гаспринский мұрасынан да ұшырастырамыз. Ол 1881 жылы жазған «Орыс мұсылмандығы» атты еңбегінде: «Сауатты мұсылманның бәрі, ең құрығанда 50–60 пайызы білсе керек, бір кездері исламда ильми-тыбие (медицина), ильми-икмет (физика), ильми-кимья (химия), ильми-набодат (ботаника), ильми-нуджум (астрономия), ильми-эндессе (геометрия), т.б. пәндерді оқытқан медреселер болған. Халифаттық дәуірлеген шақта Бағдат, Кордова, тағы өзге Шығыс қалаларында ақыл мен тәжірибеге қатысты ғылымдарды оқытқан 20–30 профессоры (мүдерис, мұғалім) бар медреселер туралы бұлыңғыр елес пен аңыз қалған. Бүгінгі татар медресесінің бағдарламасы – кітаби араб тілі, теология және схоластика. Оқыту әдісі – ұрып миға кіргізу және жаттатқызу; жаттатқызу және ұрып миға кіргізу», – дейді /18, 53–54/. Міне, осындай жағдайдан құтылу – тек оқу саласына ғана емес, еркін ойлауға, руханиятты азат дамытуға – әдебиет пен мәдениетті өрістетуге мүмкіндік берер еді.

Дүниеде кез келген нәрсенің себебі бар. Бұхарада оқып жүрген әл-Курсавидің 1802 жылы қаламды сынға алып, оқудан қудалануы /19, 13/, 1808 жылы Еділден қайта Бұхара шақырылып әмір Хайдардың алдында жауапқа тартылуы һәм еңбектерінен «бас тартуы» Ресейдегі мұсылмандықтың жаңа кезеңін бастады. Ғұламаның пікірінше, Құран мен пайғамбар сүннесіне негізделген ислам кейінгі мұсылман ғалымдары тарапынан бұрмаланған. Сонымен бірге ол эллиндік философияның снуі Алланың жалғыздығын түсіндіретін концепцияға (ат-таухид) кесірін тигізді деп есептеді. Мұсылман хұқы мәселесінде әл-Курсави ижтихадқа сүйенуді, яғни Құран мен сүнне арқылы шешім шығаруды жақтады /20, 52–53/. Әл-Курсавидың бірнеше түсіндірмелері, соның ішінде әсіресе «Хафт-и йак тафсири» еңбегі (Қазанда ғалым дүниеден өткен соң 1861 жылы басылған) және «әл-Ишрад ли-л-ибад» (Оң жолға нұсқау. – Бұл да кейін 1904 жарияланған) зерттеуі ауыздан-ауызға тарап,

Алаш арқауы

қолдан-қолға көшіріліп, Еділ мұсылмандарының иманын тазалады. Ол әл-Маржанидың тууын тездетті (Біз бұл жерде Маржани құбылысын айтып отырмыз).

Әл-Маржани – ислам өркениетінің жаңғырығы еді. Татар әдебиеті тарихының маманы Г.Халит кеңес кезеңінің «жылымық» шағында: «Маржани ақиқат пен үйлесім үшін ақыл мен сезімді діни қасандықтан тазартуға шақырды», – деп жазды /19, 16/. Ескінің маржанын жаңаға жалғастырған осы тұлға саф діндарлығымен ғана емес, зайырлығымен де көзге түскен. Тарихшы Ю.И.Смыков: «Әл-Маржани Қазан университеті ғалымдарымен араласып, Археология, тарих және этнография қоғамының ғылыми мәжілістеріне қатынасып тұрды. Бұл сол кездегі татар қоғамы өміріндегі ұлы құбылыс еді», – дейді /15, 228/. Маржани туралы қазақ қаламгерлері мен ғалымдарынан М.Сералин, Б.Кенжебаев, Б.Ысқақов, А.Машанов, У.Қалижанұлы, т.б. жазды. Бұлардың бәрі де қазақ ой-санасы мен әдебиеті үшін Маржани ролі ерекше болғанын дәлелдейді. Осы еңбектердің ішінде деректік маңызы тұрғысынан Бүркіт Ысқақовтың зерттеуін атап өткіміз келеді. Бүркіт Ибрагимұлы «Ғараб тілін ғарабтың ең жүйрік шешендерінен кем білмеген» (М.Сералин пікірі), «ұсули жәдит алымы» (Б.Кенжебаев «алым» деп XIX ғасыр стилімен жазған) әл-Маржанидің Ш.Уәлихановпен араласқаны туралы және тарихи зерттеулерінде ол әл-Фарабиге, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке билерге қатысты мағлұмат беретіні жөнінде дерек айтады /21, 53–56/. Бұл тақырып әлі де өз зерттеушісін күтіп тұр деп есептейміз.

Поэзияда әл-Маржаниды жоктаушы әрі жырлаушы – қазақ, башқұрт, татарға ортақ акын Ақмолла Мұхамедиярұлы. «Дамулла Шинабутдин хазіреттің мәрсиясы» атты оның жоктау сипатындағы мадақ өлеңі 1892 және 1907 жылдары Қазанда басылды. 1935 жылы С.Сейфуллин әзірлеген Ақмолланың өлеңдер жинағына да кірді.

Сөз қозғар ол ер асыл керек жерден,

Құдайым парасатты жүрек берген,–

дейді әл-Маржани турасында Ақмолла акын.

Жаңа жарияланған өмірбаян деректеріне қарағанда /20, 59–61/, әл-Маржани 1838 жылы 20 жасында Бұхараға оқуға аттанады. Мұнда бес жыл оқиды. Ескі оқуға көңілі толмайды. Өз бетінше кітапханаларда ізденеді. «И-лам абна ад-дахр би-ахуал ахл Мауарааннахр» (Мауараннахр тұрғындарының жайы туралы замандастарға хабарлау) атты алғашқы еңбегін осында жазады. Бұхарадан соң Самарқандқа Ширдар медресесіне оқуға барады. Бұл жерде алты жыл оқын, еліне қайтады. Бұхара, Самарқандтағы 11 жыл ішінде әл-Маражани Ибн-Синадан ад-Дауаниге дейінгі күллі мұсылман даналарының еңбегін оқиды. Қазанда имам, мүфти болады. Өзіне шәкірт есебіндегі Х.Файзхановпен (бұл да Шоқанмен араласқан) бірге мектепті реформалау ісіне кіріседі. Файзханов

реформалау жобасын «Ислам медресис» (Медресені жаңарту) атты кітабына енгізеді /22,55/. «Татар тілінің қысқаша грамматикасы» (1862), «Қырым хандығы жөніндегі мәліметтер» (1864) атты еңбектер жазған Файзханов бағыты Ш.Уәлихановтан гөрі Ы.Алтынсаринге жақындайтын тәрізді. Қалай дегенде әл-Маржани мектеп реформасын жүргізуде ағартушылығы мықты Хұсайынға біраз міндет жүктеген.

Маржани құбылысы 1870 жылы жазған «Назурат әл-хакк фи фардиат әл-иша уа-ин лам йағиб аш-шафак» («Кешкі шапақ жоғалмаса, әл-иша намазының міндеттілігі туралы ақиқатты қарастыру») атты еңбегінен көрінеді. Мұнда ол ғылыми дәлдікпен мұсылман рәсімдерінде әу баста қабылданған күн мен түн, басқа да ғалам құбылыстарына сәйкестендірілген парыздардың жүйесіз болып бұзылғанына қарсылық білдіреді. Бұл арқылы ғұлама катені қағидаға айналдырғандарды әшкерелейді. Мұның арғы жағында ғалымның «өреміз бен өрісімізді осындай қателіктер тарылып отыр» деген қадымшыларға айтар ойы тұр еді.

Жәдитшілердің бастауы ретіндегі әл-Маржани концепциясы мынадай: 1) әрбір мұсылман ижтихадқа (ойлануға, сындарлы пікір білдіруге, ашықтыққа) ие; 2) бастапқы исламға қайту, яғни ислам әу баста қайратты, ғылыми, ойлы, кейін бұрмаланған, тоқыраған. Ғұлама соңғы кезде ойланушы мутакаллимдердің орнын соқыр мукаллидтер басты, осыны қайта түзеу керек дейді.

Маржани тұжырымы бірден қабылданып кеткен жоқ. Әр түрлі қарсылық болды. Алған бетінен қайтпаған, ақиқатқа жүгінген оқымысты 1880 жылы «Хакк әл-мағрифә уа-хусн әл-идрак» («Ақиқатты тану және озық жетістік»), 1898 жылы «Әл-Барк әл-уамид фи радд...» («...Жауап ретінде жасын жарқылы») атты философиялық-этикалық зерттеулер жазды.

Бұхара мен Самарқанд кітапханаларында ұзақ отырған ғалым 1864 жылы «Гирфат әл-хауакин ли-нрфат әл-хауакин» («Хакандар туралы білімнің аз ғана қайғысы») атты түріктің караханид әулеті жөнінде кітап жариялады. Ғалымның тарихшылық еңбегін 2 томнан тұратын «Мустафад ал-ахбар фи-ахуал Казан уа Булғар» («Қазан мен Бұлғар туралы пайдалы ақпарлар») атты зерттеуі мен кейбір зерттеушілер – жеті, енді бір зерттеушілер алты том болады деп жүрген «Вафият әл-аслаф уа-тахият әл-ахлаф» («Ата-баба туралы толық мәлімет және ұрпаққа жәдігер») атты жарияланбаған зерттеуі толықтырады. Соңғы айтылған еңбекті, мысалы, З.У.Тоған Қазанға барып, Маражанидың ұлы молла Бурханның қолынан оқыдым деп жазады /23, 52/. Ғұламаның «Әл-тарикат әл-масали уа әл-ақидат әл-хасан» (Үлгілі тәсіл және оңтайлы көз жеткізу) атты еңбек жариялағанын да ілгеріде (мұсылман ағартушылығына қатысты тұста) айттық. Бұл зерттеулеріндегі көп ой 1880 жылы қажыға барып, жолда Шығыстың ірі шағарларында болып, ғұламалармен пікір бөлісіп, кітаптармен танысқан соң туған еді.

Міне, осының бәрі Шығыс пен Батыстың алдында Ресей мұсылмандығының абыройын арттырды. Маржани есімі Шығыста Үндістан, Мысырға дейін, Батыста Франция, Ұлыбританияға дейін жетті. Жанаашыл ғалымдар оның тұжырымының риясыздығына көз жеткізді.

Әл-Маржанидың тарихи орны қателіктер тізбегін үзіп, ағартуды дұрыстыққа бұрғанымен, қайраткер ізденсе қай қоғамда да ақиқатты айта алатындығын дәлелдеумен айрықшаланды. Ғұламаның қазаққа қатысты еңбегін Б.Ысқақов кітабына сүйеніп айттық, ал тікелей практикалық сабақтастық әсерін А.Машанов: «Қарқаралыда, Семейдегі медреселерде Маржанидың тікелей өзінен тәлім алған адамдар оқытқан. Абай – Семейде сол Маржани шәкірттерінен оқығандардың бірі. Абай еңбектерінде Маржанидың қозғаған мәселелері көп кездесетіндігі осыдан. ...Ш.Маржанидың «Аһли ғылым ай басында» деген тамаша сөзі бар. Абайдың «ғашарани уа мубашарани» деп келетін қағидасы Ш.Маржанида айтылған. Ш.Маржани өнерді, музыканы жарататын адам болған», – деп көрсетеді /24, 85–89/.

Ой-сана тарихынан мәлім жай: қай идея болсын бұрынғыға табан тіреп, немесе оны терістеп алға жылжиды. Қазандағы әл-Құрсави мен әл-Маржани жана сипаттағы ағартушы-қайраткер Исмаил Гаспринский (1851–1914) тұлғасының қалыптасуына құнарлы топырақ болды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы әлемдік саяси, рухани тайталас пен ықпалдастықта түрік, яки Ресей мұсылмандары қағажу көрмеу үшін «қара қатепті нар» тұлға керек еді. Тарихи дамудың кездейсоқтығы емес, сұранымы түрік тұқымының бір ұлын жиырма жасында әл-Маржани секілді Бұқара медресесіне емес, Париждің Сорбонна университетіне жетектеп апарды. Рас, ол Францияға дейін Воронеж бен Мәскеуде, аз-кем Стамбұлда оқыған-ды 25, 103. Бұл кезде әл-Маржани 53 жастағы Қазанның Бірінші махалласындағы мешіттің имамы әрі сондағы медресенің мүддарисі (профессорға лайық) болатын. Түрік жұртын аумалы-төкпелі кезеңнен аман сақтауға құдай бұйырған қайраткердің бозбала күнінен француз бен орысқа ортақ жазушы И.С.Тургеневтің хұснихатшысы болуында да заңдылық бар секілді. Сөз жоқ, егер Гаспринский ағарған Батысты ғана түгендесе, тырнақша ішіндегі реформатор болар еді. Сондықтан ізденіс пен тәуекел оны Тунис, Египет, Афины және қайта Стамбұлға апарды. Ол осында жүріп Абдо-Афгани еңбектерімен жақын танысып, жас түріктер қозғалысы мүшелерімен болашаққа жоспар құрысты. 1875 жылы (кей деректе 1876 жылы) елге оралған соң өмірінің соңына дейін Ресейде мұсылман халықтарының хұқы аяққа тапталмауы үшін күресті. Бақпасаарай халқы сыйлаған мүддарис те, қала әкімі де болды. Мұсылман халқын шындып ағартуды ойлаған қайраткер әліппеден бастап танымдық кітаптарға дейін өзі жазып, басқаларға үлгі көрсетті. Сонымен бірге әл-Маржанилардың

ісін жалғастырып, бүкіл Ресей бойынша мұсылмандардың жаңа әдісті (усули жадит) мектебінің жүйесін қалыптастырды. 1883 жылдан бастап өмірінің соңына дейін ағарту бағытын ұстаған «Тәржіман» газетін шығарып тұрды. 1908 жылы «Алем-и нисван» (Әйелдер әлемі) атты журнал да жариялады. Патша өкіметі тарапынан жаңа көзқарас қатаң бақылауға алынып отырған шақта жалғыз қайраткердің осыншама батыл істерді үзбей жүргізуі үшін тәуекелшілдік қана емес, терең білім, сындарлы ой, көркем сабыр, ақ-адал жүрек қажет болса, ол қасиетті құдай И.Гаспринскийге дарытқан еді. Сондықтан болу керек, 1908 жылы Париждың «La Revue du Monde Musulman» (Мұсылман әлемі) журналы И.Гаспринскийді әлемдік Нобель сыйлығына ұсынды /14, 30/.

И.Гаспринский 1884 жылы өзі ашқан мектепте араб әліппесін дыбыстап үйретуді бастады. Осы негізде ана тілін де дыбыспен оқытуды қолға алды. Сондай-ақ бұл тәжірибе мектебінің оқу бағдарламасына ол дүнияуи пәндерді ендірді. Сөйтіп, бір кезде Шығыс өркениетінде болған білім саласындағы дәстүрді жаңғыртты.

Ресей империясының колонизатор саясатының өріс алған шағында, И.Гаспринский түрік жұртына ұсынған концепциясы – тілде, ойда, істе – бірлік».

Қайраткердің «Орыс мұсылмандығы» атты іргелі еңбегіндегі (1881) маңызды ой «Ресей қол астындағы ұлттарды езіп, жойып ешқашан өркениетке жете алмайды, оның ұлы миссиясы – ұлт құлдығын жою» дегенге саяды /18, 20/. «Мұсылмандарды қоғамдық және ақыл-ой тұрғысынан шеттету – қай мемлекеттің болсын надандығын көрсетеді. Ондай елден адам үдере көшеді», – дейді ағартушы. Санаткер әр еңбегінде тарихқа үңіліп отырады. Ол өз заманындағы шет ұлттарға жүргізіп отырған Ресей саясатының келбеті Иван Грозный, Ермак кезеңінен айнымайтынын дәлелдейді. Сондай-ақ әйгілі Шыңғысхан дәуірін: «Татарлар жожа ретінде алым-салық алды, Азия ұлдары ретінде жиі сұлу қыздарды ұрлады. Бірақ Русьтің әдет-ғұрпына, дініне тиіскен жоқ. Мен тарихшы емеспін, сондықтан қателесуім де мүмкін, алайда татарлар Русьті жауларынан қорғап қалып, Русь бірлігі идеясының тууына ықпал етті», – деп сипаттайды /18, 25/. Және де қайраткер «тарихтың қайтарымы болу керек, енді бүгін Ресей түрік-мұсылман халықтарының дамуына кең мүмкіндік берсін» деген ойын жасырмай айтады.

Аса зайырлы тәрбие көрген И.Гаспринский – ұлттық томаға-тұйықтық пен шовиннизмнің қай түріне болсын қарсы тұлға. Ол қашанда тең хұқық жағында. Аталған еңбегінде қаламгер «зиялы орыс пен қарапайым орыс ажүрек, ешкімге қырын қарамайды, Еуропада бұл сирек кездесетін құбылыс; сондықтан саясатсыз жай өмірде орыс пен мұсылманның шүйіркелесуі тез әрі риясыз, өкімет осы процесті дұрыс арнаға салуы қажет» дегенді айтады. Бұл процеске үңіліп жатпаған патша үкіметінің

Алаш арқауы

бағытын қайраткер: «Орыс мұсылмандығы мәселесінде үкіметтің белгілі принципі мен жолы болған емес, ол осы мәселеде әп-сәттегі уақыт пен ушыққан жерге қарап кимылдайды», – деп сынайды /18, 28/. Сонымен бірге Исмаил Гаспринский Ресейдің ұлыдержавалық мүддесі мен мұсылмандардың мүддесін тығырықтан алып шығар тұжырым да жасайды. «Қай саяси жүйе болсын, – дейді қайраткер, – бір мақсатты көздейді. Ол мемлекет бірлігін күшейту. Оған жетудің екі жолы бар. Бірінші жол – биліктегі ұлт пен басқа ұлттарды қан-жынын араластыру. Мұны химиялық біріктіру десе болады. Біздің жағдайдағы ассимиляция, орыстандыру жүйесі осы жолға түскен. Екінші жол – имандылық жолымен бірігу. Бұл – ұлттық ерекшелік, еркіндік пен өзін-өзі билеу принципі негізіндегі иманды, рухани ассимиляция» /18, 29/. Ілгеріде біз Ш.Уәлихановта да осындай ойлар болғанын айтқанбыз. Бірақ Шокан уақыты монархияның «жабайы саясат» ұстаған кезі-тін. Ал, Исмаил шағы Ресейдің бірсыпыра «еуропаланған», яки «демократияланған» мезеті болатын. Сондықтан Ресей жағдайына сәйкес екі жаққа тиімді жол көрсете білу – қазақ қайраткерінің де, күллі түрікке ортақ қайраткердің табысы еді.

И.Гаспринский ұлтты қайта жасау, немесе билеуші ұлттың бейнесіне келтіру негізсіз әрі қисынсыз, тіпті ақымақтық екеніне тарихтан әр түрлі мысал келтіреді. Бар мысалдан Ресей әрекеті сабақ алуға қырсыққан елдің әрекетіндей көрінеді. Сонда да құдайдан үмітті қайраткер «ақиқат пен иман халықтарды қайта қателікке ұрындырмас» деген ой айтады.

Ұлы түрік ағартушысы Петербормен ғана шектеліп қалмай, Батыс пен Шығыстың өрісті жерімен мүмкіндігінше танысқандығынан, Х.Фаизханов, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, т.б. бастапқы ағартушылар ойына қайшы пікір білдіреді. Ол: «Татарлар үшін орыс школы – өлі туған мекеме. Мұны практика да, теорияға сүйенген іс те дәлелдейді. Бірыңғай мұсылман тұратын, болыс тілмашы, уезд шабарманы ғана орысша білетін округті алып қараңыз. Бір ауылда орыс школын (мейлі земстволык, мейлі министрлік болсын) ашты делік. Кітабын аркалап халық учителі келеді. Дені дұрыс мұсылман школға баласын мектепте оқытқан соң ғана барып 10–12 жасында береді.

Ауылдық школда сабақ 5-7 ай ғана, күніне 2-3 сағаттан жүреді. Сонда қандай нәтиже болмақ? Орыс баласына дәл осындай жағдайда іштел тілін үйретіп көрейікші – түк те шықпайды», – дейді /18,48/. Әрине, И.Гаспринскийдің бұлай өзіне дейінгілердің кейбір бастамаларына қарсы ой айтуы – қателіктен сабақ алуынан туған заңдылық еді.

Анайы орыстандыру саясатына қарсы жоғарыда келтірілген мысалды салыстыру үшін қаламгер учительдік семинарияда татар баласы орыс тілін игеру үшін үш жыл бойы жылына 10 ай, күніне 7-8 сабақ оқитынын дәйек етеді.

Тарихтан белгілі жағдай, Ресей империясын мекендеген көп ұлт ХХ ғасырдың 10-жылдарына дейін ана тілінде балаларын оқытуға мүмкіндік ала алмаған. Мүмкіндік алу үшін табанды күрестің басында да И.Гаспринский тұрды. 1881 жылғы Ресей мұсылмандарына қатысты еңбегінде ол: «Жоғары білім алу үшін Ресейге жалпы мемлекеттік тіл керек. Ал қарапайым білім алу үшін (мектеп пен төмен буынды кәсіптік мектепте) татар тілін пайдаланудың қандай зияны бар? Ана тілімен білім жан-жақты, жаппай таралар еді. Олар орыс тілін жаттауға өткізген уақытын Ресейді толық білуге жұмсар еді. Түсіндіруге рухы жақын тәлімгерлері қасында тұрар еді. Мен татар тілін мектепте жүргізуге кім кедергі жасайтынын түсінбеймін. Орыс тілі мен ғылымы империяның басқа халықтарының тілі есебінен қорғайтындай соншалықты әлжуаз емес еді ғой», – деп жазады /18, 49/. Әрқашан дәйекпен сөйлейтін қаламгер осы орайда мынандай кері мысал келтіреді: «Егер Ресейде орыс баласына білім мен тәрбиені ана тілінде емес, озық бағдарламалармен – ақ неміс тілінде жүргізсе, қандай практикалық нәтиже шығар еді? Орыс мұжығы тез ағарар ма еді? Жок болса, мұсылман мектебінде орыс тілінің маңызы бұдан да аз. Мектеп – ақыл мен имандылық тәрбиесінің ұясы. Бұдан басқаға ол қызмет ете алмайды, етпеуі тиіс» /18, 51/. И.Гаспринскийдің мұсылман халқын ағарту саласын реттеу жөнінде Ресей өкіметіне жағасан ұсынысы төмендегідей: 1. мемлекет есебінен Қазан, Уфа, Орынбор, Астарахан, Ташкент, Самарқанд, Баку, Нуха, Бақшасарай секілді ірі қалаларда 9–10 медресе ашу; 2. әр медреседе қарапайым пәндер жалпы ғылым негіздерін ана тілінде жүргізу; 3. директор-мүдирісімен қоса есептегенде үш мұғалім ұстау; 4. әр медресеге мұғалім жалақысы мен оқу құралы үшін жылына 7–8 мыңға дейін қаражат бөлу. Осы ұсыныс орындалса, «15 жылдың ішінде орыс мұсылмандығы танымастай өзгереді» дейді ағартушы.

Осы еңбегінде И.Гаспринский халық ағаруы үшін мерзімді басылымның қажеттігін, газет-журнал Үндістандағыдай әдебиетті ел мүддесіне жақындататынын айрықша айтады. Қайраткердің бұл кітапшасы тек үкімет назарына ғана емес, халық назарына да ұсынылғаны өн бойынан көрініп отырады. Ол үндеу іспеттес елге арналған сөзінде: «Біздің дін жақсылықты үш әрекетпен – еңбекпен, сөзбен және қайырымдылықпен – жасауға болады дейді. Алла осының бәрін қолдайды: ағайынына кедей жан – еңбекпен, ғалым – білім-ілімімен, бай – қайырымдылықпен жәрдемдеседі. Білімді болсаңыз, оны өзіңізде ғана сақтамаңыз, ағайындарыңызға үйретіңіз, халқыңызға қажет орыс кітаптарын аударыңыз, жағдайсыздар мен қаймана халықты ағарту үшін керек еңбек жазыңыз, мектеп ашып көркейтеңіз, өнер мен кәсіп таратыңыз. ...Онда ұлы Әлидің «ғалым қаламының сиясы шәһит болған адамның қанымен пара-пар» деген сөзі халқыңыздың есінде болады», – дейді /18, 58/.

Алаш арқауы

И.Гаспринский 1881 жылы күн тәртібіне қойған жүйелі жәдит мектебі үкімет тарапынан бірден қолдау тапқан жоқ. Жаңа мектептер стихиялы түрде әр-әр жерде жүректі адамдардың бастамасымен және иманды байлардың қаржысымен ашылды. Кеңестер Одағы Ғылым Академиясы Қазан филиалы Тіл, әдебиет және тарих институты әзірлеген көптомдық іргелі тарихи зерттеуде мынандай деректер бар: «1908 жылы 20 тамызда Ішкі істер министрлігінде 12 молдадан арыз-хабарлама келіп түскен. Олар жаңа реформаланған мектеп мұғалімдерін елді бұзушы, үкіметке қарсы, қиғаш пікірлі деп айыптап, қызметтерін тоқтатықызуды сұраған ...Бұл кезде мектеп, медреселердің көбі қадымшылардың қолында еді. 1088 татар мектебінің 61 ғана жәдит мектебі болатын (5.6%). Патша үкіметі қадымшыларды қолдады. Осы уақытта Столыпин Халық ағарту министріне жазған хатында: «Қадымшылар мектебіне тоқтау салу – пайдасыз ғана емес, саяси тұрғыдан қауіпті деп көрсетті» /26, 492–493/.

Ресей мұсылмандарын ағартуға септігі тиген Башқұрт еліндегі жағдай да осыған ұқсас. Уфа тарихшылары мен әдебиетшілері дайындаған зерттеуде: «Башқұртстанда алғаш жәдит мектебіне қаржыны көпес Ғани Құсайынов бөлді. Ол ұйымдастырған мұғалімдер курсы 1899 – 1901 жылы 210 адам бітіріп шықты. 1913 жылы Уфа губерниясындағы 1579 мектептің 849-ы жәдит мектебі еді. Өкініштісі, патша өкіметі жаңа мектептерге ешқандай жәрдем бермеді», – деп жазылған /27, 182/. Мұндай фактыларды Түркістан мен Дағыстан тарихынан да ұшырастырамыз. XX ғасыр басында халықтың қаржысымен жұмыс жасай бастаған Түркістанның «усул-и жадид» мектептерін «бұхараға зиянды идеялар таратпау үшін» генерал-губернатордың өзі тікелей қадағаласа /28, 190/, «1908 жылы 1700 мешіті, 740 мектебі бар Дағыстанның 8 ғана жәдит мектебі» болыпты /29, 347/. Ал, Түркияға жақын Әзірбайжанда осы кезде санаулы болса да түрік нұскалы «медресе-э-и саадат» пен «усул жадид» мектептері елдің оянуына қозғау салған көрінеді /30, 321/.

Жәдитшілдік ұшқыны XX ғасыр басында Қазақ жеріне де жетті. Ол Алаш қозғалысына айрықша серпін берді. Қазақ жәдитшілдігінің қалыптасып-дамуы өзіндік соқпақпен жүрді.

Әдебиеттер:

1. Кенжетаев Б.А. Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX – начале XX вв. – Казань: Издательский Дом ПИФ, 1998. – 87 с.
2. Ахмедов Ф. Алаш «Алаш» болғанда. – Алматы: Жалын, 1996. – 224 б.
3. Политическая жизнь русских мусульман до февральской революции. Оксфорд: Общество исследования Средней Азии, репринтная серия №13, 1987. – 120 с.
4. Ислам: историографические очерки. Под общей ред. С.М.Прозорова. – Москва: Наука, 1991. – 228 с.

5. Революцияға дейін қазақ тілінде шыққан әдеби кітаптар. 1807 – 1917. – Алматы: Қазақ ССР ҒА ОҒК ротапринтті басылымы, 1978. – 170 б.
6. Субханбердина Ү., Сейфуллина Д. Қазақ кітаптарының шежіресі. 1807-1917. – Алматы: Рауан, 1996. – 287 б.
7. Жиреншин Ә. Қазақ кітаптарының тарихынан. – Алматы: Қазақстан, 1971. – 180 б.
8. Баскаков Н.А. Уйгуро-караукский язык и тюркские языки средневековая // Советская тюркология, 1970, №4. – С. 13–19.
9. Каримуллин А. Татарская книга пореформенной России. – Казань: Татарское книжное издательство, 1983. – 320 с.
10. Кенжебасв Б. XX ғасыр басындағы әдебиет. - Алматы: Білім, 1993. – 248 б.
11. Алисов Г. Мусульманский вопрос в России//Русская мысль, 1909, №7. – С. 28–61 с.
12. Абай (Ибраһим) Құнанбасв. Екі томдық шығармалар жинағы. II том. – Алматы: Жазушы, 1986. – 200 б.
13. Алтынсарин Ы. Шараит ул-ислам. Мұсылманшылықтың тұтқасы // Жұлдыз, 1991, №6. – Б. 3–28.
14. Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 1. – Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН 1998. – 159 с.
15. История Казани. кн. I. – Казань: Татарское книжное издательство, 1988. – 720 с.
16. Коблов Я.Д. Конфессиональные школы казанских татар. – Казань, 1916. – 150 с.
17. Усманов Н.К. Развитие просветительских идей на арабском Востоке в XIX в. // в кн.: Просветительство в литературах Востока. – Москва: Наука, 1973. – С. 46–72.
18. Гаспринский И. Россия и Восток. – Казань: Фонд Жиен, Татарское книжное издательство, 1993. – 132 с.
19. История татарской сов. литературы. – Москва: Наука, 1965. – 630 с.
20. Нелам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 2. – Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. – 168 с.
21. Ыскаков Б. Қазақ-татар әдеби байланысы. – Алматы: Ғылым, 1976. – 175 б.
22. Батыев С.Г. Татарский джадидизм и его эволюция//История СССР, 1964, №4. – С. 50–69.
23. Тоған Заки Валиди. Воспоминания. Борьба мусульман Туркестан и других Восточных тюрков за национальное существование и культуру. – Москва: типография №12, 1997. – 650 с.
24. Маппанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.
25. Фазыл Р. Пламенный просветитель//Звезда Востока, 1991, №4. – С. 103–104.
26. История Татарской АССР (с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции). т. I. – Казань: Таткнигоиздат, 1955. – 720 с.
27. История Уфы. - Уфа: Башкирское книжное издательство, 1970. – 828 с.
28. История Ташкента (с древнейших времен до победы февральской буржуазно-демократической революции). – Ташкент: Фан, 1988. – 767 с.
29. История Дагестана. – Москва: Наука, 1968. – 740 с.
30. История Азербайджана. т.2. – Баку: Издательство АН Азерб ССР, 1960. – 690 с.

АҒARTУШЫЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСЫ ЖӘНЕ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ

Алаш зиялылары елінің болашағын Ресей шындығы контекстінде іздеген Абай кезеңінде қалыптасқан Бастапқы Ағартушылыққа лайықты баға берді. Осы бағаны зерделеу – ғылым үшін аса қажет нәрсе. Оны білу арқылы біз екі қорытындыға қол жеткіземіз. Бірінші, рухани сабақтастық қалай жүргенін аңғарамыз. Екінші, алдыңғы буынға берілген идеологиялық мәжбүрліктен ада бағаны байыптаймыз.

Алаш зиялыларының көшбасшысы Әлихан Бөкейхан еңбектерінен Шоқанға – «оқығанның жалғызы» /1/, Абайға «қазақтың жалғызы» /2, 310/ деп берген анықтамасын оқимыз. Қайраткердің қысқа әрі нақ айтылған сөзі Абайдың: «Моласындай бақсының, жалғыз қалдым – тап шыным» деген ойының түсіндірмесі тәрізді. «Бір жағынан үкіметтің орыстандыру саясатының тоқтаусыз жүруі, екінші жағынан исламның насихатталуы қазақ қауымының ескі рулық бірлестігіне діни-саяси сипат берді», – деп жазады Ә.Бөкейхан 1910 жылы Петерборда жарияланған «Қазіргі мемлекеттердегі ұлттық қозғалыстардың формалары» («Формы национального движения в современных государствах») атты жинаққа кірген «Қазақтар» («Киргизы») деген зерттеуінде /3, 73/. Ақын қазасына арнап жазған мұнақыбында Әлихан: «Ислам діні қазақ даласында жеңіске жетіп, орныққан жаңа кезең Абай назарын араб, парсы және түрік тілдеріндегі білімге аударды. Мүмкіндігі мен қабілетінің арқасында ол араб-парсы тілдерін өз бетінше оқып, еркін меңгеріп алды һәм қасиетті кітаптардың білгірі атанды. ...Дін мәселесінде Абай қалыптасқан ғадетті бұзды. ...Талант, білімімен Абай партия таласына араласып кетті және мұнда да елді аузына қаратты. Абай отанында тағдыр жазуымен мезгілсіз туған саф асыл еді. Оның күші басқа-басқа, партия таласына жұмсалмауы тиіс-тін», – деп тұжырымдағаны мәлім /3, 308/. Осы қазанамада сондай-ақ Абайдың көзқарасы Грос, Михаэлиспен танысқан соң түбегейлі өзгергені, ақынның білімдер қуаты Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтыков-Щедрин, Достоевский, Белинский, Добролюбов, Писарев, философтардан Спенсер, Дрепер, Льюис еңбектерін сүзіп шыққаны, дүниетаным мен оқу көзқарасын кеңейтудегі арманын балаларының талабына үміт етіп қосқаны жазылады. Бұл некрологтың бар түйіні «мезгілсіз туған саф асыл» деген ойда тұр деп санаймыз. 20-жылдары Мағжан, Әлихан «Алқа» атты әдеби ұйым құрмақ болып, оның айқындамасында: «Қазақ әдебиетінің алыбы Абай – қазақ даласына кеулеп кіріп келе жатқан капитализмге, отаршылдыққа халықтың қанды жас төгіп еріксіз шапқан бірінші құрбаны», – деп көрсетеді /4, 259/. Біздіңше, осы екі ойдың арасында сабақтастық бар. Контексте

қарағанда «мезгілсіз» сөзінің уақыттан гөрі межені аңғартатынын байқаймыз. Сонда ол қай меже? Сөз жоқ, әңгіме сапалық кезеңге көшу туралы болып отыр. Әлихан Ш.Уәлиханов туралы байыптамасында да осы кезенді нұсқайды. Ол былай деп жазады: «Жыр-өлең басу екі түрлі: бірі ана «Зарқұм», «Салсалды» бастырушының жолы. Мұның мақсұды оқушылардан алым алу; екінші жол – әлгі Шокан кітабы басылған жол. Мұның көздегені – оқушы пайдасы, ғылымға жол оңайлау» /5/. Дәл осы жерде ағартушы діни фольклорды мансұқтап отырған жоқ. Мәселе – елдің сұранымын қанағаттандыру мен талғам-талабын жөнге салуда һәм бір орында бүгежектеп қалмауда болып отыр. Әлихан пікірінше, Шокан – сапалық өзгерістің басында тұрған тұлға, бірақ «қазақта орысша оқығанның жалғызы». Г.Н.Потаниннің 80 жылдығына арналған мақаласында Ә.Бөкейхан осынау гуманист, адал жүрек азамат-ғалымның үзік ойларын оқырманға ұсынады. «Саяси жолындағы бізге жылы көрінетін бір негізді пікірі мынау, – деп ойын сабақтайды Әлихан. – «Елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын алып жүре алмайды. Олай болса көп ұлттан құралған Русияны бір орыстың билеймін дегенінде мағына жоқ. Русия өзге тілі, тұрмысы, қаны басқа жұртқа автономия беру керек» дейтін Г.Н. «Қазақты автономия қылсақ, Қараөткел – Алаштың ортасы, сонда университет салып, қазақтың ұлын, қызын оқытсақ, «Қозы Көрпеш-Баянды» шығарған, Шокан, Абай, Ахмет, Міржақыпты тапқан қазақтың кім екенін Еуропа сонда білер еді-ау» дейтін Г.Н.» /6, 90/.

Бұл үзінділер арқылы мақала авторы Шокан бастаған үркердей зиялылардың елі үшін қолынан келгенін жасағанын меңзейді.

Оқу-баспа ісі өрістеп, кеңес үстемдігі орнай бастаған, біз шартты түрде «инерциялы ағартушылық» деп атаған шақта Әлихан Бөкейхан Мәскеудегі «Күншығыс» баспасынан А.Байтұрсынұлына «Абай мен Алтынсарыұлы туралы еңбегіңнің қолжазбасын жібер» деген мазмұнда хат жазады /7/. Баспа бетін көрген-көрмегені белгісіз бұл еңбек дәл қазір қазақ ғалымдарының қолына түскен жоқ. Алайда Ахметтің өзіне дейінгі ағартушылар жөнінде еңбек жазуды қолға алуы – құнды факт. 20-жылдары баспасөз бен мәдени ұйымдар жұмысында Ы.Алтынсарин тұлғасы пікірталас тудырғанда, тарихи дамуды дұрыс зерделей алатындар «Ахмет Ыбырай заманында туса, Ыбырайдай болар еді, немесе Ыбырай кеш туса Ахметтей болатын еді» дегенге саятын ой айтқан-ды /8/.

А.Байтұрсынұлы XVIII–XIX ғасырдағы тарихи-рухани процесті былайша түсіндіреді: «Әдебиетті молдалар дін бесігіне бөлеп, таңып тастаған себепті, әдебиет көпке дейін өңдеп, өсе алмай, мешел болып аяғын баса алмай жатқан. Сол күйінде тұрғанда патша үкіметінің саясаты келіп килігеді. «Қазақ – діні шынығып жетпеген, шала мұсылман

Алаш арқауы

халық. Мұны мұсылман дінінен христиан дініне аударып жіберу онай» деген пікірмен, патша үкіметі қазақ пен ноғай арасында жік салып, екеуін айырғысы келді. ...Орыс өзіне тартып, ноғай өзіне тартып, екеуі екі жакқа сүйреп жүргенде, қазақ орыс әдебиеті арқылы Еуропа жұрттарының әдебиетімен танысады» /9, 262/. Міне, кездейсоқтықтан гөрі заңдылыққа сәйкес осы құбылыс, яғни сапалық өзгеріске бағытталған рухани күш сұранымы, Ахметтің логикасы бойынша, Шокан, Ыбырай, Абайларды дүниеге келтірді. Мұны ағартушы былай тұжырымдайды: «...Өнерпаз Еуропа жұртының сындар әдебиетін көргеннен кейін ...ғана Еуропа әдебиетінен тұқым алып, қазақ әдебиетінің сүйегін асылдандырып, тұлғасын түзетушілер шыға бастаған. Қазақ әдебиетінің асылдануына, әсіресе әсері күшті болған – Абай сөздері» /9, 277/. Ахмет көбіне әдебиеттегі сапалық өзгерісті айтқанымен, оның осы ойын ғылым, оқу-ағарту ісіне қатысты да қарастыру ақылға қонады. Сондықтан Байтұрсынұлының пайымын XIX ғасырдағы шындықпен байланыста түйсіну жол болмақ. Сонда ғана «молдалардың дін бесігі», «діні шынығып жетпеген», «екі жакқа сүйреу», «сүйегін асылдандырып, тұлғасын түзеу» ұғымдарының мәні ашылады.

Осы тұста бастапқы ағартушылардың өзінен кейінгілерге танылу мәселесін айналып өтуге болмайды. Баспа-басылым ісінің өрістемеген шағында, яки ақпарат кеңістігінің шектеулі кезінде акын-каламгерлер еңбегінің құны таралымына қарап емес, бір дана болып бір адамға жетсе де маңыздылығымен өлшенсе керек. Мысалы, «Қазақтың бас акыны» зерттеуінде Ахмет: «Абайдың сөзін мактамайтын адам болмады», – деп, көрмей сенбегенін, оны қолына алғаш 1903 жылы (яғни, 30 жасында) түсіріп, жақын танысқанын, сөйтіп талантын мойындағанын жазады /9, 298–304/. Әлихан да Абай өлеңімен, салыстырмалы түрде, кеш танысқан. Бұдан, сөз жоқ, акын өлеңінің қоғамдық-эстетикалық орны мен мәні аласармайды. Абай өлеңі Жетісу мен Жиделібайсынға, Маңғыстау мен Балқантауға, тіпті ресми Орынбор мен Омбыға дер кезінде жетісуі оның құнына бір мысқал да әсер етпейді. Дәл сол кез үшін Абайдың айналасы – қазақтың әлемі, алаш дүниесі. Шокан, Ыбырай туралы да осыны айта аламыз. Ш.Уәлихановтың – Омбы мен Петербор, Ы.Алтынсариннің – Орынбор мен Қазан архивтерінде сақталынып келген жазбалары, есептері, хат-хабарлары, басқа да еңбектері халық назары мен ғылыми айналымға кеш түскендігі ол дүниелердің мән-мазмұнына нұқсан тигізді деу қисынсыз болар еді. Бірақ бастапқы ағартушылардың кейінгі буынға еңбегі жетпесе (жете алмаса) де, рухы жетті. Сөзі жетпесе де, ниеті, ынтасы жетті. Қағазбен жетпесе де ауызбен жетті. Осы факторды да ұмытпаған жөн. Және де бастапқы ағартушылар туралы мәліметтер мен олардың жазғандары «негізгі ағартушылық» шағында құнтталып, жиналып, жариялана бастағанын қаперде ұстаған абзал.

Дара көрінген ағартушылардың аудиториясы болды ма деген сұраққа Ахмет жоғарыдағы зерттеуінде ойлы жауап берген. Ол былай дейді: «Абай көп нәрсені білген, білген нәрселерін жазғанда мынау халыққа түсінуге ауыр болар, мынаның сыпайышылыққа кемшілігі болар деп тайсактап тартынбаған, хақиқатты хақиқат калыбында, тереңді терең калыбында жазған» /9, 303/. Бұл жерде ақынның «сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел» деген пайымы еске түседі.

XX ғасыр басында тұңғыш қазақ журналы – «Айқапты» (1911 – 1915) шығаруға мұрындық болған Мұхамеджан Сералин руханиятта көрінген сапалы өзгерістер туралы: «Жаңа рухта жазылған кітаптардың дүниеге таралуы – қазақ халқының ішінде де бірлі-жарым ұйқылы-ояу бастарын көтерушілердің барлығына таң қараңғысындай бір ишарат болып көрінсе керек», деп жазады /10, 4/. М.Сералин Шығыс тарихшысы һәм ойшылы дәрежесіне көтерілген Ш.Маржанидің жүз жылдығына арнап жазған мақаласында /11, 18/ жаңа рухқа себепші қазақ ағартушыларының қадірленбей отырғанына өкініш білдіреді. Ол өкінішін былай деп жеткізеді: «Өткен 1914 жылы он бесінші иулде алтыбас Ыбырай Алтынсариннің дүниядан қайтқанына жиырма бес жыл толып өтті. Қазақ жұрты үшін Алтынсариннің еткен қызметі көп еді. Соны есіне алған қазақ болды ма? Жок. Біз күлтүрни жұрт қатарына кіруден алыс жатырмыз».

Сапаткер-журналист осындай өкініштердің орнын толтыру үшін шығарған журналы арқылы дәйекті жұмыс жасап, бұл басылымға ұлт келешегіне сенген түрлі көзқарастағы зиялыларды топтастыра алды. Ахмет, Әлихан, Міржақыптар ел мен жер, тіл мен дін, тағылым мен тарих туралы ана тіліндегі алғашқы мақалаларын осы «Айқапта» жариялады. «Айқап» пен «Қазақ» – алғашқы ағартушылардың ізгі арманынан туған басылымдар-тын. Ресей басылымдарымен байланыста болған Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, М.Бабажанов өз жұртында, ана тілінде газет-журнал шығуын көксемеді деу ақылға сыймас.

Міржақып Дулатұлы да Шокан жөніндегі мақаласын ағартушының «көп қызметін білмеу себебін» тілге тиек етуден бастайды. Ол: «Қазақ сияқты өнер-білімнің асылын танымаған, қаламмен қызмет етушінің қадырын білмеген жұртқа қырық тоғыз жыл ұмытарлық көп заман. Қылышынан қан тамған батыр болмаса, Қарымбайдай ертегі болып қалған бай болмаса, оқушысы жок біздің қазақ ғылым жолында еңбек етушілерді тез ұмытқыш келеді», – деп өкініш білдіргенімен, осы ойын: «Бірақ заман өткен сайын халықтың көзі ашылып, әдебиеті гүлденіп, матбұғаты жайыла бастаған кезде естен шыққан Шокандардың артында қалдырған сөзін қайта тірілтіп, кім екендігін білдірмей қоймайды», – деп тарихи заңдылықты ескертіп түйіндейді /12/. М.Дулатұлының бұл зерттеу мақаласы – Ш.Уәлиханов еңбегіне жан-жақты баға берген (Н.Н.Весселовскийдің 1904 жылы Петерборда жариялаған басылымына

Алаш арқауы

сүйеніп жазылған) құнды дүние. Осында ағартушының тарихи қызметі былайша тұжырымдалған: «Шоканның бар талабы ғылымға ұмтылу, казак халқына пайда келтіру, казак халқының тұрмысын, рәсімін, тарихын анықтау жолында болған». Міржақып Шоканның өмірін де, артында қалдырған жазбалары мен зерттеулерін де ағартушылықтың биік межесі ретінде көрсеткен.

Абай мұрасымен М.Дулатұлы да кеш танысқан ұқсайды. («1904 жылы үйін жұлдызының басында Омскіге барғанымда Абай өлеңдерінің жазбасын алғаш Ақымет Байтұрсыновтан көрдім», – дейді ол). Петерборда 1909 жылы «Абайдың балалары һәм інілерінің ризалығы һәм Ғалиханның ыждағатымен» шыққан акын кітабына рецензия есебінде жазылған мақаласында Міржақып А.Құнанбайұлын Ломоносовка тенейді /13/. «Қайдан өрбігенін, қайдан өскенін, ата-бабалары кім болғанын, не істегенін білмеген жұртқа бұл талас-тартыс, тар заманда арнаулы орын жоқ. Сондықтан Абайдың аты жоғалуы – мұнан кейін де шығатын Абайлар сондай ескерусіз ұмытылуы ықтималы, казактың жоғалуы, казак атты халықтың ұмытылуымен бірдей», – дейді қаламгер.

М.Дулатұлы Шокан мен Абай тұлғасына казактың өркеннетке қалаған бірінші кірпіштері ретінде қарайды. Сонымен бірге қаламгер Шокан өміріне байланысты ел арасында айтылып қалатын бейсауат сөздерге түсінік бере отырып, «таза пікірлі, ақ жүрек ұлтын сүюші жігітті» нақак жаладан арашалайды.

Заманында Семейде «Абай» атты журнал шығарып, негізгі ағартушылыққа Абай биігін эталон етіп көрсеткен, алаштың бары мен жоғына ұлы акын көзімен қарауға тырысқан Жүсіпбек Аймауытұлы мен Мұхтар Әуезов: «Абай жалғыз ғана акын болды деуге болмайды. Әдебиетімізге негіз салған да – Абай, адамшылық, тәрбие, ғылым, өнер, кәсіп деген сөздерді ойлап, тексерген де – Абай. Казактың тұрмысын, өнерін, мінезін айқын суреттеп, кемшілігін көрсеткен де Абай», – деп жазған болатын /14, 4/. Мұхтар, тағдыр жазуымен, Абай дүниеге келген топырақта туды, ал Шыңғыстаудан аса жырақ емес Қызылтауда өмір есігін ашқан Жүсіпбек С.Сәдуақасұлы сауалына қайтарған жауабында: «Абай өлеңдерімен бала күнімнен таныспын. Кітабы басылмай тұрғанда, ел қыдырған өлеңшілердің аузынан бірталай өлеңдерін көшіріп алып, жаттаған едім»,– дейді /15/. Бұл факті жоғарыда айтылған ағартушылардың елге танылуы һәм аудиториясы деген мәселеге қатысты тұжырымымызды шегелей түседі. «Абайдың өнері һәм қызметі» атты мақаласында /16, 1–3/ Жүсіпбек пен Мұхтар руханияттағы «Абай дәуірін» анықтайды. Түрлі мысалдар келтіріп, акынның әдебиетке олжа салған қырларын бажайлайды. Сөйтін Абай феномені зерделенеді. «Абайдың акындық күшінің зорлығы – өз заманында жұртты өзіне қаратып алып, кейінгілерді де сол ізбен әкеле жатыр», – деп тұжырымдайды авторлар.

20-жылдары Ы.Алтынсариннің тарихи орнын біршама зерделеген каламгерлердің бірі – Мұхтар Әуезов. 1922 жылы «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» атты еңбегінде ол: «Аурудың емі мынау деп, ашып айтып, бір нәрсені шешіп берсе де, бірде дінді, бірде оқуды, бірде таза адамшылықты ем қылып ұсына бастаған – Алтынсарин»,– десе /17, 218/, 1927 жылы жарық көрген «Әдебиет тарихы» атты зерттеуінде: «Ендігі сөзді Алтынсарин заманды жоктап, заман зарын айтуға арнамайды, ... оның орнына, мүмкін болғанша, ем айтқысы келеді. Бірақ мұның айтқан емінде бір бағыттық, анықтап бастаған екпін, ағын жоқ. Елдің әр алуанына әр түрлі ем айтады. Елдің үміт, сүйенішін жас буынға артқандай болады»,– деп түйіндейді /18, 218/. Ы.Алтынсаринді Мұхтардың «емші» ретінде көруінде толық негіз болса керек. Өйткені XIX ғасыр каламгерлері ішінде оқшау тұратын Ыбырайдың ел дәстүріне қосқан жаңашылдығы өмірінде де, өнерінде де байқалғаны мәлім. Алайда М.Әуезов тұжырымында салмақты ой Ыбырайдың даралығын әрі жалғыздығын танытатын «емінде бір бағыттық, анықтап бастаған екпін, ағын жоқ» деген пікірінде жатыр деп есептейміз. XIX ғасыр шындығында (отар елдің тұсауына тұтастай түскен ұлттың шындығында) елден ерек қара үзіп шығып, артындағы жұртқа қарайлау, оларды бір бағытқа, жүйеге салу – аса сирек құбылыс. «Әр алуан ем» осындайда айтылады. Ыбырайдың руханиятқа қарасты емі – «бетегеден биік, жусаннан аласа» адамның емі емес, отаршыл елдің ұнғыл-шұңғылын түсіне алған жүрегі бар адамның емі еді деу орынды.

Алаш қозғалысына белсене араласпаған және одан тым шет те кетпеген оқымысты, тарихшы Санжар Асфандиярұлы XIX ғасырдағы қоғамдық-саяси жүйе мен алғашқы ағартушылар арасын былайша зерделенті: «Алтынсарин мен Уәлихановты крепостниктік құқық үстемдік еткен кезеңде дворяндар мен помещиктерден шыққан орыстың алғашқы либерал-батысшылдарымен салыстыруға болады. ...*Олар шындығында қазақ ұлтшылдарының шығуына негіз болды.* Ал XIX ғасырдың орта тұсындағы Қазақстанның қоғамдық-экономикалық жағдайында буржуазиялық ұлтшылдық қалыптасатын құнарлы топырақ жоқ еді. Бұлар соны қалыптастырды» /19, 246/. 30-жылдары маркстік-лениндік диалектика заңына сүйеніліп айтылған Санжар ойы тарихи шындықтан алшақ емес. Алайда ұлтшылдық пен тапшылдыққа қойылған акцент бұл пайымға саяси сипат береді. Жалпы, бұл уақыт «инерциялы ағартушылықтың» билеуші саясатқа түпкілікті жеңілген шағы болғандықтан, С.Асфандиярұлы тарихи үрдісті осылай ғана түсіндіре алды.

Бастапқы ағартушылардың дара өкілі ретінде Абай тұлғасына, Абай сөзіне, Абай бейнесіне ден қойған зиялылар аз болмады. 1912 жылы «Шолпан» жинағына кірген «Алтын хакім Абайға» деген өлеңінде

Алаш арқауы

Мағжан Жұмабайұлы: «Көз ашып, жұртың ояу болған сайын, Хакім ата, тыныш бол, қадірің артар», – десе /20, 22/, 1922 жылы Ташкентте басылған Абай кітабы туралы жазған мақаласында Ілияс Жансүгірұлы: «Абай сол халықтың өз рухы тілімен сөйлеген ақын», – деп /21/, оны тарих кемесінен лақтырмақ болған солақай сыншылардың «кәрінен» қорғайды.

Жеке-дара көрінсе де алғашқы ағартушылар қазақ қоғамына, өзінен кейінгі толқынға не берді, ұлт ой-санасына қандай олжа салды, ұлт тағдырына қатысты не бітіріп, не қойды, олардың еңбегі қалай бағалануы керек – осы сұрақтардың бәрі-дағы XX ғасыр басында зиялының күллісін толғандырды. Олай болуы заңды еді. Бұлар – алаш оқығанының бағдарын анықтайтын сұрақтар болатын. Және оған рух ауанына қарап мақалаларында, өлеңдерінде, прозалық, драматургиялық шығармаларында біршама жауап берген қаламгерлер аз болған жоқ. Алайда бұл мәселеге арнайы тоқталып, таратып айтуға тырыскандар көп те болмады. Мұның бірнеше себебі бар. *Біріншіден*, «негізгі ағартушылар» еңбегінің көбі саяси күрес пен белсенді жұмысқа жұмсалды, сондықтан олардың байыпталған зерттеу жазуына уақыт тар еді. *Екіншіден*, отаршылдық езгісі жойылып бітпеген кезеңде сол жүйеде озып шыққандар еңбегі аталған жүйеде өсіп шыққандар үшін «дау-дамайлы тақырып» болатын; «оған баруға оқығандар жүрегі дауаламады» дегеннен гөрі, «олар уақытын күтті» деген расқа шығады.

Қоғамдық-саяси күрес пен азаматтық қызметінің тынымсыздығына қарамай, күрделі уақытқа рух сәулесін түсіруге жұмылған, саяси жүйелердің қытымыр қалыбынан сескенбей тарихи әділеттікті ту етіп көтерген тұлғаның бірі – Смағұл Сәдуақасұлы. Смағұл пікірінше, орыс әкімшілігінің оспадар әрекеті оқығандар арасындағы ерлердің ашу-ызасын тудырып, қарсылықтың пайда болуына алып келген. Ал, бұл қарсылық сананы жаңғыртқан, сапаны өсірген. «Единицалардың» (Абай сөзі) тууын тездеткен. Ағартушылардың «көрінбейтін көз жасы» кейінгілердің рухын суарған /22, 21–27/.

Ғылыми айналымға түспеген (түсу бұйырмаған), жұқанасы жазушы, санаткерлердің естелігінде қалған А.Байтұрсынұлының елу жылдық мерейтойында жасаған С.Сәдуақасұлының «Ақанның алдында» атты баяндамасы – кеңес тұсындағы «инерциялы ағартушылықтың» бағдарламасы (Ахмет программасы – «жосық» депті) сынды еңбек болған деп санаймыз. Сәбит Мұқанұлы былай дейді: «Сәдуақасұлы Байтұрсынұлын мақтай жөнелмей, сатылап жетті. Оның баяндауынша, қазақ халқының бес көсемі бар, олар: Кенесары, Шоқан, Ыбырай, Абай, Ахмет» /23, 509/. Смағұлдың «сатылауына» негіз бар болатын. Хан Кене – тәуелсіздік үшін күресте мойымаған, рухы жеңілмеген қайраткердің. Шоқан, Ыбырай, Абай – күрескер рухты қағазға түсіре алған, дара шапса да жалғыздығын білдірмеген, халқының намысы болып жанған

ағартушылардың, Ахмет (Смағұлдың Әлиханды айтпауының этикалық себебі бар) – қателіктен сабак алған толқынның, білім мен бірлікті, білік пен байыпты қатар ұстаған зиялылардың рәмізі еді. Сондықтан С.Сәдуақасұлы «сатысын» – жүйелеу деп қараған орынды.

С.Сәдуақасұлының бастапқы ағартушыларға қатысты ендігі бір жүйелі еңбегі – «Қазақстан үшін жоғары оқу орнының маңызы туралы» атты баяндамасы /24, 21–31/. Бұл баяндаманы Смағұл Халық ағарту комиссары ретінде Ташкентте 1926 жылы 29 қазанда тұңғыш ашылған Қазақ жоғары педагогика институтының (1920 жылы Орынборда ашылған ағарту институты – КИНО-ның мәртебесі бұл оқу орнынан төмен болса керек) салтанатында жасаған.

«Ресейдің отаршылдық саясатының Батыс Еуропаның осындай саясатынан айырмашылығы, – дейді Смағұл. – Ресей саясаты әрі өте жабайы, әрі дорекі, әрі надан болатын. ...Патшалық Ресей қазақтарды орыстандыру мен православия дініне кіргізуді армандады. ...Ақ патшаның аямай берген қаржысына лайық жұмыс істеген миссионерлер қазақ халқын ұлт есебінде жойып жіберуді көздеді». Автор бұл саясаттың түпкілікті әрі дәйекті жүргізілгеніне қарамай, ішкі күш – ұлттық рух Ресейдің дегенін болдырмағанын жазады.

Сібірдегі оянулар – С.Сәдуақасұлы жүрегіне аса жақын тақырып. Алғашында Ядринцев, кейіннен Потанин негізін салған Сібірдегі ғылым-білім ошақтары Смағұл тұсында ғана емес, күні бүгінге дейін толайым нәтиже беріп келе жатқанын зиялылар жақсы біледі. Жалпы Николай Михайлович Ядринцев тұлғасы біздің отандық ғылымда Ш.Уәлихановқа қатысты окта-текте еске алынатыны болмаса, Сібір халықтары мен олардың зиялыларына тигізген әсері тұрғысынан жете зерттелінген емес. Егер салыстырмалы түрде айтсақ, түрік, Ресейлік мұсылман халықтарына И.Гаспринский қандай игі ықпал жасаса, Н.М.Ядринцевтің Сібір халықтарына (ұлтына, дініне қарамай) сондай әсер еткен болатын. 1891 жылы шыққан (кейін 1897 жылы Еуропада – Женевада басылған) «Ұлылық пен бейшаралықтың елесі. Ресей кері кетіп барады» («Иллюзия величия и ничтожество. Россия пятят назад») атты іргелі еңбегінде Сібірдің ұлы зиялысы былай дейді: «Орыс ұлтшылығы және славяншылдық ... орыс тілін барлық жерге енгізу, православ дініне бірінші орын беру орыс саясатын жеңіске жеткізеді дейді бізге. Империя ішінде тұратын түрлі діндегілерге айдап салып отырған осы шара қандай есеппен жасалынып отыр екен?.. Басқа мемлекеттерді, ұлттар мен ұлыстарды өзіне қосып алу бүкіл әлемде шыдамдылық жасауды, адам хұқын қорғауға кепілдік беруді, осының бәрін заңмен бекітуді тілейді. Мемлекет бұған кепілдік берген еді және бұл мемлекеттік саясат еді. Ал осыған қарама-қарсы саясатты қалай атауға болады? Бұл ұлттық саясат па, жоқ Ресейдің мемлекеттік

Алаш арқауы

мүддесіне қайшы, ұлтқа қарсы саясат па? Біз мұны жөнсіз, әрі тарихқа қайшы саясат деп ойлаймыз» /25, 212/.

Міне, осындай пайымы бар гуманист Ядринцевтің Ш.Уәлихановпен пікірлес болғаны, кейін Том қаласында университет ашып, Сібірді оятқанын С.Сәдуақасұлы айрықша еске алады. Және қазақтың жас зиялыларына Ядринцев пен Потаниннің қайратын, табандылығын, салықалылығын тілейді.

Алғашқы ағартушылардың еңбегін парықтау үшін, сөз жоқ, Батыс пен Шығыс елдері тәжірибелеріне барлау жасау қажет. Бұл орайда Смағұл екі жақтың да таңдаулы үлгісімен сусындап, барын байытып, кемшілігін жойған Жапон тәжірибесін тілге тиек етеді. Қаламгер отандық ағарту ісінде Ресей арқылы Батысқа қол созған; Еуропаның білімін үйренсе де, білігін бұрмалаған ресми Петербордан жиренген кезі аз болмаған қазақ ағартушыларының тағдыры мен тарихын Ядринцев сынаған жүйенің шындығымен сәйкес қарастырады. Ол Шоқан мен Ыбырайды халқына бақыт іздегендер, бірақ тапқан бақыты халқының мүддесімен орайлас болмағанына өкінгендер, оспадар орыс саясатына құрбандыққа шалынғандар есебінде қарайды. С.Сәдуақасұлы Шоқан мен Ыбырайдың амалсыз, қауқарсыз болғандығына өкініш білдіреді. Қаламгер «Шоқан өлімі еуропалықтар мен орыстарға қатал ескерту болды» деген Ядринцев сөзін ауызға алады. Сонымен бірге ол ағартушылардың жеке өмірін қазбалап, екеуінің де құсадан қайтыс болғанына бұлтартпас дәлелдер келтіреді. Смағұл тұжырымы (концепциясы) мынаған саяды: қай қайраткер болсын өзінің туған Отанына ерікті жағдайда қызмет етсе, еңбегі жеміс береді. Егер туған елің біреудің езгісінде болса, оны азат ет. Әйтпесе еңбегің құмға сіңгенмен бір есеп. Бастапқы ағартушылар осы шындықты маңдайына тиген соң түсінген дегенді айтады С.Сәдуақасұлы. Осы ойын ол замандастары мен студенттердің есіне салады.

XIX ғасырдағы қазақ қауымының ахуалы алаш зиялысы Қошқе Кеменгерұлының 1921–22 жылдары жазылып, 1924 жылы Мәскеудегі «Күншығыс» баспасында жарияланған «Қазақ тарихынан» атты зерттеуінде белгілі дәрежеде жүйелі талданған. Бұл еңбектің негізгі нысаны – алаш жұртының патшалық Ресей отарлауындағы тағдыр-талайы.

Осы зерттеуде бастапқы ағартушылардың тарихи орны да зерделенген. Қ.Кеменгерұлы былай деп жазады: «Қазақты үздік ұлттығынан айыруға тырысқанда, қалың ел һәм оның оқығандары не істеді? Қалың қазақ екі-ақ орында наразылық білдірді: 1). Шокындыруға тырысқанда. 2). сыпырып жерін алғанда. ...Қазақтың оқыған азаматынан ең бірінші бұқараның мұнын жоқтаған, ұлтшылық негізін салған – Шоқан Уәлиханов. ...Ибраһим Алтынсарин де фанатизмге қарсы болып, миссионерлердің түпкі мақсатына алғашында көз жібермей, оқумен қазақты қатарға кіргіздім деген ойда болды. Бұл-дағы ұлтшылық өрісіне бет алды.

...Сібірді бөлу (областничество) ойымен сайланып, казакты жауынгерлік жолымен ел қылу ниетімен әскер жинай бастаған Сұлтанғазы Уәлиханов болды» /26, 117–121/. Қошкенің тұжырымдары Смағұлдікімен ұқсас. Бұл екі тұлғаның бір-бірімен байланыссыз жасаған пайымының сәйкес келуіне қарап, Шокан заманына таяу (бізден, бізге дейінгілерден гөрі) толқынның ортақ байыпты пікірі жоғарыдай болған деуге негіз бар. Әрине, «Қазақ тарихынан» зерттеуінде Шокан, Ыбырай, Сұлтанғазы еңбектері біршама таратылып айтылады. Бірақ түйін бір: олар сабақ алып барып қана отаршылдар жайын түсінді, жеке-дара шамасы келгенше карсыласты, ұлттық күрес негізін қалады, құсадан өмірден өтті, Қажыр-қайратын, ізашар ісін халық ұмытпау керек. Әйтсе де дерек тұрғысынан Сұлтанғазының іс-әрекеті ғылыми әдебиеттерде көп айтылмайды. Оның Ядринцев, Потанин бастаған «областничество» қозғалысына қатысуын айналып өтуге болмайды.

20-жылдарға дейін-ақ эмиграцияға кеткен Мұстафа Шоқай да өзіне дейінгі ағартушылар туралы пікір білдірген екен. Шоқанның өмір тарихын, қилы кезеңдерін жаза келе, Мұстафа былай дейді: «Шокан туралы естелік жазған бір орыс жазушысы: «Осы бір бұратана өкілі көз талдырар биікке көтерілгеннен кейін, кенет өз халқының тағдыры хақында үрейленіп, іркіліп қалуы, өз халқына жат адамға айналып қалудан қорыққаны оның өзін-өзі қорғау түйсігінің әсерінен болғанын көрсетеді» деген еді. ...Біздіңше, трагедияның қайнар көзі жат адамға айналып қалам деп қорқыында емес, жат адамға айналып қалуында еді. Шокан орыс (Батыс) халқының рухымен өз халқын бақытты ету мүмкіндігін іздеді. Шокан басынан кешірген ащы сабақтардан, қайғылы оқиғалардан кейін барып, өз халқына өгей болып бара жатқанын сезінді. ...Біздің ғасырымыз Шокан дәуіріне қарағанда мүлде басқа. Шокан ол кезде жалғыз еді. Және оның алдында халқын ұлт деңгейіне көтеру міндеті де тұрған жоқ болатын» /27, 177–178/.

Сонымен, негізгі ағартушылық өкілдерінің бастапқы ағартушылық тұлғаларына берген бағасын жинақтай көрсетсек, төмендегідей болып шығады:

Біріншіден, алаш зиялыларының пікірінше, Абай ұстыны болып табылатын бастапқы ағартушылық – қазақ ұлтының тарихи дамуының заңды белесі. Яғни, қазақ қауымының өркендеуіндегі ішкі және сыртқы факторлар осы ағартушылықтың тууына себеп болды. *Екіншіден*, бастапқы ағартушылар жалғыз-дара көрінді және олардың байқалуында Ресейдің демократиялық күштерінің әсері мол болды. Дара ағартушы – алып жүйе алдында қауқарсыз күш. Бірақ ол – халқының жағдайы үшін жүйеге қарсылықтың нышаны. *Үшіншіден*, бастапқы ағартушылар алғаш өзі оқып шығып, қызметіне тұрған ресми жүйенің тек «мәдени» жағын көрді. Кейін бұл жүйенің амал-айласын көргенде, одан безді, Ресейдің

Алаш арқауы

жаңғыруын қалады. *Тортіншіден*, елмен араласқан соң, алғашқы ағартушылар қандастарының хұқы, діні, рухы тапталып жатқанына көзі жетті. Осыған алаңдап, ресми орындарға, камкор достарына хат-хабар білдірді. Бұл – олардың алғашқы күресі еді. Күрес нәтиже бермеді. Олар құса болды. *Бесіншіден*, алғашқы ағартушылар бір-бірімен байланыссыз болса да, қоғамдық жағдайдың бір болғандығынан, орайлас ой айтып, ұқсас әрекеттер жасады. *Алтыншыдан*, бұл ағартушылар ұлтты ұйыта алмаса да, ұлтқа жанашыр оқығандар еді. Сондықтан, олардың еңбегі, іс-әрекеті – жаңа заманда ұлттықты сақтаудың алғашқы іргетасы болды. Бұлар болмаса (болуы заңды), негізгі ағартушылардың шығуы кешеуілдер еді.

Дана Абай жұрттың бақыты үшін қажыр-қайратын аямайтын хакімдер туралы айта келіп: «Уахсусан (ерекше) адам баласының ақыл-пікірін ұстартып, хақ пенен батылдықты айырмақты үйреткендігі – баршасы нафиғлық (өнегелі іс) болған соң, біздің оларға міндеткерлігімізге дау жоқ,» – дегені мәлім /28, 203/. Тарих тағылымы байқатқандай, дана ақынның осы сөзі ақиқатқа айналды. Алаш зиялылары бастапқы Ағартушылар саналатын буын ісіне адалдығын байыпты ойларымен, табанды қайраткерлігімен көрсетті.

Әдебиеттер:

1. Қыр баласы. Петр Петрович Семенов // Қазақ, 1914, 16 март.
2. Қ.б. Офат (Е.П.Михаэлис) // кітапта: Бөкейхан Ә. Таңдамалы–Избранное (құрастырып, алғысөзі мен ғылыми түсініктерін жазған – С.А.Жүсіп). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1995. – 310 б.
3. Бөкейхан Ә. Таңдамалы–Избранное (құрастырып, алғысөзі мен ғылыми түсініктерін жазған – С.А.Жүсіп). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1995. – 478 б.
4. Қамзабекұлы Д. Руханият. – Алматы: Білім, 1997. – 272 б.
5. Қыр баласы. Қара қыпшақ Қобыланды // Қазақ, 1915, 23 май.
6. Ер Сайын. Жыршылар айтуынан алып, өңдеп өткеруші Байтұрсынұлы Ақымет. – Мәскеу: Ұлттар Комиссариаты қарауындағы Күншығыс баспасы, 1923. – 93 б.
7. ҰҚК архиві. № 78754-іс, 7-том.
8. Ш-н. Лайықты қошемет // Ақ жол, 1922, 10 сентябрь; «Талап» төңірегінде// Ақжол, 1923, 29 март.
9. Байтұрсынов А. Шығармалары.-Алматы: Жазушы, 1989. 320-б.
10. Айқап, 1913, №1.
11. Айқап, 1915, №2.
12. Қазақ, 1914, 24 июль.
13. Қазақ, 1914, 23 июнь.
14. Абай, 1918, 4 февраль, №1.
15. Қазақ әдебиеті, 1988, 23 декабрь.

16. Абай, 1918, №3.
17. Шолпан, 1922, №3.
18. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
19. Асфендияров С. История Казахстана. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 304 с.
20. Жұмабаев М. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
21. Тілші, 1923, 8 май.
22. Трудовая Сибирь, 1919, №1.
23. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. X том. – Алматы: Жазушы, 1976. – 520 б.
24. Садвокасов С.С. О значении ВУЗ-а для Казахстана // в кн.: Годы работы Высшего педагогическоко института. – Ташкент: издание Казпедвуза, 1928. – 21–31 с.
25. Литературное наследство Сибири. т. 4. – Новосибирск: Западно-Сибирское книжное издательство, 1979. – 520 с.
26. Кемелгерұлы Қ. Қазақ тарихынан. – Мәскеу: Ұлттар комиссариаты қарауындағы Күншығыс баспасы, 1924. – 147 б.
27. Шоқай М. Таңдамалы. I том. – Алматы: Қайнар, 1998. – 512 б.
28. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. II том. – Алматы: Жазушы, 1995. – 382 б.

АЛАШ КЕЗЕҢІ ЖӘНЕ СЕРПІЛІС СИПАТЫ

XX ғасыр басындағы казак әдебиеті тарихында жәдит, Алаш құбылыстары ағартушылық жолындағы ұлттық қозғалыс аясында көрінді. Сонымен қабат осы кезеңде әдеби-рухани күш пен саяси қайраткерліктің біртұтасқанын да байқауға болады. Мұндай үрдіс әлем тарихына ортақ екенін ұмытпағанымыз жөн. Ендеше, тұстастары мен замандастары «Абайдан кейінгі әдебиеттің ұйтқысы һәм жаңа кезеңнің басы» ретінде таныған Ахмет Байтұрсынұлының ұлт-азаттық күрестің жуан ортасында жүруі, акын-лирик Мағжан Жұмабайұлының 1917 жылы Мәскеуде өткен Мұсылмандар съезіне қатынасуы /1/ және өзге де өз шағының саяси шараларынан шет қалмауы, тағы басқа нақты тарихи фактылар аталған уақыт әдебиетін милләттік қозғалыстан тыс қарастырудың біржақты болатынын аңғартады. Сондай-ақ XX ғасыр басындағы әдеби-эстетикалық концепцияларда, көзқарастарда саяси сипаттың айқын көрінуі «олар таза әдебиеттен жырақ» деген қорытынды жасатпауы тиіс.

Қазақтағы жәдитшілдіктің екінші кезеңі «Айқап» журналының дүниеге келуімен және оның «Қазак» сынды әлеуетті газеттің жарыққа шығуын тездетуімен, сөйтіп, осы екі басылымның өркен жаюымен байланысты. Бұл кезеңде жәдитшілдік казак өмірінде сапалық деңгейге көтеріліп, Алаш қозғалысына ұласты. «Айқап» пен «Қазак» азаматтық тарихымызда тұңғыш рет жаңа заманға сай ұлтты ұйыстыруды түбегейлі қолға алды. Осы тарихи миссиясы орасан екі мерзімді басылым мынандай нәтижеге қол жеткізді: бірінші, ұлт проблемасын жалпыхалықтық сараптауға, яки талқылауға сала алды; екінші, жақын және алыс болашақтың мақсат-міндеттерін анықтап, оларды кезең-кезеңмен орындауға жұмылды; үшінші, Абай негіздеген жаңа әдеби тілді дамытып, өрістетті; төртінші, әдебиет пен халық сұранымын, руханият пен ел мүддесін тоқайластыра алды.

Танымдық еңбектер мен ғылыми әдебиеттерде XX ғасырдың 20-жылдарынан-ақ «Айқап» пен «Қазак» арасындағы заңды пікірталасты «карама-қарсылыққа» балау орын алып келді. Мысалы, Қ.Кемегерұлы «Қазак тарихынан» атты кітабында: «Мұсылманша оқығандардың күшімен 1911-ші жылы «Айқап» журналы шықты. Басындағы шығарушы ыңғайымен журнал «татар, исламдық» рухымен кетіп, «Уақыт», «Тәржімән» газеттерінің ойын қолданып, «казак отырықшы болу керек» дегенді қуаттады. Бұған қарсы 1913 жылы «Қазак» газеті шықты: «Жерге отырықшы болудың керегі жоқ» деп. ...Бұдан былай казак оқығандарының арасында екі ағым ашық айырылды: 1) Әлихан тобы күнбатыс мәдениетін жастанып, панисламизм рухынан аулақ казак ұлтын жасамақшы

болды; 2) Бақытжан, Сейдалин Жағанша тобы ислам дүниесінен қол үзбей, қазақты ислам туының астына жинамақшы болды», – деп жазды /2, 123/. Осыған ұқсас тұжырымды С.Аспандиярұлының 30-жылдары жазған «Қазақстан тарихы» еңбегінен ұштастырамыз. Ол: «Қазақ оқығандары екі негізгі топқа бөлінді. «Айқапқа» топтасқан алғашқылары пантүрікшілдік позициясын ұстанып, татар буржуазиясымен қосылып түрік халқын біріктіргісі келді. Олар отырықшылыққа және жәдит мектебіне қошуді қолдады. Екінші топ «Қазаққа» жиналды. Татармен ассимиляцияланудан қорыққан олар қазақ тілін дамытты. Шұғыл отырықшылық халық шаруасын бүлдіреді деп есептеді. Шын негізінде бұл топ Щербина бастаған переселен мекемесі мен Потанин, Ядринцев жетекшілік еткен Сібірдің «областничество» қозғалысының позициясын ұстанды», – деген еді /3, 271/. Осы екі пайымның да субъективті сипаты басым. Қошқа «Айқапты» бірыңғай «түрікшіл» ретінде көреді. Тіпті ол бұл журналда 1915 жылы жарияланған өз өлеңдері мен аудармаларының бағытын да «ұмытқандай» сыңай танытады. Санжар пікірінен ақыл-ойға қарауыл қойған 30-жылдардың ызбары байқалады. Сондықтан бұл қайраткер амалсыз «октябрьге дейінгі интеллигенция – халық мүддесінен алыстаған интеллигенция» деген тұжырым жасаған секілді. Сондай-ақ, 20-жылдары таяудағы тарих туралы пікір білдіргенде, алаш зиялыларының «Қазақ» газетін «Айқаптан» бөліп қарауының принципті себебі болса керек. Айталық, «Қазақпен» қазақтың әдеби тілі қалыптасты» деушілер (М.Әуезұлы, М.Жұмабайұлы, Ж.Аймауытұлы, т.б.) бұл басылымның еңбегін айрықша атағанда, қаперлеріне «Айқапта» негізі қаланып, «Қазақта» жан-жақты дамытылған ұлттық идеяны ұстағаны айқын. Басқаша болуы қисынға келмейді. Бастау-тұманы басқа ұмытса да «Қазақ» ұмытпасы анық. Бұған бірер мысал келтірейік. М.Дулатұлы «Айқапқа» 3 жыл, «Қазаққа» 1 жыл толғанда: «Бұл журнал қазаққа баспасөздің ең керекті кезінде шыққанға, жұрттың бәрі тілектес һәм көмектес болып жылы шыраймен қарсы алып еді. ...Қазаққа бір жақсы газета, бір жақсы журнал бірдей керек емес пе», – деп жазса /4/, Ахмет басқарған газетте атын көрсетпеген (бәлкім, редакциялық мақала) бір «Айқап» жанашыры журналдың жабылуына байланысты: «Қазақтың айналдырған жалғыз журналының бірнеше жыл шығып тұрып, ересек болған соң тоқталып қалуына ренжідік», – деген тоқтамға келіпті /5/. Өрине, мұндай жағымды сөзді тілеулес жан, яғни тілеуқор жан ғана айта алса керек.

Мерзімді басылым болған соң, оның бетінде түрлі қиғаш пікірлер жарияланады. Сол себепті рухтас басылымдардағы пайымдардың әртектілігіне қарап оларды бір-біріне жау қылып көрсету ақылға сия қоймайды. Рас, «Айқап» пен «Қазақ» жүзінде Әлихан мен Бақытжан, Ахмет пен Жағанша, т.б. тұлғалар отырықшылық, соған байланысты сьезд

Алаш арқауы

шакыру жөнінде бір токтамға келе алмай қатты айтысты. Ө.Бөкейхан мен Б.Қаратаев қазақтың мұсылманшылықта қандай бағыт ұстау керек екені хақында Петербор мінберлерінде «сөзге келген» жерлері болды. Бірақ бұл айтыс қарама-қарсы екі бағытқа, яки ағымға негіз болған жоқ. Әлбетте, тұлғалардың кей мәселеде «сөзге келуі» алаш қауымын тікесіндірді. Ақын Шәкәрім қажының:

*Дұғай да дұғай сәлем айт,
«Айқап» пенен «Қазаққа».
Кекеу, сөгіс сөзден қайт,
Кез боларсыз мазаққа, –*

деуі /6, 146/ бекер емес.

«Айқап» журналы «Қазақ» газетінің дүниеге келуіне қуанды, оған тілектес болды. Осы журналда жарияланған Ғ.Ғабдылрахман есімді ақынның «Орынборда шығатын «Қазақ» туралы» атты өлеңінде:

*Тырысып қайыр іске тату болып,
Құданың жаңылмалық жолын қосқан.
Анықтап қазақ халын «Қазақ» білер,
Бұл сөзге құлағың сал, көп туысқан, –*

деген жолдар /7, 43/ бар. Бұл 1913 жылы «Қазақ» шыға бастаған кезде жазылған өлең. «Айқап» тілеуқорлығы бір бұл ғана емес, жоғарыда Шәкәрім өлеңіне арқау болған берекесіз айтыстан кейін «Ынтымақшыл» деген псевдониммен мақала жазған бұл журналдың қайсыбір авторы: «Айқап» шыққаннан бері осы күнге жұрттың қамын қайғырды, сөйледі, жазды, әлі де сөйлемекші, қазақты ілгері бастырмақшы. Былтырдан бері «Қазақ» газеті шығып, өзінің алашына айбарлық қылды. Тұңғыш ұлы «Айқапты» сүйген қазақ «Қазақты» да сүйе бастады. Бұларды сүйю – қазақтың баласына борыш, парыз. Бұларды сүймеген, сүйемеген ел де болмас», – деп тұжырымдады /8, 145/.

Сонымен осынау дәйексөздерден екі басылымның жаулығынан, немесе қарама-қарсы бағыт ұстанғанынан гөрі тілектестігі, «жұрт қамы үшін» қатар ізденгені, бұл жолда пікір таластырғандығы байқалады. Осы орайда қайраткер-каламгер Смағұл Сәдуақасұлының: «Біздіңше, Қ.Кемеңгерұлының 1910-шы жылдардағы қазақ оқығандарының арасында болған қырғи-қабақты саяси екі ағым деп түсіндіруі, одан кейін «Қазақ» газетін саясат ауруын қарайтын тамырыны деп ұғындыруы – үлкен қате пікір. ...10-ыншы жылдарда қазақта саяси екі ағым болған жоқ. ...Айтыстың бәрін саяси ағым дей берсек, жер жүзінде адамнан «ағым» көп боп кетер», – деген пайымы /9/ шындыққа сәйкес келеді деп есептейміз. Сонымен бірге С.Сәдуақасұлының 1925 жылы айтқан осы ойынан ғасыр басында зиялылар бір бағытта жұмыс жасағаны аңғарылады. Ол бағыт – халықты ағарту бағыты еді. Бұл токтамды

осы екі басылымның «Құрметті оқушылар!» деп басталатын бірінші санындағы кіріспе мақалалардағы пікірлер дәлелдейді (Мұны «Айқапта» – М.Сералин, «Қазақта» – А.Байтұрсынұлы жазған). «Айқап»: «Газет һәм журнал халық үшін екендігіне шек айту жоқ. Халықтың қай дәрежеде алға кеткендігі – халық арасында таралған газет-журнал һәм кітаптардан білінеді», – десе /10/, «Қазақ»: «Әуелі, газет – халықтың алдына түсіп жол көрсетіп, жөн сілтеп, басшылық айтып тұрады», – деп жазады /11/. Мұнымен коса «Айқап»: «Заман ғылым заманы болған соң әрбір жұрт қатарынан кейін қалмас үшін ақша аямай кітап-газет һәм журнал бастырып халыққа таратудың әждәһәтінде. ...Жұртқа атақ шығарып білім сату үшін емес, бәлкі дәулет иесі ағалар мұны көрген соң ойға қалмас па екен деген ниетпен», – деп тұжырымдаса, «Қазақ»: «Газет – халыққа білім таратушы. ...Газеттен жұрт естімегенін естіп, білмегенін біліп, бірте-бірте білімі молайып, зейіні өсіп, пікірі ашылып, парасаты жетікпекші», – деп түйіндейді.

Сөйтіп, «Айқап» пен «Қазақтың» өмір жүзіне шығуы алаш жұртында қалыптаса бастаған негізгі ағартушылықтың өрісін кеңейтті. Бұл екі басылым әр жерде, түрлі формада айтылып жүрген елді ағарту идеясын бір жерде тоғыстырып, шыңдалуына мүмкіндік берді. Осы процесті бытырап күн кешкен жұрттың бір тудың астына жиналып, тұтас елдікке жұмылу үрдісімен салыстыруға келер еді. Негізгі ағартушылық бастапқы ағартушылықтың шөкім-шөкім болса да аса құнды идеясын дестелеп жинап, қал-қадерінше жүйелей алды. Аталған ағартушылықтың негізгі сипаты: там-тұмдап дәстүрді қисынмен жалғай алуында, оқыған атаулыны бір идеяға топтастыра білуінде, ресми күлбүлте саясатты халыққа баспасөз арқылы түсіндіруге тырысуында, қарапайым жеке адам мүддесі мен ұлт мүддесін тоқайластыруында көрінді.

Тәуекел деп тұңғыш журнал ашқан М.Сералин басылымның алғашқы сандарының бірінде: «Қазақ баласының іс басында тұрған бас адамдарының ішінде жұрт пайдасын қара басының пайдасынан артық көретұғын мәрт ерлер шықпайды дегенге көңілім нанбайды», – деп жазған болатын /12, 4/. Осы Мұхамеджан айтқан ерлер шығып, отаршыл жүйемен газет арқылы текетіресемін деп абақтыға жабылғанда, Ә.Бөкейхан: «Бауырым Ахмет, Мирякуб! Сен екеуіңнің абақтың – Радницев пен Новиков абақтысы. ...18-ғасырда «ақыл патшасы» атанған француз Вольтер еді. Осы Вольтер, замандасы Толстойға неше жол көрсеткен француз Руссо, тағы да осы екеуінің замандасы философ Дидро абақтыда жатқан. ...Біздің Русияда абақтыға жатпаған жақсы адам кем. Жазушы Достоевский, Потанин, Короленко, Мельчин, Чернышевский, Морозов абақтыда жатқан. Бәрін жазып болмайды. Салтыков, Герцен, Пушкин, Лермонтов, Тургеневтер айдалған. Түркияда халықты қатарға қосамын деп сарбаздар абақтыға жабылған, айдалған. Бұрынғы Мадхат-

Алаш арқауы

пашалар 1883 жылы айдауда жүргенде өлген, осы күнгі Ахмед Риза һәм басқалары да абақтыда жатқан. Шырақтарым, сендерді мінегенде, осылармен бір салып мінесе, не армандарың бар?» – деген еді /13/. Бұдан Ахмет толқынына берілген баға аңғарылады. Ә.Бөкейханның жоғарыдағы ойымен орайлы пікірді Жұмабайұлы «Жауға түскен жанға» атты өлеңінде:

*Қиялға ескі бата бер,
Қайра өзіңді, дәрмен не?
Уайымсыз, ойсыз жата бер,
Жұрт үшін түстің, арман не? –*

деп жеткізеді /14, 61/. Әлихан саяси әріптестеріне «біз – ағартушылармыз, Алаш тарихы осылай болуымызды тілейді, әлем тарихы ағартушылардың алдында бас иеді» деп отырғаны анық. Мағжан да аға толқынға осындай құрмет көрсетеді. Өзіне дейінгі қайраткерлерге сынмен және талаппен қараған, кеңес билігі тұсында оларды қолдап-қорғаған С.Сәдуақасұлы: «Біздің оқығандарымызды ең мақтағанда сол орыстың просветительдеріне теңеуге болады», – деген ойы /9/. Әлихан пайымымен сабақтас. 20-жылдары берілген Смағұлдың бұл бағасы қаншама объективті болса да, негізі дәл сол кезде зиялыларды қорғау мақсатында айтылған еді.

Енді сол Алаш зиялылары қашан біртұтас күшке бірікті, оған не себеп болды деген мәселеге келейік. Кеңестік тарихнамадан мәлім жай: 1905 жылы қаңтарда «бірінші орыс буржуазиялық-демократиялық революциясы» басталып, жаппай среуілге ұласты, бұл төңкеріс шет аймақты оятты, сөйтіп, 1917 жылы «октябрь революциясына» репетиция жасалды. Бірақ осы түсіндірілімнен біз қазақ тағдырына қатысты жайларды жіті бағамдай алмайтын едік. Кейін анық болған деректерге қарағанда, бұл оқиғалар тізбегінің бәрі рас, алайда мұның көбі алаштың қилы тарихына бөтен екен. Бірінші Ресей империясының қазақ сынды өгей ұлты 1905 жылғы төңкерістерге өзіндік көзқараспен қараған. Өсіресе осы төңкеріс насырға шаппасын деп патша өкіметі жариялаған Манифестке (халық арасында «17 октябрь Манифесі» делінген) үміт артқан. Мұның себебі де жоқ емес еді. Ең басты себеп: ұлттардың ана тілінде бала оқытуына, газет-журнал шығаруына тиым салынды. Ресейлік түрік-мұсылмандары арасында 1905 жылға дейін (1918 жыл шығуын тоқтатқан) И.Гаспринскийдің аса тәуекелшілдігі мен мәмілегерлігінің арқасында «Тәржімән» газеті ғана (оның «Дала уалаятының газетіндегідей» орысша баламасы болған) шыға алды. Сонымен бірге татар кәсіпкерлеріне кітап бастыруға мүмкіндік туды. Бірақ Қазан зиялылары да 1905 жылға дейін газет-журналдан мақұрым еді. Сол жылы қазан айына дейін жер-жерде «тілге, дінге бостандық

сұраған» петициялар (мысалы, біздегі «Қарқаралы петициясы») Петербордағы патша сарайына ағылып жатты. Патша амалсыз жариялаған «17 Октябрь Манифесі»: жиналыс жасауға, сөзге, ана тілінде оқуға, жеке бастың азаттығына еркіндік беріп, өкіметті бұдан былай халық өкілдерінен тұратын Мемлекеттік Дума басқарады деп шешті /15, 36–37/. 1905 жылы қараша айында өткен жергілікті жер және қала қайраткерлерінің съезінде Ә.Бөкейхан: «Біз де ауылдық мектептер қуғын-сүргінге ұшырауда. Оларда ана тілін жүргізуге тыйым салынған. Бізді де цензура аямай жаншуда. Мысалы, қазақ тіліне аударылған И.Крыловтың 46 мысалын бастыру үшін (А.Байтұрсынұлы аудармасын айтып отыр – Д.Қ.) цензордан рұқсат ала алмай сандалғаныма 13 ай өтті. ...Қазақ мұқтажы шаш етекпен. Ең бастысы – ана тілімде емін-еркін сөйлесем, тіл бостандығы болса екен дейді бұл ұлт», – деп мәлімдеген болатын /16/. Сөйтіп, осы қиындықтар артта қалғандай болып, 1906 жылдың басынан Мемлекеттік Думаға мүшелікке сайлау науқаны басталады. Ә.Бөкейханға да Думаға мүшелікке өту мүмкіндігі туады. Бірақ патша жандармериясы Әлихандай қайраткерге тосқауыл қойып бағады. Сайлау қарсаңында Ә.Бөкейхан Павлодар маңында тұтқындалады, портфеліндегі бар қағазы тәркіленеді. Бір айта кетер факт: тәркіленген қағаз арасында Абай өлеңдерінің қолжазбасы бар екен /17, 22/. Алайда заңға сауатты Әлихан бұл тұзақтан босап шығып, кеш те болса Петерборға халық сайлаған депутат ретінде барады. Тарихтан белгілі және бір дерек: 1906 жылғы Мемлекеттік I Дума да, 1907 жылғы II Дума да патша әмірімен күшпен таратылған. Сондай-ақ, қазақтан осы Думаның екі шақырылымына ғана депутат сайланған. Ал 1907 жылы II Думаны таратқан патшаның 3 июньдегі жарлығы қазақ сынды империя ішіндегі бірқатар қауқарсыз ұлттарды сайлану хұқынан айырды. Бұл туралы кейін Ә.Бөкейхан: «1907 жылы 3 июньде екінші Дума қуылып, енді келер Думаларды сайлауға «3 июнь Законы» шықты. Бұл закон бойынша бүгін қазақ халқы депутатсыз қалды. Қазақ халқы надан, Думада депутаттық бұған қол емес деді», – деп ашынып жазды /18/. Ресми өкіметтің аса сойқан әділетсіздігіне және дүниеде ешбір мемлекетте жоқ халықтарды алауап туралы жоғарыда айтылған заңға кейін сайланған депутаттардың жаппай қарсылық білдірмей отырғанына назаланған Ахмет Байтұрсынұлы: «Қазақтың дүниеде болған-болмағанымен жұмысы да жоқ депутаттар, хукімет кіргізген проект қандай болса да, жарайды деп қабыл ете салады. Қазақ үшін ойланып бастарын ауырпайды», – деген болатын /19/.

Біздіңше, XX ғасыр басында алаш жұртын, оның көзі ашық азаматтарын осы 1907 жылы маусым айындағы ұлт құқының аяққа тапталуы оятты. Алты миллион халықтан бірде-бір депутат сайланбады деген сөз – осыншама адамның мұңын мұндап, жоғын жоқтайтын,

Алаш арқауы

олардың зәрулігін, мұқтажын ресми өкіметке жеткізетін ешбір жанның болмағаны деген сөз. Дүние жүзі жақсылыққа, теңдікке ұмтылып отырғанда, Ресей империясының оспадар әрекетін актау мүмкін емес еді. «Сол жолы біздің қазақты Г. Думадан шығарып тастады, – дейді осы оқиғаны түсіндіргісі келген Ә.Бөкейхан. – Баяғы қағусыз, қайырусыз үйреншікті ескі жолмен 3 июнь Г. Думасыз шықты. Әй, законнан аспағаның қалай, мұның қалай дейсің бе, оқушылар? Германия жұртының шешені марқұм Лассал айтқан: бір тайпа жұртқа ескі ғұмыр, ескі жол жақсы, бір тайпа жұртқа жаңа ғұмыр, жаңа жол жақсы. Осы екеуі таласар, тартысар, дауласар, жұлысар. Осы екеуінің күресінің шарты – ғұмыр заңы. Қағазға жазған заң мына талас-тартыс, күш-қуат мінген заң келсе, сыпырылып шыға беретін: «3 июнь» келгенде «17 октябрь» мойнына су құйылып шыға берген» /20/. Әлихан сөзінен мәлім болғанындай, құқықты белінен басу Ресейге ыңғайлы еді. Бұл – күрделі Ресей империясының шындығы болатын.

Рас, 1905 жылы 17 қазанда жарияланған патша манифесіне алаш азаматтары үмітпен қарады. Ақын Мәшһүр Жүсіп:

*Биылғы үмітті едік өткен күзден,
Октябрь он жетіншісі деген сөзден, –*

деп жазса /21, 56/, Петерборда шығатын «Новая жизнь» газеті: «17 қазан кезеңінде және одан кейін Ә.Бөкейхан қазақ тілінде газет шығармақ болып еліне кетті», – деп хабарлапты (мұны «Семипалатинский листок» газеті көшіріп басқан) /22/. Ал, өкінішке қарай, Әлихан бұл жолы газет шығара алмаған. Дегенмен, ертеде баспасөзде қатталған деректер 1906 жылы 28 мамырда Торғай облысына қатысты зиялылар Ақтөбе шаһарында Думаға байланысты бір жиын өткізіп, газет бастырмақ болып пәтуаласқанына, осы үшін 5000 сом ортадан шығарғанына куәлік береді /23/. Сөйте тұра «ғұмыр заңы» мұндай бастамашылықтың меселін қайтарды. Мәшһүр-Жүсіп:

*Түңілді естіген жұрт мұнан таза,
Дәнеңе жоқ білмегенге, білгенге аза.
«Манифест бар» деушілер тұтқын болып,
Кесілді еш себепсіз оған жаза.*

*Бір құдай, бізге жарық таңыңды атыр,
Болар ек, атса таңың, біз де батыр.
Қазаққа құлақ пен көз болған ерлер,
Тұтқында білесіз бе, неден жатыр, –*

деп жазған еді осы шақта /21, 59–60/. Діндар-қайраткер Ш.Қосшығұлының империя астанасында «Серке» газетін шығаруға байланысты іс-әрекетін алдыңғы бөлімде айтқан болатынбыз. Бұл ізденістің бәрі 1905–

1907 жылдар аралығында жүрді. «Серке» 3 июньдегі патша жарлығынан соң алты күннен кейін күштеп жабылғаны белгілі болып отыр.

Сонымен XX ғасыр басындағы қазақ қауымының хал-ахуалы ел тұтқасы іспеттес зиялылардың бетін күрескерлікке бұрды. Бұл шақта халықтың рухани сұранымын қанағаттандырып жатқан жәдитшілдік алаш баласына біраз нәрсені үйретті. Әсіресе, оның Батыс пен Шығыс тәжірибесі мысалында ұлттық ояну мен жетілуді түсіндірген ізденісі қазақ сынды қаймана болып қалған милләтке төтеннен олжа салды. Осы уақыттың шындығы туралы қайраткер Тұрар Рысқұлұлы былай деп жазады: «Ол кездегі саны аса көп емес қазақ зиялыларының талпынысы мен ағымы мәдениетшілік сипатта болды. Олардың саяси бағыты мен мақсаты тұманды еді. Сондықтан бұлар орыстың либералдық қозғалысынан да, мұсылмандық ағымынан да көмек қолын күтті» /24/. Бұл дәйексөздегі «мәдениетшілік» («культурничество») деген ұғымнан ғасыр басындағы жалпы руханияттың бағыты анық байқалады. Егер бұл ұғымға Шығыс елдері – өркениет, ал Батыс елдері – ағарту атаулыны сыйдырса, зиялылар миссиясы дәл аңғарылған болып шығады. Саясат мәселесінде Алашқа дейін, шындығында, қазақ оқығандары бір жағынан Ресейдің кадет (конституциялық-демократиялық) партиясына, екінші жағынан мұсылман қозғалысына иек артты. Әлихан: «I және II Думада қазақ депутаттары (соңғысында өзі де бар. – Д.Қ.) «Халық еркіндігі» (Народная свобода) партиясының мұсылман фракциясына кірді», – деп жазады /17, 77/.

Мұсылман қозғалысы XX ғасыр басында саяси тұрғыдан әжептәуір салмаққа ие болды. Бұған 1905 жылы 15 тамызда Нижний-Новгородта (Ока өзені үстіндегі «Густав Струве» кемесінде) өткен I съезі, 1906 жылы 13–23 қаңтарда Петерборда өткен II съезі, 1906 жылы 16 тамызда бірінші жиын болған Нижегородта өткен III съезі материалдары куәлік береді /25/. Осы тарихи жиындарды өткізуге ұлы тұлға И.Гаспринский мен қазақтың тұңғыш ұлттық газеті – «Серкені» шығаруға қолғабыс еткен Р.Ибрагимов мұрындық болғаны мәлім. «Иттифак» (бізше «Ынтымақ») ұйымын құрған бірінші съезд қарарында: мемлекетте бар ұлттың хұқы тең болсын, қоғамдық-мәдени, саяси сұраным қанағаттандырылсын, газет-журнал ашуға, ағарту жұмысын жүргізуге еркіндік берілісін деген секілді ұсыныстар жасайды /25, 45–46/. II съезд Ресей мұсылмандарын біртұтас күш ету мақсатында 16 ауданға бөледі. Осының ішінде алты аудан (Ташкент, Орал, Омбы, Семей, Верный, Петропавл) алаш жұртына қатысты аумақтар еді. Осы съезд Мемлекеттік Думаға сайлауға қатысу барысында кадет партиясымен бірігу қажет деп шешті (Ә.Бөкейхан 1917 жылға дейін осы партияда болды). III съезде де ынтымақ жайы қарастырылды. Сонымен бірге мұнда ұлттық негізде партия құру мәселесі талқыланды. Ең бастысы

Алаш арқауы

мұнда Мемлекеттік Думаға сайлау кезінде ұлттың санына қарай тепе-теңдік принципін ұстау мәселесі жан-жақты сөз болды. Осы съездің төралкасында И.Гаспринскийлермен бірге қазақ Ш.Қосшығұлұлы мен Сәлімгерей Жантөрин қатар отырып жұмыс жасағанын ескергеніміз жөн /26, 31/.

Сондай-ақ 1906 жылы Қазанда мұсылман мұғалімдерінің съезі өтті. Мұнда білім саласын жүйелеу, мұсылман оқуын жалпы еуропалық стандартқа сәйкестендіру мәселесі қаралды /27, 22/. Бұл да «17 октябрь Манифесінің» «жылымық» сәт туғызғанын дәлелдейді. Алайда ресми өкімет ұлттарды оятатын оқу саласына аса жіті назар аударды. «Қазақ» газетінің сараптамасына қарағанда /28/, патша 1906 жылы 14 қаңтарда «бастауыш мектеп әрбір ұлттың ана тілінде жүргізілсін» деген бұйрық жариялаған («17 октябрь» инерциясымен – Д.Қ.), ал Оқу министрі осының негізінде сол жылы 31 наурызда «харпі жоқ ұлттар үшін оқулық орыс харпінде басылсын» деген құйтұрқы Ереже шығарады (мысалы, ол кезде қазақтың қалың жұрты үшін кириллица қара тұман екені түсінікті). Бірақ бұған қарсы ұлт зиялылары өре түрегеледі. Алаштың газеті жазғанындай, «1907 жылы Оқу министрствосының мекемесінде осы 31 март Правиласын түзету туралы кеңес болды. Кеңеске мұсылмандардан адамдар шақырылды, біздің қазақтан Ғабдолғали Балғымбаев пен Отыншы Әлжанов барды». Әйтсе де бұл кеңес ұсыныстарды белінен сызып, тағы да империя үкіметінің ұпайын түгендейді. 1907 жылы 1 қарашадағы Ереже бойынша ана тілі бастауыш сыныптардың екі жылында ғана тек жеке пән ретінде жүруге мүмкіндік алды. Сөз жоқ, қалған пәндер орыс тілінде оқытылатын болып шешілді. Бұл да ұлт хұқының аяққа тапталғанын көрсетсе керек.

Сөйтіп, 1907 жылы маусым айында жарияланған әділетсіз жарлықтан соң, жиырма миллионнан астам Ресей мұсылмандарынан сол жылы 1 қарашада шақырылған III Думаға он-ақ депутат (Қазаннан – 2, Уфадан – 4, Орынбордан – 1, Қапқаздан – 2, Қырымнан – 1) сайланды /25, 69/. Мұндай сорақылық Еуропаның бірде-бір елінде жоқ еді.

Қазақтан депутат сайланбауы, ресми ана тілін пайдалануға тиым салынуы алаш қауымының заңды түрде ашу-ызасын тудырды. Осы кезді Міржақып Дулатұлы:

*Аяқ асты болып қазақ қалды ғой,
Құр әншейін рухы қатып, жан кетіп.
Шаһбазлар басшы болған милләтке,
Аяғына қан түсті ғой мән кетіп.*

*Әлі де болса, ояналық «аллаһ»,
Жалыналық жаратқан хаққа бәнде етіп.
Мезгілінде қару қылмай қимылдат,
Бұл уақытта тұрмыз енді хал кетіп, –*

деп суреттейді «Оян, қазағында» /29, 40–41/. Бұл қиын ахуал А.Байтұрсынұлының 1911 жылы шыққан «Маса» жинағында да сөз болады. Ахмет «Жиған-терген» өлеңінде:

*Ұйқышыл жұртты
Түксиген мұртты
Обыр обып, сорып тұр.
Түн етіп күнін,
Көрсетпей мінін,
Оятқызбай қорып тұр.
Обыр болса қамқорың,
Қайнағаның сол сорың! –*

деп жазады /30, 29/. Ал енді осы қиындықтан халықты қалай алып шығуға болады деп ізденген азаматтарға елдің құлақ аспай жатқаны, бұйығы тірлігін, аңқау қалпын салтқа айналдырып жібергені А.Байтұрсынұлын аз қамықтырмаған. Ағартушы ақын осы ретте:

*Оянған ерге,
Ұмтылған жерде
Еруші аз да, серік кем,
Қас білген досты,
Дос білген қасты;
Мұндай елді көріп пе ең?
Қыс ішінде бірер қаз
Келгенменен қайда жаз? –*

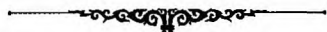
дейді /30, 30/. Қазақ сынды ұлт үшін империя «қақаған қыс» еді. Алаш ұғымындағы алты ай қыс емес, жыл он екі ай қыс болатын. Бірақ бұл жағдай өмірден баз кешуге емес, ояну мен бірігуге себеп еді.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А., Бөкейхан Ә., Жәнібеков Ж., Дулатов М., Қадірбаев С., Ғұмаров Е., Әлімбеков И., Бегімбетов Н. Шора-и ислам // Қазақ, 1917, 11 июнь.
2. Кемеңгерұлы Қ. Қазақ тарихынан. – Мәскеу: Ұлттар комиссариаты қарауындағы Күншығыс баспасы, 1924. – 147 б.
3. Асфендияров С. История Казахстана (с древнейших времени). Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 304 с.
4. М.Д. (Дулатұлы М.). Айқап журналы // Қазақ, 1914, 21 февраль.
5. «Айқап» тоқталуы // Қазақ, 1915, 8 сентябрь.
6. Құдайбердиев Ш. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
7. Ғабдылрахман Ғ. Орынборда шығашақ «Қазақ» туралы // Айқап, 1913, №2. Б. 41–43.
8. Ынтымакшыл. Үлкен кісілерімізде кішкене мінез // Айқап, 1914, №9. – Б. 144–146.

Алаш арқауы

9. Сәдуақасұлы С. Қазақ... тарихынан?!//Еңбекшіл қазақ, 1925, 24-31 январь.
10. Сералин М. Шаһар Тұрайск, ғинуар 10-інде, 1911-інші жыл//Айқап, 1911, №1. – Б. 3-4.
11. Құрметту оқушылар!//Қазақ, 1913, 2 февраль.
12. М.С. (Сералин М.). Біздің дертіміз//Айқап, 1911, №3. – Б.1-4.
13. Қыр баласы (Бөкейхан Ә.). Ұят-ай//Қазақ, 1914, 16 март.
14. Жұмабаев М. Шығармалар. Алматы: Жазушы, 1989. – 448-б.
15. 1905 год. Материалы и документы. – Москва, 1905. – 170 с.
16. Семипалатинский листок, 1905, 8 декабрь.
17. Бөкейхан Ә. Таңдамалы – Избранное. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1995. – 478 б.
18. Қыр баласы. Үшінші Дума һәм казак //Қазақ, 1913, 6 апрель.
19. Оренбург, 31 октәбр //Қазақ, 1913, 31 октябрь.
20. Қыр баласы. Сусағанның түсіне су кіреді //Қазақ, 1913, 30 ноябрь.
21. Көпеев М-Ж. Таңдамалы. Екі томдық. I том. – Алматы: Ғылым, 1990. – 273-б.
22. Семипалатинский листок, 1906, 5 декабрь.
23. Құрметту Ысмайыл қажы //Айқап, 1911, №11.
24. Советская степь, 1926, 2 июнь.
25. Аршаруни А., Ғабидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России//Общество исследования Средней Азии. – Лондон: репринтная серия №18. – 189 с.
26. Политическая жизнь русских мусульман до февральской революции. – Оксфорд: Общество исследования Средней Азии, репринтная серия №13, 1987. – 120 с.
27. Мусульманская печать России в 1910 году. Составлено по распоряжению г.Начальника Главного Управления по делам печати под редакцией В.Гольм-стрем//Общество исследования Средней Азии. – Англия, Оксфорд: репринтная серия №12, 1987. – 103 с.
28. Школдарда ана тілімен оқу//Қазақ, 1915, 4 апрель.
29. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.
30. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. 320-б.

ҰЛТ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ЖӘНЕ АЛАШ МҰРАТЫ

Тарих дамуының өз ырғағы болуы мүмкін, бірақ ол даму адамдар үшін – соқтықпалы-соқпақсыз және бұралаң. Ой мен сезім оны осылай қабылдап қорытады. Руханият – сол ой мен сезімнің айнасы.

1917 жылы, ескіше есеппен 25 қазанда Ресей боданындағы сансыз ұлттардың тағдырын шешкен Петроградта төңкеріс болды. Сол жылы ақпанда II Николай тақтан құлап, шарасыз биліктен кеткенде (орыстар оны «отрекся от престола» дейді), бұл империяның зиялылары (ішінде түрік зиялылары да бар) жаңа мемлекетті қалай аяқтан тұрғызамыз деп ізденгені мәлім. Елді тұралатып жатқан I дүниежүзілік соғыс, Қос үкімет пен Уақытша үкіметтің қалт-құлт қадамдары Ресейді Қазан төңкерісіне алып келді. Сол кез сарапшыларының ешқайсысы болжап білмеген большевизм дәуірі осылай басталды. Ә.Бөкейхан Уақытша үкіметтің Торғай облыстық комиссары ретінде 1917 жылы I желтоқсанда халыққа арнап былай жазды: «Ел басшыларының жауапсыздығын біз Николай тұсында көріп едік. Большевиктер Төрағасы Ульянов-Ленин, сол Николай секілді, жеке-дара билеп-төстейді. Николай сияқты халықты тілсіз хайуанға балайды. Большевиктер Петроград пен Мәскеу Думасын қуып таратты. Ал, оларды халық сайлаған болатын. Демократия – шетел тілінің сөзі, ол халық билігі деген мағына береді. Большевиктер халық билігін «буржуазия сарқыншағы» деп есептейді. Олар газеттерді жапты, жиын-мәжілісті қуып таратты». «Қазақ», т.б. ұлт газеттері сол жылы қыркүйек-қазан айларындағы сандарында «большевизм құбылысына» елеусіздеу қараса, енді ол «жер астынан шыққан жікке» ұқсады. Қ.Кемеңгерұлы Алаштың тынысы «Жас азамат» газетінде 1918 жылы пілдеде жариялаған бір мақаласының атын Ресей ахуалын меңзеп, «Бүлінгеннен бүлдіргі алма» деп қойды. Мұнда қаламгер: «Бостандық туғаннан кейін қиялилары шитінің оғындай бытырлап, түрлі саяси жолға түсіп, ауа жайылып еді, біздің қазақ оқығандарынан есер де, ездік те, халықшыл да, республикан да, тағы басқалары да шықты. Партияның азғыны – большевик партиясына кіргендер де болды. ...Орыс не күйге түссе, қазақ та соған түседі. Егер де орыстан үлгі алуды біздің қазақ оқығандары тоқтатпаса, өткен жылғы орыс киген таз кепті біздің қазақ та киеді. ...Бұқарашыл орыс қиялиларының жеке-дара ұстаған жалпы бақыт-махаббатына көтермеші болмай, таза Жапонияның жолымен жүріп, бірлік-берекеден айырылмай, ұлтшылдықты сақтау керек», – дейді.

I жиһан соғысы тұсындағы аумалы-төкпелі жағдайға қазақ зиялылары ел шындығына сәйкес қарады. Олар басында қауқарсыз қазақты майданға барғызбауға күш-жігер жұмсады. Ал, 1916 жылы маусымда төтеннен жарлық шыққанда, қазақтың қара жұмысқа емес, соғыс шебі-

Алаш арғауы

не баруын қолдады. Мұндағы ойы, өздері айтқандай, «жігіттер жаңа замандағы соғыс тәсілін үйренсін, ертең Алашты қорғайды» дегенге саятын.

1916 жыл оқиғасы (кейбір ғалымдар мұны көтеріліс дейді) – қазақтың келешек Қазан төңкерісіне қосқан үлесі емес. Бір кездері «16 жылғы бас көтеру Қазан жеңісіне ұласты» деген қате концепция болды. Шындығында ол қазақтың өз жағдайына сай (метрополияның менмендігіне мойынұсынбаудың бір амалы) туған оқиға болатын. Мұны осы оқиғаға байланысты жазылған Жамбыл, Сартай, Болман, Баттал, Құсайын, Қарсақ, Есқайыр, Бұзаубак, Омар, Кенен, т.б. ақындардың өлең-жырлары толығымен растайды. Қорқыныш пен қауіп, ел қайғысы, ертеңгі күнге аландаушылық, торығу – бұл шығармалардың негізгі өзегі. Рас, Ресей монархы биліктен кетіп, одан соң өкімет тұтқасын ұстағандардың саясаттағы ісі божырап, большевиктер жеңіске жеткеннен кейінгі кезеңде 16-жыл оқиғасы туралы жырларға аз-кем «жаңа заманның» түсінігі енді. Бұл туралы М.Шокай «Батыр большевик Амангелді хақындағы ақиқат» (1936) атты мақаласында өткір жазыпты.

Алаш зиялылары бас көтеруге қарсы болды. А.Байтұрсынұлы: «Бұл күнде – соғыс уақыты, тәртіп қатты. Қашқындардың артынан қуғыншы әтрет шығып, елді һәм артынан қалған әке-шешесін, қатын-баласын шулатқаннан, шаруасын күйзелткеннен басқа өнер, ешнәрсе жоқ», – деп жазды. Ахмет ел ақсақалдарына тентекті тезге сал, қызбалық пен ойсыздықты тый деп кеңес берді.

Осы шақтың жағдайын көркем бейнелеген «Сәрсенбек» атты С.Сәдуақасұлы романының бір кейіпкері былай дейді: «Бәрі бұзылды! Барлық пылан! Тып-тыныш, жап-жаксы болып келе жатыр еді. Бунт. Мыж-қыж! Жапония секілді оқып-жетіліп алып, бір-ақ істейтін жұмысты кәкір-шүкір адамдар келіп, бұзды да жіберді». Бұл – оқыған азаматтың пікірі. Бірақ замандастарының осындай пайымына қарамай романның бас кейіпкері (бұл да оқыған) көтерілісшілер арасына барады...

Жалпы, 1916 жыл көтерілісін сөз еткенде, зиялылар позициясын да, ашынған халықтың стихиялы бұлқынысын да сол кездің шындығына сәйкес қарастырған жөн. Бұл мәселеде өркениетті саяси күрес пен халықтық қозғалыстың түпкі мақсаты бір жерден тоғысканы аңғарылады.

Ел болашағын қазақ зиялыларының бірі (Сұлтанмахмұт, Қошке, Смағұл, т.б.) Жапония, енді бірі (Мұстафа) Швеция бағытында көргісі келгендігі – олардың ізгі ниеті еді. Ойланып қарасак, бұл жай арман ғана емес, иммунитет. Бодандық шеңгелінде жойылып кетуге қарсылық. 1916 – 1920 жылдар аралығында барша ізденістен және шамамен 1929 жылға дейін созылатын алаштың инерциялы ағартушылығынан осы қасиетті байқаймыз.

Дүниені дүр сілкіндірген 1917 жыл «кұбылысы» мен түрік халықтарының тағдыры аракатынасын М.Шоқай «Естеліктерінде» былайша сараптайды: «Түркістан ұлттық қайраткерлері 1917 жылғы революция берген мүмкіндікті пайдалана алмағанымыздың сырын ашып айтуымыз керек. Әрине, бұл сәтсіздігіміздің себептері көп. Бірінші объективті себеп: ұлан-ғайыр, алып Ресей алдында жарты ғасырдан бастап билеп-төстеген империализмнің отарлық саясаты еңсесін езіп, тұралатқан Түркістан тұрды. Біз күреске өзіміз тандаған кезеңде емес, Ресей революциясы барысында туған жағдайды қабылдау арқылы кірістік. Екінші субъективті, яғни өзімізден болған себеп: ұлттық мүдде жолында күресу керектігін біле тұра, түркістандықтар өзара қуатты бірлік құрып үлгермеді. ...Себептердің субъективтісін – ең қауіптісі деп есептейміз».

Мұстафа саяси күрестегі сәтсіздік үшін өзін және замандас оқығандарды кінәлайды. Сонымен бірге ол бұл жағдайдың объективтілігін (әлсізді әлді женетінін) баса көрсетеді. Отаншылдық туралы ендігі бір мақаласында М.Шоқай өткенге торықпай, келешек үшін күресуді мензеп: «Нағыз Түркістан ұлтшылы енді қайтып оралмайтын күндер мен бастан кешкендерді ойлап, сары уайымға салынбайды. Ол қашанда өз халқының болашағы хақында ойлап, сол үшін қызмет ететін болады», – деп жазды.

Сонымен, төңкеріс болды. Алаш зиялылары 1917 жылғы ақпандағы революцияны – «өзгеріс», «зор өзгеріс» десе, қазандағы революцияны – «лаң», «төңкеріс» деп атады («Қазақ» газетінің лексиконы). Біздің ұғымда «бұрылыс», «өзгеріс» мағынасын беретін латынның «революция» сөзі неге жоғарыдағыдай әр қилы аударылғаны түсіндіруді қажет етпейді деп есептейміз.

Баска-баска, зиялыларының нөпірі бір өзіне жететін Ресей большевизмге жол бермес деп ойлаған «Қазақ» газеті 1918 жылы 1 қаңтардағы санында: «Большевиктер дәурені көпке бармас, бірақ большевиктің лаңының кесірі тез арыла қоймас. Большевиктер мемлекет ісінің басынан көшер, бірақ көшкенше талайды болдырып кетер», – деген болжам жасаған-ды. Алайда, Думаны, Учредительное собрание қуып, таратқан, толық билікке қол жеткізу жолында Азамат соғысының өртің тұтандырған большевизм құрлымға кетпеді. 1920 жылы Ресей империясының негізгі аймағында пролетариат диктатурасы орнады. Әрине, қарсылық қозғалысы мүлдем саябырсымады: қарулы қарсылық жырағырақ кетсе, қарусыз қарсылық басқа амалға көшті.

Миллиондаған қазақтың тағдырына әсер еткен осы аумалы-төкпелі оқиғалар руханиятқа да өз ізін салды. Бұрын ғылыми әдебиеттерде «1917 жылғы Қазан төңкерісінен бастап дүр етіп жаңа (советтік) өмір басталды» делінетін. Шындығына келгенде, кеңестік өмірдің

Алаш арқауы

нышаны көрінді. Бірақ халықтық, ағартушылық бағыттағы бұрынғы рухани таным өмір сүре берді. Өйткені шын таным қаулы-қарармен дамымайтыны мәлім. Ол – ел рухының айнасы. Қазақ танып-білмеген, оның топырағында тұмаған төңкеріс бұл халықтың ойына, сезіміне кері ықпал (ашу-ыза) етпесе, игі ықпал етуі неғайбыл еді. Осы тұста мына үрдістерді ескерген абзал:

1. Пролетариат платформасын бірден қабылдаған кейбір қайраткерлер ұлтты большевизм жолымен бақытқа жеткізуді ойлады. Тіпті олардың «большевизмі» – қазақ топырағына сай туған большевизм еді. Мұны С.Сейфоллаұлы, А.Асылбекұлы, т.б. қайраткерлігі мен шығармашылығына қатысты айтуға болады. Мысалы, Сәкеннің «Жас қазақ марсельезасындағы»: «Күн туды – біз теңдік алайық! ...Ақ ниет азамат ерлерді, Бір тудың астына жияйық!» деген жолдардан ұлттың бір бөлігіне емес, бұрын қиналған бар адамына теңдік, бірлік іздегені аңғарылады. 20-жылдары Күншығыс халықтарының тағдыры туралы жазған «Азия» өлеңі, ашаршылық шындығын айтқан шығармалары, қазақ тілінің мәртебесін көтеруге арналған еңбектері Сәкен құбылысының айрықшалығын көрсетеді. Сонымен бірге ақынның қызыл сұңқарлығы руханият пен өмір шындығын жалпы большевизм сарынына сәйкес қабылдады. Бұл оның идеялық бағытынан туындаған еді;

2. Енді бірқатар кешегі алаш қозғалысына қатысқан азаматтар келешек күрес үшін большевиктер жағына шықты. («Заманың түлкі болса, тазы боп шал» деген нақылды 10-жылдары Ахмет өлеңдерінде де, мақалаларында да жиі қайталайды). 1920 жылы біразы большевиктер партиясына өтеді. Айталық, А.Байтұрсынұлы партияға кіру жөніндегі өтінішін сол жылы 4 сәуірде жазады. Мынадай қызық құбылыс байқалады: Ахмет Қазақ төңкеріс комитетінде бір кездері «Қазақ» сынаған Ә.Жангелдин, М.Тұнғашиндермен қатар жұмыс жасайды. Сондай-ақ осы Әліби «Қазақ» газетін күштеп жапқаны да тарихтан мәлім. Жаңа өкіметті қабылдаған ақын-жазушылар 20-жылдардың басында Сібір төңкеріс комитетінің газетінде («Бостандық туы») қызмет істеген Мағжанға: «Күйректікке бой ұру ақынның жетілуіне жәрдем бере ме? Із салған соқпағы жалғаса ма? Үмітсіз, ықылассыз өмірдің мәні бар ма?» деп хат жазды. Қалай дегенде Мағжан, Бернияздар «қызыл туды» өзінше түсінді. «Ұшқынға» атты өлеңінде Б.Күлейұлы: «Алты алаштың қызыл туын қолына ал», десе, «Қызыл жалау» атты өлеңінде М.Жұмабайұлы: «Кімде-кім тәңірім десе, ...Қызыл шок жалау соныкі, ...Кімде-кім ишкі қан жұтса, ...Қызыл қан жалау соныкі», деп жазды. Еркіндікті сүйген екі ақын да «қызыл туды» өткенмен байланыста жырлайды. Олардың «қызыл туы» Алаш рухын шақырып желбірейді.

3. Ендігі бір топ қайраткерлер кеңестік қатарға өз бағдарламаларымен, ұстанымдарымен енді. Олар: Т.Рысқұлұлы, С.Қожанұлы,

С.Мендешұлы, С.Сәдуақасұлы т.б. Осылардың бірі – түркі, екіншісі – «Бірлік туы», үшіншісі – «Ұран», төртіншісі – «Жас азамат» мұратына адалдығын танытып, өмірінің соңына дейін елшілдік арқауынан тамырын үзбеді. Кеңестік дамуға сын көзбен қараған М.Шоқайдың өзі бұлардың осы сипатын баса айтты. Аталған тұлғалардың ұстанымы кешенді, тұжырымдамалы болғанын саясаттағы қадамдарынан да, жазғандарынан да, тіпті өмірдегі қарапайым тіршілігінен де байқаймыз. Тұрар кеңестік тоталитаризмге – марксизм құндылықтарына негізделген, бірлігі күшті Түркістан республикасын; Сұлтанбек әсіре большевиктік дүбара орталыққа – зиялысы мен ұлттығы мықты қазақ орталығын; Сейітқали большевизм ауыз салған (бөліп олжалауды ойлаған) әлжуаз қазақ-қырғыз жеріне – ел мен республикаға пайдасы тиетін біртұтас қазақ жерін; Смағұл шашауы шыққалы тұрған ұлт қайраткерлігіне – ел қамын шынайы және тереңінен ойлайтын батыл, принципшіл ұлт қайраткерлігін дәлелмен, парасатпен қарсы қойды.

Біз 1920–1929 жылдар аралығын – алаштық сипаттағы инерциялы ағартушылық шағы деп белгіледік. Өйткені бұл уақытта саяси саладағы да, рухани саладағы да ізденістер бұрынғы сарынмен жүре берді. Әлбетте, алашшыл руханияттың қапталында, жоғарыда айтқанымыздай, большевиктік (кеңестік) салт-сана туып, қалыптаса бастады. Ол басында ағым ретінде көрініп, 20-жылдардың ортасынан бағдарламасы бар (ол Мәскеулік пролетариат әдебиет бағдарламасының көшпесі еді) бағытқа айналды. Ал Алаш қаламгерлері болса, большевизм билікке жетісімен бірліктің қажеттілігін сезінді. Өйткені олардың басын біріктірген «Қазақ» сынды басылымдардың енді тууы дұдамал еді. Большевиктер әдебиетінің қамқоры, жетілдірушісі – ВКП (б) болса, алаш әдебиетінің жебеушісі – оны дамытушылардың жойылмаған рухы мен азаматтық қасиеті-тін. Соңғысы алдыңғысына қарсы амалсыз оппозициялық бағыт ұстанды. Ресейдің таза көркемөнеріне жанашырлар барды қалай сақтап дамытамыз деп, ізденіп жатқан кезеңде Алаш зиялылары да руханият келешегін ойлап, «Алқа» идеясына топтасты. Пролетариат ұраншысы ҚазАПП «Алқадан» кейін, үкімет күшімен өмірге келеді.

Алаш қозғалысы мен 1917 жылғы төңкеріс текетіресі, одан кейінгі саяси-рухани үдеріс проблемасын сөз еткенде, бұл ахуалды бастан өткерген түрік халықтарының руханияттағы бірлік, үндестік мәселесін айналып өте алмаймыз. Әрине, төңкеріс зардабын жалғыз түрік милләттері ғана тартқан жоқ. Бұрынғы империяны мекендеген орыстан бастап ұлттық-аумақтық жері жоқ яһудилерге дейін оңай болмады. Украин халықшыл ұлтшылдарының да көрген азабы шаш етекпен. Грузин, армян, авар, шешен, осетин, т.б. Қапқаз ұлттарының жағдайы да мәз емес еді. Алайда осынау сан ұлттың ішінде тағдыр-талайы ұқсас,

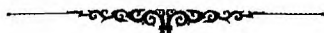
Алаш арқауы

ұлттық-аумақтық жері және бір кездері ел ретінде бөлек отау тіккен жайы бар, саны да әжептәуірі (И.Гаспринский тұсында 20 миллион, 20-жылдары 30 миллион) һәм мұсылман болғандықтан, дін тұрғысынан молырақ қуғындалғаны – түрік халықтары-тын.

Қазақтың рухани өмірінде көрінген өзгерістер шағында және оған себепші төңкеріс тұсында діні, тілі, тарихы ортақ түрік халықтары бірі-бірінің көмегін қажетсінді. Мысалы, саяси өмірде 1917 жылы Түркістан автономиясы өзбек аумағы болып есептелетін Қоқан қаласында жариялануы біраз жайды аңғартса керек. Сонымен қабат 20-жылдары Бұхара жақта бұрқ еткен жаңа метрополияға қарсы бас көтеруге (басмашылар қозғалысы) Түркия, Қазақстан, Башқұртстан, Татарстан, Әзербайжан, Түркіменстан азаматтары қатысқаны мәлім. Соңғы табылған деректер басмашылар қозғалысына Алаш арыстары (Ахмет, Әлихан, т.б.), кеңес тұсындағы саясат қайраткерлері (Тұрар Рысқұлұлы) тілеуқор болғанын дәлелдейді. Оған Түркия генералы Әнуар-пашаның қатысуы бұл оқиғаның маңызын арттыра түседі.

И.Гаспринский танзиматтар мен жас түріктер тәжірибесінен тағылым алса, Ресей жағдайына сәйкес жасалынған И.Гаспринский және оның мұрагерлері (олар тек бір ұлттан шыққан жоқ) реформаларынан Мұстафа Кемал пікірлестері біраз нәрсе үйренді. Ататүріктің большевиктер өкіметімен достық қарым-қатынаста тұрғаны – Түркияны жаудан қорғаудың амалы ғана емес, кеңеске басыбайлы түрік халықтарының жағдайын бажайлағаны, Т.Рысқұлұлы тарапынан көтерілген Түркістан республикасы идеясына тілеуқорлығы еді.

20-жылдары әдебиетте Шығыстың жарқын жұлдыздары деңгейіне көтерілген қазақ Мағжан Жұмабайұлы, Бернияз Күлейұлы, өзбек Фитрат, Чулпон, қырғыз Қасым Тыныстанов, Садық Карачев, татар Такташ, Бурнаш, Кави Наджми, әзірбайжан Тахир, Зергяр, Мехди Гусейн, түркімен Аллакули Қараханов, т.б. шығармаларында түріктің өр шағын еске алып рухтанды, Түркия мен Шығыс Батыстың езгісіне түсіп қиналғанда, оларға жырымен көмек қолын созды. Бұлар оны кеңестік идеология қарауылынан қорықпай айтты. Дұрысы, ол идеология әлі әлсіз еді. Сондықтан түрік рухындағы өлеңдер бақай есеппен хатталып, тартпаға салынды.

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАННЫҢ РУХАНИ ӘЛЕМІ

Бүгінгі саналы қазақ Әлихан Бөкейхан десе, ойланып һәм тебіреніп қалады. Өйткені қазір бізде білгенің жануға шығарылған бөлігіндей зиялылық болса, соның негізін Әлихан мен Ахметтер қалағанын іштей сезінеді. Сондықтан да шығар Алаш аты естілсе, сергек қазаққа бағзы замандағы ұран емес, Әлиханның аты мен заты елестегендей болады. Расында, ол – әл-әзірге елес ғана. Ішіміз бен сыртымыз шын зайырлыққа толғанда, Әлиханның арман-мұраты да орындалар. Әлихан қазақпен бірге жасап, идеясы санамызда өрістер. Өскен, еңсе көтерген халқын сезініп, рухы марқаяр.

Соңғы кезде біз бір құбылысты байқап жүрміз. Елде оқыған-тоқыған жастар, тіпті білікке тілеуор карапайым адамдар дүниеге келген перзенттеріне «Әлихан» деп ат қоя бастады. Солардың төрт-бесеуін танушы едік, «Неге осы есімді таңдадыңыздар?» деп сұрасақ, бәрі де: «Алаш серкесінің өзіндей болмаса да, сөзін түсінетіндей болсын!» дейді. Осы тақылеттес жауапты естігенде, біз толқып кеттік... Ертеңімізге сенгендіктен! Ертең, қайраткер акын М.Шахановтың «Мені неге Мұхтар қойған?» дегеніндей, олар да есімінің сырына үңілер... Әрине, Алла қаласа! Өйтпесе сол алыстағы ата-анаға бар болғаны 2 мың таралыммен шыққан Әлекеңнің екі жинағы (біреуін Мәмбет Қойгелді, екіншісін Сұлтанхан Жүсіп даярлаған) жетті деп ойламаймыз. Жетсе, елшіл БАҚ-тың, көзі ашық қандастың арқасында жетті.

Рас, С.А.Жүсіптің ыждағатымен Алаш көшбасшысының 145 жылдығына орай шыққан 9 томдығы, 150 жылдығына орай шыққан 15 томдығы – еліміз үшін, ғылым үшін айтулы құбылыс.

Бір кезде «Ә.Бөкейханның еңбектерін ауызға алған, бүгінгінің мәселесіне Әлекеңдердің пайымымен ой сабақтаған бірде-бір қайраткерді, депутатты қормедік» деп түңіле жазсақ, қазір ел ықыласын сезініп, жақсылықтан үміттеніп отырмыз.

Қазақ қауымын жаңарту қозғалысының басында тұрған Әлиханның қызметін бірыңғай саясатпен шектеуге болмайды. Алаштық кезеңнің күллі зорлуіңн сезінген ол: «Білгенді қылам дегенге жұрт керегі қойып жатыр ма? ...Мен сыншы (руханият жанашыры деп те түсініңіз – Д.Қ.) фарызын откеруге құл болдым», – деп жазды. Бұл – бір. Екінші, А.Байтұрсынұлы сынды мәдениет секелері өмір сахнасына шығу үшін оларға мұрындық болар тыңнан боразда салған қаламгерлер керек еді.

Ә.Бөкейханның әдебиет туралы әзірше табылған алғашқы еңбегінің бірі – «Қазақ жыры «Қобыландыдағы» әйелдер» атты зерттеу макаласы. Ол 1899 жылы «Туркестанские ведомости» (Ташкент) газетінің үш нөмірінде жарияланған. Бұл еңбегінің максатын автор былай көрсетеді: «Екі

Алаш арқауы

сенім тоғысында мәжуси қазақ әйелі кім еді, ол қайтіп мұсылман болды, әйелге деген мұсылман қазақ пен мәжуси қазақтардың көзқарастары қалай еді – деген қызықты сұраққа «Қобыландыдан» артық ешқандай жыр жауап бере алмайды. ...Біз осыны қарастыруды жөн көрдік».

Қаламгер Аналық, Құртқа, Көкілан (Көктен) кемпір, Қарлығаш, Қарлыға бейнелеріндегі ерте дәуірдің таным тамыттарын, тарихи шындық жұқанасын зерделейді. Бұдан Әлихан жырдан таза тарихи шындық іздеп отыр деген ой тумауы керек. Қаламгер теориялық тұрғыдан фольклор жіті сараланбаған кезеңде білімді адам ретінде оның танымдық астарына үніледі.

Қаламгерлік ныспысына «Қыр баласы» деген атауды қалаған автор қазақ даласы-алаш менталитеті-ұлт өнері байланысын да қисынды түсіндіреді: «Көрікті болмаса да кең жазиралы, бөтеннің қолы жетпейтін қазақ даласы перзенттерінің бойындағы бұдалалықты, саф ұлттық сипатты, халықтық даралық қасиетті ұзақ уақыт сақтап келді. Дала-ана өзгенің ықпалынан қорғағандықтан, қазақтар дәстүрін, мінез-құлқын, өмір сүру салтын сол күйінде сақтады. ...**Ұлт ұйысты. «Алаш» деген ұранға тік тұрып, бауырына көмекке келді.** ...Қазақтың осы ерекше және қызық өмірі айнаға түскендей, бай һәм сан салалы ауызша поэзиясынан көрінді».

Ә.Бөкейханның әдебиет хақындағы алғашқы күрделі мақаласынан-ақ ғылыми даярлығы бар екені байқалады. Мұны біз автордың өз бетінше құптап жинаған білімі деп есептейміз. Көлемі әжептәуір бұл зерттеу көркемөнер мен тарих байланысын зерделеудің бағдарын аңғартады. Қаламгер шын тарихтың эпикалық санада жаңғыруын байыптайды. Мақаланың ой астарынан: қазақ тарихын жоқ деме, қазақ поэзиясын осал деме, эпикалық сананы тұрлаусыз деме – деген автор пікірін ұғамыз.

1914 жылы Қазанда «Үміт» баспасынан Қостанай уезі Қарабалық болысының қазағы Біржан Толымбайұлының жырлауын Махмұд-сұлтан Тұяқбайұлы қағазға түсірген «Қарақыпшақ Қобыланды батыр» жыры нұсқасына Ә.Бөкейхан 1915 жылы «Қазақ» газетінің бетінде пікір білдіреді. Бұл мақаладағы автор идеясы еңбектің эпиграфынан көрінеді. Оған қаламгер Абайдың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деп басталатын өлеңінің алғашқы шумағы мен екінші шумағының екі тармағын лайықтап алыпты. Яғни, Әлихан жыры Біржан айтқан «Қобыландының» көркемдігін сарантауды ойлаған. Сөйте тұра, қаламгердің аталған жырды саралау тәсілі «тыңнан жол салғандай». Автор алғаш тарихи Қобыланды кім болуы мүмкін және жырдағы оқиғалар қай дәуірлердің елесі деген сұраққа Шәкәрім, З.У.Тоған, Шокан еңбектеріне сүйеніп жауап іздейді. Қаламгер өмірдегі Қобыландыдан гөрі жырдың негізін құраған тарихи дәуірлерді ізде-

ген тәрізді. Аталған мақаласынан Әлиханнның тарихи шарттылықты түсінгенін байқау қиынға соқпайды («Қазақ тарихына айдалы сөз «Қобыландыда» аз көрінеді»).

Ә.Бөкейхан осы еңбегінде тарихи дәуір сипатын анықтайтын екі белгі («тарихтың сарын жолы») бар деген қорытындыға келеді. Оның бірі – «соғыс істері», екіншісі – «жұрттың болмыс-салты, рухани мәдениетінің дәрежесі». «Анық тарих – осы екіншісі. Бұған жем нәрселер (материалдар) – жақсы, шын ақындар шығарған, бұзылмаған жырларда болады», – дейді ол.

Қажетті мұраға жанашырлықты Ә.Бөкейханнның «Қалқаман-Мамыр» атты Шәкәрімнің осы ныспылас жырын талдауға құрылған мақаласынан көреміз. Ақын кітабы 1912 жылы шыққан-ды. Әлихан оған үш жылдан кейін оралыпты. Баксак, бір жағынан қаламгердің көздегені – «Қалқаман-Мамырды» оқушыларға жаю» екен. Мақаланың басында Әлихан Шәкәрім шығармашылығына жалпы шолу жасайды. Бұдан да біраз жайт аңғарамыз: ақын аты қазақ ауданынан шығып, Иван Филиппович Гусевтерді (бұл тұлғаны шәкәрімтанушылар анықтаса дұрыс болар еді) мойындатыпты...

Ә.Бөкейхан «Қалқаман-Мамыр» жанрын «тарихи хроника» деп анықтайды. Қаламгер пікірінше, оқиға өмірден алынған, ел аузында жүріп, Шәкәрімнің жырына арқау болған. Ендеше бірінші шарт – шығармада Қалқаман-Мамыр заманындағы «қазақ жұртының салты, қазақ мінезі, қазақтың іс-қылығы» көрінуі керек (алдыңғы мақаласындағы оймен сабақтас). Әлихан «көп бергеннен көп сұралады» дей отырып, аталған мәселе бойынша Шәкәрімнің «жақыннан қайырып, ойдағыдай толымды қылып жазбағанын» сынайды. Әрине, жанашырлықпен сынайды.

Қаламгер Шәкәрім жырының маңызын, көкейкестілігін жоққа шығармайды. Бірақ жалпы әдебиеттің келешек өрісі мен өресі үшін елеулі ескертпелер жасайды. Бірінші ескертпе: шығарма оқиға болып жатқан дәуірдің тынысын көрсетуі керек, кейіпкерлер сол шақтың ұғым-түсінігімен сөйлеуі қажет. Екінші ескертпе: шығармадағы оқиғалар дамуы, ситуация, бейнелер сипаты өмірге жақын болуы шарт. Әлиханмен сырлас, алашымен мұңдас Шәкәрім қажы әдебиеттегі көкейкесті мәселелерді қамтыған аталған мақалаға түсіністікпен қарады.

Ә.Бөкейхан жаңа сападағы көркемдігі мен ағартушылығы тең авторлық әдебиеттің тезірек өркендеуін қалады. Бұл – әлемнің бар ұлт-азаттық қозғалысы тұсында руханиятта байқалатын құбылыс. Осы шақта елді ояту, ағарту, дұрыс бағытқа салу – басты мақсат болады. Рухани жүйенің бәрі осыған жұмылады. «Қазақ» оқырмандарына арналған бір мақаласында Әлиханнның: «Жұрт надан, газета оқушы жоқ болса, бұған Шекспир, Толстой да түк амал қыла алмайды. ...Адам шеберлігі араласып

Алаш арқауы

іс қылмаса, таудай алтын – өлі бір қазына». – деп жазуы – бұл ойымызға дәлел.

Әлиханнның шынайы тұрпатты авторлық әдебиетке айрықша үміт артуы 1905 жылы жарияланған Абайға арналған мұнақып-макаласынан («Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы») бастау алады. Бұл еңбек орыс тілінде жазылған. Жалпы, Әлиханнның Абай мұрасына қатысты қызметін өзінің мақалаларынан білеміз. Кәкітай қазасына байланысты мақаласында ол: «Абайдың тәржіме халін (өмірбаян – Д.Қ.) жазған – Кәкітай. ...1904-інші жылы «Абай марқұмның өлеңін кітап қылып басындар» деп, балаларына хат жаздым. 1905-інші жылдың әпрел аяғында Кәкітай Абайдың жазба кітабын алып, Омбыдағы маған келді» деп жазады. Бұл деректі Әлихан мұрасын зерттеуші Сұлтанхан Жүсіп: «1906 жылы 9 қаңтарда Әлихан нақақтан тұтқындалып, Павлодар түрмесіне жабылған кезеңде, оның портфелінен Абай өлеңдері көшірмесінің қолжазбасы шыққан», – деп дамытады. Сонда Абайды тану мен танытуға деген ықылас алғаш Ә.Бөкейхан тарапынан байқалған. Біздіңше, бұл еңбегінде Әлихан абайтануға қатысты бірқатар негізгі мәселелерді анықтаған. Ең алғаш, ақынның шығармашылық бастауы фольклормен сабақтасып жатқанын көрсеткен. Зерттеушінің ендігі бір табысы – ақын дүниетанымына әсер еткен негізгі күштің бірін байыптауы. Бұл ретте Әлихан Ресей арқылы келген әлеуметтік-ағартушылық ойды айрықша атайды.

Абай – қазақ руханиятындағы аса айрықша тұлға. Ол – Алаштың рухани жетілуінің (кемел адам) рәмізі. Сондықтан оған әр дәуір өзінше баға береді. Мысалы, Әлихан кезеңінде (Алаш кезеңі) Абайға орыс пен Батыстың ағарған ортасымен, рухты тұлғаларымен дәнекер ретінде қарады. Мұны Ә.Бөкейханның мына сөзі растайды: «Михаэлис болмаса, бұған Абай шимайлы ғұмырында жолықпаса, Абай ана Қозы Көрпеш-Баянды, Тарғынды, қыпшақ Қобыланды батырды, Едігені шығарған ақындар аяғын құшар еді».

Қаламгер: Абай Пушкин–Лермонтов–Толстой жолымен жүріп, қазақ поэзиясын тазартты, көтерді, жетілдірді дегенді айтады.

Әлихан Бөкейханның жаңа әдебиетті жүйелеуге күш-жігер жұмсаған еңбегі 1914 жылы жазған «Роман деген не?» атты макаласынан көрінеді. Мақала, сөз жоқ, қазақ романының туу дәуірінде игі іске ұйытқы болу үшін жазылды. Әйтсе де мәселені былай қойған дұрыс секілді: бұл еңбек қазақ қауымына не берді және қазақ әдебиетіне не берді? Енді санамалаймыз: бірінші, қазақ үшін жаңа әдебиет түрі (жанры) – романның не екені, қашаннан бары, халыққа қандай олжа әперетіні жазылды (еуропалық әдебиеттің әліппесі); екінші, руханият пен өмірге жанаша қарау, оны бар қайшылығымен түсіну романның әлеуметтік-тәрбиелік қуатына сәйкес сөз болды; үшінші, жаңа әдебиет – рухани күштің жаңа тынысы есебінде сараланды; төртінші, әлеуетке не дәстүрлі

әдебиеттен – нәр, еуропалық әдебиеттен – үлгі алған жаңа әдебиеттің мәні, мақсаты және бағдары тұңғыш рет талданды. Ә.Бөкейханның осы мақаласы және бір маңызды іс атқарды. Ол тұңғыш роман – «Бақытсыз Жамалдың» (М.Дулатұлы) әдебиетіміздегі орнын байыптап берді.

1914 жылы 6–10 желтоқсанда Петерборда мұсылман съезі өтті, оған Әлихандар қатынасты. Осы жиынның тартысты тұсы шарифатты қабылдау-қабылдамауға қатысты мәселеде көрінді. Бақытжандар қабылдау керек деді. Әлихан болса «қазіргі шындық басқа, тіпті қабылдадық делік, қазақ іші оны бұрмалап, шарифат атауына қиянат жасайды» деді. Бұл мәселені кең түсіндіру үшін Ә.Бөкейхан «Бақытсыз Жамалдан» ұзақ мысал келтіреді. Мұны біз шартты түрде «Бақытсыз Жамалды» шарифат жолымен байланыста түсіндіру» деп атаймыз. Исламнан хабары мол Әлихан Хұжрат (С.48), Нұр (С.24). Ниса (С.4), Бақара (С.2), Мәнда (С.5) сүрелерінен дәйек ала отырып, шарифат пен күрделі заман (Ә.Бөкейхан заманы) арасындағы қайшылықты дәлелдеуге тырысады. Сөйтіп, Жамалдарды бақытсыз еткен дәуір дінге де опа бермегенін және алда да оны титықтататынын байыптайды.

Әлихан Бөкейханның әдеби-эстетикалық таным-түйсігінің биік шыңы – «Ән-өлең хәм оның құралы» атты мақаласы. Бұл романды талдаған еңбегінен алты айдан кейін жарық көрген. Қаламгердің «ән-өлең» деп отырғанын біз бүгін бір-ақ сөзбен – «ән» сөзімен ғана айтамыз. Мақаланы жазу үстінде Әлихан әрі суретші, әрі сыршыл, әрі ғалым ретінде көрініп отырады. Бұл тандем қайраткер шығармашылығының әлеуеті мен тегеуірінін байкатады. Бұл құбылысты алаштың рухани сұранымына Ә.Бөкейханның косқан үлесі деу орынды.

Әлихан және ұлт руханияты дегенде, мына жайды ескерген абзал: ол – ел зәрулігін шешу үшін қайраткер де, қаламгер де болды. Әйтпесе жазу мәселесінде Әлихан орысша анағұрлым кең көсілетін (мұны өзі жиі айтады). Бұл жағынан ол – Шокан санатындағы қаламгер. Алайда Алаш шағы - бастапқы ағартушылық шағы емес еді. Сондықтан кеше ғана «Сибирские вопросы», т.б. орысша басылымдарда нөмір құрғатпай көлемді мақалалар жазып жүрген Ә.Бөкейхан енді елі үшін «қайта құрылды». Туған тілінде аз (көлемді емес) жазса да, саз жаза бастады. Әр сөзге мән беріп, ақыл-ой жүгін артты. Мысалы, меценат тарапынан қазақ романына сын сұралғанда, «мұны менен гөрі Шәкәрім, Ахмет, Міржақып жақсы жазады» деп қарапайымдылық танытқан Әлихан реті келсе өзі де жазатынын білдіріп: «Бұлар Аполлоннан бата алған жок», – дейді. Бұл, әрине, әріптестік жеңіл қалжың. Бірақ осы бір ауыз қазақ тіліндегі Әлихан сөзіне сауатты Батыс пен Шығысқа (эллиндік мәдениет ислам өркеннетіне әсер еткені мәлім) түсінікті ой сыйып кеткен.

Немесе, ән туралы мақаласындағы алаштың төл ұғымындағы: «адам көңілдегісін алған сөзбен қияды» деген сөйлеміне назар аударалықшы.

Алаш арқауы

Бұл сөз – ұзақ жыл орыс сөзін қолданған Әлиханнның тілдік қорының тек-тамырын нұсқайды. Ана тілінің уызына жарыған адам ғана «көңіл-дегіні сөзбен қияды». «Қайғы-қапасын шығарады, мауқын басады» (бұл да Ә.Бөкейхан сөзі).

Осы ретте бізге Әлихан эпиграф, әйтпесе мысал ретінде пайдаланған өлең үзінділері оның рухани түйсігімен қабысып жатқандай көрінеді. Айталық, ол Е.П.Михаэлис жөнінде жазған мақаласында Сәбит Дөнентайұлының «Қазақта» басылған «Жанға» атты өлеңінен мына шумақты ұсынады:

*Уай! Жаным, сен денеде аз күн қонақ,
Заман жоқ көп тұруға өмір шолақ.
Жас мезгіл екі айналмас, мойнын бұрмас,
Жұмыс ет, оқтай зырлап, қардай борап.*

Сәбит сөзі – кара өлеңге негізделген қазақ философиясы. Сөйте тұра мұнда өріске ұмтылған алаш баласына қажет жаңа философия да бар. Бұл пайымын Ә.Бөкейхан В.Г.Короленконың «От» әңгімесін тәржімелегенде Нарманбет өлеңінен алған эпиграфпен дамытады. Ол үзінді мынау:

*Қуандым түнде жүріп күн шығар деп,
Болса да бұлыт бүркеу, жсел құар деп.*

Лирикалық қаһарман – оптимист. Ертеңіне сенеді. Табиғат құбылысын реттеген Жаратқан бәрін орнына келтіреді деп үміттенеді. Алланың үйлестіруін күтеді. Бұл – Алаш ойы, отаршылдықтан көз ашпаған халық арманы.

Әлихан көп еңбегінде Абайдың асыл сөзін дәйек етеді. 1914 жылы мұсылман съезінде Бақытжан Қаратайұлы татар ағайындардың «бір тіл жасайық» дегеніне еріп, «қазақта тіл жоқ» дей салғанда, Әлихан Бөкейхан «Қазаққа» Абай, Шәкәрім, Міржакып, Мағжан өлеңдерінен үзінді келтіріп, «бәйге алатын тіл осындай болады» деп жазған-ды. Мұны да қайраткердің көркемдікті саралаған қызметіне балауға тиістіміз.

Ә.Бөкейхан – қазақ ауданында ғана қалған қаламгер емес. Ол әр кездері Л.Толстойды, Ги де Мопассанды, А.П.Чеховты, Д.М.Мамин-Сибиряқты, Н.Марксты ана тіліне аударды. Әр кез ойын шетелдік ғұламалар сөзімен дәйектеп отырды. Аталған жазушыларды «өз жұртының бетінің қызылы, ұяты» деп жазды.

Сонымен, тағдыр мен тарих аталған кезең руханиятынан жаңаруды, елдік жолында тастүйін болуды талап етті. Осыған сәйкес көзқарас ағымы да жаңғыру, жинақталу, елді рухани тұрғыдан ағарту мақсатын көздеді. Бұл шақта авторлық әдебиеттің бағдары бұлдыр еді. Абай құбылысы әлі игерілмеген-ді. Сондықтан бастауында Әлихан тұрған алашшыл ағым жаңа руханияттың «әліппесін» жазды. Жаңа ағымының

Дихан ҚАМЗАБЕКҰЛЫ

жетекшісі Ә.Бөкейхан болуының негізі бар. Ол қазақ арасында өссе де, орыс ортасында жетілді. ХІХ ғасыр соңы мен ХХ ғасыр басының шындығында қазақ руханияты Еуропаға бет түзеп барып қана жаңара алар еді. Оның үстіне бұл кез – қазақ ағартушылығының өрістей бастаған кезі болатын. Сондықтан Алаш қайраткерлері халыққа қажетті, оның еңсесін көтеретін рухани дүниелерге мұқтаж-тын. Әлихан осы шараны жүйелеуді өзі бас болып қолға алды.

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҰЛТ РУХАНИЯТЫ

XX ғасыр басында әдебиет пен жалпы руханияттағы жаңа ағымды ілгерілетуге атсалысқан тұлғалардың бірегейі – Ахмет Байтұрсынұлы. Ол – негізгі ағартушылықтың берік ұстыны еді. Ағартушының елу жылдық мерейтойы қарсаңында Мұхтар Әуезов оның ұшан-теңіз еңбегін нақты үш тіркеске сыйдырған болатын: «Ақаң ашқан қазақ мектебі, Ақаң түрлеген ана тілі, Ақаң салған әдебиеттегі елшілдік ұран» /1/. Міне, осыған қарап, А.Байтұрсынұлы өз кезеңінде ұлттың рухани ұстазы болғанын ұғынамыз. Әлбетте, жәдитшілдіктің Алаш қозғалысына ұласар шағында Ахметтің мол күш-жігері елді ағарту (баспасөз, оқулық шығару) ісіне жұмсалды. Орайы келгенде ғана әдебиетке қатысты ой айтты. Бірақ бұл ойы темірқазықтай еді. Сонымен бірге осы уақытта әдебиеттануымыздың алтын қорына қосылған «Қазақтың бас ақыны» атты зерттеу мақаласын жазды.

Ахмет – ең алдымен ағартушы. Ол – поэзияда да, көсемсөзде де, ғылым-ілімде де ағартушы. Өзі: «Әуелі біз елді түзеуді бала оқыту ісін түзеуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі. Қазақ ішіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде оқуменен түзеледі», – деп (бас мақала) жазғанындай /2/, аталған шақта алашқа сауатты, білгір Ахмет ағартушы ретінде қажет болатын.

«Қазақ» газетінің бастапқы уақытындағы бір нөмірінде (бас мақала) әлгі ойын Ахмет былай деп өрбітеді: «Докторлық ғылымын оқығандар денсаулық жайынан керек кітаптар жазуға мүмкін нәрсе; шаруа жайын оқығандар шаруа жайынан қазаққа керек жақсы кітаптар жазуға мүмкін нәрсе; оқыту жайын жақсы білетіндер мектеп кітаптарын жақсылап шығаруға мүмкін нәрсе; әдебиет ауданында жүйріктер халықтың қылығын, құлқын түзетуге керегі бар жақсы романдар уа ғайри (және басқа – Д.Қ.) сондай сөздер шығаруға мүмкін нәрсе» /3/.

Ахмет Байтұрсынұлының ендігі бір бас мақаласынан /4/ неліктен тездете жаңа әдебиетті жанландыруды қолға алғандары мәлім болады. «Тарих жолына қарағанда келімсек жұрт күшті болса, тұрғын жұрт аяқ асты болып, азын-тозын, жоғалмақшы. ...Басқа жұртпен араласқанда, өз алдына ұлт болып, өз алдына тілі бар, өз тілінде жазылған сөзі (әдебиеті) бар жұрттарға не тұрады? Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды». – дейді ол.

Міне, осының баршасы Ахметтің – ағартушы, ұстаз Ахметтің әдебиетке қазақтың жоғын жоқтап келгенін айғақтайды. Әлбетте, ол нағыз ақындықтың (мысалы, Абай санатындағы ақындықтың) қадір-қасиетін білді. 1909 жылы Петерборда басылған «Қырық мысал»

жинағының (мұны да Әлихан бастыртқан, бұл жинақты жарияламақшы болғанын ол тіпті 1905 жылы айтқан-ды: тез шықпауына себеп – Абай кітабындағыдай жағдай) бір қайырымында қаламгер:

Ахмет, осы айтқаның әсетер, тоқта!

Кордің бе, сөзің онша ажарлы емес,

Ұялмай сынағарға салып тоңқа.

Алайда тыңдағандар бір ойланар... –

дейді өзіне /5, 96/. Мұндай сөз иманды адамның ғана аузынан шықса керек. Осыны айту арқылы ол алашта сөзінен бір кінәрат таппайтын Абайдай тұлға барын нұсқағандай. Үлкен әдебиетті меңзегендей. Көркемдікті іздегендей.

Ә.Бөкейхан тәрізді А.Байтұрсынұлы да қазақ әдебиетіне кең өріс тіледі. Нақты сол кезде Батысты сіңірген орыстан көп үйренудің қажеттігін түсіндірді. Алаш әдебиеті жанарса, жаңа түрмен биіктесе дегенді Ахмет те айтты. «Қырық мысалда» «Өзен мен қарасу» мысал-тәржімесін ұсына отырып, оның түйіндемесінде былай дейді:

Мысалы үлкен өзен тынбай аққан –

Халықтар мекнат шегіп, рахат тапқан.

... Меңзеймін қарасуды, қазақ, саған,

Талтынбай талап ойлап қарап жатқан /5, 101–102/.

Мысалдың аты – мысал. Мұны өмірдің көп саласына қолдануға болады. Бұл – руханият саласының мысалы десек ше. Орайы жоқ та емес. Қалай дегенде Ахмет қазаққа тоған-тіршілікті емес, ағынды өмірді қалады. Егер қазақ әдебиеті ескі сарында қалмай, Абайша түлесе, көркемөнерді байытса, ағыны әлем әдебиеті мұхитына құяды дейтін ой Ахмет пайымының астарында тұр.

А.Байтұрсынұлы – қазақ тілінің де, сөзінің де шебері. Сондықтан оның әдеби талғамы биік. 1911 жылы «Маса» жинағына кірген «Жиған-терген» атты өлеңінде поэзиядағы «сыңғырлаған келісімді» төмендегідей көрсетеді:

Оюын ойып,

Орындап қойып,

Түр салғандай өрнекке.

Қиыннан қиып,

Қиырдан жиып,

Құрап сөзді термекке,

Еңбекке егіз, тіл мен жақ,

Ерінбесең, сөйлеп бақ! /5, 26/.

Сонымен бірге Ахмет ақындықта «бой сүйсінер саз, ой исінер сөз» болу қажет деп есептейді. Әрбір лепестің «жүрекке дөп, ойға жөн» келуі шарт деп санайды.

Алаш арқауы

Ахмет – азаматтығы жоғары тұлға. Сондықтан оның жазуға қоятын талабында да азаматтық ар мәселесі алғашқы кезекте жүреді.

Мысалы:

*Тасалама ойыңды!
...Тірі көмбей бойыңды,
Жүрегіңнің жарасын
Көрсет жұртқа, қарасын /5, 26/.*

Немесе:

*Иланбасам айтпаймын,
Иманымнан қайтпаймын /5, 27/.*

Міне, осы әдеби-эстетикалық ойлардан жырақ емес тұжырымдардың шындығын айғақтай алар Ахмет ғұмырбаянынан сан мысал келтіруге болады. Бірақ бізге керегі – қайраткердің сөз бен ісі бір жерден шыққаны һәм биіктен көрінгені.

1915 жылы Г.Н.Потанинге арнаған өлеңінде төбеден қарауыл қараған қиын кезеңнің ахуалын сипаттай келе, орыс зиялысы келешек қазақ бақытына ортақтаса алады деген оймен:

*Жаз келер, жадыраған күндер туар,
Жыр жырлап, ту түбінде шуақтайтын, –*

деп жазады /5, 44/. Бұл – орайлы ғана айтқан ой емес, бұл – арман-мақсат. Халықшыл Ахмет әдебиет мерейін ел мерейінен бөлек қарамайды.

XX ғасырдың 10-жылдары А.Байтұрсынұлының әдеби-эстетикалық көзқарасын және жаңа әдебиеттің негізін қалау ағымына қосқан үлесін байқататын еңбегі – Абай туралы жазған «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласы /6/. Бұл мұра зерттеу жұмысы деуге лайық.

Еңбек: «Қазақтың бас ақыны – Абай (шын аты Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ» деп басталады. Мұндағы «бас ақын» – біздің ұғымымыздағы «классик». «Онан асқан ...ақын болған жоқ» деуі – бір жағынан Абайдың әдебиетке құбылыс болып енуін көрсетсе, екінші жағынан оның жаңа әдебиетті бастағанын айғақтайды. Міне, ұлы тұлғаны осылай екі тұрғыдан алып зерделеу жұмыстың он бойында қос желі болып тартылған. Ахмет Абай шығармашылығын сараптай отырып, саф әдебиет пен көрнекті ақын-жазушы кандай болады деген сұраққа өзінше жауап іздеген.

А.Байтұрсынұлы осы еңбегінде шеберліктің үш негізін («Үш керек») анықтайды. Олар: 1). «сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек»; 2). «ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылдық керек»; 3). «мағыналы, маңызды болуына білім керек».

Абайда байқалған бұл үш негізді Ахмет, сөз жоқ, ендігі ақын-жазушыда болса екен деген ниетпен жазды деп санаймыз.

Қаламгер Абайды ой мен көркемдік бірлігінің биігі деп есептейді де, қаймана оқушы сол асқарға ұмтылса деп тілейді. Бұл ретте ол: «... Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік. ...Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады», – дейді.

Ахмет бұл зерттеуінде ақынның шыққан тегіне, өскен ортасына да байыптау жасайды. Құнарсыз топыраққа шықпағанын сипаттап өтеді. Оның бәрін саралап жату біздің мақсатымызға кірмейді. Алайда Абай мен оның заманына қатысты А.Байтұрсынұлының мына сөзін ескермей өте алмаймыз: Абай «білімі көптер билемей, малы көптер билейтін заманға қарсы туған». Мұның астарынан ақынның ағартушылығына, әлеуметшілдігіне, халықшылдығына, ұлтшылдығына берілген баға сезіледі. Абайдың елі үшін жарқын күндерді аңсап күрескені аңғарылады.

А.Байтұрсынұлы, «Абайдың тәржіме хәлін жазушы Әлихан Бөкейхан» секілді, ақын дүниетанымының қалыптасу мәселесіне қатысты орыс зиялылары (Михаэлис, Гросс, т.б.) мен ақындарының (Пушкин, Лермонтов, т.б.) орнын ерекше атайды. «Ғылымды жұртта өлең жазу, сөз жазу нағыз қадірлі істің бірі екенін Абай енді ұққан», «...Орыс өлеңдерінің өрнектері казак тіліне жарайтындығын бастап көрсеткендік – зор көсемдік» деген жолдар – соның нәтижесін айрықшалаудың айғағы. Бұл орайдағы Ахмет тұжырымдары ешқашан құнын жоймақ емес. Дегенмен аталған кезең үшін мұндай ой – бағдар түзудің, бағыт алудың белгісі еді. Абайдан кейін көрінетін поэзия биігі – Мағжанның орыс символистерімен, декадентшілдерімен қоян-қолтықтасып жатуының сыры осында.

«Қазақтың бас ақыны» байыптамасында Ахмет Абайдың поэзия мен шығармашылық туралы пайымын «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» атты туындысына сүйеніп қарастырады. Сөйтіп, ақынның екі қасиетін дөп басып көрсетеді. Ол: 1). «арғы асылынан (негіз дегенді ол шақта осылай қолданған. – Д.Қ.) қарап сөйлегендігі»; 2). «әр нәрсенің бар қалыбын сол қалыбынша дұрыс айтуы».

Талдаудың мәні – талдау. Байыптау нысанасына әркім өз пікірін білдіруге хұқылы. Осы тұрғыдан келгенде, Ахмет аспандата көтерген ақынынан жалғыз ғана мін табады. «Ол мін – өлең бунақтары тексеріліп орнына қойылмағандық», – дейді. Кейін «Әдебиет танытқышында» бұл мәселеге қайта оралады. Бұл мін, Ахметтің ойынша, өлеңді оқығанда, әнге қосқанда дауыс ағынын бұзады. Сондықтан қаламгер ауысқан

Алаш арқауы

буындарды «өз орнына» қоюды ұсынады (бұл сөйлемде біз тырнақшаны әдейі қойдық).

Ахметтанушылар мен жалпы поэзиятанушылар жоғарыда айтылған «мінді» көбіне айналып өтіп жүр. Біздіңше, бұлай жасау Абайдың да, Ахметтің де мұрасына адалдық болып табылмайды. Бұл мәселені кеңірек қарау қажет секілді. Абай – ескінің соңы, жаңаның басы. Сондықтан оның поэзиясында бұрыннан бар жалпы формалық еркіндік ұшырасуы заңдылық. Және оны табиғилық деп қарау керек. Бунақтың құбылуы туралы көп мысал келтіруге болады (Бүгінгі поэзиядағы формалық ізденістер де бұған мысал). Ахмет – жүйелікке, ғылымға, нағыз ағартушылыққа ұмтылған кезеңнің тұлғасы. Байтұрсынұлы үшін бәрінде жүйе, принцип болу керек. Әсіресе, ұлт руханиятына келгенде, дара тұлға дәстүр мен жанашылдықты қатар ұстайды. Тіпті оған «ақын бунақтарын ауыстырайықты» айтқызып отырған – осы принципі. Абайды жаңа әдебиеттің басы десек, ендеше оны да жүйелі қабылдайық, жаңа басылымын ретке келтірейік дейді ол. Фольклортанушылар (академик С.Қасқабасов, т.б.) «Ер Сайынға» А.Байтұрсынұлының біраз түзетулер жасағанын айтып-жазып жүр. Мұны Ахметтің өзі де жасырмаған: «Ер Сайынның» мұқабасына «Жыршылар аузынан алып, өндеп өткеруші – Байтұрсынұлы Ақымет» деп жазған /7/. Олай болса, осының бәрін – ғылымға, жүйелікке өтердегі міндетті түрде бастан кешірсен құбылыс деп қабылдау керек. «Бұл – қате қадам» деу теріс. Бұл – баспалдақ. Баспалдақсыз табалдырыққа кісі қалай көтерілмек? Зәулім үйге қайтіп еңбек? Баспалдақсыз аласа үйге ғана кіруге болады...

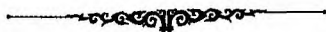
Міне, көркемдік және зерделілікті танудағы осы табиғи пайымдар Ахмет көрген Абай «мінін» толық түсіндіріп бере алды.

Сөйтіп, Ахмет Байтұрсынұлының бұл кезеңдегі әдеби-эстетикалық тұжырымдары мен әдебиетті жүйелеуге қосқан үлесін бағайлай келе, төмендегідей қорытынды жасаймыз: **Біріншіден**, ол руханият пен әдеби үдерістің ағартушылық функциясына ерекше үміт артты. Қолынан жазу келетіндер ұлттық іс – жазушылыққа жәрдемін тигізсе екен деген пікірде болды. **Екіншіден**, жаңа әдебиеттің, тұтастай серпінді руханияттың тез қалыптасуын күткен қаламгер оның ой-сын-білім бірлігіне бой түзеуін қалады. Бұл ретте Абай ізденісін үлгі етті. **Үшіншіден**, казак әдебиетіне кең өріс нұсқады. Томаға-тұйықтық пен өткенді ғана өнеге студі біржактылық деп есептеді. Адамзатқа ортақ игілік, ізденіс – казакка жат емес деп шешті. Осы орайда да Абай еңбегін мысалға келтіріп отырады.

Бұл үш түйін жинақтала келіп, Мұхтар Әуезов айтқан «Ақан салған әдебиеттегі елшілдік ұранды» анықтайды.

Әдебиеттер:

1. Әуезұлы М. Ақанның елу жылдық тойы (іубелей)//Ақ жол, 1923, 4 февраль.
2. Байтұрсынұлы А. Қазақша оқу жайынан//Қазақ, 1913, 16 май.
3. Байтұрсынұлы А. Білім жарысы//Қазақ, 1913, 31 май.
4. Оренбург. 10 февралі//Қазақ, 1913, 10 февраль.
5. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. 320-б.
6. Байтұрсынов А. Қазақтың бас ақыны//Қазақ, 1913, 23–30 ноябрь, 22 декабрь.
7. Ер Сайын. Жыршылар айтуынан алып, өңдеп өткеруші Байтұрсынұлы Ақымет. – Мәскеу: Ұлттар Комиссариаты қарауындағы Күн-шығыс баспасы, 1923. – 93 б.

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ ЖӘНЕ РУХАНИ МҰРАТ

Бүгін тәуелсіз Қазақстан Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасын іс жүзіне асыру арқылы ұлт тарихын түгендеп жатқаны белгілі. Осы ретте біз тарихи тұлғаларымыз бен олардың атқарған істерін бүгінгі елдік мұраттар қажетіне жарата алсақ, маңызды болмақ.

Алаш тұсындағы қоғамдық-саяси істе Әлихан мен Ахмет сапынан табылған, осы екі тұлғаның әлеуметтік-рухани қызметіне тыныс болған азаматтың бірі – Міржақып Дулатұлы. Ұлттық манифеске баланған «Оян, қазақ!» пен тұңғыш қазақ романының авторы жаңа руханият ғимаратын тұрғызу шарасының жуан ортасында жүрді. Әдеби білімді өз бетінше алған Міржақып: «Адам ғылым мен өнер үшін жаратылған емес, ғылым мен өнер – адам үшін шыққан, адамның өзі тіршілігіне керек болған кезде ойлап тапқан нәрселер. ...Тіршілік – бәсеке, жарыс. Дүние – бәйге үлестіруші. Озғанға қарай бәйге береді. ...Дүниенің ісі осылай болған соң, адамнан адам, жұрттан жұрт, ұлттан ұлт озсам дейді», – деген көзқарасты ұстанып, елге қызмет жасауға жұмылған жаңа руханияттың деңгейін көтеруге атсалысты. Қаламгердің әдеби-эстетикалық ой-тұжырымы ХХ ғасыр басында жетекші күшке айналған – ұлтты ұйыстыру және оркендету идеясын тиянақ етуші ағымды байытты.

Міржақыптың көркемдік туралы пайымдарын сөз еткенде, мына жайды ескеру керек тәрізді: біріншіден, ол – поэзия мен проза тілінде үйлесімдікті сомдауға талап қылған туындыгер; екіншіден, ол әсемдік пен әдебиет миссиясы туралы пікір білдіруші қаламгер. Бұл мәселеде оның позициясы Ахметтікіне ұқсайды. Екеуі де «шабыты тасығаннан» қолына қалам алмағанын жазады. Мысалы, Міржақып «Оян, қазақта!»:

*Бұл сөзді жазғаным жоқ ақын болып,
Халық тентек, жалағыз өзім мақұл болып.
Қайғы мен хал мүшкілін білдіргенім –
Ұйқыда жұрт жатқан соң ғапыл болып, –*

дейді. Яғни, М.Дулатұлын Алаштың ауыр жағдайы ақын еткен. Осы жағдай және өмірді шынайы көрсететін қазақтың «ұлы әңгімесі» жоқтығы оны романшы жасаған. Алайда Міржақып азамат (жауапкершілікті сезінетін) ақын-жазушы болуға тырысқан. Бұл оның – үлкен қайраткерлігі еді. Сондықтан М.Дулатұлы – саясатта да, әдебиетте де қайраткер.

«Оян, қазақтың» «сөз ақырында» (қорытынды) қаламгер Абай, Ахмет, Әбубәкір, Ақмола, Қыпшақбай, Нұржан, Шөже, Орынбай, Мәшһүр Жүсіптердің ел алдындағы еңбегін Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Крылов, Тургенев, Толстойлардың орыс халқының алдындағы еңбегімен нара-пар дей келе, ақын-жазушының қоғамдағы орнын былайша парықтайды:

*Бұлардың әрбір сөзі пайдаға асқан,
Өнерін хатқа жазып, халыққа шапқан.
Мақтап өлең айтпаған нәрсе алуға,
Ғажайып хикметтің кілтін ашқан.*

Осы өлең жолдарын жазып отырған Міржақып әсемдікті қаперіне алмады деу кате. Азамат-акын үшін елдің мұнын мұндап, жоғын жоқтаған шын өлең – әсем өлең. Жанмен жазылған өлең – көркем өлең. Сондықтан да ол «Шағым» атты өлеңінде:

*...Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі –
Пайдалан шаруаңа жараса, Алаш!
...Қаламнан жылап аққан қара бояу,
Жазылып қағазға сен, жұртқа қыл паш, –*

дейді. Расында бұл – күрес жылдарының көркем өлеңі. Бұдан күрделі уақыттың ойы мен бейнесі анық аңғарылады.

XX ғасыр басындағы ілгерішіл руханият үшін Абай – сапалық деңгейге көтерілудің рәмізі болғандықтан, Міржақып та бұл құбылысқа өзінше қарады. 1908 жылы татардың «Уақыт» газетіне жазған «Ибраһим ибн Құнанбасев» атты мақаласында ол Ресей құрамындағы түрік халықтарын ұлы акын мұрасымен, ғұмырбаянымен таныстырады. Қаламгер мұнда Абайды елшіл акын ретінде көрсете алған. «Тілі (біздіңше, татаршадан аударушы «сөзі» дегенді осылай алған – Д.Қ.), оқушыларын оятатын өлеңдері оны бүкіл атырапқа машһүр етті. ...Адамшылық ой-қиялы өте таза, ұлтжанды («милләтшіл» болар – Д.Қ.), елін-жерін сүйген кісі еді». – дей отырып, Міржақып акынның осы қасиетін көрсететін өлеңінен мысал келтіреді («...Тәуекел мен батыр ой, Өткір тілді найза етіп, ...Ынтылы жүрек сезген сөз, Бар тамырды қуалар...»).

М.Дулатұлының Абай туралы екінші мақаласы Абай қазасының он жылдығын еске алу орайында 1914 жылы «Қазақ» газетінде жарық көрді. Мұнда қаламгер Абайдың шағын ғұмырбаянын, ол туралы еңбек жазғандар мен мұрасын құнттағандарды сипаттап өтіп, әдебиет пен ұлт, әдебиет пен тұлға арақатынасы проблемасына нақты тоқталады.

Міржақыптың бірінші мәселе бойынша пайымы: «Тарихы, әдебиеті жоқ халықтың дүниеде өмір сүруі, ұлттығын сақтап ілгері басуы қиын. Әдебиеті, тарихы жоқ халықтар басқаларға сінісіп, жұтылып жоқ болады. Қай жұрттың болса да жаны – әдебиет. Жансыз тән жасамақ емес».

Екінші мәселе бойынша пікірі: «Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш – Абай сөзі, Абай аты боларға керек. ...Ең жоғары, ардақты орын – Абайдікі. ...Зәредей шүбә етпейміз, Абайдың өлген күнінен қанша алыстасақ, рухына сонша жақындармыз».

Алаш арқауы

Бұдан шығатын қорытынды: ағартушы М.Дулатұлы әдебиетке және оның биік тұлғасы Абайға ұлт тағдыры, ұлт мүддесі тұрғысынан қараған. Міржақып үшін жан таза болса – әдебиет те таза, тұлға арлы болса – сонынан ергендер де арлы.

Міржақып жалпы тұлға мәселесіне жиі оралып отырған. 1914 жылы ол Шоқан Уәлиханов туралы көлемді мақала жазады. Дара тұлғаның «ата тегін», «шеше тегін», «оқуын» зерделеген М.Дулатұлы «Қазақ» бетінде қаймана халыққа қаратып: «Қылышынан қан тамған батыр болмаса, Қарымбайдай ертегі болып қалған бай болмаса, оқушысы жоқ біздің қазақ ғылым жолында еңбек сіңірушілерді тез ұмытқыш келеді. Бірақ заман өткен сайын халықтың көзі ашылып, әдебиеті гүлденіп, матбұғаты жайыла бастаған кезде естен шыққан Шокандардың артында қалдырған сөзін қайта тірілтіп, кім екендігін білдірмей қоймайды», – дейді.

Осы тұжырымнан ел өз мүддесіне сәйкес тұлғаны «тауып» алатыны, яғни ұлтты ұлт ету жолында еңбек сіңірген азамат жоқтаусыз қалмайтыны аңғарылады. Бұл әдебиеттен сырт түсінік емес.

М.Дулатұлы жаңа әдебиеттің зәулім шаңырағын көтеруге жан-тәнімен кірісті: Абай бастаған игілікті істі салаландыруға, дараландыруға жәрдемдесті. Мұны ол оқыған азамат ретінде және қолына қалам ұстаған жазушы ретінде өзінің парызы санады. Қаламгер аталған проблеманы былайша көрсетті: «Әдебиетіміздің жаңа дәуірі енді басталды: әлі жас, түсі солғын, еркін төселіп кеткен жоқ. Тұрмысымызды, салтымызды айнадай ашып түгел көрсетерлік суретті әдебиет әлі туған жоқ. Проза (қара сөз) әлі дәуірлей алмай тұр. Әдебиетіміздің байырақ жағы – өлең. Бірақ ... соңғы жылдары шыққан акындардың көбі біріне-бірі еліктеп, бірінің ізін бірі басып, өз бетінен жол сала алмай, кестесіз, сұрықсыз «ұйқасты сөз» шығаруды таңсық қылып кетті». Енді оны қалай жолға қоюға болады? Сапалы әдебиет қайткенде өмір жүзіне орнығады? Осы сұрақтарға Міржақып өз тарапынан жауап беріпті. Жауабы мынау: «Күйсіз көңіл жүгірмейді» деген бар. Дүлдүлге де күй керек, бұлбұлға да жайлы орын, көңілді бақша керек. Адам баласы бәрінен де артық күй тандайды (Міржақыптың өзі мұны күрес заманында айтып отырғанын ескеріңіз – Д.Қ.). Туысында қанша зеректік болса да, ғылымсыз, тәрбиесіз кемеліне жетпейді. Кімде-кім өзінің табиғатында не нәрсеге шеберлік барлығын сезіп, өз жолына түссе ғана, көзге көрінеді. ...Табиғатындағы зеректігіне жол ашатын ғылымды оқыса, сонда ғана әр білімді адамдар шықпақшы. ...Жазушы да – суретші. Жаксы суретші адамның сыртқы түрін айтпай сала білсе, жаксы жазушы да адамның ішкі сырын, мінезін, әдетін бұлжытпай көрсете біледі».

Ағартушының бұл пайымы – әдебиеттің сыры мен сынын қаншалықты түсінетініне айғақ. Отаршылдық режим мен ұлт зиялыларының

текетіресі жағдайында әдебиеттің биік қызметі, эстетикалық қуаты жөнінде осындай тұжырымдама жасай алу – шаң баспас рухани мұраға адалдық, оскелең әдебиетке тілектестік, азаматтық және зеректік.

Міржақып – қазақ әдебиетінде ХХ ғасыр басында ғана қаз-қаз басқан драматургияға да ниеттес болған қаламгер. К.Төгісұлының «Надандық құрбаны» пьесасын сынайтын еңбегінде ол: «Театр кітабы – әдебиеттің бір мүшесі екенін, оның өз алдына мағынасы, пайдасы зор екенін білуші кем. ...Қазақ театры, қазақ әртестері болуға әлі ерте екендігі әркімге белгілі болса да, театр кітабының керектігін де ерте деуге болмайды. Әдебиет кештерін түрлендіру, толықтыру һәм қызықтырақ қылу үшін бірер театр кітабы керек», – деп жазады. Сынның 1916 жылы жарыққа шыққанын ескерсек, пьесаны қал-кадерінше жазған К.Төгісұлын да, сапаны талап еткен М.Дулатұлын да түсінуге болады...

Дәл осы тұста бізге Міржақыптың сыны қадірлі. Ол жоғарыдағы жалпы әдебиет туралы ойын осы еңбегінде айтқан-ды. Қаламгер «пьеса да – өмірдің көркем айнасы» дегенді байыптаған. Сөйтіп, Көлбай туындысын – сәтсіз тәжірибе деп тапқан.

Халқының бар керегіне жарай білген М.Дулатұлының ұлт рухани мұратына қатысты тұжырымы, жалпы алғанда, төмендегіге саяды:

– әдебиет пен мәдениет – елдің жаны, ендеше жаны әзіз, рухы мықты жұрттың руханияты да әзіз һәм мықты;

– көркем сөзді өрістету мен тағлымды етуде тұлғаның орны айрықша;

– биік дәрежелі руханияттың тууына еркіндік (күй), біліммен суарылған зеректік керек.

Міржақып серпінді ағартушылық реңкі анық ХХ ғасырдың басындағы ой-сана ағымын осы білігімен толықтырды. Оның қайраткерлік және қаламгерлік мұрасы – ұлтқа қызмет етудің жарқын үлгісі деуге толық негіз бар.

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ӘДЕБИ ПАЙЫМЫ

«Әдебиет – ұлттың жаны». Шығыс пен Батыстың ірі тұлғалары осылай дейді. Бар ғұмырын бүтін түріктің азаттығы жолында сарп еткен Мұстафа Шоқай бұй дейді: «Адам баласы жаратылғаннан бергі уақыт ішінде демократияға дәл әдебиеттегідей мұқтаж болған ешнәрсе жоқ десек, қателеспейміз. Демократиясыз нағыз әдебиет жасау мүмкін емес».

Бұл не деген сөз? Бұл – «әдебиет – тазалықтың, еркіндіктің, елшілдіктің жиынтық аты» деген сөз. М.Шоқайдың әдеби талғамын карастырғанда, біз оның бұл тараптағы ізденісінің екі жүйесін байқаймыз. Бірінші жүйе: қайраткердің сөз бен бейнеге, сыршылдыққа катысты қалам тәжірибесі. Екінші жүйе: қайраткердің тоталитарлық билік күрсауындағы әдебиет һәм қаламгерлер туралы пікір-пайымы.

Дәл бүгін біздің қолымызда Мұстафаның таза ана тілінде жазған дүниелері түгел дерлік бар деп айта алмаймыз. Қазіргі ғылыми айналымда жүрген еңбектері көбіне «шағатай тіл-жазуынан» (әзірлеген А.Нүсіпхан осылай деп анықтаған еді) және шетел тілінен аударылған. Өкінішке қарай, әйгілі «Бірлік туы» газетінің барлық саны табылмай отырғандықтан, осында жариялануы мүмкін М.Шоқайдың қазақ тіліндегі мақалаларына ғалымдар қол жеткізе алмай келеді. Тіпті, ғылыми орта «Ұран» газеті (Батыс Алаш Орда) секілді, «Бірлік туын» да «жоғалдыға» санаған. 1992 жылы біз ҚР Орталық Мемлекеттік архивінен бұл газеттің 27 санын таптық (І.Жансүгірұлы қорында сақталыныпты: газетті негізінен қостанайлық Асылбек Ташбайұлы сақтап жеткізсе керек). Бірақ бұлардың ішінде басылымның бастапқы нөмірлері ғана кездеседі. Барының арасынан көзімізге жылы ұшырағаны – «Мұстафаның хаты» атты материал («Бірлік туы», 7.03.1918. № 24). XX ғасыр басындағы тарихты жетік білетіндер бұл хаттың газеттік бір нұсқасын («Сарыарқа», 18.03.1918. № 34) С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» мемуарынан көргені анық (Әдетте, Алаш газеттері бірі бірінің материалын көшіріп басқан). Алайда Сәкендегі нұсқада белгілі себеппен «Хаттың» редакциялық алғы сөзі, мәтіндегі қайсыбір нақтылаулар түсіп қалған әрі текстологиялық қателер кездеседі...

«Теңіз дәмі тамшыдан танылады» деген емес пе, біз М.Шоқайдың көркемөнерлік қалам тәжірибесіне дәйекті осы хаттан алмақпыз. Осы жерде оқырманға мынаны ескертеміз: рас, хат – көркем шығарма емес, ретіне қарай ол көркем туынды материалы есебінде пайдаланылуы мүмкін. Сондай-ақ, М.Шоқайдың «Қазақта» жарияланған шағын хабар-хаттары, телеграмдары бар. Көлемі мен мазмұнына қарай оларда қайраткер қаламының сыршылдығы байқалмайды.

«Хат» алғы сөзінен (редакциялық) төмендегі жай аңғарылады: Қоканда жарияланған Түркістан автономиясын большевиктер күшпен талқандаған соң, ел ішінде оның басшылары туралы «түрлі алып кашпа хабар» айтылған. Тағдыры тәлкекке түскен Мұстафа өзі жазғандай «тар жол, тайғақ кешуден» кейін, қолына әзер түскен қарындашпен хат жазып, бір жолаушы арқылы тездетіп Ташкентке – «Бірлік туына» жіберген. Тіпті, ол хат соңында «24 (11)-інші фиурал. Тау арасы» деп те көрсетеді.

Эпистолярлық жанр – еркін жанр. Мұнда нақтылық та, еркіндік те кездеседі. Бір ерекшелігі, хатта сезім, көңіл күй бар. Бұл жағынан ол әдебиет аясына да кіре алады. М.Шокай хаты көркем шығармадай оқылады.

Хаттан күрделі заманның, большевиктер қырғынының, сарт надандығының, жау қолына түскен шарасыз жанның бейнесін көреміз.

Біреу мысал келтірейік: «Ергеш қарақшы бас болып, Хоқандта сарттар большевиктермен соғыс бастағанда, оларда жеңілеміз деген ой тіпті болған жоқ. Соның үшін олар: «Енді сарт заманы болып қалды. Ергешті хан көтереміз. Ферғанада сарттардан басқа жан қалдырмаймыз. Қазақ пен болшеуиктің ешбір паркы жоқ. Ноғай болса, ол мұсылман емес. Себебі, Хоқандта бір ноғай мұғалімінің аяғын құбылаға беріп оқытып жатқанын көрдік» деп, қышлақ сарттары үрген местей күмпііп, сарттан басқа жанның бәрін қырып жібермекке бел байлап, қолдарына пышақ, балта, шот, кетпен, орақ, аркан, жіп, шынжырларын алып, көшеге сыймай күңгілдесіп кетті».

Бұл екі сөйлемде қаншама бейне, көркем бояу, келісті сурет бар. «Аттың жалында, түйенің қомында» жүріп жазған қаламгер стилінен сөлекеттік табыла қояр ма екен?!

Хатты әрі қарай оқымыз. Мұстафа бір қышлаққа келіп, атақты ишанның баласын жолсерік қылып ерте шығады. Жолда тағы да сарттар ұстайды. Олармен арадағы диалогтың өзі – құдды көркем шығарма диалогындай. Мұстафа қыспаққа алынғанда, ишан баласы не істеді дейсіз ғой. Хатты оқық: «...Тергеу қылып болған соң, менің мұсылман екендігіме анық сенгендей болса да, онымен қоймай, тұс-тұстан анталап, о жер-бұ жерімді шұқылап, мұсылманшылықтың онан да көзге көрінетін «ишнесін» іздеп бакты. Сол уақытта қасымдағы менімен бір жетіден бері таныс жолдасым Ғұмархан төре ат үстінде маңқиып, гамаша қылып тұрғаннан басқаша ешбір жәрдем көрсете алмады. Ол бүкіл Ферғанаға атақты бір ишанның баласы болғандықтан, маған жәрдем қылайын десе, бір ауыз сөзі ем еді. Ақырында мынау сарттардың жуық арада мені жібермейтініне көзі жеткен соң, атын борбайға бір салып, «шүу» деп жүріп берді... Жолдасым молла Ғұмарханның көңіліне ғылым толып, онда жолдастыққа да орын қалмаған екен».

Алаш арқауы

Мына үзіндіні байыптаған соң М.Шокайды суреткер емес дей аламыз ба? Мүмкіндік болса, мәтінге XX ғасыр басының көркемдік талғамы тұрғысынан салыстыра қарайық.

Асығыс қағазға түскен жазбадағы «Аудара қарап, ақтара түсінген адамға бұл жазғандарымнан да бірсыпыра саяси қыртыстар көрінер». «Сол аз ғана күннің ішінде көрген жәбір-жапамды дұшпан да болса Құдай болшеуиктерге де көрсетпесін», «Үстімдегі киімдерім – сарт киімдері: аяғымда – кебіс-мәсі, үсте – ала шапан, баста – қазандай ак сәлде», «Екі қолым артыма таңулы, екі көзім байлаулы, мойнымда қара қайыстан тұзақ – ажалды күтіп ме отырдым!», «Құмбастан басқа жер көрмеген, сарттан басқа ел көрмеген ғұламдардың маған қылған жаманшылығын бүкіл сарт халқына жапсырғым келмейді» деген секілді сөйлемдердің өзінен М.Шокай қаламының көркемдік қуаты анық аңғарылады. Әрине, мұны жазған қаламгер «ұрпағым бағалар» деп, сөзін сырлап-әрлеп отырмағаны белгілі. Ол сөзге жауапкершілікпен қарап, талғам деңгейін бәсеңсітпеген. Бар құпия осында.

Көркемдікке қатысты М.Шокайдың қалам тәжірибесі мына шындыққа көзімізді жеткізеді: кісінің сөз кестесі жөніндегі білік-білімі оқырман алдындағы жауапкершілігімен, тіл қасиетін байыптаған дәлдігімен өлшенеді.

Мұстафаның әдебиет пен акын-жазушылар жөніндегі пікір-пайымын бар мен жоқты әділ сараптауға тиіс руханият тарихы айналып өте алмайды. 1929 жыл – Алаш тарихындағы қаралы да күрделі жыл. Осы жылдан бастап ұлт қайраткерлері тұтқындалып, өмірде, саясатта, әдеби-мәдени ортада елшілдікке қатаң тыйым салынды. Бұдан кейін әдебиетке жаңа қазақ әдебиетінің баламасына айналған Жүсіпбек, Мағжандар қайтып келе алмады: біреуі атылды, екіншісі айдалып, рухы тапталды. Міне, әдебиеттің бағы тайған осы кезеңде шет елден естілген М.Шокай үні, оның әдебиет туралы айтылған пікір-пайымы иісі қазақ намысының жоқтаушысы болды. 1929–1939 жылдар аралығында шығып тұрған «Жас Түркістан» журналындағы қайраткердің «Ақ-қызыл», «Ұлттық арамшөптер» жарияланымдары», «Большевизм – түрікшілдіктің жауы», «Қып-қызыл ақымақтар», «Түркістан әдебиеті хақында француздар не дейді?», «Тәубеге келген «алашордашылар», «Адасқан әдебиетшілер», «Батыр большевик Амангелді» хақында ақиқат», «Отаршылдардың мәдени қаруы», «Түркістан ақындарынан» атты мақалаларында және өзге де еңбектерінде түрлі бағдарда әдебиет мәселесі қарастырылады.

XX ғасырдың 20–30-жылдары кеңестік биліктің әдебиеттегі сыңар-жақ идеология құралына айналдыруы, көркемөнерді жалаң түсіндіріп, талғамсыз насихаттауы жырақта жүрген Мұстафаны ойлантып-қамықтырғанға ұқсайды. Әсіресе, ол кеше ғана қаламын шабыт пен еркіндік сиясына малған акын-жазушылардың оп-онай большевизм

арбауына түскеніне қынжылады. Сөйте тұра, шыншыл қайраткер тарих тағлымын, руханияттың қадір-қасиетін еске алып жігерленеді.

Мүмкіндік тауып, шарасыз халқын, қаламгерлерді жігерлендіреді. «Әдебиетшілер көздерімен көріп, санасында саралағандарын жазғанда ғана өздерінің нағыз қаламгерлік борышын өтей алады. Қаламгердің шығармалары сонда ғана халықтың рухани сұранысына жауап бере алатын болады», – деп жазады М.Шокай.

Түркістандық тұлға әдебиет және дәстүр, шығармашылық және демократия, билік және қалам қауқарсыздығы мәселесі туралы да ойланп-толғанған. Ол шығармашылықтың мәжбүрлік тұзағына түскенін М.Горький тағдырын сипаттау арқылы дәлелдейді. «Горький әлемге танылған шығармаларын патша заманында жазған болатын. Ал, кеңес заманында ол большевик бола жүріп, бірде-бір елеулі шығарма жазған емес» дей келіп, М.Шокай мұның себебін «шығармашылық зердені» ұлап отырған әсіресеясаттан іздейді. Осымен орайлас бір мақаласында қайраткер зорлықшыл биліктің әдебиетке араласуы С.Есенин, В.Маяковский өлімімен аяқталғанын жазады.

Мезгілсіз қаза дегеннен шығады, туған жерімен емін-еркін хаттасып-хабарласа алмаған М.Шокай қуғын-сүргін басталысымен-ақ, елшіл бағыттағы қазақ, өзбек, түркімен, жалпы түрік акын-жазушыларының есімін, ісін ілтипатпен еске алып: «Егер тірі болсаң – азат та тәуелсіз Түркістанда аман-есен кездесуді тағдыр нәсіп етсін! Ал егер өлі болсаң – тонырағың торқа болсын! Түркістан... өзіндей тұлғаны ешқашан ұмытпайды», – дейді. Бұл лепес те қайраткердің имандылығына дәлел бола алады.

М.Шокайдың бізге жеткен руханият туралы пікірлері, негізінен, тоталитарлық сипаттағы қоғамның мәдениет саласындағы саясатын сараптауға арналған. Сондықтан, әлем мәдениеті мен рухани құндылықтарынан хабардар һәм биік зерделі қайраткер аталған саладағы одағайлау «кеңестік бағдардың» көзге ұрып тұрған қателігін әшкерелейді. Бұл ретте ол большевизм қисынсыз қиыстырған «пролетариат әдебиеті», «әдебиеттің партиялығы», «түрі – ұлттық, мазмұны – социалистік мәдениет», «таптық әдебиет», «байшыл-феодалдық әдебиеттің зияны, баянсыздығы», тағы басқа ұғым-тезистердің негізсіздігін, бұрыстығын нақты өмірлік және ғылыми мысалдармен айқындап көрсетеді. «Әдебиет аяққа қарай тігілетін етік емес. Әдеби шығармалар адам баласының ең ізгі көзқарастарынан туындайды. Сол үшін де ол сырттан болатын қысымдар мен қарсылықтарға төзе алмайды», – делінген М.Шокай пікірі руханият пен саясат арасындағы күрделі қатынасты дәл түсіндіре алады. Сөз жоқ, бұл жерде мәселе – саясаттың қандайлығында. Ұлт мүддесімен, халық арманымен біртұтасқан саясат – Мұстафа жолы, Мұстафа тандауы. Сол себепті ол бұй дейді: «Большевиктер

Алаш арқауы

атамекеніміз Түркістанда ұлтымыздың өзіне тән рухани әлемін суалтып, оның орнына орыс пролетариатының рухын орнатпак болды. Ұлттық, рухсыз ұлт тәуелсіздігі болуы мүмкін бе? Тарих ондайды көрген жоқ та, білмейді де».

Егер М.Шокай жолын, ұстанымын бүгінгі тілге аударсақ – құқық жолы, адамзаттық құндылық ұстанымы болып шығады. «Рухани мәдениет – халықты есейтетін және жетілдіретін күш. Рухани мәдениет... дұшпандарын мысымен басып, өзге халықтардың құрметіне ие бола алады», – деп жазады қайраткер. Ал, бұл мәдениеттің негізі не? Мұстафаның пайымынша, оның негізі – «ұлттық рух, халықтың жаны мен жүрегі», яки еркін һәм иманды елді ел ететін қасиеттер.

Түркістан тұлғасының мына ойына назар аударайық: «Халқымыздың мәдени және рухани жақтан қол жеткізген жетістіктерінің бәрі тек ұлтшылдық қозғалысына тән». Осы сөздерді оқығанда, арғы дәуірді айтпағанда, Асан қайғыдан Мағжанға дейінгі аралықтың елшілік сарыны еске түседі. Бұл қозғалыс пен сарынның меже-мезгілі бар ма? Жоқ, ол тұрлаусыз уақытқа байлаулы ма? Мұстафа осы туралы былайша ой сабақтайды: «Егер кімде-кім бұл өлмес идеяны Мәскеудің күнде өзгеріп тұратын түсі сияқты деп білсе, сөзсіз қателеседі. Ол – халқымыздың қаны мен жүрегі. Ұлтымыз өмір сүрсе, ол да бірге өмір сүреді».

Сол Мәскеу шет ұлттарды жұтудың жаңа тәсілін ойлап тауып, оны әдебиет-мәдениет арқылы жүзеге асырмақ болғанда, бұған қарсы М.Шокай былай деп жазды: «Асылында, халықтың рухани дүниесі біртұтас. Оны «мазмұнға» және «формаға» бөлуге болмайды. Кез келген рухани мәдениет өзінің мазмұнымен айқындалады». Қайраткер осы орайда большевиктер өз мақсаты үшін жиі пайдаланатын Түргенев, Толстой шығармашылығын дәйек ете отырып: «...Олар жасаған ұлы әдебиеттің іші де, сырты да ұлттық болды. Онда пролетариаттың иісі де жоқ», – дейді.

М.Шокайдың әдебиет тарихына қосқан және бір үлесін ескерусіз қалдыра алмаймыз. Қайраткер бізге 1931 жылы Париждің «Муа» (Le Mois) ныспылы ірі журналының 5-санында – «Түркістан әдебиеті», Берлиннің «Ost – Europa» ныспылы журналының 7-санында – «Түркістан ақындары және олардың өлеңдері» атты мақалалар жарық көргенін жеткізген. XX ғасырдың 30-жылдары Орта Азияның түркі ақын-жазушылары туралы айқын шығармашылық мағлұматтың Еуропаға жетуі, бұл материалға Мұстафаның жоғары баға беруі және оны кейінгілер үшін хаттап кетуі – тарихи маңызы бар факт.

Жалпы, М.Шокайдың жүйелілікке, ғылымға адалдығын атап өткен лазым. Ол бір еңбегінде: «Жүйесіздік болған жерде ғылыми түсінік те болуы мүмкін емес», – дейді. Біздіңше, қайраткер әдебиетті де осындай

Дихан ҚАМЗАБЕКҰЛЫ

түсінікпен танып білген. Ол большевиктік схематизмге, таптық-материалистік таптаурындыкка қарама-қарсы тарихты танудың мынадай ғылыми жолын ұсынады: «Зерттеуші өмірде болып өткен оқиғаларды көңіл қойып жинастырады. Оларды хронологиялық тәртібі бойынша заманның жағдайына, ахуалына қарай зерттейді. Мәлімет пен ақпарат көздерін іздейді. Жиналған мәліметтерді ғылыми зердесінен өткізеді, орнына салады және ол мәліметтерден өзін бейтарап ұстай отырып, талдау жүргізеді».

Сонымен, Мұстафа Шоқайдың әдебиетшілігі руханият тарихы үшін де, рухани ұрпағы үшін де биік талғам мен жүйелі ой-пікірдің айрықша құбылысы болып қала береді.

МӘШҺҮР ЖҮСІП ҚҰБЫЛЫСЫ

Қазақ руханияты ойшыл акын, діндар ағартушы, ел әдебиетін жинаушы, өз заманының елеулі қайраткері Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының құбылысын әлі де болса жан-жақты, елдік мүдде тұрғысынан зерделеген жоқ. Өздеріңізге мәлім, солтүстік өңірі ежелден Мәшекеңді әулие тұтады. Бұл данышпан ақынның аты Қазақстанның басқа өңіріне жетпеді деген сөз емес. Мәселе – соны кезінде әдейі жеткізбегенінде болып тұр. Себебі, ол «Алашқа қатысы бар діншіл ақын» саналды. Оның үстіне «хан мен билерді, пірәдарлар мен аға сұлтандарды жазды». Айып осылай тағылды. Сөйтіп, соңында «Қара местей» бір академияға жүк болатын қолжазба қалдырған Мәшһүр Жүсіп тұлғасы ауылдың қарапайым шалы дәрежесіне түсірілді. Әлбетте, бұл – өткен тарих. Қазір ше?.. 90-жылдардың басында ҚР ҰҒА М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты ақынның екі томдық шығармалар жинағын шығарды (даярлаған ғалым – С.Дәуітұлы). Біраз жылдан бері С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінде қызмет істейтін ақынның немересі, профессор Қуандық Фазылұлы Мәшһүр-Жүсіптің ғылыми отбасының әзірлеуімен ағартушының көп томдық шығармалар жинағы шыға бастады. Бүгінде оның 10 томы жарық көрді. Демеушісі – Ерлан Арын басқарған университет. Шынын айтайық, бұл мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының қаржысынан тыс шығып жатқан еңбек. Сондай-ақ ұлтқа қажетті осындай рухани мирасты көз майын тауысып әзірлеген ғалым Қ.Ф. Мәшһүр Жүсіптің ҚР Білім және ғылым министрлігі ғылыми еңбек жазу үшін тағайындайтын «Үздік оқытушы» грантына кірмей қалғаны қатты ойландырады. Бұл – бір. Екінші, ғасырлардың рухани алтын маржанын терген Мәшекеннің мұрасы мынадай аз таралыммен республикаға жетпейді. Қалайда мұны көбейтіп басудың жолын қарастыру керек...

Мәшһүртанудағы жақсы бір жаналық докторлық, кандидаттық диссертациялар қорғалып жатыр. Е.Арынның басшылығымен Баянауыл ауданы Жаңа жол мекеніне таяу Сарбұлақ-Ескелдідегі ақынның мазары жаңартылып, әйгілі Арыстанбап кесенесінің архитектура-сындай кесенеге айналды.

Осы тұста «қазақ жұмбағы» дәрежесін беруге лайық Мәшһүр Жүсіп денесінің (қылуетте) ұзақ уақыт шірімей жатқандығы туралы ақиқат та ескерілуге лайық секілді. Немересі Сүйіндік Шәрапиденұлы былай деп жазыпты: «Атам: «Қырық жылға дейін денем бұзылмайды. Тірі адам көзі көреді, серт етем. Тек жаздың ыстық айлары әкіретімді айыр-бастап отырындар, қыс керегі жоқ. Қыс-жазы әрі-бері өткен жолау-

шылар түнеп, бөлмемдегі (жоғарыдағы) барлық мүлкімді пайдалансын. Бірақ жуып-тазалап, қайыра орын-орынға қойып кететін болсын. Қорықпасын, мен көрден тұрып ешкімге де бас салмаймын» деп үлкен баласы Шәрепиденге шырақшылықты өсиет етеді. ...1946 жылы Сәбит Мұханов та зират басына барып, ішіне түскен еді. Мен де 1950 жылдың жазында ішіне түсіп, денесін сипаған едім. Сонда жадағай жерде тұрса да бір түрлі қош иіс шығып тұрды. Ешбір құрт-құмырска, сасық күзен, тышқанның ізі білінбеді». Кейін кеңес өкіметі акын бейітін сырғыза бастағанда, 21 жыл бұзылмай тұрған мәйітті ағайындары амалсыз жер қойнына берген...

Дана ағартушы өмірі осындай құпияларға толы болса, шығармашылығы да алуан қырлы деуге лайық. Қолымыздағы 10 том бізді телгей теңіз шығармашылық әлеміне жетелейді. Соның ішінде Мір-жақыптың «Оян, қазақ!» (1907 жылы), Мәшһүрдің «Хал-ахуал», «Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз», «Сарыарқаның кімдікі екендікі» атты кітаптары – Алаштың азаттық поэзиясын жандандырған еңбектер деуге лайық. Қайраткер Смағұл Сәдуақасұлы алғашқы әдеби зерттеулерінің бірінде Мәшекеннің «Дала уалаятының газеті» бетіндегі жазбаларын және аталған кітаптарын ескеріп, оны қазақ жазба әдебиетін бастаушы ретінде бағалағаны бар. Ал жазушы Жүсіпбек Аймауытұлымен жазысқан хаттары – ұлттық эпистолярлық жанрдың ғана емес, ұлттық мәдениет тарихының үлкен олжасы.

Солардың ішінде бізге ақынның шығармашылыққа қатысты ой-толғамдары, пайым-парасаты да ерекше бағалы деп есептейміз. Дана қаламгер өнерді бағамдауда да Шығыс, әлем, ислам, қазақ құндылықтарын қатар таразылап отырды.

Мәшһүр Жүсіп ақындықтың жаратқанмен байланысы барына көңіл қояды. Өзінің шығармашылық қалпы жөнінде ол:

*Алдыма олең жаз деп қағаз келген,
Сөзімді сөйлеп бақтым мен де білген.
Кеудеме құдай кеңес берген шақта,
Қағазға он саусағым атиша желген, –*

деп жазады. Ал, ақын ретіндегі шеберлігі туралы:

*Қаламның жарып ішін, ұшын кесіп,
Кигізген қара сөзге киім пішіп, –*

десе, бұл «ұсталығының» кіршіксіздігіне талғамды адам ретінде күмәнді. Бұл орайда ақын:

*Түзетер шебер жасап қалған сөзін,
Тегістер кем-кетігін салған көзін, –*

дейді.

Алаш арқауы

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы акын жанның сөзге мұқият болуын, оны көзін тауып жұмсауын қалайды. Сөздегі көркемдікке ғана емес, ойға да салмақ салуды ескертеді. Мысалы:

*Сөз осал бола қалды не қылғанда,
Шақпақтай от шығады шағылғанда.
Көңілдің дариясында – сөз бір гауһар,
Кісісі танып алар табылғанда.*

*Болмайды сөз болғанмен бәрі тегіс,
Келтірер иесіне кей сөз сөгіс.
Бас қосқан мерекеде жақсы-жаман,
Шешендер – мәуелі ағаш, сөз – бір жеміс.*

Немесе:

*Қара сөз тауға біткен тал мен терек,
Басқаға бір отыннан неге керек?
Болмайды сөз болғанмен бәрі бірдей,
Парқы бар сөзден сөздің, болсаң зерек.*

1907 жылы Қазанда катарынан үш кітап шығарып, артына «Қара местей» мол мұра қалдырған автордың шығармашылық мәні туралы ерекше еңбегі – «Мәшһүрдің акындығымен қоштасканы» деп аталады. Бұл шартты атауды қаламгер мұрасын жинаушылар да қоюы мүмкін. Сөйте тұра Шығыс дәстүрімен акынның өз атынан айтылу мүмкіндігін де жоққа шығармаймыз. Осы шығарманың кіріспесінде қара сөзбен былайша жазылыпты: «Тобықты Құнанбай, Қыпшақ Ыбырай, Мұса, Секербай заманындағы жақсылар Мәшһүр ... сөзін домбыра алып, өлең ғып айтқан жерде көзінен жас ағып, өзіне өзі ие бола алмай жылап отырып тыңдаушы еді. Сондай жандардың бәрі кетіп қалған соң, Мәшһүрдің акындығымен қоштасканы». Бұл туынды белгілі дәрежеде Әсет көңіл сұрай келгенде, Кемпірбайдың:

*Әсетжан, осы аурудан өлем білем,
Алланың аманатын берем білем.
Кеудемнен көкала үйрек «хош» деп ұшты,
Сол шіркін, кәрі жолдас өлең білем, –*

деп айтатын өлеңімен үндес әрі сарындас.

Мәшһүр Алладан келген хабардың хақ екенін білсе де, өткішші дүниемен кіндік-тамыры жалғасып жатқан пенде ретінде мың құбылған заман мен тіршілікке «таусылған сабырымен» қарайды. Акын ойы тепеңдік бұзылып, арыстан орнын – қасқыр, тазы орнын – төбет, көгершін орнын – қарға басқанын, жалпы бас – аяқ, аяқ – бас болғанын барлап, алаңдайды, камығады. Дүние бір жағы бұған налығандай, бір жағы

куанғандай. Бажайласақ, мұның бәрі өлеңмен қоштасқалы отырған ақынның көңіл күйі екен.

*Жасымнан өлең еді баққан қойым,
Жақсылар бас қосқан жер – айт пен тойым.
Гүл жүзді, шырын сөзді ерлер кетіп,
Тұрарға жер таппады ақыл, ойым.*

*...Үйде мүлік – өлең болған, түзде – малым,
Баршаға мағлұм болған менің халым.
Кеткен соң ақындығым тұра алмадым,
Құр сүлде денем қалып, жоқ боп жаным, –*

дейді ақын. Ақындық пен жанның арасына тепе-теңдік белгісін қойған қаламгер енді ең соңғы рет шығармашылық қуатымен (ақындығымен) жауаптасады һәм бақұлдасады:

*Тіл қаттым ақындыққа мен сөз бастап:
«Шыпыңмен кеткенің бе мені тастап?
Ескі дос, көптен қимас жолдас едік...»
Жылады о да, қайтсін, көзін жастап.*

Сонда «Ақындығы»: заман өзгерді, «көз қадірін, сөз қадірін» білетіндер азайды, «Сақтамас қадіріме ешкім жетіп... Таусылды бастас кісім бітіп... Тікенге қонақтауға арланғаннан... Барамын мен бұл жерден кетіп» дейді.

Міне, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының осындай шығармаларынан, біздіңше, әдеби-эстетикалық тұжырымының жұқанасы аңғарылады. Біріншіден, ақын сөз өнерін адамның жаны іспеттес құбылыс деп есептейді («жан өлмейді» деген ислам танымымен салыстыруға болады). Екіншіден, Мәшһүр «сөздің паркы» деген мәселеге аса көңіл бөледі. Үшіншіден, қаламгердің «Соқырлар қайдан білсін көз қадірін» деген ойында үлкен мән бар. Бұл – «Ақындығының» атынан айтылған сөз. Алайда ол – дүниетанымға, көркемдікті тануға тікелей қатысы бар түйін.

Өрине, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көркемдікті тануы өлеңдерінде ғана көрініс тапқан дей алмаймыз. Ақын «Қарасөздерінде» де бұл мәселені айналып өтпейді. Ол: «Сөз – адамның өнері. Өнер алды – қызыл тіл деген. Адамның ғазизлігі ...сөзбен болады. Көңіл – бір жатқан кеннің дариясы. Сонан шыққан сөз – жауһар. Ауыздан шыққан сөз – көмір. Тіл – бір болаттан жасалған өткір қанжар. Оның майдалап, уақтап жасап шығарып жатқанының бәрі – інжу», – дейді. Мәшһүрдің сөзді «көңілден шыққан», «ауыздан шыққан» деп екіге бөлуінің өзінде ойшылдық негіз бен ұстаным бар деп білеміз. Сондай-ақ ақын осы

Алаш арқауы

пайымын: «Бұ дүние – бір қараңғылықтай нәрсе. Оны жанды қылатұғын – ақиқат сөз. Сөз өліп қалған көңілді тірілтеді. Сөздің ізетінен адамның жаны рақат алар. Сөз жүгінің самалы Хазірет Жәбірсійл ғалайсаллам (Мұхаммед с.ғ.с. пайғамбарға Алладан Құранды жеткізуші періште – Д.Қ.) болды», – деп толықтырады. Мұны бірыңғай дінге қатысты деп ойлаудан бұрын, сөз құбылысына берілген анықтама деп зерделеу дұрыс. Өмірдің бар сыны мен сыры дінде тоқайласып жатқандықтан, ислам құндылықтарымен тәрбиеленген акын сөзді қалай түсінді деп те байыптау артық емес.

Тұтастай алғанда, біз Мәшһүр Жүсіп шығармашылығын кезеңдік қана мәнге ие емес, ұлт руханиятының бүгініне де, ертеңіне де жарайтын құндылық деп тұжырымдай аламыз.

ШӘКӘРІМНІҢ ӘДЕБИ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТҰЖЫРЫМЫ

Шығармашылығы екі ғасырдың түйісінде көрінген қазақ ақындары ұлттық тек-тамырдан, Шығыстық құндылықтардан қол үзбей, жаңа көрінген Батыстың көркемдік жаңалықтарын үйренуден де бойын аулақ салмады.

Бастапқы ағартушылықтан нәр алып, негізгі ағартушылықта «ақсақал қатарында» (Алаш зиялылары оны «Шәкәрім ақсақал» деген) жүрген Шәкәрім қажы Құдайбердіұлы – әдеби-эстетикалық тұжырымдарын елдің «жүрек көзін» ашуға бағыттаған қаламгер еді.

Шын патша мен емес не уайымсыз,

Ғаскерім – өлеңім мен сөздерім.

Олардың патшалығы дайынсыз,

Көреді баянсызын көздерің, –

дейді ол /1, 112/. Ақын ойындағы «дайынсыз патшалық» – тұрлаусыз өмір, жалған тіршілік. Шәкәрім де Мәшһүр Жүсіп сияқты, жалпы шығармашылық пен өз жазғанына, тұсындағы әдеби ортаға сын көзімен қараған. Сол себепті ол:

Алдыңғының соқпағын артқы түзер,

Ғылым деген нәрсе емес, күдер үзер.

Мінін алып, міндіге мінсіз қосып,

Бұрынғыны жаңартып, жастар түзер, –

дейді /1, 66-67/.

Ш.Құдайбердіұлының әдеби-эстетикалық тұжырымдары «Сөз жазып, өлең өлшемек...», «Ақындарға», «Ескі ақындық», т.б. өлеңдерінде көрініс тапқан.

«Сөз жазып, өлең өлшемек» атты туындысы – өз мұрасын кейінгіге аманат ете отырып, өзіне дейінгі шығармашылықты сараптаған, сөйтіп, көркемдік құдыретін байыптаған ақынның жан сөзі әрі сыры.

Оқырсың да қолға алып,

Сөздің мәнін табарсың.

Өз сөзіңе оң салып,

Дауды жүндей сабарсың.

Болмасам да қасыңда,

Алды-артымды қамарсың.

Миың бар ма басыңда,

Байқамастай шабарсың /1, 111/.

Бұл – ақынның аманат сөзі. Дамудың Гегель анықтаған «терістеуді терістеу заңына» сәйкес келетін Шәкәрім тұжырымы негізсіз айтылып

Алаш арқауы

отырған жоқ. Және акын бұл пайымға даярлықсыз келмеген еді. Өлеңдегі «өз сөзіңе өң салып» – субъективизм. Акын кейінгіге «сен де менің мінімді табуға тырысарсың» деп отыр. Бірақ поэзияға Абайдан басталатын толқынның не қосқанын айтуды жөн көрген. Мұны болашақ алдында парызын өтегені үшін айтқаны дау тудырмайды.

*«Ауылым қонды Нұраға,
Мінген атым сұр ала...»
Керексіз сөзбен бұрала,
Қазақ сүйтпей тұра ма?*

*Сөзімді өлшеп қараңыз,
Уәзінге дәл шыға ма?
Қазақ деген балаңыз
Уәзінді де ұға ма? /1, 111/.*

Шәкәрімнің бұл ойы Абайдың өзіне дейінгі ақындар туралы «Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап» /2, 63/ және «Сөз айттым, Әзірет Әлі, айдаһарсыз, Мұнда жоқ алтын иек, сары ала қыз» /2, 93/ деген сынымен орайлас.

Уәзінге қатысты Абай:

*Қуатты оттай бұрқырап,
Уәзінге өлшеп тізілген.
Жаңбырлы жайдай сырқырап,
Көк бұлыттан үзілген, –*

дейді /2, 224/. Мұны арнайы зерттеген ғалым М.Мырзахметұлы: «Қазақ өлең құрылысының ұлы жаңғыртушысы болған Абай араб поэзиясы негізінде жасалған мәтін уәзіні (аруза араби) негізінде өлең құрылысы жайлы теориялық ұғым ретінде қолданылып келген «уәзін» (арабша – «вази» өлең өлшемі деген ұғымды білдіреді) сөзін термин ретінде атаған», – деп жазады /3, 176/. Бұдан шығатын қорытынды: Шәкәрім поэзиядағы үйлесімділік пен «керекті сөзге» ерекше маңыз берген. Акын үшін уәзін – құрылымдық келісім ғана емес, форма мен мазмұнның бірлігі.

«Ақындарға» атты өлеңінде Шәкәрім «Акын қандай болу керек?» деген сұраққа жауап береді, яғни шығармашыл тұлға туралы көзқарасын білдіреді.

*Өлең айт дарын орге орлегендей,
Сезімді қозғап, тәтті ой кернегендей.
Жанды сөз бойды ерітіп, маужсыратып,
Әлділеп жыр бесігі тербегендей, –*

дейді акын /1, 139/. Ш.Құдайбердіұлы пікірінше, акын мен оның өлеңінде мынандай қасиеттер болуы қажет: 1). сезімге әсері бар «тәтті

ой» мен «жанды сөз» (көркемдік); 2). «қауымның қалауын» тап басу (әлеуметшілдік); 3). «ойкүйезге жан беру» (азаматтық); 4). форма мен мазмұнның бірлігі; 5). «жүрек кірін тазалау» (гуманизм, имандылық); 6). «арын болсын өлең айнасындай» (ар тазалығы).

Ш.Құдайбердіұлы, Абайға дейінгі ақындардың тек кемшілігін ғана көрмегеніне мысал – «Ескі ақындық» атты өлеңі. Ақынның әдеби-эстетикалық талғамы біз «қазақ хандығы тұсындағы жыраулар» және «зар заман ақындары» деп жүрген тұлғалардың шығармашылығынан «тұлпар жүрісті» табады. Біз бұдан ілгерідегі оның «терістеуі» өз тұстасында да ұшырасатын «лаңға» («Жырдың жайын білмейтін, бізде сондай лаңбар») бағытталғанын түсінеміз. Ақын толғаудың тоқсан түрлі құбылысын (Үмбетейді мысалға алып) саралап келіп:

*Сытыра жсырау, Шортанбай,
Үмбетей мен Марабай,
Алды-артына қарамай,
Соққанда жырды суылдап,
Жел жетпейтін құландар! –*

дейді /1, 140–111/. Сондай-ақ Шәкәрім ақындарға ескі жырдың құрылыс-құрылымынан бұрын мәні мен негізіне үңіл деп кеңес береді:

*Ойлай келсек, ескі жыр
Салады тұлпар жүрісін,
Міне, байқа мұнысын.
Кейде жорға, кейде жел,
Бұлдыр қағып асар бел.
Кейде арындап, кейде шап,
Адымын алыс құлаштап,
Алады кейде тыныстап.
Солқылдатып жүрісті,
Осындай жырды ұнаңдар! /1, 141/.*

Ақын жыршының шығармашылық машығын дәл осылай «ақ бөкеннің желісіне», «желдің соғысына», «мөлдір судың аққанына» «қыран кұстың ұшқанына», «күннің райына» теңейді. Теңеп қана қоймайды, әрбірінің ерекшелігімен уақыт сынынан өткен поэзияны жан-жақты сипаттайды. Бұл тұрғыдағы Шәкәрімнің тұжырымдамасы: ұлт ақыны өткеннің үздік дәстүрін меңгеруі керек, ел рухымен біте қайнасқан шығармашылықты дамытуы қажет.

Ақ сөйлейтін талғампаз Шәкәрім қандай ақынға жаны қас екенін де жазыпты. Ақын мұндайлар туралы «Ғайсадай жан беретін танның желі» атты өлеңінде:

*Алдап айтқыш ақын көп тілі шешен,
Жайдарысып құйрығын жайқақтатар.*

Алаш арқауы

Жүрегінің сыры емес сөйлегені,

Мұнысы – тұзақ құрып, салған жемі, –

дейді /1, 163/. Ол бұларды имансыздар қатарына қосады.

«Ғалам сырын ашқаны» үшін ислам мен Шығысты, «әділет, ардың жолын» ұстанғаны үшін Толстойды, ол арқылы Батыс інжу-маржанын қадірлеген Шәкәрімнің әдеби-эстетикалық танымында әлемнің рухани құндылығы берік орнаған деп санаймыз.

Әдебиеттер:

1. Құдайбердиев Ш. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
2. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Екі томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: Жазушы, 1986. – 304 б.
3. Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 208 б.

ШӘНГЕРЕЙ: ЖАЛПЫЛАМА, АЛАШ, ӘР ЗАМАН!

Шәнгерей Бөкейұлы! Бұл есім әдебиетке жақын адамдарға таныс, жалпы жұртқа бейтаныс. Неге? Ақсүйектігі үшін, көр-жерді жырламағаны үшін және қазақ деген қуанышынан қайғысы көп ұлттың сөзін сөйлеп, мұнын мұндағаны үшін. Бұған, әрине, халық кінәлі емес, халыққа білдірмей келген қоянжүрек сана, кері кеткен таным кінәлі.

*Бұл дүние пәнилігін етеді екен,
Бір дәурен отіп бірі жетеді екен.
Жұрт болар бір күндегі жоқ адамдар,
Ескілер бірден-бірге бітеді екен.
Өзіне халық аузын қаратқан ер,
Тіріге өлсе қадірі кетеді екен.
Өлгенді қадір етсек, қанға рауа,
Рухын құрмет қылсақ не етеді екен?
Ханға еріп адам болған туғандары
Жылына барып дұға ете ме екен?..–*

деп жазыпты бір кездері Шәнгерей. Біз осы сөзді енді ақын тағдыры мен аманат-мұрасына қатыстырып та айтамыз.

1910 жылы Орынбор баспасынан («Кәрімов, Хұсаинов уә шәрікә-сінің матбәғәсі») шыққан «Көкселдір» атты жинақтың (Ғұмар Қараш құрастырған) титул бетінде Шәнгерейдің басына – бөрік, үстіне ішік киіп түскен келісті суреті бар. Ақынның өлеңін оқымай-ақ осы суретке мұқият назар салсаңыз, қазақ зиялылығын сезінгендей боласыз. Әлбетте, суреттің аты – сурет. Шәнгерейдің иманы мен парасаты – өлендерінде.

*Шайтанға шаршап тұрған ат бергеннің –
«Тамұққа жақынымды жақ!» дегенің.
Жыланды жолда жатқан соқпай кетсең –
Тат болған бір гәріпті шақ дегенің, –*

дейді ақын. Былай қарағанда қарапайым ғана осы шумақта ұрпағына және жалпы адамзатқа қаратып айтқан қаншама мағыналы кеңес бар десеңізші. Біз бүгін де, ертең де бір күйсек, ойымыз бен бойымыздағы шайтанға жол бергеннен күйерміз. Қазіргі қауіп-қатер – кешегі хәм арғы күнгі өз туғандарымыздың бізге «мирас» етіп қалдырған нәрсесі. Біз бүгін аузын бұған өгіздей үндемей, еті өлген денедей дым сезбей кейінгіге нешеме шағатын, шалатын «мұра» тастап жатырмыз. Ол жағын енді бір Алла біледі...

XX ғасыр басындағы поэзия антологиясынан әркім өзіне керектісін алар. Алайда біз үшін ақын Ш.Бөкейұлының «Өмірдің өтуі», «Жалғаншы жарық дүние», «Таудағы тас ұядан», «Бура санды, ақ танды», «Құйрық

Алаш арқауы

атып құлия» атты философиялық өлендері ерекше мәнге ие. Бұл шығармаларында Шәңгерей айрықша ой мен бейнені үйлестірген керемет суреткер ретінде ғана емес, ұлтының кешегі, бүгінгі һәм келешектегі хал-ахуалын салыстыра байыптаған, болжай зерделеген ақыл қайраткері ретінде көрінеді. Ақын дүниенің жалғандығын, қазаның жайын «піл сауырлы қара» жер қойнына алғанда да ойлап жататынын тереңінен толғай жазады. Қаламгердің әрбір ой, қиял сәттері, арман-мұратының иманға негізделген құбылысы дала аң-құсының, сахараның сәулелі аспанының қимыл-қозғалысымен, сурет-бейнесімен астасып, бұрын-сонды кездеспеген үйлесімділік табады.

Шәңгерейдің ғұмырбаянына келсек, ол 1847 жылы бүгінгі Батыс Қазақстан облысының Орда жерінде дүниеге келген. Тегі – төре яки Шыңғыс хан тұқымы. Өзінің жазуына қарағанда, әке-шешеден 5 жасында жетім қалған (оның әкесінің аты – *Сейіткерей, бірақ біз ХХ ғасыр басындағы дәстүрмен «Бөкейұлы» дейміз. Себебі, ол кезде «ұлы» қосымшасы бүгінгі «ов»-тың орнына жүрген*). Сөйте тұра ол: «Көп жылға ата-аналы болады екен, Жас жетім ата дәулет арқасында» дейді. Сонда ол азып-тозбаған болып шығады. Бұған қарап, оны жастай ағайыны, жанашыры қаумалағанын байқаймыз. Ол 1920 жылы дүниеден озған. Зерттеушілер ақынның Астархан гимназиясында, Орынбордың кадет корпусында оқығанын жазады. Ақын біраз жыл Самарада бітімші сот болып, кейін сол Самара мен Сарытау (Саратов) ортасындағы Көлборсыны шығармашылық мекен еткен. Бұл Көлборсы – Шәңгерей үшін Лев Толстойдың «Ясная полянасындай» демесек те, көңіліне қош мекен болғанға ұқсайды. Ақын өлендерінде оны «Борсы» деп қысқартып жазады. Бұл тұлғаның шығармашылығы да кейде Абай жұмбағына ұқсап кетеді. Ол өлеңді көңіл, сезім жазбасы деп есептеген де, жазғанын жазған орнында тастап кеткен. Оны көшіріп алғандар үлгерсе – жазып алған немесе жаттап алған. Жиналмағаны, жатталмағаны сол күйінде жоғалған... 1917 жылдың лаңынан кейін Шәңгерей Көлборсыны тастап, бүгінгі Тайпак ауданының жеріне көшіп келіпті. Қалай дегенде Борсы – Батыс Қазақстандағы шығармашылық орда болғаны айдан анық. Ойткені саяткер ақын әркез қасына әнші-күйшілерді, сөзге ұста ақындарды жинап, әдебиет пен өнердің көрігін қыздырған. Мысалы, ірі ақын, кейін Алаш Орданың қазиы болған Ғұмар Қараш және өмірі аңыз Кубала ақын осы маңнан табылған. Дәлірек айтсақ, Ғұмарды кезінде Шәңгерей ауыл балаларын оқыту үшін мұғалімдікке шақырған екен. Мұндай шығармашылық одақтан діндар ақын ұтылмаған. Ол Ш.Бөкейұлынан орыс тілі мен мәдениетін үйренген. Бір өлеңінде Ғұмар Шәңгерей туралы «Шешен-шайыр жырлатып, Сөз асылын қош алдың» дейді. Осындай өлең мен жыр бәсекелескен, жинақталған жерде қабілетін шыңдаған Ғ.Қараш арғыдан жеткен рухани мұра мен замандастарының туынды-

ларын қосып, «Шайыр...», «Көкселдір...» атты бүгінде үлкен тарихи мәнге ие болып отырған кітаптар бастыртқаны мәлім.

Ғұмарлар 1911–1913 жылдары үлкен саясатқа үн қосып, «Қазақстан» атты газет шығарғанда, Шәңгерей соған ақыл-кеңесімен көмектеседі. 1917 жылы Тайпак жағына көшіп келгенде Ғұмар Қараштар жуан ортасында жүрген Алаш қозғалысына тілеуқор болады.

Алаш кезеңінде қаламгерлер ұлтты оятуға барын салды. Олар өзін ұлттың жай бір мүшесі ретінде ғана емес, оның жанды тетігі, қозғаушысы ретінде сезінді. Бұл – жауапкершіліктен туған сезім еді. Өнерге ұмтылу (өнер ұғымына өмірді жақсартатын кәсіп кірді), ұлт болып ұйысу, ақжүрек оқығандар төңірегіне топтасу, дінді, ғылымды өрістету, жастарды ел мүддесіне орайлас тәрбиелеу, оқу мен білімді халық қажетіне жарату һәм дамыту – осының бәрін жүзеге асыру Алаш қаламгерлерінің алдына қойған мақсаты болатын. Осыған ұлт зиялылары өз жөнімен келді. Уақыт пен тарих олардан осыны орындауды талап етті.

Зиялы ұлттың «мені» мен өз «менінің» жоғалмауына мүдделі жан болатын. Ақын Шәңгерей Бөкейұлының:

*«Кімсің?» – деп біреу сұраса,
Өзім болып «мен!» дегін,
«Мен» деген кетсе дүниеден,
Өзім болып «менмін» деп,
Жауап берер қайда адам?
«Менмін» деген – сол менмін,
Жалпылама, алаш, әр заман.
Қиямет, мақшар күн туса,
Өзім қайта «мен» болып,
Мен болармын қайтадан, –*

делінген философиялық толғамы елшіл зиялылардың көңіл ауанын дәл түсіндіре алады. Бұдан зиялы – екі дүниеде ұлтқа жауапты деген ұғым туса керек. Ол әрбір ісін мәңгіліктің сынынан өтердей жасауы тиіс. Осы ойдың сілемін біз Мұстафа Шоқайдың кейінірек, 30-жылдары жазған мына сөзінен ұшырастырамыз: «Зиялылардың міндеті ұлы да қасиетті болуы себепті өте ауыр. Халықты ұлт деңгейіне көтеру, яғни жері, суы, қазынасы, тілі мен діні бір болған халық бұқарасын бірлестіріп, олардың санасын біртұтас, саяси, әлеуметтік, ұлттық санаға жеткізуде ұлы тарихи міндеттің маңызды бір бөлігі үстіне жүктеледі». Егер зиялы Мұстафа межелеген істі атқарса, «мен» деп жауап беруге ұялмас. «Мені» екі дүниеде жоғары тұрар.

Шәңгерейде де көшбасшы іздеу сарыны аңғарылады. Сойы ақсүйек ақынның хан рухын аңсаған кезі аз болмады. Бұл түсінікті де. Бодан кезде

Алаш арқауы

бостан кезді армандау заңдылық. Сондықтан ақын ұлт азаттығы үшін басын бәйгеге тіккендердің сапында жүруден қашпайды. Мұны «Ағасын ақылың артық асқармен тең» деп басталатын өлеңдегі:

*Асылдың арқар ұранды тіреуі сен,
Ала ту Абылайдың ала аттансаң,
Аламан артыңдағы біреуі мен, –*

деген жолдардан көреміз.

Алаш ақындары қанша қайратты болса да әркез мұңға, қайғыға оранып жүргені жасырын емес. Бұл енді отаршылдық зардабымен түсіндірілетін жайт. Сондай бір шақта Шәңгерей:

*Кең сарай сахарада өтті күнім,
Тас болат, тар қанада шықпайды үнім.
Жалғыздық жанға батса, шер тарқатқан
Қобыздай күңіренген қайран тілім! –*

деп жазады. «Бар қабілет-қарымын жұмсай алмаған адам» деп жатамыз біреулерді. Алаш қозғалысы жанданғанда Шәңгерей ақсақал жасында болатын. Біз мұны айтамыз-ау, тіпті Ш.Бөкейұлынан 11 жас кіші Шәкәрім қажыны ұлт зиялылары «ақсақал» дегені тарихтан мәлім. Сондықтан заманы «қазақтың жалғызы» делінген Шоқан, Ыбырай, Абайларға жақын тұрған Шәңгерейге «ананы істемеді, мынаны істемеді» деп кінә таққан ауырлау болады. Ол бар миссиясын өлеңімен атқарып кетті...

Адам қабылдауы салыстырудан, ассоциациядан тұрса, бұл кездің қаламгерлері көбіне халықтың көзі тез жетуі үшін салмақтауға, байыптауға орайлы ойлар айтқан. Мысалы, Шәңгерей Бөкейұлы өз тұсындағы ғылым мен техника жаңалығы – фонографтың сырын ашу үшін:

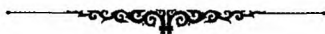
*Сөйлеткен жансыз затты өнер иесі,
Есітіп таң қалады көрген кісі.
Білмейді қалай етіп түсінерін,
Айтпаса түсіндіріп білген кісі.
Істерлі, Қазанда оқып, Бұхар барып
Айтар ма ғалым болып келген кісі.
Сұрасақ бұ не іс деп сол «ғалымнан»,
«Шайтани» мұны дейді «кәпір ісі». Тәртіпсіз жоқ-бар затты көп оқумен
Ғылымның ғасыл болмас қуат-күші.
Бұ ғалым бір бәйтерек шектен асқан,
Шұлғанған бұтағына ғарсы-күрсі.
Бар ғаләм он сегіз мың саясында,
Таусылмас бұтақ сайын бар жемісі, –*

дейді. Шәңгерейдің осы «Фонограф» (кейінгі жинақтарда неге екені белгісіз «Эдисон» болып өзгертілген) өлеңінде тәртіпті оқу мәселесі

жайдан-жай айтылмаса керек. Сонымен бірге ғылым мәселесінде Ш.Бөкейұлының Ш.әлі-Маржани, И.Гаспринский ойларын өрістеткені де байқалады. Ақын бір кездері он сегіз мың ғалам құбылыстарын түсіндірген мұсылмандық шығыс ғалымдарының ұрпағы енді ғылым жаңалығын «шайтан ісі» деп отырғанына күйінеді, сөйтіп америкалық Томас Алва Эдисонның 1877 жылы ашқан жаңалығы адамзатқа ортақ екеніне оқушының көзін жеткізеді.

Зерттеуші Максат Тәжімұрат Шәңгерейдің шебер фотограф болғанын, қазақ даласына еуропалық музыка аспаптарын, бірсыпыра техника құралдарын алдыртқанын жазады. Бүгінде Ш.Бөкейұлы түсірген суреттер – тарихи маңызы ерекше мәдени мұра қатарына кіреді. Бұл жағынан да ақынның жаңалыққа құмар қасиеті бүгінгі ұрпағын бейжай қалдырмайды.

Қазақ поэзиясының ардагері, діндар Ғұмар Қараштың сөзімен айтқанда «Мұңлы ауһаз шығарып, Шайырлар толғай тұрғанда, Таң сазында жаздықтың, Ескен саба желімен, Жапырақтай сілкінген» Шәңгерей ақын шығармалары ұлт руханиятының мүбәрак қолындағы тәспінің тасындай болып қала береді.

РАЙЫМЖАН: ӘДЕБИЕТ – ЖҰРТ АЙНАСЫ

XX ғасырдың басындағы ұлт қайраткерлерінің ішінде саяси күрескерліктен де, мәдени бастамашылдықтан да құралақан болмаған тұлғалардың бірі – Мәрсеқұлы Райымжан. Ақын Мағжан әйгілі «Эпиграммаларында»:

*Қарны ысылып,
Жаны қысылып,
Рай Мәрсек.
Қашқар барды,
Сәлде салды,
Мінді есек, –*

деп жазғаны бар /1, 219/. Жалпы, бұл туындысында Алаш ақыны барлық қайраткерлерді жеңіл әжуалайды. Біз бүгін оны теріс түсінбеуіміз қажет. Мысалы, Райымжанға келсек, Мағжан Петерборда батысша оқыған азаматтың Шығыс Түркістанмен тығыз байланыста болғанын тұспалдайды. Сондай-ақ осы жолдардан Шоқанның таныс та бейтаныс Алтышаһар сапарының жалғасын шырамытқандай күйге түсеміз...

Мәрсеқұлы Райымжан – Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері, белгілі көсемсөзші-қаламгер. 1879 жылы Семей облысына қарасты Өскемен уезі Айыртау болысында (қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Ұлан ауданы) туған. Елдегі мектепті бітірген соң ол Омбы гимназиясына қабылданады. Оны тәмамдаған соң алғаш Қазан университетінің заң факультетіне оқуға түсіп (осы дерек көп айтыла бермейді), 1899 жылы Санкт-Петербург университетінің аталған факультетіне ауысады. Бірақ сол жылы астанадағы студенттер толқуына қатысып, оқудан шығарылады. Бірақ 3-4 айдан соң ізденіп, білімін қайта жалғастырады. 1902 жылы университетті бітіріп, Семей округтік сотына қызметке тұрады. Кешікпей Омбыға адвокат қызметіне шақырылады. Ол осында 1912 жылға дейін істейді. 1912–1913 жылдары Ж.Сейдалинов, М.Қаратайұлы сынды азаматтармен бірігіп жалпықазақ съезін шақыруды жақтайды. 1915 жылы Семейдегі әдеби кеңісте қазақ әдебиеті туралы баяндама жасап, білікті маман ретінде танытады. «Айқап», «Қазақ», «Сары Арқа» басылымдарында ел, саясат, білім-ғылым, құқықтану жөнінде мақалалар жариялайды. 1917 жылы Ақпан төңкерісінен кейін Семей облыстық Қазақ комитетінің төрағасы, облыстық атқару комитетінің мүшесі, сот төрағасы қызметтерін атқарады. 1917 жылы Алаш партиясы құрылатын I жалпықазақ съезінің де, Алаш автономиясы жарияланатын II жалпықазақ съезінің де ұйымдастыру және өткізу жұмысына белсене қатысады. 1918 жылы Семей облыстық земствосының төрағасы болып

сайланады. Осы шамада Сібір үкіметінің Алаш милициясына қатысты бұра тартушылығына қарсы шығады. Алашорданың 1918 жылы маусымдағы жарлығына сәйкес, Семейде Алаш полкін жасақтауға басшылық жасайды. Қаланы большевиктер алғанда, Зайсанда Алаш бөлімшесін ашып, соған жетекшілік етеді. 1919 жылы мұндағы Алаш полкі 500 солдатты бар Бабенко жасағымен соғысады. Қанды қырғыннан кейін амалсыз бас сауғалайды.

1922 жылы Райымжан Семей губаткомына нұсқаушы-ревизор болып қызметке тұрады. Сол жылы әліптiң аяғын баққан қайраткер Қытайға өтіп кетеді. Мұнда алғаш Алтай аймағында, сонан кейін Тарбағатайдағы Қызыр Үкіртайға қоныс тебеді.

Қытай жағындағы Алаш қозғалысының өзіндік тарихы бар. Қайраткер 1918 жылы сәуірде Шәуешекке А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы мен бірге барып, сол жақтың зиялыларымен ел болашағы туралы кеңес өткізген, бұған Аманжолұлы Садық та қатысқан. Енді ол осы жолды қайта жалғастырады. ҰҚК құпия мәліметіне қарағанда, «Р.Мәрсекұлы 30 адамдық қаруланған Алаш отрядымен» Шара-Сумэ, Қабық аталатын жерлердегі бай казактарға жолыққан және енді «Алтайды бағытқа алып келеді».

Қайраткердің Қытайдағы күрес жолы толық зерттелмеген. Оны 1937 жылы Текес атты жерде сондағы арнаулы қызмет адамдары Ы.Жайнақұлы, Иса төре деген азаматтармен бірге тұтқындап, Құлжа қаласында нақақ өлтірген.

Райымжан Мәрсекұлының шығармашылығы дегенде, біз оның 1915 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «Қазақ әдебиеті жайынан» атты мақаласын (баяндамасы негізінде жазылған) ерекше атаймыз /2/. Себебі ол аталған кезеңде әдебиет жөніндегі пайымын жүйелеп көрсете алған азаматтардың қатарында болды. Қазан және Петербор университеттерінде жүйелі дәріс тыңдаған, әлем мәдениеті тарихын қызыға оқыған, Алаш қозғалысы тұсында саясатты да, руханиятты да қатар алып жүрген, большевизм жеңген уақытта амалсыз Қытай асып, эмиграцияға кеткенде де өмірлік қағидаттарынан айнымаған бұл тұлға әдеби білімді өз бетімен алғанға ұқсайды. Тіпті Райымжанның әдебиетшілігі – елдің сұранымына жауапкершілік тұрғысынан туған әдебиетшілік деу қисынды. Мұны «Қазақтың» өткір мақалаларынан қорыққан ресми өкімет газет шығарушыларды мысын баспақ пиғылмен абақтыға жапқан кезде «күлген дос» пен «табалаған дұшпанға» қарсы жазған мақаласындағы қаламгердің мына сөзі растайды: «Жұрты үшін қайғырып, елі үшін күйініп жүрген ерлерге ондай іс батырдың басына соғыста салған жарадай болып, батырлық, қаһармандықтың белгісі деп атаймыз біз. Жазушы ортаға білімін салсын ... Кемітуге басы лайық емес адамдарды кемге санайын деу – өзі жетпегендік» /3/.

Алаш арқауы

Райымжан сөзінде халықты хан көтерді. Ел рухы мен ақиқаттың алдында басын иді. Осы орайда қайраткер былай дейді: «Кімдікі рас, кімдікі жалған – халық сынар, таныр» /4/.

1915 жылы 13 ақпанда Семейдегі саудагерлер клубында Ресей мұсылмандары атынан майдангерлер үшін ашылған ауруханаға жәрдем көрсету орайында және камкорсыз шәкірттерге көмек беру мақсатында әдебиет кеші өтеді. Осы кеште Райымжан Мәрсеқұлы қазақ әдебиеті туралы өз кезеңі үшін аса көкейкесті баяндама жасайды. Кешікпей бұл баяндама «Қазақ» газетінде жарияланады /5/.

Р.Мәрсеқұлының әдеби-эстетикалық тұжырымдамасы, сондай-ақ өз тұсындағы әдеби процеске берген бағасы осы баяндамада көрініс тапқан.

Қайраткер баяндамасының басталуы мен аяқталуы және мәселені жүйелі қарастыруы бұл еңбектің қазақ әдебиеті тарихындағы орнын елеулі етеді деуге болады. Райымжан «әдебиет» ұғымын зерделеуден бастайды. «Қазақша қысқасынан айтсақ, әдебиет «сөз» деген мағынада. Сөз дегенмен, сөздің сөзі болады», – дейді автор. «Сөздің сөзі» – халық түсінігіне ыңғайланып айтылған тіркес. Сонымен бірге ол – сөз бұйдалатпай, нақты мәселеге қарай көшудің негізі. Негіз – қаламгер ойының іргетасы. Жалпы әдебиет жөнінде Райымжан іргетасы мынандай: «Сөздің сырты шырайлы, сынды болып, іші мағыналы, ойлы болса, сонда ол әдебиет болып табылады».

Қаламгердің осы тұжырымына әдебиеттің мазмұны мен формасына, жалпы құрылымына және көркемдігіне қоятын талабы сыйып кеткен. Бұл – XX ғасырдың 10-жылдарындағы руханият туралы алаштың озық ойлы пайымының бірі. Мұнымен қоса Р.Мәрсеқұлы – негізгі ағартушылық кезеңінің тұлғасы болғандықтан, көзқарасынан осы ағымның сипаты да көрінеді. Ол бұл орайда: «Халықтың ойлаған ойын, пікірін білдіретін, мұнын, мұқтажын көрсететін – осы әдебиет. Бұл – жұрттың айнасы», – деп жазады.

Райымжан руханиятты ілгерілететін басты шарттарды (ой, пікір, мұң, мұқтаждық) дұрыс аңғарған. Біздіңше, мұндағы ой – парасатты, пікір – батылдықты, мұң – сезімді, мұқтаждық (сұраным мағынасында – Д.К.) – елшілдікті анықтайды. Бұл төртеуі әдебиет ішінде көрінсе, ол (әдебиет) өлмейді һәм кері кетпейді.

Қаламгер қазақ әдебиетін үш дәуірге бөліп қарастырды. Бірінші дәуірге біз бүгін фольклор деп жүрген сала кіреді. Екінші дәуір ислам құндылықтарын теріс түсіндірген уақыт пен түріктік-шағатайлық әдебиет кезеңін қамтиды. Автор үшінші дәуірді Абайдан бастайды (шартты түрде «жаңа әдебиет» дейік). Р.Мәрсеқұлының бұл бөлуін – әдебиетті дәуірлеудің алғашқы фактыларының бірі деп қабылдауға тиістіміз. Сондықтан бізге оның әрі шарттылығы, әрі деректілігі қымбат.

Райымжан «ескі замандағы казак арасына жазу таралмай тұрғандағы кезді», түйіндеп айтқанда, былайша сипаттайды: «ойлауға уақыты кең, сөз сөйлеуге тілі еркін»; бар казак «сөйлесе қалса, жай сөз қылып өлеңмен, жұмбақпен, пернемен сөйлескен»; жиын «ақынсыз, өлеңсіз болмаған, айтысу парыз сияқты болған»; «сөз білген, өлең білгендер... елге қадірлі болған»; «өлең мен күй адам баласының өнерінің зорына саналған». Қаламгер «әуелгі дәуір» өнерінің синкреттілігін де анықтап кетеді («Күй тарту бұ да сөзбен қатар жарыста жүрген өнердің бірі еді»). Сондай-ақ күй-аңыздарының мифтік негізін де байыптайды («Бұл сияқты сөздер, әрине, ертегі сияқты асырып айтқан сөздер»).

Автор екінші дәуірдің (түріктік-шағатайлық әдебиет кезеңі) казак әдебиетіне оңтайлы болмаған жағын қарастырады. Бұл кезде дін теріс түсіндірілген, «шала молда дін бұзған», ислам құндылығын кір шалған тұс байқалғаны мәлім. Мұны Райымжан: «Түрлі-түрлі кітаптар таралып, тіл кітапшаға айналып, ескі сөздер жазбаға түсіп, мирас болып қалмай, бұрынғы тілге, бұрынғы жақсы сөзге жұрт жаман көзбен қарап, кітапшаны үлгі қыла бастаған», – деп сипаттайды. Әрине, «кітаби» кезеңді Еуропа да, Ресей де бастан өткергені белгілі. Бұл тұрғыда ол кезеңнен өту заңдылық та сияқты. Алайда ағартушылық кезеңінің тұлғасы Р.Мәрсекұлы исламға, Орталық Азия мен Еділ бойында, Қырымда, т.б. жерлерде оны негіздеуге тырысқан түріктік-шағатайлық түсінікке И.Гаспринскийше қараған. Рас, Гаспринский түрік жұрты үшін бір тіл болу керек дейді. Бірақ ол саф исламды, ақылға, ғылымға негізделген оның ілімін қолдайды. Райымжанның: «Дұрыс емес» деу қожамолдалар көбейген сайын молайған», – деген сөзінің астарынан дінге емес, дін атын жамылған шала сауаттыларға қарсылығы анық байқалады.

Қаламгердің түсіндіруінше, Абайдан басталған жаңа әдебиет «кітапшылыққа» қарсы ағым ретінде пайда болған. «Қазақ әдебиетін көркейтін, түрлендіріп, сөз қадірі кетіп бара жатқан уақытта сыртына өң беріп, ішіне жан кіргізіп, сөз қадірін танытқан осы Абай болды», – деп жазады ол. Осы үшінші дәуір немен ерекшеленеді деген сұраққа Райымжан: «Абай бұрын казакта жоқ үзіндерді (қалаулар) білгізді, неше түрлі мақаммен таныстырды, сөздерін, ойларын жұртқа мирас қылып қалдырды. ... Абайдың һәм Алтынсариннің өлеңдері казактан шыққан жас ақындарға үлгі болды. Сөз түзелді, үздік ондалды», – деп жауап қайтарады. Сөйтіп, жаңа әдебиеттің қуатын білгізу мақсатында Абайдың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», Ыбырайдың «Өнер-білім бар жұрттар» өлеңін мысалға келтіреді.

Р.Мәрсекұлының еңбегі жария болған шақ – жаппай ағаруға бет бұра бастаған шақ. Бір жағынан – «Айқап» пен «Қазақ», екінші жағынан ақын-жазушылардың түрлі бастамашылдығы елді жақсылыққа нұсқаған кез. Осы мезгілдің рухани көңіл ауаны баяндамада төмендегіше

Алаш арқауы

көрініс тапқан: «Әдебиет те жас баламен бірдей: сүйеу күтеді. Халық жақсы көзбен қараса – әдебиетке демеу болып, әдебиет өрге басады. Абайдан бері һәм одан үлгі алған кейінгі жастарымыздың ыждағатымен әдебиетіміз түзу жолға түсті».

Қайраткер-каламгердің әдебиетті арқау еткен осы мұрасының әдеби-эстетикалық құндылығы – көркемөнердің мән-мағынасын түсіндіре алғандығында, руханияттың ел рухымен біте қайнаскан шарттарын көрсете білгендігінде және халықтың рухани қазынасын қал-кадерінше топтастыруға талап қылғандығында деп есептейміз. Райымжан әдебиет тарихын саралай отырып, жаңа әдебиеттің басталған тұсын анықтайды. Сонымен бірге ол – жаңаны дамытушы өз тұсындағы әдебиетке «өткеннен сабақ ал» деп айтуды парыз санаған тілеукор әдебиетші.

Әдебиетші Р.Мәрсекұлының руханият туралы тұжырымдамасы: ішкі мүмкіндікті толық пайдаланған, мазмұны мен формасы үйлесіп, көркемдікке ұмтылған әдебиет – шын әдебиет дегенге саяды. Біз «ішкі мүмкіндік» деп атаған ұғымға – өткенге табан тіреу, елшілдік рухты жоғалтпау, қателіктен сабақ алу, т.б. кіреді. Мұндай ойлар, әлбетте, Абайдан кейінгі әдебиетке бағыт-бағдар көрсетіп, оның тұғырнамасын дәйектеді. Қатарында Райымжан да бар Алаш қозғалысының тұлғалары ұлт руханиятының табиғи және жаңаша серпінмен дамуына мүдделі болды. Бұл көзқарас олардың саяси ұстанымымен де байланысып жатты.

Әдебиеттер:

1. Жұмабаев М. Шығармалар. 3 томдық. 1-т. Алматы: Білім, 1995. – 219 б.
2. Мәрсекұлы Р. Қазақ әдебиеті жайынан // Қазақ, 1915 жыл, 15–19 наурыз.
3. Р.М. Газеталарға сөз жазушыларға // Қазақ, 1914 жыл, 14 қаңтар.
4. Мәрсеков Р. Көлбайдың сөзінен шындық табылар ма екен? // Қазақ, 1915 жыл, 18 маусым.
5. М. Қазақ әдебиеті кеші // Қазақ, 1915 жыл, 28 наурыз.

БІРЛІК АРҚАУЫ

ТҮРІК ЖАҒАТТАСТЫҒЫ

«Түрік жағаттастығы» деген ұғымды біздің ғылыми айналымға түсірген қаламгер – Мұхтар Әуезов. Оның мағынасы – «елдік-рухани бірлік пен даму жолында ынталы іс-қимыл, табанды күрес» дегенге келеді. Түркия танзиматтары (XIX ғасыр) мен жас түріктер қозғалысы (XX ғасырдың басы) болмаса, Ресей түрік мұсылмандарының жәдитшілдігі, тіпті Стамбұлды әлемге танытқан Ататүрік реформасы өз дәрежесінде шықпас еді, немесе уақыт жағынан кешігер еді. Сондай-ақ мұның негізгі ағартушылық пен инерциялы ағартушылықтың тоғысар тұсында зерделенуінің бірнеше себебі бар. **Біріншіден**, қазақтың рухани өмірінде көрінген өзгерістер шағында және оған себепші төңкеріс тұсында діні, тілі, тарихы ортақ түрік халықтары бірі-бірінің көмегін қажетсінді. Мысалы, саяси өмірде 1917 жылы Түркістан автономиясы өзбек аумағы болып есептелетін Қокан қаласында жариялануы біраз жайды аңғартса керек. Сонымен қабат 20-жылдары Бұхара жакта бұркеткен жаңа метрополияға қарсы бас көтеруге (басмашылар қозғалысы) Түркия, Қазақстан, Башқұртстан, Татарстан, Әзербайжан, Түркіменстан азаматтары қатысканы мәлім. Соңғы табылған деректер басмашылар қозғалысына Алаш арыстары (Ахмет, Әлихан, т.б.), кеңес тұсындағы саясат қайраткерлері (Тұрар Рысқұлов) тілеуқор болғанын дәлелдейді. Оған Түркия генералы Әнуар-пашаның қатысуы бұл оқиғаның маңызын арттыра түседі. **Екіншіден**, түріктік ағартушылықтың әсері екі жакқа ортақ болды. И.Гаспринский танзиматтар мен жас түріктер тәжірибесінен тағылым алса, Ресей жағдайына сәйкес жасалынған И.Гаспринский және оның мұрагерлері (олар тек бір ұлттан шыққан жок) реформаларынан Мұстафа Кемал пікірлестері біраз нәрсе үйренді. Ататүріктің большевиктер өкіметімен достық қарым-қатынаста тұрғаны – Түркияны жаудан қорғаудың амалы ғана емес, кеңеске басыбайлы түрік халықтарының жағдайын бажайлағаны, Т.Рысқұлов тарапынан көтерілген Түркістан республикасы идеясына тілеуқорлығы еді. **Үшіншіден**, 20-жылдары әдебиетте Шығыстың жарқын жұлдыздары деңгейіне көтерілген қазақ Мағжан Жұмабайұлы, Бернияз Күлейұлы, өзбек Фитрат, Чулпон, қырғыз Қасым Тыныстанов, Садық Карачев, татар Такташ, Бурнаш, Кави Наджми, әзірбайжан Тахир, Зергяр, Мехди

Алаш арқауы

Гусейн, түркімен Аллакули Қараханов, т.б. шығармаларында түріктің өр шағын еске алып рухтанды, Түркия мен Шығыс – Батыстың езгісіне түсіп қиналғанда, оларға жырымен көмек қолын созды. Бұлар оны кеңестік идеология қарауылынан қорықпай айтты. Дұрысы, ол идеология әлі әлсіз еді. Сондықтан түрік рухындағы өлеңдер бақай есеппен хатталып, тартпаға салынды.

Түрік ағартушылығын және қиын кезеңдерде объективті себептермен пайда болған түрік халықтарының рухани бірлігін алаш ағартушылығымен байланыста зерделегенде, біз белгілі ғалым И.С.Брагинскийдің мына пікірін басшылыққа аламыз: «Ұлттық ағартушылық әдебиеттер – қайсыбір типологиялық бірліктің жай «нұсқалары» емес, олардың әрқайсысы нақты-ұлттық көріністері белгілі бір әдебиет түрі болып табылады» /1, 314/. Яғни, зерттеуші ойынан типологиялық салыстырулар жасалмасын деген ұғым тұмайды. Ол жасанды бірлікке қарсы. Дәлірек айтсақ, әдебиеттер бір-бірінен ешқашан «көшірмейді». Көшіре де алмайды. Әр ұлттың өз тарихы, өз тағдыры бар. Сонымен бірге ұқсастық (100 пайыз ұқсастық болмайды) болуы да мүмкін. И.С.Брагинский жалпы ұлттық ағартушылық әдебиеттерге ортақ алты сипатты анықтаған. Олар:

1. Буржуазиялық қоғамның қалыптасуымен және ұлттық мәдениеттердің өзара қатынасымен байланыстағы әлеуметтік-тарихи факторлардың әсеріне сәйкес дамитындығы.

2. Әдебиетте қоғамдық пікірді қалыптастыратын зиялылар рөлі артқандығының бейнеленетіндігі.

3. Әлеуметтік жаңғыруларға қатысты проблемаларды шешуде Ақылдың биік мәнге ие болатындығы.

4. Ескімен күрес барысында жаңа қоғамдық қатынастарды орнатуға талаптанатын тұлғаның көркем концепциясы байқалатындығы.

5. Ағартушылар лагерінде идеологиялық және дүниетанымдық жіктің көрініс беретіндігі.

6. Ұлттың сана-сезімі өсіп, оның дәрежесі мен даму ерекшелігі ұлттың қалыптасу деңгейіне сәйкес келетіндігі /1, 314/.

Біз ғалымның бұл қорытындысын толығымен қуаттаймыз. Сонымен бірге қосымша түсіндірме беріп кетуді дұрыс көреміз. Айталық, Шығыстағы ағартушылықта аса күшті мәнге ие дін факторын И.С.Брагинский білмеді емес. Біздіңше, ғалым оны «ұлттық мәдениеттер» ұғымына (әлеуметтік-мәдени фактор) сыйдырған. Дей тұрғанмен, дін факторының жеке сипат болып енуі жөн еді деп санаймыз. Мәселеге бірыңғай Батыс ағартушылығы тұрғысынан қарау қисынсыз.

Түрік ағартушылығына әсер жөнінен дін факторы мәдениет факторынан бір мысқал да кем емес еді. Қайта олар бірін-бірі толықтырды. дін – жетекші, мәдениет – жетілдіруші күшке ие болды дей аламыз. Бірақ

бұл сипат түрік халықтарының бәрінде бірдей көрінбеді. Мысалға казак пен татар ұлтын алайық. Қазақ ағартушылығында дін құрметтелінгенімен, жетекші қуат ала алмады. Алаштың бастапқы ағартушылығына орыс әсері мықты болды, ал негізгі ағартушылығы мәдениет (зайырлылық) жолын ұстанды. Алайда негізгі ағартушылық қайраткерлерінің арасында дін рөлін жоғары қоюшылар (Шәкәрім, Ғұмар, т.б.) болды. Татар ұлтына келсек (Қазан, Қырым), бұл милләт дінге аса көңіл аударды. Жәдитшілдікті бастаған осы ұлт жетекшілері (И.Гаспринский) «Ресей мұсылмандығы» деген ұғымды ойлап тапты. Ыждағатшыл, діндар әл-Маржани ілімі Қазандық зиялылардың көшбасшы идеясын толықтырды.

Айрықша әдебиетаралық бірліктер проблемасын зерттеп жүрген Словакия ғалымы Диониз Диришин (ол 1983–1993 жылдар аралығында осы мәселеге арналған 5 ғылыми жинақтың шығуына ұйытқы болды, 5-жинақты өзбек ғалымдарымен бірлесіп әзірледі): «Қазіргі шақта ұлттық әдебиет – әдебиетаралық процестің жолын көрсететін категория функциясын атқарады. Сондай-ақ ол бұл процестің тарихи кезеңдері мен тарамдарын анықтайды. Әдебиет тарихы осы фактыны бұрмалай алмайды: қайта ол мұны талдау нысаны етуі кажет», – деп жазады /2, 14/. Ғалым контекст мәселесіне жіті назар аударады. Оның ойынша, әдебиетаралық процесті зерделеуде анықтаушы да, әлеуетті де күш – ұлт әдебиетінің контексті. Д.Диришин зерттеулерінде «тарихи-әдеби формация» деген терминді қолданады. Мұнымен ол бір мемлекет ішіндегі түрлі ұлттың әдеби бірлігін анықтайды.

Д.Диришиннің ғылыми жобасына қатысушы өзбек ғалымы Э.Каримов былай дейді: «1905–1917 жылдардағы өзбектің ағартушылық (жәдитшілдік) әдебиеті – ауқымды аймақтағы көркемдік жетістіктерді өзіне жинап, қорытқан Түркістанның әдебиетаралық бірлігінің жанды бір бөлігі. Түркістан, Қырым, Қапказ сырты, Еділ бойы түріктілді әдебиеттерінің ортақ типологиялық сипаты ежелден қалыптасқан болатын. Бұл бірліктің негізін тарихи, мәдени, этникалық, тілдік, діни, философиялық, мемлекеттік факторлар құрайды» /3, 51/.

Жоғарыда келтірілген ғалымдардың дәйексөзінен шығатын қорытынды:

1. ұлт әдебиетінің белгілі бір кездегі өрісі, бағдары өз ішінен (әдеби мұралардан) көрінеді;

2. типологиялық сипаттың ортақтығын нақты тарихи жағдайлар жасайды.

Түркиядағы түрік ағартушылығы басқа мемлекеттердегі (мысалы, Ресей) тамырлас түрік халықтары ағартушылығына қарағанда мүлдем басқа жағдайда өтті. Өйткені бұл ел басыбайлы емес болатын. Олардың османлы дәуірінің сипаты аса күрделі: түрік бұл шақта

Алаш арқауы

дәуірледі де, құлдырады да. Алып империя да болды, жойылып та кете жаздады. Жауынгер түріктің асығы алшысынан тұрған кезеңі – XIV–XVII ғасырлар. Бұл кезде Батыс пен Шығыстың біраз бөлігі Түркия қоластында болды. Шамамен қазақ хандығы құрылар шақта, ол әйгілі Византияны иеленді (1453). Бұл біздің ежелгі ұғымдағы Үрім – христиан әлеміндегі рәмізге балаған жер болатын. Алып империяны ұстап тұру, дамыту қашанда оңай емес. XVII ғасырдың жартысынан бастап Осман империясында сөтінеу байқалды. Оның қоластындағы елдер бірігіп, майдан даласында жеңіске жетіп жатты. Табыстан басы айналған, елін дамытудың орнына – оның кері кетуіне себепші болған османлының билеуші топтары бірте-бірте ата-бабасының жауынгерлігі арқасында жаулап алынған жерінен айырылды һәм Батыс қаржы-капиталының қармағына да ілінді. Бір сөзбен айтқанда, Османлының XVIII ғасырдағы әлсіреуі Шығысқа көз тіккен Еуропаның «іздегеніне сұраған» болды. Осындай қиындық Түркияның еңсесін басты. Заманға ілесе алмаған мемлекетінде жаңғырулардың жүруіне ел басы – сұлтандардың өзі мүдделі болды. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында сұлтан жарлықтарымен мұнда қалт-құлт реформалар жүрді. Мұның алғашқы нәтижесі XIX ғасырдың 30-жылдары ғана көріне бастады. Нәтижеге себепші – түріктің танзимат қозғалысы еді. Танзимат сөзінің түбірі – «танзим». Ол қазақша «жөнге салу», «тәртіпке келтіру» деген мағына береді /4, 848/.

XIX ғасырдың 30-жылдарынан 70-жылдарына дейін шамамен қырық жылға созылған танзимат қозғалысын түріктанушылардың бірі жалшы тұтас кезең ретінде қарастырса /5, 7/, енді бірі екі кезеңге бөліп зерделейді /6, 599/. Ғалым Х.Кямилев былай деп жазады: «Танзимат кезеңінде (XIX ғасырдың 30–70 жылдары) түрік әдебиеті аударма шығармалармен де, түпнұсқа шығармалармен де байиды. Классикалық әдебиет мұралары сыни тұрғыдан игеріледі, халық әдебиетінің інжу-маржаны қажетке жаратылады, Батыстың жетістіктері шығармашылықпен пайдаланылады» /5, 7/. Бұл дәйексөзден танзимат мазмұнының XX ғасыр басындағы қазақ ағартушылығының мазмұнына ұқсайтынын аңғару қиынға соқпайды. Бұл шақтағы Түркияның әдеби-тарихи үрдісі туралы әдебиетші-ғалым И.В.Боролина: «Танзимат екі кезеңнен тұрады. 40–50 жылдардағы бірінші кезеңдегі билік басындағы алысты болжаған қайраткерлер Осман империясының күйреуін болдырмау үшін реформа бастайды. 50–70 жылдардағы екінші кезеңде Білім комитеті (Француз Академиясы үлгісінде), кітапхана, театр, университет ашылады. Шетелге оқуға балалар жіберіледі. «Жергілікті ғұрыпқа ыңғайланған» аудармалар туады. Буржуазия идеологиясын қалыптастырушы газет-журналдар пайда болады. 1865 жылы «Жаңа османлы» атты жасырын саяси ұйым құрылады. Сол кездегі тарихи жағдайға сәйкес бұл ұйым

мүшелері Осман империясының бағытын – конституциялық монархия етпек болды. Олар феодалдық абсолютизм түрікті жауға алдыратынын сезді. Түркия тәуелсіздігіне қауіп үлкейіп келе жатты. ...Осы ретте түрік танзиматтары ел рухын көтеретін ислам дініне иек артты. Сонымен бірге олар тәуелсіздікті қорғау мен діни реформа жүргізуді француз Ағартушылығы концепциясымен ұштастырғысы келді. «Жаңа османлы» қозғалысының рухани көсемдері – жаңа түрік әдебиетінің негізін салушылар Ибрагим Шинаси, Намык Кемаль, Зия-паша, т.б. еді», – деп көрсетеді /6, 601/.

Осы шақта Түркия тағдырында мынандай күрделі жағдай байқалды: ол бір жағынан өзге елдерді бодандаушы империя болса, екінші жағынан біртіндеп оның бодандығынан құтылған елдерді мәдени игере бастаған мемлекеттер (Англия, Франция, т.б.) өзіне (түрікке) отарлау қаупін төндірді. Әрине, бодандықтың аты – бодандық. Барлық жұрт тәуелсіз болғысы келеді. Біз осы тұста Түркия және оның отарланған елдері; Ресей империясы және Түркияның отарлаған славян елдері; Ресей және оның отары проблемасын әдебиет тарихы тұрғысынан аз-кем саралағанды жөн көреміз. Себебі отаршылдық проблемасы біз үшін аса ділгір болып есептеледі.

Дунай княздіктері әдебиетін зерттеген ғалым Ю.А.Кожевников: «Осман бұғауынан босануға деген талпыныс жалпыхалықтық сезімді құрады. Ол сезім «жергілікті патриотизмнен» де, тектік-жіктік нанымнан да жоғары тұрды», – деп жазып /7, 232/, 1901 жылы «Румын әдебиетінің тарихы» атты зерттеу жариялаған Н.Иорге еңбегінен мынадай үзінді келтіреді: «Ол кездегі (яғни, отарлық кезіндегі – Д.Қ.) қоғам да, білім де, әдебиет те әдеби және ғылыми даралықтың көрінісі емес, бұлар бар болғаны практикалық сұранымды қанағаттандыру үшін жарыққа шықты».

Әлбетте, осы тұжырымды отаршылдық езгісіне түскен кез келген ел және оның әдебиеті хақында айтуға болады деп санаймыз.

Хорват әдебиеті тарихын қарастырған зерттеуші А.В.Данилова осы ұлттың «халық тілінде» грамматикасын жазған, ана тіліне Эзоп мысалдарын аударған ағартушы М.А.Релькович шығармашылығын зерделей келіп, оның ісін жалғастырған А.Т.Благоевич мұрасына тоқталады. А.Т.Благоевич елінің езгіде жүргенінің себебін көбіне имансыз қандастарынан көріпті. Ол түріктерге қатысты төмендегіше жазады (жолма-жол аударма):

*Түріктерде қайырымдылық бар,
Олар өздеріне не керек екенін біледі.
Бұларда мынандай иманды дәстүр бар:
Бағынгандарды көп қинамайды /8, 271/.*

Түрік қоластында болған елдердің бар ақыны осылай жазды деу, әрине, орынсыз. Бірақ мұндай сипаттағы өлеңдер де кездескенін айтпай кете алмаймыз.

Ресей 1739 жылы Түрік қолындағы Азов пен Запорожьені қайта жаулап алды (қайтарып алды). Бірақ ол 1854–55 жылдары Қырым соғысында жеңілді. Бұл шақта біраз славян ұлттары әлі Осман империясына бағынатын. Енді Петербург «адамгершілік миссиясымен» соларға көмектеспек болды. Осы мәселеде Ресей зиялылары бір пікірге келмеді. Л.Н.Толстой: «Қырымда әлемге маскара болып жеңілдік. Сол сабақ болса еді», – десе, Ф.М.Достоевский: «Ресей славяндарды ұмытпау керек. Түрік – біздің ата жауымыз. Олар ешкімді аямайды. Еуропа өркениетінің мүддесі құрысын», – деді /9/. Толстой адамгершілік жағында болса, Достоевский ашық славянофильдігін мойындады. Соңғы жазушы «түріктер балаларды да аямайды» деп жазды. Алайда әлем таныған осы каламгер Ресейдің Азия мен Қапқаз бағытындағы экспансиясы кезінде орыс әскерилері (мысалы, Черняев отряды) тарапынан істелінген жантүршігерлік сұмдықтарды аузына да алмады. Оның славяндар сүйетін жүрегі оған ауырмады. Тіпті славяндар славян қырған оқиғаны Англия министрі айтқанда, Достоевский еш дәлел келтірместен: «Олай болуы мүмкін емес. Басқа сенсе де Ресей оған сенбейді», – деуге дейін барды /9, 151/.

Ф.М.Достоевский – орыстың ұлы жазушысы. Бұл анықтама талас тудырмайды. Орыс ойшылы В.С.Соловьевтің сөзімен айтқанда: «Ол – діндар адам еді, сонымен бірге еркін ойшыл да, ірі суреткер де еді» /10, 44/. Алайда философ Н.А.Бердяев жазушы көзқарасының екіге жарылғандығын дәлелдейді. Ол: «Достоевскийдің публицистикада дамытқан «төл тамырлық» идеологиясы, діни халықшылығы оның көркем шығармаларындағы адам туралы аңсарларына қайшы келеді», – деп жазады /11, 232/.

Мақалаларында түрікті «эти турки» деп төменете сипаттаған, славяншылдығын мерей көрген осы жазушының ғұмырбаянында қазаққа қатысты тұс та бар. Ол бастапқы ағартушылығымыздың өкілі Шоқанмен хат жазысып тұрған (1859–60 жылдары). Бірақ хатында ол: «Сіз тағдырыңызды өз отаныңызға (яғни, Ресейге – Д.Қ.) аса пайдалы етіп қалыптастыра алар едіңіз. Мысалы, Ресейге қатысты дала (қазақ даласы – Д.Қ.) дегеніміз не, оның маңызы және сіздің халқыңыз – осылар туралы ой толғау ұлы мақсат, әулие іс емес пе ...» деп жазады /12, 65/. Біздіңше, осы хат – Н.И.Ильминскийдің Ы.Алтынсаринге жолдаған «Отаныңызға, халқыңызға пайда келтіре беріңіз» деген хаттарымен мазмұндас. Жалғыз ғана айырмашылық: «әлемді сұлулық құтқарады» деген жазушы «сұлулық рухы славянда (христианда) бар, бусурман адам болам десе соны қабылдау керек» деп есептесе, ал жауынгер миссионер

«империя дамуының кепілі – бір дін, бір тіл» деген концепцияны ашық ұстанды. Шындап келгенде, бұл формалық қана айырмашылық болып шығады.

Бір қаперде тұруға тиіс жай: алаш зиялылары окта-текте Достоевскийді «еске алып отырған». Айталық, Ресейдегі большевизм лаңын сынаған мақаласында Қ.Кемеңгерұлы былай дейді: «Атақты жазушы Достоевский айтады: «жалпы дүниенің бақытын іздеу біздің орыстың еншісіне тиіпті. Тентіреме орысқа қашан бақыт тапқанша тыныштық жоқ» деп. Сол айтқаны осы күні келіп тұр» /13/.

Енді бұл мәселеге байланысты С.Сәдуақасұлының «Сәрсенбек» романындағы кейіпкерлер диалогын оқып көрелік: «Ал, Қабдеш болса, көптен мазалап жүрген жайды білгісі келіп:

– Сенің ойың қалай, Сәрсенбек, түріктер жеңе ме? – деді.

– Әрине, түрік жеңеді. Түрік жеңбейді деу – ағаттық, – деді Сәрсенбек.

– Япырмай, орыс жұртының түрік дегенде жыны бар. Былтыр түріктер соғыс ашқанда, шkolдағы балалар мені «түрік, түрік» деп қыр соңымнан қалмады, – деді Қабдеш.

Түрік дегенде жыны болмай қайтсін? Орыстың ең адам дегенінің бірі – Достоевский. Оның өзі түрік соғысы уақытында түрікке қарсы жарнама жазған. Осы күні Стамболды аламыз дейтін көрінеді. Стамболдың маңына бара алмайтынына иманым кәміл, – деді Сәрсенбек» /14, 110/. Сонымен, Достоевский және түрік тақырыбына қатысты мынандай қорытындылар жасауға болады: біріншіден, адам қанша жерден шығармашыл болса да, әуелі пенде, пендешіліктің биік атауы – субъективизм; екіншіден, мықты суреткер, ойшыл жазушы өмірдің, адам психологиясының ұнғыл-шұнғылын көркем жеткізе алғанмен, өмірлік позициясы суреткерлік позициясынан кем түсуі мүмкін; үшіншіден, қаламгердің шытырман прозасы оның шытырман тағдырымен, көзқарасымен қабысып жатуы ғажап емес. Қалай дегенде Ф.М.Достоевский – орыс шындығына сәйкес, байыпталуға тиіс күрделі де ірі тұлға.

Ал, Ресей және оның отары мәселесіне келсек, жоғарыдағы фактілерден көрінгендей, орыс зиялылары империя қоластындағы ұлттарға бодан славян ұлттарына қараған көқараспен назар сала алмады. Еуропа бірлігіне қарсы және Шығыс мәселесінде ешкімге есесін жібермеу үшін олар славян бірлестігі мәселесін көтере бастады. Константинопольді (Стамбұл) астана етіп, славян федерациясын құру қажет деген идеяны көтеруші Н.Я.Данилевский «Ресей және Еуропа» атты еңбегінде халықтарды күш көрсетпей-ақ, бір мәдени-тарихи типке кіргізу арқылы сіңіруге болатынын жазады /15, 305/. Тіпті көп оқымыстыдан бөлекше ойлайтын Н.Бердяевтің өзі бұл «мәдени-тарихи тип» орайында адамзат үйлесімділігіне қайшы пікір айтты. Ол:

Алаш арқауы

«Христиан діні тарих кіндігін Шығыстан Батысқа жылжитты. Ол – әлемдік қозғалыстардың түйісер нүктесі, ол Шығыстан Батысқа қарай қозғалады, ол күннің жылжығаны секілді. Оның соңынан әлем тарихы жүреді. Әлем тарихы түпкілікті Шығыстан Батысқа ауысады. Адамзат тарихының алғашқы бетін ашқан, ұлы мәдениеттерді жасаған, бар дін мен мәдениеттің бесігі атанған Шығыс халықтары әлем тарихынан түсіп қалады. ...Шығыс христиан болмай тұрғандықтан әлемдік тарихпен ұштаса алмайды. Шығыстың христиан дінін қабылдамаған халықтары әлем тарихы ағымына кіре алмайды. ...Христиан дініне кірмегендер және оның соңынан жүрмегендер тарихи халық болудан қалады. Бұл Шығыста енді тіршілік болмайды деген сөз емес. ...Дүниежүзілік соғыс Шығысты әлем тарихы ағымына кіргізуі мүмкін», – деп жазды /16, 96/. Әрине, бұл рухани тоғысу мәселесінде Н.Бердяев дінге айрықша акцент қояды. Бірақ мұнда да түйін бір: Адамзаттың «күрт дамуына» Шығыс кедергі, өйткені онда «сарқыншақ» көп. Батыс пен Ресейдің «миссиясы» – адамзатты бақытты ету.

Жоғарыдағы Н.Данилевский мен Н.Бердяев ойларының қателігін көрсететін көп дәлел келтіруге болады. Бірақ ең әділ дәлелдеуші – уақыт. Сөйте тұра, бұл оқымыстылар ақиқаттың ең қарапайым амалы – сынап отырған халықтың адамы (бәлкім, оқымыстысы) орнына өздерін қойып көруді ұмытқандығын басты қателігі дер едік. Өйтпесе Бердяев жиі айтатын «эллин мәдениеті» Шығысқа да әсер еткен. Мұсылмандық Шығыс ол мәдениетті біраз сіңірген. Алайда ол оны мұсылмандығын тастап барып сіңірмеді, – мұсылман болып сіңірді. Бұл – Әбу Наср әл-Фарабилер дәуірінің шындығы.

Ал, мұсылмандық Шығысқа, яки жалпы Шығысқа жан-жақтан қауіп төнгендегі дәуірдің шындығы – Мысырдағы Ағғани мен Абдонның идеялары һәм Түркиядағы оянулар еді. **Біздің Көкбай ақынның «Абай марқұм Мысырдан шыққан жаңалыққа шөлдеуші еді» /17, 114/ дегені – осы идеялар болатын.** Бұл мұраттың мәнісі: мұсылман халықтарын жаңа заманға сай ағарту, оның мәдениеті мен әдебиетін ійм өнерін әлемдік деңгейге көтеру, ғылым-білім, техника саласында дүниежүзі жеткен жетістік Мұхаммед үмбетіне де ортақ екенін дәлелдеу, біреудің несібесіне қол салмай (яғни, агрессия, колониализм жолымен емес) іштей өркендеп даму еді.

Түрік танзиматтарының еңбегі – осы бағыттағы алғашқы қадамдардың бірі. Басқа түрік халықтарына (мысалы, Ресей империясындағы түріктер) қарағанда Түркияда танзимат-ағартушылардың тез шығуы, сөз жоқ, бұл мемлекеттің тарихи жағдайына байланысты. Танзиматтар қазақтағы Ш.Уәлиханов, татардағы Х.Фаизханов, әзірбайжандағы М.Ф.Ахундов, өзбектегі А.Дониш, т.б. сынды аса жеке-дара көрінбеді. Оларда бірігу, ұйымдасу, бағдарлама түзу, газет-журнал шығару байқалды.

Сонымен бірге танзиматтар өркенді ағартушылықтың алғышарты – ана тіліндегі жазу-сызуды ретке келтіре бастады. Бұл тұрғыдан танзиматтар Ресей империясының түрік халықтарындағы негізгі ағартушылық (біздің анықтамамыз) тұлғаларына ұқсайды. Осылай десек те, олардың қайсыбір бастамашылдығы біздердегі бастапқы ағартушылардың іс-әрекетімен орайлас.

Жаңа түрік әдебиетін «Жаңа османлы» ұйымына топтасқандар жасады. Олар: Ибрагим Шинаси (1826–1871), Намык Кемал (1840–1888), Абдулхамид Зия-паша (1825–1880), Абдулхак Хамид (1852–1937), Шемсеттин Сами-бей (1850–1904), Абуззи Тевфик (1848–1913), Ахмед Митхад (1844–1913), Релжаизаде Махмуд Акрам (1847–1913), Самипашазаде Сезаи (1858–1936), т.б. /6/.

Түркияның бакытты келешегі үшін бір жағадан – бас, бір жеңнен қол шығарған «Жаңа османлы» ұйымы саяси іс пен рухани іске біртұтас көзқараспен қарады. Әдебиет елді оятатын, ағартатын, жаңа өріске алып шығатын рухани күш ретінде ұғынылды. Осы орайда «Жаңа османлыны» қазақтың 1914 жылы Омбыда дүниеге келген тұңғыш қоғамдық-саяси ұйымы – «Бірлікпен» салыстыруға болады. Бұл ұйым да «ұлттықты сақтау, дамыту» мәселесінде әдебиетке сүйенгені мәлім.

Танзимат көсемі Ибрагим Шинаси 1860 жылы Түркияда тұңғыш рет ұлттық газет жариялады. Ол – «Тержюман-и ахуал» (Ахуалды түсіндіруші) газеті еді. Мұнан кейін И.Шинаси «Тасфири-и эфкяр» (Пікірді тәспірлеу) «Межмуан фюнун» (Білім), «Мират» (Айна) газеттерін шығарды.

«Тержюман-и ахуал» – алаштың «Қазақ» газетіндей, маңызды және көп іске ізашар басылым еді. ғйткені ол өзінен кейін жиырмадан астам (1867–1887 жылдар аралығында) ұлттық мерзімді басылымдардың шығуына мұрындық болды /18, 22–23/. «Тержюман-и ахуал» газеті шекпенінен шыққан газеттердің атауы өмірдің, дүниетаным атауларының сан түрін қамтиды. Бұған қарап, түрік зиялыларының ізгі арманын түйсінуге қиынға соқпайды. Қазақтың «Алаш», «Сарыарқа», «Бірлік туы», «Ұран», «Жас азамат», «Абай», «Садақ», «Балапан», т.б. газет-журналдарының атауы секілді, ұлт рухының тарихына дендете түседі. Бірлі-жарымын атайық: «Бисирет» (Ақыл-парасат), «Асыр» (Ғасыр), «Ибрет» (Өсиет), «Хаял» (Арман, қиял), «Мәдениет», «Истикбал» (Келешек), «Османлы», «Шарқ» (Шығыс), т.б.

Танзиматтар бір кезде (1839 жылы 3 қараша) «хатт-и шерифімен» (рескрипт) ағартушылыққа жол ашқан бақан (министр) Мұстафа Ршид-паша сынды қайраткерлер толастамаса деп армандады. Бұл министр қаншама жас түрікті шетелге жіберіп оқытты. Танзиматтар жаңа бағыттағы орта оқу орны – «рюшдиені» бітірген соң Франция,

Алаш арқауы

Англия, Испания, Швейцарияда білімін көтерді, немесе елшіліктерде қызмет жасады /18, 15–16/.

Орыс ағартушысы, көшбасшы ғалымы М.Ломоносов І Петр құрметіне ода жазғаны секілді, И.Шинаси де М.Решид-пашаға өлең арнады.

*Olmus insana taassup bir unulmaz illet,
Husn-i tedbirin ile kultulur ondan millet, –*

дейді түрік ақыны /19, 29/. Мұның қазақшасы:

*Надандық бір оңалмас дертіміз еді,
Сенің дер кездегі шараңмен
милләт дертінен айығып отыр.*

Ресейге ағару мен мәдениет есігін ашқан Петр патша туралы М.Ломоносов:

*Каков ты промыслом в сей день произведен,
Для счастья наук в отечестве рожден.
...Для музы моей твой век всего дороже,
Для многих счастья продли, продли, о божье, –*

деп жазады /20, 134/. Бір сөзбен айтқанда, орыс ағартушысы осы жетістікті ұзағына сүйіндір деп жаратқанға жалбарынады.

Аталған елдердің тарихи жағдайларымен байланыста сараптасақ, М.Ломоносовтың да, И.Шинасидің де арнау өлеңдерінің жаратылысы табиғи (шын сезімнен туған) болып шығады. Дәл осы жайды С.Торайғырұлының «Таныстыру» поэмасындағы алаш қайраткерлеріне берген бағасынан және 1917 жылы Әлихан Семейге келгенде осы ұлы азаматқа арнаған өлеңінен көреміз.

Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы хақында ақын:

*Кешегі қара күнде болмап па еді,
Бірі күн, бірі шолпан, бірі айым.
Солардан басқа кеше кім бар еді,
Қазақ үшін шам қылған жүрек майын, –*

десе /21, 147/, Алаш көсемі Әлиханға арнаған өлеңінде:

*Көш бастаған еріміз!
...Көкіректен бүгін кеткендей,
Сізді көріп шеріміз.
...Алаш туын қолға алған,
Қараңғыда жол салған,
Арыстаным, келіңіз! –*

деп жазады /22, 152/.

Бірақ қадірленуі ұқсас осы үш ұлт тұлғасының тағдырына Жаратқан әр түрлі жолды бұйыртқан еді. Решид-паша тәуелсіз Осман империя-

сының министрі, І Петр Ресей империясының патшасы, Ә.Бөкейхан отарланған елдің саяси қуғынындағы қайраткері болатын. Министрдің қарсыласы көп, патшаның өз еркі өзінде, қуғындағы қайраткердің хұқы шектеулі. Тағдырдың тарам жолы осы. Енді жаратқан кімге ауыр жол бұйыртқаны түсінікті.

Сонымен, танзимат түріктің жаңа әдебиетінің тұсауын кесті. Ал бұл әдебиеттің бағыты қандай болды? Бұл сұраққа жауапты біз И.В.Боролина еңбегінен табамыз. Ғалым: «Түрік әдебиеті жылдам дамуды бастан кешіргендіктен, онда классицизм, сентиментализм және романтизм бағыттары бір мезгілде қатар көрінді. Ал, жетекші көркемдік тәсіл – романтизм болды», – деп жазады /6, 604/. Егер мән бере қарасак, ХХ ғасырдың бас ширегінде казак әдебиеті де Түркия әдебиетіндегі тенденцияны бастан кешірді. Бұл туралы 20-жылдары Ж.Аймауытұлы, М.Әуезұлы, т.б. жазды. Мысалы, 1922–1923 жылы жариялаған «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» атты еңбегінде Мұхтар: «Қазақ әдебиетінің буыны бекіп, қатарға кірерлік әдебиет болғандығын көрсететін сыршылдық-романтизм дәуірі болады», – дейді /23, 233/. Бұл жерде қаламгердің әдеби бағыт туралы айтып тұрғаны түсінікті. Біздіңше, дәл осындай жағдай Ресейге катысты түрік халықтары әдебиетінің көбінде болды.

Бұл шақта түрікте аударма кен өріс алды. Мысалы, И.Шинаси – Расин, Фенелон, Лафонтен, Ламартин, Жильбер; Н.Кемал – Руссо, Монтескье, Вольней; А.Зия-паша – Мольер, Руссо, Вольтер; А.Хамид – Гюго, Мюссе; А.Мидхат – А.Дюма, Э. Сю, Поль де Кока шығармаларын ана тіліне аударды. Көркем тәржіме хақында ғалым Х.Кяmileв: «Түрік ағартушылары Шығыстағы ағартушылар секілді, аударған шығармаларына «төл дәстүр-салтынын» сипатын ендірді», – деп жазады /18, 40/. Салыстыра бажайласак, бізде де аударманы «қазақыландыру» (шартты атау) дәстүрі болды. Мұны Абайдан (бастапқы ағартушылық) бастан Ж.Аймауытұлына (инерциялы ағартушылық) дейінгі қаламгерлердің шығармашылығынан көруге болады. Бірақ бұл кездегі қазақтың көркем аудармасын бірыңғай «қазақыланған» деп қарау дұрыс емес. Айталық, Абай мен Ыбырайдан Ахметке дейінгі аралықта түпнұсқа мәтінін мүмкіндігінше сақтау принципі аңғарылады.

Танзиматтар халық даналығынан нәр алды. Батыс лебімен дәстүрдің озығын дамытуды көздеді. Дін – олар үшін бір жағынан рухтанудың, екінші жағынан қорғанудың темірқазығы болды.

ХІХ ғасырдың 80-жылдары, бір жағынан танзимат қайраткерлері қуғындалып, екінші жағынан елде «зұлым» кезеңі орнап, ақыл-ойға бұғау салынғанда, ақын түріктің бір кезде даланың еркін перзенті болған шағын замандас көшпелілер тіршілігімен аастастыра суреттеді. Тынысты тарылтқан, қос бүйірді қысқан қала тіршілігіне нәлет айтты.

Алаш арқауы

*Bir zamanlar karargahim idi,
Bedeviler gibi beyabanlar:
Nasil imrar-i vakt eder anlar;
Belde halkinda gormedim, hayfa,
Gordugum unsu ehl-i vahsette!
Bedeviler sukun-u rahatte:*

Surdugu daima ganemle safa /24, 5/, –
дейді Абдулхак. Бұл жолдардың қазақшасы мынау:

*Бір кездері менің бас сауғалар жерім –
Көшпелілердікі секілді, дала болды.
Олар уақытын қалай өткізеді?
Мен қыр баласының жасағанын
Қала халқынан көргенім жоқ.
Көшпелілер тыныштық пен рақатта,
Қуанышта уақытын өткізеді.*

Ақын үшін шаһар – бейне. Ресмиліктің, есептің, еріксіздіктің бейнесі. Қала дәл осындай кейіпте қазақ ақыны Мағжан жырларынан да көрініс тапқан. Кезінде «алашқа қала оқу, жетілу, топтасу үшін керек» деген ақын енді оның беймаза тірлігінен безеді. Ол ойша болсын, қиял пырағымен «жүрегінде оты жоқ» қаланы тастап шығады.

*Қарашы кейін бұрылып:
Таудай болып созылып,
Қала – бір жатқан дәу пері.
Айналасы – тұман, түн,
Дем алысы – от, түтін.
Жарқ-жұрқ етер көздері.
Сөзі – у-шу, ың да жың
Сасық иіс ауыр тым.
Тұншықтым ғой, құдай-ай!
Кейін қарап нетеміз.
Ауылға қашан жетеміз?
Айдашы атты, Сәрсембай! –*

деп жазады Мағжан /25, 71/.

Қала-дала мотиві өзбек ақыны Чулпон өлендерінде де ұшырасады. Өзбек – шаһарлы ұлт. Алайда ақынға табиғаттың төл баласы – дала, жайлау ыстық.

*Тангри севги яратғондир,
Яйловларға тарқатғондир.*

Урдалари бек-хонларнинг
Уясидир емонларнинг, –
 дейді Чулпон /26, 433/. Қазақшасы:

Тәңірі сүюді жаратқан-дүр,
Жайлауларға тарқатқан-дүр,
Ордалары бек-хандардың –
Ұясы-дүр жамандардың.

Өзбек ақыны қолданысындағы «бек-хан ордасы» – қала. Бұдан әлеуметтік астар іздеу қажет емес. Себебі ақынның бұл өлеңінің өзегі – сезім. Чулпонның «Дала жолдары» атты өлеңінде дала – ой мен сезім шырақшысы, дүниетанымның негізі бейнесінде суреттеледі.

А.Хамид, М.Жұмабайұлы, Чулпон үшін дала – еркіндік, сезімталдық рәмізі. Түрік халықтарының ағарту дәуірінде бұл рәміз аса қажет еді.

Сонымен, XX ғасырдың 10-жылдарының соңы мен 20-жылдарының басында қазақ әдебиеті күрделі тарих сынынан өтті. Бұл шақта ағартушылық әдебиетінің күрескерлік сипаты басым болды. Өйткені 1917 жылғы төңкеріс зардабы әдебиеттің ұлтшылдық, елшілдік сарынын тереңдетті. Біз 1920–1929 жылдар аралығын шартты түрде әдебиеттегі инерциялы ағартушылық кезеңі деп көрсеттік. Бұлай деуімізге себеп: шамамен 1920 жылы бұрын болжап білмеген, негізі де, бағыты да қазақ сынды бұрынғы империяның шеткері ұлттарына жат жаңа өкімет толық орнады. Сондықтан бұған дейінгі әдебиетті – бағдары анық, беті ашық (отаршылдық цензурасына карамай) жәдит негізді ағартушылық әдебиет десек, енді оның инерциясы ғана көрінді. Әлбетте, бұл инерция бір сарынды болды дей алмаймыз: бұрынғы табандылықпен большевизмге қарсы күрескен әдеби ізденістер де, жаңа өкімет жағына шығып, «қызыл ту – хұқы тапталғандардың (ұлт) қаны», «қазақ тұтас еңбекшіл» деген райдағы мәміленің әдеби ізденістер де көрінді. Сонымен бірге пролетариат билігін толық қуаттап, оған шын беріле жүріп ұлт теңдігін ойлаған күрделі әдеби ізденістер де байқалды.

Қазақтың негізгі ағартушылығының бастауын дендей іздестірсек, ол Қазан мен Бакшасарайға, одан әрі Стамбұл мен Мысырға тартылады. Осы ретте біз Ресейлік бүтін түрік жұртын жәдит арнасына салуға себепші болған мұсылмандық-түріктік мәдени-рухани бірлікті жаңа сапаға көтерген И.Гаспринский қызметін айрықша айтамыз. Ол Батыс пен Шығыстың озық дәстүрін түрік топырағына лайықты орната білді. Түркия танзиматтарының (ағартушылары) тәжірибесі И.Гаспринскийге сабақ болды. Рас, Ататүрік отанының ағартушылығы Ресейдегі түрік ағартушылығына қарағанда мүлде басқа жағдайда қалыптасып дамыды. Бірақ ұқсастықтары да жоқ емес. Біз осы тарауда Түркия ағартушылығын

арнайы сөз еттік. Өйткені XX ғасырдың бас ширегінде Ресей түріктері басынан өткерген бірсыпыра қиындық Түркияға да ортақ еді. Сонымен бірге большевизм түркістандықтардың дербестік туралы идеясын күшпен тоқтатқанда, ресейлік түрік анталаған жаудан өз елін аман алып қалған Түркияға үлкен үміт артты. Мұндағы Мұстафа Кемал реформасы руханиятқа да әсер берді: «әдебиеттегі түрікшілдік» ұғымы пайда болды. З.Көкалып пайымдауынша, ол екі кезеңнен, яғни ұлттану және өңделіп-баю кезеңінен тұрады. Бұл кезеңдерде халық әдебиеті мен Еуропаның классикалық әдебиеті жаңа әдебиетке үлгі болады /27, 97/.

Ресей түріктерінің әдебиеті большевизм жағдайында стихиялы түрде дамыды. Бұл әдебиетті халық сұранымына негізделген ағартушылықтың инерциясы қал-қадерінше бағыттады. Бірақ ол әлсіз еді. Түркістан, Еділ-Орал, Қырым, Қапказ ақын-жазушыларының жүректілері большевизмге қарсы қозғалыстарға тікелей де, жанамалай да қатысты. Жаңа өкімет толық орнағанда, олардың көп бөлігі амалсыз кеңес шебіне өтті. Саясат солақайлығы тудырған өмірдегі қиындықтарды түрлі формада әдеби шығармаларға түсіруге тырысты. Ресейлік түрік-мұсылмандардың ауыр тағдырының ащы шындығын меңзейтін Шығыс тақырыбын жырлау үрдіске айналды. Ұлт рухын көтеретін тарихи тұлғалар көркем шығармаларға арқау болды. қазақ Мағжан, Жүсіпбек, Қошқе, Сәкен, т.б. өзбек Фитрат, Чулпон, Авлони, т.б. қырғыз Қасым, Ишанғали, т.б. ұйғыр Назарғожа және өзге де түрік халқы азаматтарының туындылары, **жаһаттастығы (күш, ынта, бірлік)** – олардың әділет үшін басын бәйгеге тіккенін көрсетті. Тарихи жад бұларға жауапкершілікті сезінуді бұйырды. Күрделі шақта Түркияның «османлы» атын тастап «түрік» ныспысына көшуіне, Ресейлік түріктердің «түрік бірлігін» жүйселей бастауына осындай тарих тағлымының ұшқыны әсер берсе керек.

30-жылдары кеңес өкіметінде қуын-сүргіннің бірінші толқыны басталғанда шетелде жүрген М.Шокай былай деп жазды: «Ахмет Байтұрсын мен Чулпон – ұлттық әдебиетіміздің ең үздік тұлғалары. Олардың шығармаларынан біз орыс тепкісінде қысым көрген тіліміз бен мәдениетіміздің өлмес, өшпес өміршең қуатын көреміз» /28,154/. Біз бұл пікірді большевизм дәуірінде көрінген рухы жоғары жалпы түрік әдебиетіне берілген баға деп есептейміз.

Мұстафа жазбаларына карағанда, 1931 жылы Париждің «Муа» (Le Mois) ныспылы ірі журналының 5-санында – «Түркістан әдебиеті», Берлиннің «Ost-Europa» ныспылы журналының 7-санында – «Түркістан ақындары және олардың өлеңдері» атты мақалалар жарық көрген. Алғашқы басылымдағы материалда: «Түркістан поэзиясының гүлденуі ұлттық сана-сезімнің оянуына тікелей байланысты болған. Большевиктер мұндай процесті болдырмауға тырысуда. ...Түркістан тек ұлт тәуелсіздігі

үшін ғана емес, өзіні рухын өшіріп алмау үшін де күресуде», – деп жазылыпты /28, 192–194/. Бұдан Шығысты меңгермек болған Батыстың руханияттағы шынайы жағдайды өзі үшін талдауға талап қылғаны байқалады. Біз үшін маңыздысы – бейтарап сараптаудың ішінде бір үзік түркістандық әдеби-тарихи процестің хатталып қалғандығы. Ғалым Д.Дюришиннің «мәселенің негізгісі – ұлт әдебиетінің контекстінде» деуі /2/ де осыны растайды. Жаңа табылып жатқан материалдар ұлт әдебиеті контекстіне тұтас қарауды қажетсінеді.

Сонымен, XX ғасырдың 20-жылдарындағы мәдени-рухани бірлікті әдеби-тарихи үдеріс тұрғысынан зерделегенде, мынандай қорытынды жасаймыз: **Біріншіден**, Ресейдегі қазан төңкерісі түрік халықтарының идеалдарына қайшы келгендіктен, әдебиетте күрескерлік, елшілдік сипат тереңдеді. **Екіншіден**, қиын кезеңде мұсылман ағартушылығы мен түрік танзиматынан бастау алатын Ресейлік түріктердің жәдитшіл ағартушылығы басқа сапаға (инерциялық) көшті. **Үшіншіден**, большевиктер бодандаған түрік халықтарында екі әдеби бағыт (елшілдік және пролетарлық) пайда болды. Елшілдік бағыт ұлттың мұнын әдебиетте барынша шынайы бейнелеуге тырысты: Шығыс тақырыбын жырлау арқылы кеңес отаршылдығы тұспалданды, тарихи тұлғалар, оқиғалар жұрт рухын көтеру үшін өлеңге өзек болды, халық қайғысы шығарма мәтінінің астарында ұсынылды.

Әдебиеттер:

1. Брагинский И.С. К вопросу о национальном своеобразии эпохи Просвещения//в кн.: Просветительство в литературах Востока. – Москва: Наука, 1973. – С. 302–617.
2. Дюришин Д. От единичной литературы – к межлитературности //в кн.: Особые межлитературные общности – 5. – Ташкент: Фан, 1993. – С. 9–40.
3. Каримов Э. Предреволюционная литература Туркестана как особая литературная общность//в кн.: Особые межлитературные общности – 5. – Ташкент: Фан, 1993. – С. 51–60.
4. Karsilastirmali Turk Lehceleri sozlugu – Ankara: Kultur Bakanligi, 1991. – 1183 s.
5. Кяmileв Х. Общественные мотивы в турецкой поэзии (конец XIX – середина XX века). Москва: Наука, 1969. – 160 с.
6. Боролина И.В. Турецкая литература//в кн.: История всемирной литературы. т.7. – Москва: Наука, 1991. – С. 599–609.
7. Кожевников Ю.А. Литература Дунайских княжеств, трансильванской школы и проблема просветительства//в кн.: Литература эпохи формирования наций. Просвещение. Национальное возрождение. – Москва: Наука, 1982. – С. 220–251.
8. Данилова А.В. Просвещение в хорватской литературе//в кн.: Литература эпохи формирования наций. Просвещение. Национальное возрождение. – Москва: Наука, 1982. – С. 252–276.

Алаш арқауы

9. Христов Б. К полемике Ф.М.Достоевского с Л.Н.Толстым по так называемому «восточному вопросу» и вопросу об освобождении Болгарии//в кн.: Литература и история: Освободительная война 1877–1878 и болгарская литература. – Москва: Художественная литература, 1979. – С. 141–175.

10. Соловьев В.С. Три речи в память Достоевского//в кн.: О Достоевском. Творчество Достоевского в русской мысли 1881–1931 годов. – Москва: Книга, 1991. – С. 32–55.

11. Бердяев Н.А. Откровение о человеке в творчестве Достоевского//в кн.: О Достоевском. Творчество Достоевского в русской мысли 1881–1931 годов. – Москва: Книга, 1991. – С. 215–234.

12. Валиханов Ч. Избранные произведения. – Алма-Ата: Казахское гос. издательство художественной литературы, 1958. – 644 с.

13. Ел баласы (Кеменгерұлы Қ.). Бүлінгеннен бүлдіргі алма//Жас азамат, 1918 жыл, 30 июль

14. Садуақасұлы С. Сәрсенбек (романның қолжазбасы) 329 б. Роман түпнұсқасы М.Әуезов мұражайында сақтаулы тұр.

15. (Байтұрсынұлы А.). 8 иұл//Қазақ, 1916, 8 июль

16. Бердяев Н. Смысл истории. – Москва: Мысль, 1991. – 176 с.

17. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.

18. Кямилев Х. У истоков современной турецкой литературы. – Москва: Наука, 1967. – 220 с.

19. Suheye Beken. Sinasi. Muntahabat-i Esar. Kulliyat I. – Ankara, 1960. – 130 s.

20. Русская литература XVIII века. 1700–1775. – Москва: Просвещение, 1979. – 447 с.

21. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Ғылым, 1993. – 280 б.

22. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: Ғылым, 1993. – 200 б.

23. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.

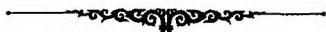
24. Abdulhak Hamit. Sahra. – Istanbul, 1985. – 60 s.

25. Жұмабаев М. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.

26. Чулпон. Яна олдым созимин. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиет ва санъат нашриети, 1991. – 576 б.

27. Көкалып З. Түрікшілдіктің негіздері. – Алматы: Мерей, 2000. – 130 б.

28. Шоқай М. Таңдамалы. I том. – Алматы: Қайнар, 1998. – 512 б.

АБАЙ КҮТКЕН ШЫҒЫС ЖАҢАЛЫҒЫ

XX ғасырдың 20-жылдары М.Дулатұлына хат жазған Абайдың ақындық мектебінің өкілі Көкбай Жанатайұлының (1861–1925):

*Абай марқұм ескіге ермеуші еді,
Ескіні онша тәуір көрмеуші еді.
Мысырдан төте жолмен оқу шықты,
Сол қашан келеді деп шөлдеуші еді, –*

деуі Ибраһим Құнанбайұлынан бастап ұлт зиялыларының аңсауы неге ауғанын аңғартады. Абай аңсаған «төте жол» – дінді терістеу жолы емес, тазарту һәм халыққа қиындатпай түсіндіру жолы еді. Бұл – мұсылман ағартушылығы болатын. Бұл – Абдо мен Афгани соқпағы еді (алдыңғы бөлімде айтылды). «Бір Алладан басқаға бас имегенін» айтқан Сұлтанмахмұт Торайғырұлының «Мағынасыз мешіт» өлеңінен де ақынның, шартты түрде айтқанда, «Мысыр жолын» іздегенін түсінеміз. Мешіт – Алланың, яки Хақтың үйі емес, «қасіретті қара толқынның» көзіне айналғанына назаланған Сұлтанмахмұт:

*Ішімнен мен ойладым: «Құдай, – дедім,
Міне, милләт рухы былай, – дедім.
Сарнауға қанша уақыт ысырап болып,
Өмір қарға өттің бе жылай, – дедім», –*

деп жазады. Ақынның осы сарындас ойы жұртқа арнаған «Жарлау» (бұл сөздің иесі, яки авторы Сұлтанмахмұт) атты өлеңінен байқалады. Мұнда ол:

*Теңің тап, кемге барма, қор болма деп,
Шаригат, заң көрсетті саған жолды.
Милләттің түзелуі – сіздерменен,
Бұзып шық солмай жылап қалың торды.
Ыңғаймен ұялғансып кете барсаң,
Өзіңе өз обалың сонда болды, –*

дейді.

70-жылдардың соңында Мысырға Франция мен Англиядан қауіп төнеді. 1879–82 жылдары жүргізілген ұлт-азаттық қозғалысы, өкінішке қарай, жеңіліс табады. Мысыр ағылшын отарына айналады. Бұл елдегі колонизация 1907 жылға дейін созылды. Осы отарланудың алдында Египетте айрықша рухани-ғылыми күштер өсіп шыққан болатын. Бұл күш Шығыс пен Батыс құндылықтарын ақылмен игере отырып, дін-исламның тұмшалаған көзін ашты. XIX ғасырдың екінші жартысында байқалған осынау құбылыс ғылымда «мұсылман реформациясы» деп аталады. Жамал ад-дин әл-Афгани (1839–1897) мен Мұхамед Абдо (1849–

1905) басқарған осы қозғалыс мұсылман халықтарын ағарту мен жаңа деңгейге көтеруге себепші болды. Сонымен бірге бұл қозғалыс Шығысты Батыс отарынан қорғауға талап қылған тың серпіліс еді.

Исламның тарихи орнын зерттеген француз ғалымы А.Массэ бұл діндегі жаңғырулар туралы: «Дін саласында модернистер ижтихадты (діни құқықтық мәселелерді еркін қарастыру мен талқылау құқы) қалпына келтіруге тырысты. Үндістанда Алигарх университетінің негізін салған Ахмад-хан Бахадур (1898 жылы өлген) Құранға жаңа мутазалиттік, яки рационалды тұрғыдан түсініктеме берді. Оның шәкірттері мұсылман діні барлық жерде бүгінгі өмірге жарайды деп санады. Ал, Египетте Мұхамед Абдо (1905 жылы өлген) Жамал ад-дин әл-Афганимен (1887 жылы өлген) бірігіп, «Салафийя» (прогресшілдер) партиясын құрды. Абдо дін мен ғылымды жақындатуды мақсат тұтты. Бұл ислам мен мутазализмді біріктірмек болған Ашариді, ислам мен мистицизмді біріктірмек болған Ғазалиді еске түсіреді», – деп жазды.

Сонымен, XIX ғасырда Мысыр, Үндістан болып жалғасып жатқан араб әлемі дүниежүзілік алпауыт елдердің текетіресінде, біріншіден, өзгенің боданында кетуді қаламай, екіншіден, бар мүмкіндікпен қайта оянуды қалап бас көтергеніне көз жеткіземіз. Ғалым А.А.Долинина: «Мұсылман модернизациясының негізгі мақсаты – Еуропа мәдениетін қабылдау емес, өзінің озық дәстүрін қайта өрлетіп, арабтың мәдени мұрасын жаңғырту еді», – деп тұжырымдайды. Осы тұста француз және орыс ғалымдары қолданған «модернизация» терминіне ой жібергіміз келеді. Неге ол «модернизация»? Бұл, әрине, – дінді кемсітушіліктен туған көзқарас. Араб ғұламаларының «жаңғыртамыз» ыңғайындағы ұғымы – «кірден тазалаймыз» дегенге келеді. Ал, «модерн» – «тарихи сабақтастықтан ада етіп, бүгінгі күннің қажетіне жарату» деген мағынадағы француз сөзі. Мұсылман ағартушыларында соңғы мағынадағы ойдың болмағанын орыс ғалымының өзі айтып тұрған жоқ па?

Жаңғырығы бір жағынан Азия мен Қапқазды көктей өтіп – Петерборға, екінші жағынан Испанияны шола жүріп – Еуропаға жеткен әл-Афгани мен Абдоның негізгі тұжырымдары төмендегідей:

1. Ислам адамдардың табиғи мүмкіндіктерін ашатын, ақылға негізделген барлық уақыт пен барлық халықтың діні.
2. Ислам халықтың әл-ауқатын, еркіндігін көздеген күллі өзгерісті қолдайды.
3. Ислам ұлттық кемсітушілікті, дүние үшін екінші бір елді, немесе көршіні жаулауды терістейді.
4. Ислам ұлтқа бөлмейді, халықтан бөлектенбейді.
5. Ислам халық сұранымындағы және оны дамытатын ғылым мен білімге сүйенеді және оны әрқашан қолдайды.

Мұндай ойлар көзі ашық араб азаматтарына үлкен әсер берді.

Сонымен бірге Афгани-Абдо жолын Сирияның мұсылман емес А.Исхак, Я.Санну, Д. әл-Мұдауар тәрізді кайраткерлері де қолдады. Өйткені Батыс колонизациясы Египет пен Сирия азаматтарын бір арнаға бұрған еді. Халықты ағарту мен бодандыққа қарсы күрес идеясы Египетте шығатын газеттерде ғана емес, эмиграцияның Париж, Лондон, Стамбұл қалаларындағы басылымдарынан да қолдау тапты. Бұл кезде араб әдебиетінде де елді ағарту мәселесі көтерілді. 1879–1882 жылдары отаршылдармен соғыста қорғаныс министрі болған ақсүйек Махмуд Сами әл-Баруди (1838–1904) халықты сақтауды, ағартуды, топтастыруды тақырып еткен жаңа әдебиеттің – Мұсылман ағартушылығы әдебиетінің бастауында тұрды. Осы әдебиетті алғашқы ағартушылардың ұл-қыздары Ибрахим әл-Языжи, Варда Түрік, Варда әл-Языжи, Айша Теймур, т.б. дамытты. Мысырда бірінші роман 1871 жылы жарияланды. «Зенобия» аталынатын бұл романды ағартушы Бутрус әл-Бустанидың ұлы Сәлім әл-Бустани жазды. Театр саласында бірінші сахналық қойылым 1868 жылы (Ибрахим Ахдабаның «Ескендір Зұлқарнайын» драмасы) көрсетілді. Бұл екі жылдан кейін (1870) ашылатын Ұлттық театрдың бірінші баспалдағы еді. Осы театрда қойылған Якуб Саннудың «Отан және азаттық», Абдаллах Надамнің «Отан», «Арабтар» пьесалары ұлт-азаттық қозғалысына үлес болып қосылды. Мұсылман ағартушыларының озық ойлары – алғаш «Отан» қозғалысының, кейіннен 1907 жылы Мұстафа Кәмилдің жетекшілігімен құрылған «Отан» ұлт-азаттық партиясының жұмысына ұйытқы болды. 1882 жылдан 1922 жылға дейін созылған бодандық пен одан кейінгі тәуелсіз мемлекет құру жолындағы түрлі қиындықта Мысыр азаматтары рухын жойған жоқ. Мұсылмандық ағартушылық шыңдаған бұл рух олардың әдебиеті мен мәдениетінде көрініс тапты. Сонымен бірге оның әсері Түркияда, Ресей империясындағы мұсылман халықтарында күшті болды.

Бізге мұсылман ағартушылығының көшбасшысы болған Мысырдың танымдық еңбектері бірнеше жолмен келді.

Бірінші жол – төте жол. Отандық ғалымдарымыздың ішінде Ғ.Ахмедовтың ізденісіне қарағанда, Ғабдолғазиз Мұсағалиұлы есімді қазақ зиялысы Каир университетін тәмамдап, бірнеше қазақ медреселерінде, соның арасында «Маманья» медресесінде сабақ берген. Дәл осыған ұқсас деректі тарих ғылымдарының докторы Т.Омарбеков зерттеулерінен ұшырастырдық. Ғалым 1928 жылы қуғын-сүргінге ұшырап, тәркіленген азаматтардың қатарында Мәдине медресесінде, Арабиядағы «Ишфха» медресесінде, Каирдегі «Жамие Асхари» медресесінде оқыған Ахмет Әділбайұлы есімін атайды. Әрине, мұсылмандық Шығыс елдерінде оқығандар осы екі адаммен ғана шектелмесе керек. Төте жолдың құндылығына бір ғана мысал келтірейік. Талас мырзаның тапқан

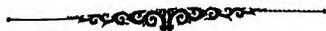
деректерінде зиялы А.Әділбайұлының ОГПУ-ге жазған өтінішінің мәтіні берілген. Ол: «Отаныма ибн-Халдун, ибн әл-Асир, Талфикул Акбар, ибн Халликан және басқалардың еңбегін әкеліп, ислам тарихын жаза бастадым. Осы тарихқа байланысты кейбір ескерткіштерді һәм Қазақстандағы ислам тарихына қатысты құжаттарды зерттей бастадым», – деп жазыпты. Сөз жоқ, алдыңғы қатарлы араб тарихшыларына сүйенген қазақ зиялысы санаткерлер еңбегін ескермеуі мүмкін емес. (Төте жолға белгілі дәрежеде қажылық сапарының тағылымы да кіреді).

Екінші жол – Түркия арқылы келген жол. XIX ғасырда халықтар арасында «Исламды туғызған – Арабия, таратқан – Түркия» деген сөз айтылғаны мәлім. Бұл енді Осман империясының басына қонған бақты меңзеу болғанымен, негізі «жаңа әлемдегі» Түркияның орнын бағалаудан туған сөз сияқты. Қазақ зиялыларымен аралас-құралас болған, кейін алла ғұмыр бұйырып естелік жазған башқұрт қайраткері Зәки Уәлиди Тоған былай жазады: «Ағам Стамбұлдан алдыртқан кітаптарды құныға оқушы едім. Осылайша, шамамен 16-18 жасымда ғылым мен діннің байланысы туралы Стамбұлда басылып шыққан Эрнест Ренен, американдық ғалым Д.В.Дрепер, неміс Шопенгауэр, мысырлық Мұхамед Абдо мен Фарид Ваджи еңбектерімен таныстым. Бұлардың біразы ислам қоғамтануына қатысты ізденген еді». Егер Зәки Уәлиди мен қазақтың бірқатар зиялылары ортақ ғылымдық және білімдік кеңістікте өмір сүргені рас болса, М.Абдо сынды реформаторлар еңбегі соңғылардың қолына тимеді деу қисынсыз (Мысалы, Ғ.Қараш оны оқыған).

Үшінші жол Қазан мен Бақшасарайдан тартылады. XIX–XX ғасырларда дүниежүзіндегі орны елеулі елдің бірі – Ресей империясы болса, осы мемлекеттің мұсылман ұлттарының ішіндегі білімдісі татар еді. Сұлтанмахмұт: «Анау қырда татар тұр, Басқалармен қатар тұр», – дейді. Татарлар мұсылман ағартушылығын өздерінше (Ресей жағдайына сәйкес) дамыта алды. Дамытушылық басында Ш.Маржани мен қырым татары И.Гаспринский тұрды. Осы орайда З.У.Тоған естелігінен мынандай жолдарды оқимыз: «Қазанның ірі ғалымы Маржаниды бізде Шихаб қазірет деуші еді. Оның ислам діні догматтарына қатысты еркін ойларын консерватор молдалар да қабылдайды. Бірақ Маржанидың тарихи еңбектері мұндай қолдауға ие болмайтын. Өйткені оларда қазақ пен башқұртты төмендететін пайымдар кездесетін». Бұл жерде Зәки Уәлиди ағартушы Маржанидың 1890 жылы Қазанда басылған «Әл-тариқат әл-масали уә әл-акидат әл-хасани» (Үлгілі тәсіл және оңтайлы көз жеткізу) атты трактаты мен 1885 һәм 1900 жылдары Қазанда 2 том болып жарияланған «Мустафад әл-ахбар фи ахуали Казан уә Булғар» (Қазан және Булғар тарихы бойынша дерек көздері) атты зерттеуін тілге тиек етіп отыр (Бір айта кетерлік факт, ғұлама А.Машанидің жазуынша, бала Абай Семейдегі шәкірт күнінде Ш.Маржани шәкірттерінен сабақ

Дихан ҚАМЗАБЕКҰЛЫ

алған). Алдыңғы айтылған трактат XX ғасыр басында Ресейде басқа да мұсылман ұлттарының оқығандары секілді қазақ зиялылары да қолдан қолға өткізіп, көшіріп таратқан еңбек болған. Ал, И.Гаспринскийге келсек, оның мұсылман ағартушылығына қосқан үлесі өлшеусіз. Қайраткердің «Орыс мұсылмандығы» («Русское мусульманство», 1881) және «Орыс-Шығыс келісімі» («Русско-Восточное соглашение», 1896) атты зерттеулері мен сансыз кітап, оқулық, мақалалары Ресейде реформаторлық ағым – жәдитшілдікті негіздеді.

ЫСМАЙЫЛ ГАСПЫРАЛЫ – ТҮРКІ ДҮНИЕСІ ШАМШЫРАҒЫ

Ысмайыл Гаспыралы немесе Исмаил Гаспринский – XIX–XX ғасырлардың тоғысындағы бүтін дүркі дүниесіне, жалпы адамзатқа ортақ аса ірі қайраткер, қаламгер, жазушы, ойшыл, ағартушы. Оның жаңашылдығы, түркі-мұсылмандар арасындағы ағартушылық-реформалық бастамалары сол кездегі ортақ отанымыз бен шетелдердің бірнеше буынын тәрбиеледі. Бүгінде Ы.Гаспыралы есімі – ұлттық парасаттың, азаматтық батырлықтың, халыққа адалдықтың, ар мен намыстың рәмізі сынды.

Ысмайыл өз кезеңіндегі барлық адамдар секілді, патшалық-әміршілік қыспақтың, діни-азаматтық шектеушіліктің, құқықсыздықтан туған торығушылық пен үмітсіздіктің бар құқайын көрді. Оны бала күнінен отбасына, ортасына, ауыл-аймағына, өлкесіне, өңіріне, мемлекетіне, діндестеріне, тілдестеріне, тұтас әлемге жанашырлығы өсіріп-жетілдірді. Жаратылысынан сұңғыла азамат қай жерде туса да, осындай алдына үлкен мақсаттарды қойған тұлға болып қалыптасар еді. Бірақ өмірде мұндай арманшыл жандар аз ба? Мәселе – арманды өз қолыңмен орындауда және халық сенімінің үдесінен шығуда. Оған білім керек, білік керек. Жігер мен парасат керек. Ы.Гаспыралы, тарих талқысы көрсеткендей, дәл сондай қасиетке ие тұлға болып шықты.

Әрине, бәрі отбасынан басталады. Қайраткердің атасы Әли Қырымдағы Ялта маңында аз-кем жері бар патша өкіметінің ең төменгі шенді («коллежский регистратор») шенеуніктерінің бірі болыпты. Әкесі Мұстафа әскери қызметкер екен. Осы тұста оның біздің Шоқанмен ұқсастығы шығады. Мұстафа Гаспыралы (ол Қырымның оң жағалауындағы Гаспыра ауылында туғандықтан, осындай фамилия алған) Кавказдағы патшаның сенімді өкілі генерал М.С.Воронцов жанында алғаш татар тілінің аудармашысы, соңынан шығыс тілдерінің аудармашысы болады. Демалысқа поручик шенінде шығып, артынан ізденіп дворян дәрежесін алады /1/.

Ы.Гаспыралының Алаш библиографы («Түрік баласы»): «Исмағұл мырза Мұстафаұғлының ата-анасы бұрынғы Қырым хандары нәсілінен келген ханзада балалары болған» деп жазады /2/.

1851 жылы 8 наурызда Бақшасарайдың Авджы (Аңшы) ауылындағы (кей деректерде Ұлы-Сала ауылы; «сала» – елді-мекен, ауыл деген сөз) әскери қызметкердің шаңырағында дүниеге келген Ысмайыл мектепке бармай жатып дворян әулетінің баласы атанады. Болашақ қайраткердің тәрбиесімен анасы Фатима-Сұлтан Темір-Ғазықызы айналысады. Та-лапты бала алғаш мұсылман мектебінде, содан кейін екі жыл Симферопольдегі қазыналық ер балалар гимназиясында оқиды. Мұнан соң әкесі

Ысмайылды Воронеж әскери училищесіне білім алуға жібереді. Мұнда ол ұзақ оқымай, әрі қарай Екінші (милютиндік) Мәскеу әскери гимназиясына оқуға түседі /3/. Осы орталық сапары мен оқу Ысмайылдың болашағын айқындап береді.

Келешек түркі тұлғасы әкеден ерте қалып жетілген, ММУ сынды іргелі оқу орнын бітіріп, орыс саяси журналистикасының негізін қалаған, «Московские ведомости» газеті мен «Русский вестник» журналының редакторы болған қаламгер М.Н.Катковтың үйінде жатып, тәрбиеленді. Ресей өкіметін қалам қуатымен орнына қоя алған осы тұлғаның үйінде жүріп жазушы И.С.Тургеневпен танысады. Осы үйде ағартушылық пен қаламгерліктің әліппесін үйренеді. Сірә, дәл осы шаңырақта Ысмайылдың түрік бірлігі мұратына деген құштарлығы да оянса керек. Өйткені, М.Н.Катковтың славяншылдық ұстанымы жылдан-жылға артып, көп пікірлестерімен арасының ашылып кеткені тарихтан мәлім.

Алаштың «Түрік баласы» бұл орайда бүй дейді: «Катков «М. Ведомости» атты газетаның аса ұлтшыл жазушыларынан болып, ылғи түріктерге тиіп, түрікті қорлап жазады екен. «Атаңа кім тисе, дұшпаның сол» дегендей, һәркім өз ұлтын сүйе, өз ұлтына қызмет ету керек екенін Исмағұл мырза сол Катковтың үйінде жүргенде ұққан...» /2/.

Бұл жағдай да Ы.Гаспыралының өмірін күрт өзгертеді. Ол әскери оқуын тастап, жастық албырттығымен үлкен міндеттерді жоспарлайды. Осы кезде Крит аралында гректердің Осман империясына қарсы көтерілісі бүрк ете қалады. Ысмайыл әскери училищеде бірге оқыған досы, латыш татары Мұстафа Дәуітоғлымен (Давидович) Одесса арқылы Стамбұлға аттанбақ болады. Бірақ бұлардың бауырластық көмегі жүзеге аспай, шекарадан еліне қайтады...

Сөйтіп 18 жастағы Ысмайыл Бақшасарайдағы жаңа өмірі басталады. Алғаш ол Қырым хандарының кезінен бар тарихи Зинджырлы медресесінде, сонан кейін Ялтадағы Дүрек ауылы медресесінде орыс тілінен сабақ береді. Сол уақыттың дәстүрінде талапкер «мұғалім құқын» (денгейін) жауапты адамдар мен шенеуніктердің, ынталы халық өкілдерінің алдында ашық қорғауы керек екен. 1870 жылы 1 мамырда Симферополь қазыналық ер балалар гимназиясында Ысмайыл «қалалық бастауыш оқу орындарындағы орыс тілі пәнінің мұғалімі» дәрежесін абыроймен қорғап шығады (салыстырыңыз: бұл кейінгі большевиктер көсемі В.И.Лениннің туған жылы және Алаш көсемі Ә.Н.Бөкейханның 4 жастағы бала кезі).

Болашақ ағартушы әлгі сынақтан кейін бір ғана жыл мұғалім болады. Уақыт ағымы мен талғамы солай ма, жас талап шетел тәжірибесін көруге асығып, Францияға аттанады. Бұл уақытта Парижде үлкен реформаларға дайындалып жатқан және бір-бірімен аса мүдделес емес Мысыр, Түркия зиялылары да топтасқан еді. Мұнда ол «Ашет» агенттігіне

Алаш арқауы

шығыс тілдерінің аудармашысы болып орналасады. Парижге топтасқан зиялылармен, университеттердегі шығыстанушылармен сұхбат құрып, кеңесіп, білігін көтереді. Осында орнығып қалаған И.С.Тургеневтің көмекшісі (кей деректерде хатшысы) болады. Бұл жазушының маңайына да зерделі орыс зиялылары жиналса, Ысмайыл олардан да аз өнге алмады.

Ы.Гаспыралы үш жылдық «Париж өмір мектебін» бітіріп, 1874 жылы Алжир, Тунис, Египет, Греция елдерін аралап танысып өтіп, Стамбұлға барады. Мұнда немере ағасы Сүлейменнің үйінде аялдап, түрік танзимат (өзгеріс) қозғалысының жуан ортасында жүрген қайраткерлермен танысады, білім мен мәдениет саласындағы Осман империясының Еуропа бағытындағы ізденістерін зерделейді, баспа және баспасөз тәжірибесін байыптайды. Түрік басылымдарына Ресей мен Еуропа туралы ақпараттық мағлұматтар беріп, аудармалар жасайды.

XIX ғасырда Осман империясында әскери оқу орындары өркендей бастағаны белгілі. Бұл туралы даңқты Абай ақын да жазады. И.Гаспыралы Стамбұл сапарында осындағы әскери училищеге («Харбия») түсуді мақсат етеді. Бірақ бұған Осман империясындағы Ресей елшісі граф Н.П.Игнатьев қолдау көрсетпейді. Жалпы бұл орыс қайраткерінің Орталық Азия, Қытай, Түркия бағытындағы қызметтерінде түркі халықтарын іштей зерттеп, қарсы қозғалыстарын басып-шаншудың қилы амалдары болғаны мәлім...

1876 жылы Ысмайыл еліне – Қырымға қайтып, мұғалімдік қызметін жалғастырады. Шетелдерде азаттық пен жаңғырудың лебін сезініп келген қайраткер жергілікті басқару жүйесіне өз үлесін қосуды қалайды. 1878 жылы наурызда сайлауға түсіп, Бақшасарай қалалық думасының депутаты мандатын жеңіп алады. Сол жылы қараша айында – қала басшысының орынбасары, 1879 жылы 5 наурызда қала басшысы болып тағайындалады. Сірә, жас қайраткердің талабы мен талғамы сол кезде Таврия губернаторы А.А.Кавелиннің көңілінен шыкса керек. Бір кезде Қырым хандарының ордасы болған Бақшасарай XIX ғасырда уездік қала деңгейіне түсіп қалған еді. Мұның түрлі себебі бар: 1853–1856 жылғы Қырым соғысынан кейін қырым татарларының бір бөлігі Түркияға амалсыз қоныс аударды (эмиграция). Кейбір деректерде қаланы И.Гаспыралы басқарған кезде 10 мыңдай тұрғын болған. 30-дан аса мешіт, 3 медресе, 1 орыс-татар мектебі жұмыс істеген. Ысмайыл қала бюджетін 3 есе көтеріп, жолдарды жөндеу, көшелерді абаттандыру, халықтық аурухана соғу сияқты әлеуметтік мәселелерді шешкен. Бұл қызметті ол тура бес жыл, 1884 жылы 5 наурызға дейін атқарады /4/.

И.Гаспыралының осы жылдардағы айрықша еңбегі – «Терджиман-Переводчик» газетін шығаруы еді. Бұл туралы өзі: «Өзгелерге үндеу айтып, өзім де қол қусырып қана отырмадым. 1883 жылдан бастап

«Терджиман – Переводчик» атты татар-орыс тілдерінде апталық газет шығардым (10 сәуірде. – Д.Қ.). Бастапқыда ол Ресей мұсылмандарына, солардың таным-түсінігі мен ұғымына арналса да, кейін басылымның империя шекарасынан тысқары мұсылман жерлеріне таралуын ескеріп, бұлардың экономикалық, саяси жағдайын, отанымызбен қарым-қатынас ерекшелігін зерттеуіме түрткі болды» деп жазды.

Арада ғасырдан астам уақыт өткенде, «Тәржіманға» әркім өз таным деңгейінде баға беріп жатыр. Біреу «түркі бірлігінің туы», енді біреу «мәдениет жаршысы», үшінші біреу «ағартушылықтың үні» дейді... Осы лайықты сипаттамалардың бірін де жоққа шығармай, бұл газет – атып көрсетіп тұрғандай, әлем жаңалығын, өркениеттің жетістігін түркі жұртына жеткізуші, аударушы, түсіндіруші қызметін атқарды деуге де негіз бар.

Тіпті И.Гаспыралының жар сүйіп, отбасын құруы да «Тәржіманды» шығару идеясымен байланысып кетеді. Қайраткердің алғашқы бірінші жұбайының есімі – Самур (бұлғынның бір аты). Ол Ялтада қонақүй мен бау-бақша ұстаған Молда Асан дейтін ауқатты адамның қызы екен. Жас жігіт қыздың әкесіне барып үйленетін ойын айтқанда, білімге жанкүйер Ялта зиялысы бұл ұсынысқа қарсы болмайды. Тіпті кейін күйеу баласының газет шығару бастамасын қолдап, бастапқы қаржыны да өзі береді («3 мың рубль және бау-бақшасы мен үйін сатқан қаражатты осы іске жұмсады» деген дерек бар). Бұл қомақты сомаға И.Гаспыралы баспахана жабдықтарын сатып алып, алғашқы «Орыс мұсылмандығы» кітапшасын шығарады. Енді ол «Пайдалы эглендже» («эглэндже» – сауық, ермек), «Мектеп», «Заң» атты түркі халқына ортақ танымдық газеттер шығармақ болады. Билік орындары бұл бастаманы қолдамайды. Сондай-ақ бұған әлгі қаржы да аздық етеді. Өйткені баспахананы жүргізудің сансыз машақаты алдан шығады. Оны техникалық тұрғыдан құру, маман іздеу – бәрі де ақшаға барып тіреледі. Сол уақытта ағартушы амалсыз Молда Асанға қонақүйді сату мәселесін айтады. Ол кісі істің баяндылығынан күдер үзеді. Қаржы тоқталады. «Тәржіманға» даярлық шарасы қиын күндерді бастан өткереді. Бұл жағдай Самур Асанқызы көңіліне де қаяу салса керек, ерлі-зайыптының дәм-тұзы жараспай кетеді...

Ысмайылдың екінші үйленген жары – Бибі-Зухра Ақшора. Ол өзі Сімбір губерниясында шұға фабрикасын ұстаған дворян Асфандияр Акчуриннің қызы екен. Анасы ерте қайтқан соң, әкесі оның беймаза халін көп ойлап, Ялтадағы дәрігерлерге қарататын көрінеді. Мұнда ол немере ағасы Ибрагиммен бірге келіп жүріпті. Ибрагим болса бір кездері әскери училищеде Ысмайылмен қатар оқыпты. Әрине, Қырым жерінде бұрынғы достар кездеседі, сұхбаттасады. Осылай жүріп білімді, талапты, көркем Бибі-Зухра Ы.Гаспринскийдің көзіне түскен.

Алаш арқауы

Екі жас сөз байласқан. 1882 жылы Ысмайыл татар ғұрпымен қыздың әкесінің алдынан өтпек болып, Мәскеу мен Қазанның ортасындағы Төменгі Жаңақаланың (Нижегород) Мәкәржі (Макарьев) жәрменкесіне Бибі-Зухраның әкесін іздеп келеді. Бай Асфандияр салған жерден Ысмайылдың ұсынысын қабылдамайды. Сірә, бұған оның Молда Асанды танитындығы әсер етсе керек.

Уақыт тар, жоспар көп. Ы.Гаспрыралы тағдырдың бұлталағына көнбей, батырлықпен қалыңдығы тұратын Сімбірдің Коромыслов селосына келіп, Бибі-Зухрамен ғұрыпқа негізделген некеге тұрады. Ақылға салып, мұнысын Уфа мүфтиі Сәлімгерей Тевкелевке бекіттіріп алады. Асфандияр Акчурин қанша ашуланса да, перзентінің қалауына қарсы тұра алмайды...

Бибі-Зухра Асфандиярқызының бай жасауы да «Тәржіманға» жұмсаллады. Қазақ айтатын «алтын да – тас, тас та – тас, екі жақсы қосылса, бірін-бірі тастамастың» кері келеді: алтын әшекейлер, күміс ыдыс-аяқтар Ресей түркі дүниесінің баспасөз қарлығашы – «Тәржіманның» садағасы болады. Бірнеше тілде еркін сөйлеп, жазатын Бибі-Зухра газет шығаруда Ысмайылдың көмекшісіне айналады. Тіпті ол Еділ бойы татарларының рухани сұранымын қанағаттандыратын материалдар әзірлейді.

Ысмайыл мен Бибі-Зухра газеттің бастапқы бес жылында бел шешпей, күн-түн демей жұмыс істейді. Қайраткер түрлі шенеуніктердің, кадымшылардың айла-шарғысынан жадап-жүдегенде, иманды, парасатты әйелі: «Бұл – Алла бұйыртқан адал іс. Қайтарымы болады. Береке-баянын көреміз» деп рухтандырып отырады екен. Зухра сондай-ақ бала-шағаны зиялы рухта тәрбиелеуді өз мойнына алады. Сөйтіп, аз жылда Бақшасарай мен мұсылман жұртының беделді әйелдері қатарын кіреді.

Бұл атақ-абырой алыстағы әкесіне де жетіп, төңтеріс Асфандияр Акшора райынан қайтады... /5/.

XIX ғасырдың 80–90 жылдар мен жаңа ғасыр басында Ысмайыл Гаспыралы «Тәржіман» мұратын салаландырады: 1886 жылы бас газетінің жарнамалық қосымшасын оқырманға ұсынады; 1887 жылы «Тәрбие», 1891 жылы «Қатын» журналын түрлі келергілерге байланысты шығара алмаса, сол бастаманы ақыры жүзеге асырып, 1906 жылы «Алем-и нисван» (әйелдер әлемі) журналын жариялайды. Соңғы басылымға қызы Шефика редакторлық етеді (Бұдан басқа Ы.Гаспыралының Рефат, Айдар, Мансұр атты ұлдары және Хадиша, Нияр атты қыздары болыпты) 1906 жылы «Ха-ха-ха» атты әзіл-ысқақ журналын, мұнан кейін екі қоғамдық-саяси басылым – Ресей мемлекеттік Думасы Мұсылман фракциясының «Миллет» газетін (1912 жылы осындай атпен Уфадан Мемлекеттік Думаға сайланған қазақ Сәлімгерей Жантөрин де газет шығарды деген

дерек бар), Мысыр мұсылмандарына арналған араб тілінде «Әл-Нахда» (қайта өрлеу) газетін шығарады. 1910 жылы «Алем-и субьян» (балалар әлемі) журналын шығарады. Қайраткердің әулеттік баспа ісіне баласы Рефат ерекше жәрдемдеседі /6/.

Айтқандайын, Ресей мұсылмандарына арнап «Құран» басылымын (кітаптарын) шығаруды да Ы.Гаспыралы баспаханасы бастайды. Ағартушы әрқашан дінді – таным мен дәстүр, ізгілік пен жауапкершілік қайнары ретінде алға ұстап отырады.

Жылдан-жылға «Тәржіманның» беделі артады. Бұл газет бастапқы жылы 320 данамен шыкса, кейін ол дүние мұсылмандарына 20 мың таралыммен жетті. Оның материалын Шығыс мұсылмандарының «Икдам», «Себах», «Гайрет», «Ватан», «Диккат», «Хидмет», «Агонк», «Заман», «Каир», «Нил», «Ахтер», «Наасури» газеттері тұрақты түрде көшіріп басты. Басылымның таралу аясы кеңейіп, шығыс мұсылмандарынан басқа Еуропа, АҚШ, Қытайға дейінгі оқырманды қамтыды.

Түркі мұсылмандарына Ы.Гаспыралымен бірге оның газет шығару мен баспасын жүргізу ісіне көмектескен Осман Ақшоқырақлы, Мемет Нүзет, Жакып Шәкір-әли, Үсейін Шәмил Токтарғазы, Әбіләкім Іліми, Асан Сабыри Айваз, Ысмайыл Ләтиф-заде, Сейіт-Абдулла Өзенбашлы т.б. қаламгерлердің есімі, жазғандары таныс бола бастайды.

1893 жылы Бакшасарайда «Тәржіманның» 10 жылдық тойы өтеді. Оған Ресейдің ірі қалаларынан, шетелдерден (Түркия, Иран, Үндістан, Бұхара, Хиуа т.б.) қонақтар келеді. Бәрі де Ысмайылға өз елдерінің құттықтау-марапатын тапсырады. Осы ретте Зухра атына да «милләт анасы» деген жылы, ізгі сөздер айтылады.

Жалпы, Ресейдің тұңғыш түркі-мұсылман газеті «Тәржіман» 35 жыл бойы тұрақты шығып тұрған. Патша заманында, сан түрлі қиыншылықтар кезеңінде мерзімді басылымның осыншама өмір сүруі – аңыз десек те жарасар еді. Бірақ бұл – табандылық пен ақылдың жасампаз көрінісі еді. Ол да «Қазақ» газеті секілді, 1918 жылы (23 ақпанда), Ы.Гаспыралы қайтқан соң 4 жылдан кейін, большевиктердің күшімен жабылған. Төңкеріс дүмпуі, ызбары патшаның тәртібінен де қатаң болып шыққан...

«Тәржіман» өз тұсында көп мәселе көтерді. Алайда соның ішінде ең сүбелісі – түркі мұсылмандарының ағаруы мен дамуына тікелей байланысты іс-әрекеттер тетігін көрсетуі еді. Олар: 1) мұсылман халқының білімін реформалау – жәдитшілдік құбылысы, үдерісі; 2) рухани күшті (білім, баспасөз, әдебиет, дін т.б.) елді ағартуға жұмылдыру; 3) саяси сергектікті насихаттау.

Ысмайыл Гаспыралының түркі-мұсылмандарына арнап айтқан «Тілде, пікірде, істе – бірлік!» ұраны – реформаторлық ісінің нақтылығын, бейбітшілік пен өркендеуді өзек еткенін айғақтайды.

Балаға әліппені дыбыстап үйрету (оқу) әдісінен бастап (мұсылман елдерінде араб тілін буындап оқыту қалыптасқан) әлемдік дүниелік білімді (жаратылыстану, техника т.б.) тездетіп менгертуге дейінгі аралықты қамтитын төте жол немесе өзгеріс жолы – И.Гаспыралының жәдитшілдігіне негіз болды. Ағартушының 1884 жылғы «Ходжа-и субьян» (балалар мұғалімі) атты оқулығы қазан татары, башқұрт, қазақ, өзбек, әзірбайжан, қырғыз, түркімен, кавказ түріктері (ноғай, құмық, карашай т.б.), османлы түркі, үнді, тәжік, солтүстік парсы, шығыс қытай мұсылмандары арасына кең тарап, білімнің жаңа дәуірін бастады.

Гаспыралының жәдитшіл білім жүйесі: мектеп (бастауыш) – мектеп-рушдие (орта мектеп) – медресе (жоғары мектеп) бірлігінен тұрды. Сабақ құрылымына дүниелік білімдер батыл енгізіліп, баланы жазалайтын байырғы әдістердің баршасы адамшылық, жауапкершілік әдістеріне алмастырылды. Тарих факт ретінде айтуға болады, Ы.Гаспыралының осы бағыттағы тұңғыш мектебі 1884 жылы ашылды. 1895 жылы бір Бақшасарайда 7 жәдит мектебі болды. Жаңа, жүйелі идея тез қолдау тауып, Еділ бойы мен Түркістанның сан жүздеген мектептері кешікпей осы бағытқа түсті.

Ағартушы осы мектептер үшін «Ходжа-и субьян» бағытын жалғастырып, 1886 жылы «Кираат-и түрки» («Түрік тілінде оқу»), 1892 жылы «Атласлы джаграфия» («Атласты география»), 1897 жылы «Мухтасар хисаб ва мисал» («Қысқаша арифметика»), 1902 жылы «Сарф-и түрки» («Түрік тілінің морфологиясы») оқулықтарын жазды.

Ы.Гаспыралы тек ағартушы-журналист, жәдитшіл-баспагер ретінде ғана емес, халықаралық деңгейдегі саясаткер, Ресейдегі беделді білім иесі, қайраткер ретінде де көрінді. Ол 1887 жылы Таврия ғылыми-архив комиссиясының мүшесі болып сайланды. XX ғасыр басында Бүкілресейлік баспа қызметкерлері кәсіподағының, Кітапханашылар қауымының, Жарлы мұсылмандарға көмек қоғамының жұмысына белсене араласты.

1905 жылы Ы.Гаспыралы пікірлестерімен бірге жалпы ресейлік мұсылмандар одағы – «Иттифак аль-муслимин» (мұсылмандар ынтымағы) саяси-либералдық ұйымын құрады. Өзі оның орталық комитетіне еніп, Қырым бөлімшесін басқарады. Осы жылдың аяғынан бұл ұйым «17 қазан одағымен» (патшаның халыққа түрлі жеңілдік берген манифесті құрметіне құрылған, ауызекі тілде «октябристер» деп аталатын партия) ынтымақтасады [7].

Ы.Гаспыралы ғасыр басында өткен мұсылмандар съезінің бәріне де қатысып, төралқа мүшелігіне енеді. 1905 жылғы I съезде төраға болады (денсаулығына байланысты 1914 жылы Петерборда өткен съезге қатыса алмайды). 1911 жылы Түркияның «Иттихад ве таракки» (келісім және даму) париясының орталық комитетіне мүше болып сайланады.

1907 жылы Каирде ислам әлемінің жаңғыруына мүдделі Әлемдік мұсылман конгресін шақыруды ұсынады. Ысмайыл осы мақсатта Мысырға бірнеше мәрте, ал Үндістанға жәдит мектебін енгізуге байланысты 1911 жылы арнайы барады.

Қайраткер Латвия татарлары өмірі мен тәжірибесін де зерттеп, олардың тұрмысын өзге мұсылмандарға үлгі еткен.

Екі мәрте Түркістан өлкесіне келіп, Ташкент, Самарқан, Бұхара, Хиуа (соңғы екеуі Ресейге толық бағынбаған кез) жағдайымен танысады. Бұхара, Хиуа әмірлерімен (хан) жақсы байланыс орнатып, ол аймақтарда да білім реформасын жүргізуге кеңес береді. Олар да Қырымда демалғанда, И.Гаспыралымен жолығып, түркі дүниесіне ортақ іске қаржылай көмек көрсетеді /8/.

XIX ғасырдың соңында «Орыс мұсылмандығы», «Орыс-шығыс келісімі» /9/ еңбектерімен (орысша жазылған) Ресей зиялыларын таңғалдырған, ұлтаралық, дінаралық, халықаралық, мемлекетаралық қатынаста білім мен мәдениеттің, сабырлық пен жауапкершіліктің, достық пен ынтымақтастықтың қажеттігін жіті түсіндірген Ы.Гаспыралы публицистика мен оқу құралдарынан бөлек «Француз хаттары» («Фрэнгистан мәктүпләре», 1887), «Рахат елі мұсылмандары» («Дарур-рәхәт мәселманнары», 1887–1889/1906), «Судан хаттары» («Судан мәктүпләре»), «Қатындар өлкесі» («Хатыннар өлкәсе», 1890–1891), «Молла Габбас Франсауимен кездейсоқ кездесу: Күлбабаға зиярат» («Мулла Габбас Франсәвигә тәсад үф: Гөл Баба зыярәте», 1908), «Арыстан қыз» («Арслан қыз», 1893–1894), «Күн туды» («Көн тугды», 1905–1906), «Ахмет-бей Ташкенлі мен Бедрос Каракашян» («Әхмәт бәй Ташкенлы һәм Бедрос аға Каракашйан», 1895), «Иван мен Сүлеймен» («Иван вә Сөләйман», 1897), «Исламдағы пәле» («Бәләйи ислам», 1905) атты көркем шығармалар жазды /10/. Тіпті баспагер ретінде «Тәржіманның» баспаханасын даярлап жүргенде құрастырып-шығарған алғашқы әдеби-публицистикалық жинақтарының аты мен заты біраз нәрсені ұқтырғандай: «Тунгуч» (тұңғыш, 1880), «Шафак» (шапақ, 1881), «Миръат джадид» (жана айна, 1882), «Салнама-и түрки» (түрік күнтізбесі, 1882). Бұлардың бәрінен қайраткердің ағартушылық мұраты айқын аңғарылады.

Ысмайыл Гаспыралы өз заманында Бұхара әмірінің «Таң жұлдызы» алтын орденімен, Түрік сұлтанының «Меджидие» орденімен, Иран шахының «Арыстан және күн» орденінің екі дәрежесімен, Петербор Орыс Техника қоғамының қола медалімен марапатталған.

1910 жылы Француздың «Revue du monde musulman» журналы Ы.Гаспыралыны әлеуметтік-саяси, мәдени-ағарту қызметі үшін Нобель сыйлығына ұсынады.

Тағдырдың жазуымен Бибі-Зухра Ақшора 1903 жылы 41 жасында,

Алаш арқауы

Ысмайыл Гаспыралы 1914 жылы 63 жасында аурудан қайтады (әйелінікі – сүзек, ерінікі – құрт ауруы).

Әлбетте, бұлар пенделікпен өздерін ғана ойлап өмір сүрсе, әлемдегі түркі бақыты үшін аянбай күреспесе, жиған білімі мен тәжірибесін өкімет шенеуніктігі қызметіне ғана жұмсаса, ерте дерт меңдес те ме еді?.. Бірақ даңқты ағартушы жалпыадамзаттық жаңару мен мәдениет алдындағы борышты өз өмірінен де артық көрді.

Қайраткер қайтыс болғанда, бүтін мұсылман жұрты, түркі дүниесі қабырғасы сөгіліп, хандардың сүйегі жатқан Зынджырлы медресесі жанына арулап қойған.

Әр ұрпақ ағартушы, қайраткер Ы.Гаспыралыға өз білік-білім деңгейінде баға береді. Мысалы, Алаш кезені, дәлірек айтсақ, оның көсемі Әлихан Бөкейхан бұл қайраткерді – «тарақи жолындағы мұсылман басшысы Ысмағұл мырза Гаспрински» деп /11/ таниды («тарақи» немесе «таракки» – «прогресс» деген еуропа сөзінің мұсылмандық баламасы).

Қазақта тұңғыш журнал («Айқап») ашқан Мұхаметжан Сералин ағартушы қазасына байланысты мақаласында: «Күні кеше жұрт қамы үшін қайғырып жүрген бір Асан қайғымыз арамыздан жоғалды. ...Жеңіл тәртіппенен оқытудың пайдалы екендігін, өзіміздің ана тіліміз сүйкімсіз тіл емес, ең қадірлі тіл екенін білдік. Тілсіз жұрт жансыз жұрт секілді екенін аңғардық. Біз бұрын жансыз өлі кеуде едік, Гаспринский бізге жан бітірді, өлі денеге рух кіргізді» деп жазды /12/.

Қазақтың көрнекті саясат және қалам қайраткері М.Дулатұлы: «Русия мұсылмандарының ұстазы, мұсылмандардың жақсылығына сүйініп, жамандығына күйініп отыратын Исмағилбек Гаспрински» десе /13/, елдегі атақты әулеттің өкілі Садуақас Шорманов: «Ысмағилбек Гаспринский жәнаптары «Тәржіман» газеті жарыққа шыққанан бері қарай қазаққа «Қала бол, сол уақытта өнерге аяқ басарсың» деп неше түрлі сөзбен артықшылығын көрсете келеді. Құлаққа алған болды ма?.. Біздің кейбір ескі ойлы адамдарымыз төте оқудан қорқады, бұ қорку да ұнамсыз деп түсінеміз» деп бағалады /14/.

Мұстафа Шоқайдың «Бірлік туы» газетіндегі серігі, көрнекті қаламгер Хайретдин Болғанбай: «Исмағилбек сынды ерді жоқтап, мұнайып, қамығып қана қоймай, оның салған жолын, көздеген арманын, қылған қызметтерін ойлап, сол жолды өзіне жол танып, сол арманды өзіне Қағба біліп, солардан ғұмырда айырылмауға ант беру керек. Рахметті бабамыздың көздеген арманы ұлтын ілгері бастыру еді, түскен жолы ұлтын сүю еді. Біз, шәкірттеріне де, бұлар – парыз. Бұл істерін ұмытпау – біздің борышымыз» деп /15/ серт берді. Осы қазасына жыл толғанда жазылған мақала 1934 жылы түрік тіліне аударылып, Түркияда жарияланды. Бұл кезде Х.Болғанбай совет лагерінде айдауда жүрген болатын.

Алаштың саркыты, кеңес заманына жеткен көзі дерлік Мұхтар Әуезов те Абай туралы жазған еңбектерінде Ы.Гаспыралының тарихи рөлін еске алып отырады. Мысалы, әйгілі абайтанушы бір тұста: «XIX ғасырдың екінші жарымында Шығыс ілімінде майданға шыға бастаған жаңашыл, рационалшылдар дін реформашыларының ішіне араласады... Жәләлиддин Ауғани, Мұхамет Ғабуһи, Шиһабин Мәржани, Смағұл Гаспринский... Кезі келіп, өріс алса, әлеуметтік жұмысқа ру мен ауыл шегінен шығып, мемлекеттік масштабта араласса, Абайдың шыңдап тоғысатын кісілері осылар» деп орағыта шындықты айтса, енді бір жерде: «Тәржүмән» газеті Абай кезінде қазақ сахарасына да көп тараушы еді» деп, көмбенің бір шетін көрсетіп кетеді /16/.

Ысмайыл Гаспыралы мен Алаш тұсында бүгінгі өмірбаяндық немесе биографиялық жазбаны (мақаланы, зерттеуді) – «тәржіме хәл» дейтін. Х.Болғанбай жоғарыдағы мақаласында қазақ зиялыларына қаратып: «Исмағил бабаның атағын ұмыттырмас үшін зор игілікті істер істеу – бүкіл Русия мұсылмандарының жалпы міндеті, түрік балаларының бәріне ортақ борыш. ...Қолдан келуі қиын емес бір іс – марқұм Исмағилбектің тәржіме хәлін қазақша жазып, кітап ретінде тарату» деген еді (өкінішке қарай, арада 100 жыл өтсе де бұл аманат орындалмай тұр).

Қазақ тарихында Ы.Гаспыралы туралы алғашқы тәржіме хәлдің бірі – «Қазақ» газетінде Түрік баласы жариялаған «Исмағұл бек Гаспринский» атты мақала /2/. «Түрік баласын» алаштанушы-ғалымдарымыздың ішінде С.Аққұлыұлы – Ә.Бөкейханның, ал М.Әбсемет пен С.Иманбаева – М.Дулатұлының, Ғ.Әнес – А.Байтұрсынұлының псевдонимі санайды. Қазір ол Міржакып пен Әлиханнның көптомдықтарында қатар жүр. Дәл осы жерде мәселенің күрделілігін ескеріп (лақап ат анықталғанша), «Түрік баласының» жазғанын – жалпы «Алаш жазбасы» деп қабылдай тұрған орынды көрінеді.

Ендеше осы Алаш жазбасында Ысмайыл Гаспыралының тарихи қызметі туралы былай делінген:

«Мұсылмандарды қорқынышты пәлекеттен, дүние жүзінен жоғалудан құтқару үшін оларды оқыту, халық арасына Ауропа ғылымын, пікірін, назарын кіргізу тиіс екендігіне Исмағұл мырза иман келтірген. «Халықты қалайша тараки һәм мәдениет жолына салу керек?» деген сауалға Исмағұл мырзаның тапқан шарасы мынау үш нәрсе болған:

1. Балаларды бастауыш мектепте оқыту, мектептерді заманға муафик тәртіпке салу, сол тәртіпті Русияда жалпы мұсылман мектептеріне жүргізу.

2. Русиядағы түрік қауымдарының ортасында бәріне ортақ түсінікті әдеби тіл тудыру, Ауропа өнер-білімін медреселерде сол ортақ тілмен оқыту.

3. Пақырлық себебінен оқусыз, білімсіз, өнерсіз қалуы мүмкін болған нашарларға қарасып, оларды да оқудан, өнер-білімнен мақұрым етпес үшін «Жәмиғият-и хайриялар» – жәрдем жәмиғаттарын ашу».

Алаш жазбасында Ысмайыл Ғаспыралы алдына қойған мақсатын абыроймен аткарып, тұтас түркі халқының «зор тәрбиешісі, ұлы ұстазы, ардақты атасы» болғаны жазылған. Біздіңше, осыдан бір ғасыр бұрын берілген тарихи баға әлі құнын жойған жоқ.

Әдебиеттер:

1. Lazzarini E. J. Ismail Bey Gasprinskii (Gaspirali): the Discourse of Modernism and the Russians// *Tatars of the Crimea. Their Struggle.* – Durham-London, 1988; Ганкевич В. Ю. На службе правде и просвещению. Краткий биографический очерк Исмаила Гаспринского (1851–1914). – Симферополь, 2000.

2. Түрік баласы. Исмағұл бек Гаспрински // *Қазақ*, 1914, 30 қыркүйек; 8–16 қазан

3. Devlet N. Ismail Bey Gaspirali. – Ankara, 1988; Гаспринский Исмаил: историко-документальный сборник / Сост. С. Рахимов. – Казань: «Жыен», 2006

4. Fisher A. W. Ismail Gaspirali. Model Leader for Asia// *Tatars of the Crimea. Their Struggle.* – Durham-London, 1988; Ганкевич В. Ю., Шендрикова С. П. Исмаил Гаспринский и возникновение либерально-мусульманского политического движения. – Симферополь, 2008.

5. Байрамов Э.З. Великий просветитель российских мусульман Исмаил Гаспринский. – Москва: Экслибрис-пресс, 2001.

6. Ахунов А.М. Исмаил бей Гаспринский: Судьба «иногородца» в Российской империи // *Татарстан – Tatarstan*, № 4, 2003.

7. Хабутдинов А. Исмагил Гаспринский: открывая новые горизонты // *Ислам в СНГ*, 2011 г., 8 июнь.

8. Абдирашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи-отношения-влияние. – Ташкент: Akademnashr, 2011.

9. Гаспринский И. Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения. – Симферополь, 1881; Гаспринский И. Русско-восточное соглашение. Мысли, заметки и пожелания. – Бахчисарай, 1896.

10. Гаспринский И. Французские письма. – Симферополь, 2003; İsmail Gaspıralı. Seçilmiş Eserleri. Neşre hazırlayan: Yavuz Akpınar. İstanbul, Ötüken. I cild. Edebi Eserleri, 2003. II cild. Fikri Eserleri. 2004. III cild. – Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, 2008; Сибгатуллина А.Т. Гаспринский как писатель и литературный критик // материалы научно-практической конференции «Исмаил-бей Гаспринский и рождение единства российских мусульман». – Москва, 2011.

11. Бокейхан Ә (Қыр баласы). Мұсылман сізсіз // *Қазақ*, 1914 жыл, 9 шілде.

12. Сералин М. Жуырда орны толмастай өлім // *Айқап*, № 17, 1914.

13. Дулатұлы М. Өнер мектебі // *Қазақ*, 1915 жыл, 15 шілде.

14. Шорманов С. Баянауыл жайынан // *Айқап*, № 5, 1912.

15. Болғанбай Х. Исмағилбек Гаспринскийдің жылы // *Қазақ*, 1915 жыл, 13 қыркүйек.

16. Әуезов М. Абай Құнанбаев: монографиялық зерттеулер мен мақалалар. Алматы: Санат, 1995.

ТҮРІК ТІЛІНІҢ ҚАРАШАҢЫРАҒЫ

XX ғасырдың 10-жылдарындағы Ресей мұсылмандарының мәдени-рухани өміріне әсер берген оқиға – 1914 жылы желтоқсанда өткен мұсылман съезі дер едік. Осы съезден соң қазақ жәдитшілдігі алаштық қозғалысқа бет түзеді деуге негіз бар. Бұл жиынның ресми бағыты – майданға шыққан (I дүниежүзілік соғыс) әскери әлеуетті қолдау болғанымен, мазмұны мұсылман бірлігін одан әрі арттырып, халықты жаңа жағдайға байланысты іс-әрекетке жұмылдыру еді. Әсіресе осы жолы түрік мұсылмандарының бір тілге көшуі нақтылай айтылды. Бұл мәртебеге үміткер ретінде көпшілік дауыспен татар-түрік тілі ұсынылды. Съезд алдындағы бір мақаласында А.Байтұрсынұлы: «Оқуға керек құрал жоқ, оқыта білетін мұғалімдер аз. Сонда да қазақша хат білушілердің проценті мұжықтардан жоғары», – деп /1/ жазып, мұсылман оқуының жаңғыруына үміт артып еді. Енді татар зиялыларының амалсыздықтан ұстанған позициясы қазақ оқығандарының басым бөлігін тіксіндірді. Бұл И.Гаспринскийдің «тілде бірлік» концепциясын жалаң түсіну секілді болып көрінді. Сондықтан Ә.Бөкейхан: «Түрік затты халықта біздің қазақтай бір жерде тізе қосып қалың отырған іргелі ел жоқ. Біздің тілді біздің қазақ жерін араламаған мұсылман бауырларымыз қайдан білсін... **Анық түрік затты халық тілі біздің қазақта. ...Абай, Шәкәрім, Міржақып, Мағжандай ақыны бар, бір жерде тізе қосып отырған 5 миллион қазақтың тілі қалай жоқ болады? ...Біздің қазақ осы тілін тастап, татарға мінгескені адасқандық болар, біз қазақ татар тіліне шорқақпыз, татар тілі деген тағы біреу емес**», – деп жазды бұл съезден соң /2/.

Съезге делегат ретінде барған Ә.Бөкейхан осы үлкен жиыннан кейін жалпы саны он «Мұсылман съезі» атты мақалалар сериясын жариялайды. Осы еңбегінің әр жерінде «сез жабық, ұрланған себепті газета жүзіне басуға қалам мүжіліп тұр», «закон жобасын мұнда жазуға уақытша қалам мүжіліп тұр» деп жазуына қарағанда (бұл «цензор бар» деген сөз ғой), аталған мұсылман съезі көкейкесті көп мәселені қараған болуы керек. Бұл жиында талқыланған тіл мәселесінде Ә.Бөкейхан мен Ж.Сейдалин пікірі бір жерден шықса, Б.Қаратаев, Әлиханнның жазуынша, «қазақта тіл жоқ» дегенді айтқанға ұқсайды. Алайда, «Айқап» журналы жариялаған Б.Қаратаевтың баяндамасынан /3/ қайраткердің тіл туралы ойын ұшырастыра алмадық (қысқартылып басылуы мүмкін). Мұның есесіне Бакытжан Ресейде мұсылманға қойылып отырған хұқық шектеушілікке ашық қарсылығын былайша жеткізеді: «Татарлар да қазақ ішіне бұрыннан да көбірек кірді, тіпті алыс кететіндері де бар. Өз жерлерінде дін ғылымын оқуға болмайтын болған соң, қазақ жігіттері қазірде Бұхара,

Алаш арқауы

Хиуа, Орынбор, Бейрут, Мәдине, Стамбұл, Қазан, Мысыр сықылды зор шәһәрлерге таралып кетіп оқи бастады. Оқып, оқу бітіріп қайтқан соң, жасырын мектеп-медресесінің санын көбейте бастады. ...Мен қазір елу екі жасқа келдім, сол ғұмырымның ішінде Русияның жиырма миллион мұсылманға сезіктену басталды. Қазірде мұндай хәлден құтылу керек».

1914 жылғы мұсылман съезінде С.Максудиді әзірлеп әкелген ұсыныстың көбі жиын қарарына кіреді. Мұнда оқу-білім, іс-қағаздарының мұсылманша жүргізілуі қажеттігі, Ресейлік мұсылман рухани істері басшысы министрлер кеңесіне кіру керектігі, т.б. маңызды мәселелер айтылған.

Бұл съезден кейін қазақ жәдитшілдерінің Алаш идеясын негіздеп, жүйелей бастауына, біздіңше, Ә.Бөкейхан бастаған зиялылардың өз концепциясын дәлелдеуге ұмтылуы себеп болды. Олар тең хұқықты, құрдастықты бірінші кезекке қойды. Сөйтіп ақылға сай бірлесу, дін жолын ұстау, оқу-ағарту саласын жүйелеу жағында болды. Съезд жұмысына талдау жасаған Әлихан мақалаларындағы мына ойларға назар аударалық: 1. «Бізге хұкімет қырын қараса, бұған жаланы аударғаннан қазаққа не пайда. Жылап кісі сүйкімді болмақ емес» (Қазақ, 9. VII. 1914); 2. «Қазақты ақ жолға саламын десек, істің астарын қарастыр, істің сырты жауға бел көрсеткен» (Қазақ, 16. VII. 1914); 3. «Ат сыры несіне белгілі» (Қазақ, 8. XI. 1914); 4. «Біздің қазақ бұл шариғат қамытына жүрмес, шариғат жолы орыс зақұнының аяғын құшып бос қалар, қазақ өз рәсімімен ғұмыр айдаған жолмен кетер» (Қазақ, 10. XII. 1914); 5. «Мына мұсылман сиезі мұсылман атынан істейміз деп байлау қылған іске қазақ болып бірігу керек» (Қазақ, 31. XII. 1914).

Мұнда Ә.Бөкейхан мұсылман бірлігін отаршылдықпен күрес тактикасы ретінде және Ресей шындығындағы әлеуетті күш ретінде қолдайды, алайда ояну қозғалысы кезінде әр ұлт өз мүмкіндігін, ерекшелігін, жағдайын ескеруі қажеттігін баса айтады (Әлихан, Ахметтердің тіл, отырықшылық, т.б. мәселелердегі позициясы осыдан туындады).

Алаш зиялыларының осы жиындағы негізгі көзқарасын татардың «Уақыт» газеті Ә.Бөкейхан мен Б.Қаратаев сөзі арқылы көрсеткен екен (мұны «Айқап» көшіріп басқан). Мұнда Әлихан: «Енді ... (қазақ халқы) онан да нашарланды, бір жағынан оларға мектептерінде ғылым-білім, өнер алуларына жол ашық емес. Мұндай жағдай қазақтардың орыстардан алыстауларына, Русияға деген наразылықтың өсуіне ғана себепкер болады ғой», – деп алаш жұртының заңды ашу-ызасын түсіндірсе, Бакытжан: «Хүкімет қырғыз-қазақ балаларын мұсылмандықтан айыруға, алыстатуға амал-айла жасап жүргендігі үшін олар зорланады», – деп Ә.Бөкейхан пікірін толықтыра түседі /4/. Осы «Уақыт» басылымы хабарынан біз мұсылман жұмысына ішкі істер министрі бұқаралық ақпарат құралдарын қатыстырмауға бұйырық

жариялағанын оқимыз. Бұл ресми өкіметтің аталған оқиғаға қандай мән бергенін көрсетеді.

Әрине, татар зиялылары мен мерзімді басылымдары түрік халықтарының ресми бір тілге көшуін мәселе етіп күн тәртібіне бұл съезден әлдеқайда бұрын қойған-ды. Олардың осы талабын «гегемондыққа тырмысу» дегеннен гөрі ізденіс деу ақылға сыйымды. Кезеңдік өлшеммен қарағанда әжептәуір мәдени (типография, газет-журнал, т.б.) игіліктерге қол жеткізген татар аксүйектері табиғи түрде өздерін ресейлік түрік мұсылмандарының тағдырына жауапкерміз деп есептеді. Бұл ретте олар үшін алты миллионға жеткен қазақ ұлты қатепті қара нар іспетті әлеует еді. Адамзат тарихын бажайлай отырып, көшпеліліктің құрдымға кеткенін, отырықшылықтың алға шыққанын бағамдаған бұлар алаш жұртына сауап іс жасағысы келді. Бірақ бұл кездегі қазақ көшпелілігі – ұлт пен жерді (жер аз емес еді) қорғайтын, яки сақтауға қауқарлы өмір сүру формасына айналғанын татар зиялылары түсіне алмады. Сондай түсінбестіктен олар қазақ тілінің жағдайына механикалық түрде қарады (Бұл орайда тіл мен экономикалық, руханият пен қоғамдық-саяси оянулардың арақатынасын салмақтаған бұлардың ойынан XIX ғасырда Ресейде жетекші күшке айналған марксизм тұжырымымен жақындық аңғарылады). «Шора» журналының бетінде жарияланған осындай мақалаларға қарсы сол татар басылымының бетінде «Қазақ» газетасының бас мухаррары А.Байтұрсынұлы: «Біздің қазақтың ісі жаңа басталып келеді. Не болары белгісіз. Қазақ я құрып жоқ болар, я өз тілімен де өзгелердей тіршілік етер. **20-ыншы ғасырға шейін түріктің тілін аздырмай асыл қалпында алып келген, тіл турасындағы абырой мен алғыс қазаққа тиісті.** Атаның аздырмай берген мүлкін, қолымызға алып быт-шытын шығарсақ, ол ұнамды іс болмас», – деп айтты /5/. Ахметтің қазақ тілі мен қоғам өмірі арақатынасын және тіл иммунитетін саралаған пікір де айрықша. Ол «Шорада» басылған мақаласында былай деп жазады: «Сырттан бірен-саран жат сөздер келсе, өз тілінің қалпына түсіріп алған – қазақ. Жат жұрттың шалығы тимесе, жазу шалығы тимесе, кәсібі, ғұрпы өзгерілмесе, жалғыз тіл өзгерілді деп айтуға тіпті жол жоқ. Қазақтың тілі өзгерген тіл деп айтуға жол жоқ болса, емлесін де қисық деп айтуға жол жоқ: қазақта тілінің табиғатына хилаф келетін емле жоқ. Еділден бастап Ертіске шейін, Оралдан бастап Ауғанға шейін қазақта тіл де бір, емле де бір. Қойшы, түйеші, биеші емлесі деген қазақта жоқ нәрсе. Токсандағы шалының, тоғыздағы баласының – бәрінің емлесі біреу-ақ».

Ұлт тағдыры, мұсылманшылық, тіл, жер, саяси бағдар мәселесі бойынша қазақтың өз ішінде және түрік халықтары арасында пікірталас пен айтыстардың жүруін дұрыс деп есептеген Ә.Бөкейхан 1913 жылы жазған бір мақаласында: «Талас – дүние, ғұмыр сипаты. Талас-тартыс жоқ

Алаш арқауы

болса, ғұмыр айып», – деген болатын (6). Мұндай пайымды, әлбетте, әлем тарихымен, философиясымен таныс, гуманист азамат қана айта алса керек. Ал енді осы еңбегінде Әлихан қазақ тілі заманға ілесе ала ма, жоқ па деген сұраққа былайша жауап қайтарады: «Міне, Қазан татары, Уфа һәм Орынбор башқұрты отырықшы, бұлардың қазақтан несі артық тарқы (прогресс – Д.Қ.) жолында. Арабстанда көшпелі араб тілі неше жүртқа өнеге».

Мәселеге бұлайша қарау Ә.Бөкейхандардың «кез келген жолмен дәлелдеу» жағында емес, ақылмен түсіндіру бағытында болғандығын айғақтайды. Алаш зиялыларының тұжырымдамасы мен жалпы түрік қайраткерлерінің көзқарасынан хабардар башқұрт азаматы Зәки Уәлиди Тоған осы «ортақ тіл» проблемасы жөнінде мынандай пікір айтады: **«Біздің түсінігіміздегі имандылық пен өнерге сәйкес келетін ата-бабамыздан мұра болып қалған өлең-жырларды қазір таза түрік тіліне түсіруіміз қажет. Болашағы бар түрік тілі – қазақ тілі. Араб-парсы сөздері мен сөз тіркестерін бауырына жинаған шағатай тілі енді осман әдебиетінің «диван» кезеңінің тілі ретінде тарих қойнауына кетеді»** /7, 334/. Бұл, әрине, жеке қайраткердің пайымы. Зәки Уәлидиге алаш зиялылары «сен осылай айт» деген жоқ. Сондықтан мұны бейтарап (нейтралды) пікір дей аламыз. Солай болғанның өзінде бұл қазақтан өзге түрік ұлты өкілінің «ортақ тіл» ретінде татар тілін қабылдамағанын көрсетеді. Осыдан түрік бірлігіне сына қағылады деп ойлау қисынсыз еді. Өйткені түрік бірлігі, әзербайжанның ұлтшыл қайраткері Мехмет Эмин Расул-заде айтқандай, «саяси қозғалыс емес, ғылыми-философиялық, этикалық мектеп, яки мәдени бірлік жолындағы күрес амалы» еді /8/. Егер ол ғылыми-фалсафалық мектеп болса, оған қатысушылар заманның шындығына қарай түрлі пікір айтуға хақылы. Сол себепті алаш зиялыларының көзқарасынан түрік бірлігіне қиғаштық байқалмайды. Татар тілінің «таза» болмағанын Қазан зиялыларының өздері де мойындаған тәрізді. Ресей империясы баспа ісі жөніндегі басқармасының мәліметіне қарағанда, Еділ-Кама оқығандары тіл тазалауға 10-жылдардан бастап жұмылған. «1910 жылы Уфа мен Қазанда екі бірдей кітап жарық көрді. Біріншісі – Сәлімгерей Жантөриннің «Лұғат» атты кітабы. Мұнда татардың әдеби тіліне кірген шетелдік шығыс сөздерінің толық тізімі көрсетілген. Екіншісі – Ахмет хади Максудовтың «Тюрки нахви» атты еңбегі. Мұнда Қазанның «Юлдуз» газетінің редакторы түрік тілін тазалау мен жетілдірудің жүйесін көрсетеді. Аталған екі жұмыс әдеби тілді тазалау идеясын көтереді» /123, 25–27/.

Осы тұста мына фактыны айналып отуға болмайды: Сәлімгерей Сейітханұлы Жантөрин – қазақ. Уфаның ірі дәулетті төресі. Мемлекеттік Думаға бірнеше мәрте депутат болған. 1907 жылы өкімет қазақтарды жер

иелігі жок деп, сайлану құқынан айырғанда, С.С.Жантөрин М.Шокайға Уфадан депутаттыққа түсуге кеңес берген (Мұстафа бас тартқан). Бұл қайраткер туралы З.У.Тоған былай деп жазады: «Қазақ сұлтандарының тұқымы Сәлімгерей Жантөриннің Уфада зәулім үйі болды. Ол қыс айларында Петерборда тұратын. Ал біз болсақ, оның Уфадағы үйінде саясатқа катысты әңгіме-дүкен құратынбыз. Мен осында түркістандық саяси қозғалыс өкілдерімен кездестім... ...Ғалиаскар Сыртланов пен Сәлімгерей Жантөрин шығыс-түрік халықтарының территориялық автономиясы идеясын қорғады. ...С.Жантөриннің бабалары XVIII ғасырда орыстарға қарсы ұлт-азаттық күрес жүргізген. Сонда башқұрттарға сүйенген. ...1915 жылы Шпалер көшесіндегі С.Жантөрин үйіне Кутлукай мырза, А.Цаликов, М.Шокай, П.Леманов келіп тұрды» /7, 105–109/. Сонымен ұлты қазақ С.С.Жантөриннің татар тілін тазалауға ұмтылуы – әлеуетті тіл өкілінің (орысшаласақ «носитель языка») ахуалы ауыр тілге көмекке келуі болып шығады.

1915 жылы «Қазақ» газеті жоғарыда аты аталған М.Э.Расул-заде-нің наурыз мейрамы орайында жазған түрік халықтарының жағдайы туралы мақаласын қазақ тілінде аударып басқан екен. Патша цензурасы тұсында жазылған осы еңбекте біраз ой астарлап айтылады. Әзірбайжан қайраткері түрік халықтары өмірінің жаңаруын, сапалық өзгеріске аяқ басуын армандайды. Автор: «Наурыз. Атынан да белгілі жаңа күн. Бірақ бұл марттың тоғызы (ескіше күнтізбе бойынша.– Д.Қ.) біз үшін шынымен жаңа күн болып жете ме екен? ...Мейрам – ұлттың жеке-жеке болған мүшелерін біріктіріп бір денедей қылып қосатын бір дәнекер. Мейрам болған соң тірі бір ұлт бір адам секілді дайын бір сезімге ие болу керек», – деп жазады /7/. Бұл бір ұлт, бір адам, бір сезім – түрікшілдік еді. Алайда осы ойда көп болып бірігу мәселесі айтылса да, негізді, ақылды қаперге алмай көзсіз бірігу меңзеліп тұрған жоқ. Сондай-ақ аталған мақаласында Разул-заде: «Бір акын талған бір жүректі тірілтуді мың қажеттен артық көрген екен», – дейді. Бұл талған жүрек – әзірбайжан, қазақ, башқұрт, татар, т.б. ұлт жүрегі болуы мүмкін ғой. Ал акын – сол ұлттың ақыны, бәлкім қайраткері. Олай болса, алғаш өз ұлтының, мұнан кейін түбі бір туысқан ұлттардың, сонан соң көрші ұлт пен әлем ұлттарының жағдайымен санасу, соған қарап іс-әрекет жасау – өшудің емес, өсудің алғышарты.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Бастауыш мектеп// Қазақ, 1914, 9 май.
2. Түрік баласы. Қазақтың тарихы //Қазақ, 1913, 17 февраль.
3. Усманов Н.К. Развитие просветительских идей на арабском Востоке в XIX в.//в кн.: Просветительство в литературах Востока. – Москва: Наука, 1973. – С. 46-72.

Алаш арқауы

4. Гаспринский И. Россия и Восток. – Казань: Фонд Жиен, Татарское книжное издательство, 1993. – 132 с.
5. История татарской советской литературы. – Москва: Наука, 1965. – 630 с.
6. Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 2. – Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999.– 168 с.
7. Тоган Заки Валиди. Воспоминания. Борьба мусульман Туркестан и других Восточных тюрок за национальное существование и культуру. – Москва: типография N12, 1997. – 650 с.
8. М.С.(М.Сералин). Маржани //Айқап, 1915, №2. – Б. 17–18.
9. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы әдебиет. – Алматы: Білім, 1993. – 248 б.

ТҮРКІСТАН МҰХТАРИЯТЫ (АВТОНОМИЯСЫ)

Біздің қазаққа азаттық оп-оңай келе қалған жоқ.

Біздің «Тәуелсіздік!» аталатын қадірлі ұғымда төгілген қан, жаншылған жан, азапталған ар-намыс бар.

Біздің бостандық ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен келді.

Қазір әлемде саны қазақтан бірнеше есе көп ұлттар бар, бірақ азаттығы һәм мемлекеті жоқ. Әрине, оларды Алла аясын!

Бүгін дүниеде сонау кенес (КСРО) ішінде отырып бізбен бірге «Азаттық таңы атар күн бар ма?!» деп аһ ұрған, әлі де аһ ұрып келе жатқан ұлттар да жүр. Бұларға да Құдай қарассын!

Біз дербестікке жеткелі осыны айтатынбыз. Алаш партиясы мен Алаш Орданың 90 жылдығымен сәйкес келген Тәуелсіздіктің 16 жылында да солай дедік. Биылғы 17 жылында да оны қайталаймыз. Әлбетте, тәубамызға келу үшін айтамыз!

Алаш – біздің елдік рәмізіміз. Алаш – қазақтың ұйысуы мен қайта серпілуі. Алаш – елдік-мемлекеттік жолдағы батыл тәжірибе.

Ал сол тарихи-саяси Алаштың бір қанаты – Түркістан. Түркістан автономиясы! Сол дәуірдің тілімен айтсақ, Түркістан мұхтариаты.

Дана Мұхтар Оуез «тарихтың дәл суретімен толығырақ таныстыратын» қаламгер деп бағалаған Қошке Кемеңгерұлының керемет бір сөзі бар: «Қазақ Алтайда туып, Түркістанда өскен» деген. Осы тезистің қатпар-қатпар мағынасы, терең-терең сыры бар.

Біреулер ойлайтындай «Түркістан – Шымкент жақтың ғана Түркістаны» немесе «Түркістан – Жасауи мен Жүгінекидің ғана Түркістаны» емес! Сапалы қазақтың санасында Түркістан ешқашан тар шеңберде қалған емес. «Түркістан – екі дүние есігі ғой» деген Мағжанның имани-адами кеңістігі, тоқтамы біраз нәрсені аңғартса керек.

Арыстанбап тілінің астында кісі ғұмырынан артық сақталып, болашақ Әзірет Сұлтан атанатын балаға жеткен бір түйір мейіз – атаның арманы, ананың тілегі. Ұлт рухының бейнелі мәйегі. Бәрі де бір түйір: адам да, арман да, күрес те!

Патшаның кейбір шенеуніктеріне мың да бір рахмет, қиямет жылдары Түркістан атауы өзгеріссіз сақталды. Тарихтан хабары барға мәлім, Әлихан, Ахметтер патша абақтысында шамалы ғана уақыт отырса, кеңес өкіметі түрме мен айдауды азсынып, олардың көзін жойып тынды. Дәл сондай таным мекен-аумақта да көрінеді: бір кезде тұтас генерал-губернаторлықтың атын иемденген Түркістан кейін өз ныспысындағы қала атауымен ғана қалды.

Бірақ рух өлмейді. Рухты сөз де өлмейді. Алаш пен Түркістан – сондай сөздер!

Алаш арқауы

Сонау Аурупадан 30 жыл бойы қазақ тәуелсіздігі туралы ой айтқан қаламгер Хасан Оралтай бір кітабының атын «Алаш – Түркістан түріктерінің ұлттық ұраны» деп қояды. Қазақстанның демейді! Бұдан Түркістанның аумақтық және рәміздік көлемі Қазақстаннан кең екені, тарих терең екені көрінеді. Мұнан да түсінікті тілмен айтсақ, Қазақстан – Түркістанның перзенті. Мағжанша айтсақ, – қара шаңыраққа ие болып қалған баласы.

Тұтас Түркістанның толғамалы көп тарихы бар. Бірақ соның ішінде ірі ізденіс – Түркістан автономиясы.

Бұл автономия 1917 жылы 27 қарашада жарияланды. Сол шамада да, кейін де кеңестік күнтізбе бірнеше мәрте өзгерді. Алайда жылдың да, айдың да, күннің де, сағаттың да өлем-мөлшері шартты болғандықтан, біз үшін «1917 жыл, 27 қараша» дәлдігінің рәміздік мәні бар.

Түркістан автономиясы бүгінгі біздің тәуелсіздігімізге не берді? Жалпы, «Түркістан автономиясы» дегеніміздің өзі не?

Осыдан дәл 91 жыл бұрын, тарихи қарашаның сәтті күні Қокан қаласында Түркістан автономиясы жарияланды. Оқырман сұрауы мүмкін: «Неге ол Түркістанға орталық қала болған Ташкентте жарияланбады?» деп. Мұнын жауабы сол кездің жағдайын білетіндерге түсінікті: біріншіден, Ташкент большевиктердің қолында болатын; екіншіден, бұл уақытта автономияны тездетіп жариялау міндеті тұрды. Неге? Ресейде жалпы Құрылтай өтетін еді және басқа да федерацияның құрылымын жасақтау шаралары көзделген-ді. Осыған байланысты тездетіп автономия жариялап, елдің бар екенін, мүдденің бар екенін көрсету – жүз жылда бір бұйыратын мүмкіндік-тін. Осы автономияның басы-қасында болған әрі оны үйлестірген Мұстафа Шоқай Ресей империясына қараған барлық мығым ұлт автономия алуға қамданғанда, бұл істен Түркістанның да шет қалмағанын жазады.

Күрделі кезеңнің шындығы мен езілген ұлт, халық тағдырына байланысты енді бір сңбегінде М.Шоқай бүй дейді: *«Түркістанның түркі халқы ... құрғалы отырған мемлекет біраз қоршылдарымен артықта, кем де түспес еді. Бірақ жағдай басқаша болып шықты. Біз қазіргі заманғы саяси құрылысы өзімізден әлдеқайда озық, үлкен бір халықтың шеңгеліне түсіп қалдық».*

1917 жылы ақпанда патша тақтан құлағаннан кейін бұрынғы империяның бар аймағында ірі қозғалыс, үлкен үміт өмір жүзіне шықты. Қаншама бас қосу өтті. Түркістан аймағы үшін сондай ерекше жиын – 1917 жылы 26 қараша күні Қоканға шақырылған өлке мұсылмандарының IV төтенше құрылтайы еді. Біз бүгін «құрылтайды» – съезд деп жүрміз. Аталған құрылтай 26–27 қараша аралығында өтті (жанаша ресейлік жыл санау бойынша 9–10 желтоқсан). Бұған Сырдария, Закаспий, Самарқан, Ферғана, Жетісу облыстарынан 200-ден аса

делегет катысты. Олардың ұлттық құрамы да айрықша: қазақ, өзбек, түркімен, қырғыз, әзірбайжан, тәжік, орыс, украин, поляк, еврей т.б. Бұл оның халық деген ұғымды Түркістанның тарихи тағдырымен байланыста қарағанын көрсетеді.

Осы жиын делегаттары 27 қараша күні «Түркістан территориялық автономиясын» жактап, дауыс берді. Өз атымен айтсақ – Түркістан мұхтарияты. Аталған IV құрылтай Түркістан автономиясының немесе Түркістан мұхтариятының «Халық кеңесін» (мұны бүгінгі парламентпен салыстыруға болады) сайлады. Оған 36 түркістандық (Түркістанның жергілікті халқынан шыққандар) және 18 өзге ұлт өкілдері енді. Халық кеңесінің төрағалығына – Серәлі Лапин, кеңес басшылығы құрамына – Мұстафа Шоқай, Ұбайдулла Хожаев, Махмұтқожа Бехбуди сайланады.

Түркістан автономиясының Халық кеңесі үкімет жасақтауды қолға алды. Мұны олар «уакытша үкімет» деп белгіледі. Сонымен, Түркістан үкіметінің мүшелері мына тұлғалар: **Мұхамеджан Тынышбайұлы, Үкімет төрағасы және ішкі істер министрі; Мұстафа Шоқай, Ұлттық кеңес төрағасы және сыртқы істер министрі; Шаһислам Шаһиахметов, Үкімет төрағасының орынбасары және қаржы министрі; Әбдірахман Оразайұлы, кейінгі ішкі істер министрі; Ұбайдулла Хожаев, әскери істер министрі; Насырхан төре, халық ағарту министрі; Мірәділ Мырзахметов, әлеуметтік істер министрі; Хидаятбек Юргули Ағаев, ауылшаруашылығы министрі; Әбитжан Махмұт, азық-түлік министрі; Саломон Гердцифельд, азшылық ұлт өкілдерінің министрі.**

Ұлт тағдыры деген оңай нәрсе емес. Түркістанға әр түрлі жағдаймен жеткен ұлт өкілдері болды. Жасырып не керек, төңкерістен кейін олардың арасында қилы көңіл-күй ұшырады. Бірі бұрынғы отаршылдарды қолдайды деп, большевиктер жағына шыкса, бірі «Түркістан автономиясы – түркістандықтар үшін!» деп есептеп, алаң көңілде жүрді. Осы кезде М.Шоқай бастаған зиялылар азшылық ұлт өкілдері көшбасшыларына ғасырлар бойы азаптанған Түркістан тағдырына және шөре-шөре болып қалған өз тағдырына ақыл көзімен қарауды сұрады. Жалпы, Түркістан автономиясы туралы идея және оның аз ғана өмірі – әлемдік тарихта ұлттық диалог пен келісімнің жарқын мысалы деуге лайық.

Ал, сол Мұстафа Шоқай түркістандықтардан тек жақсылық көрді деу де ақылға сыйымсыз. «Бірлік туы» газетіне 1918 жылы 18 наурызда жарияланған «тау арасынан» жасырын жолданған әйгілі хатында оны Гаухана, Маймүбәрак, Құмбааста сарттары қалай өлтіре жаздағаны жазылған. Түркістан автономиясын қынадай қырған большевиктік қара күш пен Түркістандағы жергілікті надан қара күштің айрмасы шамалы еді. Біріншісі идеясына қарсы келгендерді жойса, екіншісі «дінсіз», «бөтен»

Алаш арқауы

деген тар оймен кез келгенді өлтіруге бар еді. Түркістан автономиясын құрысқан атакты өзбек зиялысы Махмұтқожа Бехбудиді 1919 жылы осындай кара ниетті жерлестері өлтіргені мәлім... Біздің діндар ақын Ғұмар Қараш та 1921 жылы осылай қаза тапты.

Сонымен, ескіше 1917 жылдың 27 қаршасынан (жаңаша күнтізбе бойынша 1917 жылдың 10 желтоқсаны) 1918 жылдың 11 ақпанына дейін, М.Шоқайша айтқанда, **«қиын жағдайда құрылып, 64 күн өмір сүре алған» Түркістан автономиясы** бүгінгі тәуелсіз Қазақстанға, Өзбекстанға, Қырғызстанға, Түркіменстанға не берді?

«Қазақ» газеті 1917 жылы 18 желтоқсандағы нөмірінде Түркістан автономиясының жарияланғаны туралы Хайретдин Болғанбайдың жеделхатын (телеграм) басты. Осында автономияны «халық шаттықпен қарсы алып тұр» деген сөз бар. Мұстафа Шоқай да оны «басымыздан кешкен тарихи құбылыс» деп бағалапты. Бір ерекше есте ұстайтын факт, Түркістан оралығы Ташкентте 1917 жылы 13 желтоқсанда (жаңаша 26 желтоқсан) Мұнуар Қари бастаған қала халқы көшеге «Түркістан автономиясы жасасын!» деген плакаттармен шыққанда, большевиктер тар көпір маңында тосып тұрып, пулемет пен мылтық оғын жаудырған. Бейбіт шеру осылай қанға боялған... Ал, Қокандағы Түркістан автономиясына басшылығы мен аумағына қарсы жасалынған 1918 жылы 31 қаңтар мен 10 ақпан аралығындағы қанды қырғын авторларын, Хусаиния медресесінің түлегі, «Қазаққа» қатысқан хәм «Бірлік туы» газетін құрысқан Хайретдин Болғанбай «Тұла бойлары қан сасиды!» деп сипаттапты («Бірлік туы», 15.03.1918). Аталған еңбегінде қаламгер былай дейді: *«Ол күндер Түркістан тарихында сиямен емес, қанмен жазылатын күндер. Адам пішінді жыртықшытардың ол күндерде Қоқандық көшелерінде істеген сұмдықтарын естігенде денең түршігіп, қаның мұздайды. Жүгені сытырылып, мейірімі кеткен, аузы көпіріп, көзі қызарған адам-хайуан Қоқан көшелерінде құтырған қасқырдай кәріні, жасты, ерекеті, әйелді талғамай қырған күндер – ол күндер. ...Япырмай, осы сықылды үлкен масқара зор сұмдық күндерінде Түркістан халқы бір уақыт ұмытар ма екен! – Жоқ! Мың қабат жоқ!...»*.

Халық қуанып қарсы алса, шын ниеттерімен қолдаса, тіпті сол үшін де жазықсыздан-жазықсыз қырылса, әлбетте, бұл автономияның Орталық Азиядағы бүгінгі тәуелсіз мемлекеттер үшін маңызы ерекше. Аса меймандос қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен халқы тарихтың осындай жарқын бетін айтып, келешекте бұдан да әрі туыса алады. 1917 жылы 27 қарашада (10 желтоқсан) жарияланған автономия болсын, 1917 жылы 13 желтоқсан (26 желтоқсан) мен 1918 жылы 31 қаңтар – 10 ақпандағы қырғын болсын бізді шындайтын, намысымызды қайрайтын, жаһаттастыратын, демократия мен тәуелсіздіктің қадір-қасиетін түсіндіретін даталар. Бұл – бір. Екінші, **бүгінгі Орталық**

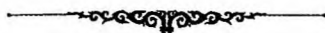
Азиядағы тәуелсіз елдердің азаттығының зайырлы дәрежедегі бастауы – осы Түркістан автономиясы. Мысалы, қазақ үшін 1917 жылы 13 желтоқсанда құрылатын Алаш Орданың, кеңестік-кемістік болса да 1918 жылы құрылған Түркістан кеңестік автономиясының, 1920 жылы құрылған Қазақ кеңестік автономиясының алғашқы тәжірибесі – осы Түркістан автономиясы. Мұны Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Тәжікстан мемлекеттеріне қатыстырып та айтуға болады. Оның бергені де, берері де – тарих сабақтастығы, кайраткерліктің жалғасы, рухтың үзілмес арқауы дер едік.

Енді бір ауыз сөз ресми тарих пен ауызекі тілде Түркістан автономиясының қате жазылып, бұрыс айтылып жүргендігі туралы. Өкінішке қарай, шындықтан көз жазып қалған кеңес тарихшылары оны әлі күнге «Қоқан автономиясы» дейді. Бұл қай жағынан алып қарасак та дұрыс емес. Кеңестік идеология тәуелсіздік ұғымын құлдырату үшін әдейі осы сөзді халық санасына сіңдірген. Халықтың ойын, түсінігін алдаусырату үшін олар 1918 жылы дәл сол атпен мемлекеттік құрылым жасақтап, оны қысқартып «Түркістан автономиясы» деп атады. Шын тарихи автономияға «Қоқан» атын берді. Енді азаттық заманында отырып, тарихты аз біліп отырған халықты біз тағы да шатастырсақ, қаймана жұрт «Шоқай мен Тынышбай Қоқанда неге жүр? Қоқанның айдаладағы Қазақстан тәуелсіздігіне не қатысы бар?» деуі де заңды болып көрінеді. Осы жағын жалпыға тарайтын оқулықтарда, тарихи еңбектерде мықтап ескеруіміз қажет.

Біз тағы да қайталап айтамыз: Түркістан автономиясы – тарихты таяз кешетіндер жазып жүргендей, «Алаш тұсындағы оқығандар алауыздығының мысалы» емес. Ол – азаттық үшін күрес тәсілі, мемлекетшілдік сананың көрінісі. Әйтпесе Мұстафа Шоқай бір мезгілде Түркістан үкіметінің де, Алаш Орда үкіметінің де мүшесі бола ма? Екінші Жалпықазақ съезінде Алаш зиялылары Түркістанға қатысты өтпелі кезеңнің бар қиындығын ескерген аса икемді, саяси сындарлы қарар қабылдауы тегін бе? 20-жылдары Орталық Азияда большевизмге қарсы қозғалыс күшпен басылғанда, эмиграцияға кеткен қазақ, өзбек, башқұрт т.б. ұлт кайраткерлері өздерімен бірге «Түркістан ұлттық федерациясы» (ТҰФ) атауы мен идеясын аманаттап алып шығуы тегін бе?..

Бүгінгі тарихшылар Алаштың толғамалы тарихына СОКП (КПСС) тарихына қараған көзбен шолуды доғару керек. Бірінші – шаңыраққа («қай елде тұрып жатырмыз?»), екінші жаңарған ұлт сұранымына қарау қажет.

Осы тұрғыдан келсек, қиын жылдары тәуекелшілдікпен құрылған Түркістан автономиясы тәжірибесінің бізге берер тағылымы аз емес.

КАСЫМ ТЫНЫСТАНҰЛЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ЫҚПАЛДАСТЫҚ

20-жылдардағы Түркістанның рухани дамуындағы үлкен белес – «Талап» атты қазақ-қырғыз мәдениетін көркейтушілер қауымының дүниеге келуі еді. Төңкерістен кейінгі аса киын кезде, тағдырлар сапырылысында туған бұл ұйым рухани қажеттіліктен туды деуге толық негіз бар. Бұған «Талап» Жарғысы куәлік бере алады /1/.

«Талап» 1922 жылы 4 желтоқсанда Ташкентте ресми жұмысқа кірісті. Қауымның төрағасы – Халел Досмұхамедұлы, басқарма мүшелері: А.Е.Шмидт, И.Токтабайұлы, М.Есболұлы, М.Тынышбайұлы, М.Әуезұлы, Қ.Тыныстанұлы. Бұдан басқа ұйым жұмысына қатынаскандар: Ә.Диваев, М.Жұмабайұлы, Н.Архангельский, К.Жәленұлы. Аталған қауым 1923 жылы 16 наурызда Алматыда (Түркістанға кірген) бөлімшесін ашады. Мұнда И.Арабайұлы, Б.Сүлейұлы, Қ.Басымұлы, Ж.Бәрібайұлы, Қ.Сармолдаұлы, Ш.Сарыбайұлы, А.Розыбакиев қызмет атқарады. Аталған есімдерден көрініп отырғандай, жалпы қауым (бөлімшесі де кіреді) басшылығында казактар мен қоса екі суропалық азамат (Шмидт, Архангельский), екі қырғыз зиялысы (И.Арабайұлы, Қ.Тыныстанұлы), бір түркістандық башқұрт оқығаны (Ә.Диваев), бір ұйғыр қайраткері (А.Розыбакиев) болған. Әлбетте, бұл арыстарды «Талаптың» тазалығы, ғалымдығы, жалпы шығармашылығы топтастырды. Қауым жарғысында мынандай максаттар көзделді: әдеби тіл мен терминологияны жүйелеу, өнерді зерттеу, тарихты тексеру, мектеп саласын реттеу, оқығандар мен акын-жазушыларға, өнерпаздарға жәрдемдесу. Осыны жүзеге асыру үшін ол төмендегі істерді атқармақ болды: пікірталас, ашық дәріс ұйымдастыру, ел-елге экспедиция шығару, көрме жасақтау, ескі қолжазбаларды жинап, ауызша деректі (әдебиет, өнер, тарихқа қатысты) хатқа түсіру, өнер бәйгесін ұйымдастыру, маман әзірлеу, т.б.

«Ақ жол» (Ташкент) газетінде 20-жылдардың басында жарияланған материалдарға қарағанда, «Талаптың» көздеген максаты тек қағаз жүзінде қалмаған. Ол қаншама мәдени шаралар өткізген. Соның ішінде Түркістанда (Ташкент) А.Байтұрсынұлы мерейтойын өткізіп, баспасөз бетінде Ахмет тұлғасына сабақтастырып, ғылым мен білімді насихаттауы, Ыбырай мен Абайға қатысты шығармашылық кештер мен ежелгі Тұран тарихы мен түрік-монғол дәуіріне байланысты дәрістер ұйымдастыруы, оқулық пен танымдық кітаптарды зиялыларға тапсырыс беріп жаздыртып бастыртуы – руханият тарихы орайындағы айрықша факт деп есептейміз. Бағдары беймәлім большевизм тұсында осыншама істің атқарылуын – бұрынғы елшілдік рухтың жоғалмағандығымен, негізгі (алаш) ағартушылықтың инерциялы қарымымен

түсіндіре аламыз. Әрине, билік басындағы азаматтардан көмек болмаса, «Талаптың» мұндай жемісті жұмыс жасауы қиынға соғар еді. Осы ретте «Ақ жол» газеті 1922 жылдың қыркүйегінен бастап («Талап» осыдан екі айдан соң құрылғанын ескеріңіз) Түркістан халық комиссарлары кеңесінің (ХКК) төрағасы болған Т.Рысқұлұлы бұл ұйымға нақты әрі тұрақты жәрдем көрсетіп тұрғанын жазады /2/. Әрине, Түркістан ХКК тек казак-қырғыз мәдениет қауымын ғана қамқорлыққа алмаған, сонымен бірге өзбектің «Шарқ мағрифатына», түркіменнің Білім комиссиясына көмектескен. Мұндай игі ықпал Түркістандағы билік тұтқасында қызмет еткен С.Қожанұлы тарапынан да көрсетілген. Ол тіпті «Талапқа» келіп, ағарту ісінің проблемасы туралы баяндама да жасаған.

Шынтуайтында, 20-жылдардағы әдеби-тарихи үдерісті саралай қарасак, «Талап» Түркістанның мәдени-рухани кеңістігінде мол іс атқарды: Абай мен Мағжан жинағын жариялауға ұйытқа болды, «Ақ жол» газетін нағыз ел газеті ете алды, ғылыми-танымдық бағыттағы «Шолпан», «Сана», «Сәуле» журналдарын шығарды. Ең бастысы, саяси ахуал өте ауыр кезде Алаш зиялыларын Түркістанға жинап, бәріне қызмет тауып беруге жәрдемдесті. Сөйтіп большевизмнің ызбарына қарамай шығармашылық атмосфера туғызды. Халелдің ең тандаулы зерттеулері осында туды, Мағжан мен Қасымның сыршыл, тағылымды туындылары осында өмірге келді, Мұхтар да осында бұрынғы әдеби әлеуетін одан әрі дамытты, Қошке де осында өзін ғалым, жазушы ретінде танытты. Абдолла, Даниял, тағы басқалар туралы да осыны айтуға болады. Түркістанның Шымкентіне аялдаған Жүсіпбек шығармашылығы да екінші тынысын алды. Сондай-ақ тәжірибелі азаматтардан: Міржакыптың «Ақ жолды» дұрыс бағытқа салуын, Мұхаметжан мен Санжардың отандық тарих ғылымын жетілдіруін, Нәзірдің түрік халықтары мәдениетін, тілін жаңаша жүйелеуін, Мырзағазының отаршылдық зардабы мәніне үңілуін – айрықша қызметі дер едік.

Әдебиет пен мәдениет ісінде «Талаптың» қандай бағыт ұстанғанын оның төрағасы Х.Досмұхамедұлының мына пайымдарынан аңғаруға болады: 1. «Халықтың құлқы, мінезі, ойы заманындағы әдебиетінен білінеді. Әдебиет – халықтың түрлі қимылдарының айнасы» /3, 107/. 2. «Қазақ әлеуметшілдігінің (ұлт мәселесін осылай айтуға мәжбүр болған – Д.Қ.) өткенін жөндеп түсініп, әзіргі қалпын анық көріп, кемісін болжай білу – көп қазаққа көз болған, мәдениет жолына көшбасшы болған, «молдаға оқып тәрбие алған, ордаға кіріп жол көрген» оқыған зиялыларымыздың міндеті» /446, 110/. 3. «Қазақ жазба әдебиетінің негізін салғандар – мұсылманша білім алған сауатты ақындар. Ендеше жазба әдебиетінің алғашқы үлгілерін халық поэзиясының діни және ғибаттық түрлерін іздеген жөн» /3, 132/. 4. «Сингармонизм – түрік тілінің

Алаш арқауы

айрықша өзіне біткен қасиеті. Түрік тілдерінің көбі (Стамбұл түріктері, Қазан ноғайы, сарт-өзбек, тағы талайлар) түрік емес халықтардың сөзін көп алғандықтан, жат жұрттарға көп араласқандықтан, осы айрықша қасиетінен айырылып қалып отыр. ...Тілді бұзбай ұстарту, шеберлету, байыту – ақындардың мойындарына артылған зор борыш» /3, 139–144/. 5. «Түркиядағы... қолдан келгенше түп (оригинал) кітаптың суретін сақтауға ыждағат қылғандықты (әңгіме түрік жазба ескерткіштері туралы – Д.Қ.) ...көріп, біздің қуанышымыз екі есе болып отыр» /3, 155–156/.

Тумысынан ұлтының ағаруы мен дамуын түркі халықтарының дамуымен сабақтастықта қараған жас қырғыз оқығаны Қасым Тыныстанұлы да «Талап» мұратын түсінуге көп даярлықпен келді. Ол 1920 жылы жазған «Алашқа» атты өлеңінде:

*Алашым, қандай әди бұруңғы шак,
Ол қандай қара туман ортағы тап?
Бұл заман – оқуу-билим заманасы,
Иске кир, белиңди буу, бекем ұстан!*

деп /4, 18/, жаңа заманның алымы мен шалымын айқын түсінді.

Қырғыз ғалымы А.Болпанова Қасым дүниетанымының қалыптасуына байланысты ойын былай тұжырымдайды: «Освоив идеи партии «Алаш», К.Тыныстанов, можно сказать, именно на этом этапе своей жизни окончательно сформировал свои основные жизненные принципы, которых он будет придерживаться в дальнейшем. С этого периода они сводились к сохранению чести и достоинства, а также честности по отношению к самому себе» /5, 44/.

Көрнекті Алаш қайраткері, қырғыз ұлты елшілдік қозғалысының көшбасшысы Тыныстанұлы Қасым (1901–1937) сол уақыттағы аумақтық бөлініс бойынша, Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты Жетісу облысы Пржевальский уезі Шоқтал болысының Шырпықты ауылында (қазіргі Қырғызстанның Ыстыккөл облысы) туған /5, 16/.

Қасымды алғаш әліпбиді (арабша) өз әкесі Тыныстан үйретеді. Бұдан кейін ол Қаракөлдегі орыс-түзем школына түсуге бақ сынайды. Бұған өтпеген соң, Қаракөлдегі өзбек жәдит мектебіне кіреді.

Алғаш мұсылманша хат танығаннан кейін, орыс тілін жекелеген мұғалімдерден үйренген. Мұнан соң Сазановқадағы (кейін Апаньсево) орыс мектеп-интернатына қабылданады.

1916 жылы қырғыздар патша өкіметіне қарсы көтеріліп, қатты қырғынға ұшырайды. Сөйтіп, осы ұлттың көп бөлігі Қытай асады. Бұл жағдай Қасым отбасын айналып өтпейді. Ол отбасымен және ағайындарымен шығыс Түркістанның Құлжа маңайын паналайды.

Қырғыз қырғына мен олардың Қытай асуы мәселесі Ресей империясы астанасында қызу талқыланады. Оған ұйытқы болған

Ә.Бөкейхан бастаған Алаш зиялылары еді. Ақыры бұл мәселе ескі және жаңа үкіметтен оң шешімін тапқан соң, ауған қырғыздарға өз жеріне қайтуға рұқсат етіледі. Елмен бірге 1917 жылы желтоқсанда Қасым да Отанына оралады. Ол Ыстықкөлдің солтүстігіндегі Тепке ауылында тұратын нағашыларына аялдайды. Сонан соң оқу іздеп Қаракөлге барып, 1919 жылы қыркүйекте Қарқара-Кеген арқылы Алматы асады.

1919 жылы республикадағы жергілікті ұлт мамандарын даярлау жоспарына сәйкес, ол Түркістан кеңестік автономиясының орталығына курска, жұмысшы факультетіне жіберіледі. 1921 жылы Ташкенттегі өлкелік Қазақ-қырғыз халық ағарту институтына түседі. Осында 1924 жылға дейін оқиды. Осы тұста бүгінгі қырғыз зерттеушілері біле бермейтін Қ.Тыныстановтың айрықша шығармашылық өмірбаяны басталады. Қырғыз азаматы жоғарыда аталған «Талап» мәдениетті көркейтушілер ұйымының басқарма мүшесі болып сайланады. Ол қазақ зиялыларына еліктеп және солардың кеңесімен «Қырғыз әліпбиін» жаза бастайды. Сонымен бірге жаңа заманның көркемөнер жанры – драматургияда бағын сынайды: «Әлімқұл» атты қырғызша тұңғыш пьесаны өмірге әкеледі. Тағы бір айрықша дәлел, Қасымның алғашқы өлеңдері қазақтың «Жаңа өріс» газетінде басылады (мұны қырғыз зерттеушілері «Өріс» деп кәте жазып жүр) /4, 9/.

1924 жылы Ташкентте Түркістан мемлекеттік баспасынан Қ.Тыныстановтың «Қырғыз тілінің хрестоматиясы» атты алғашқы педагогикалық еңбегі жарық көреді. 1925 жылдың басында ол К.К.Юдахинмен бірігіп орыс графикасының негізінде қырғыз әліпбиінің алғашқы нұсқасын жасайды. Ғалым осы жобасын 1926 жылы Бакуде өткен түріктанушылардың I съезіне ұсынады, бірақ ол қаралмайды. Осы басқосуда ғалым «Жаңа алфавитті түзудің негізгі принциптері» атты баяндама жасайды. 1926 жылы Мәскеудің «Күншығыс» баспасынан кәйіраткердің «Ересектер үшін әліпби» атты еңбегі жарық көреді. Мұнан кейін ғалым бірыңғай сол кез үшін іргелі зерттеулер жасаумен болады: Қырғызстан астанасынан 1927 жылы «Қырғыз тілінің грамматикасы», 1934 жылы «Қырғыз әдеби тілінің жаңа орфографиясының жобасы», «Қырғыз тілінің морфологиясы», 1936 жылы «Қырғыз тілінің синтаксисі» атты кітаптар жариялайды.

Қ.Тыныстановты 26 жасында Қырғыз АСР-інің халық ағарту комиссары болып тағайындалады. Оның алғашқы жыр кітабы «Қасым ырларының жыйнағы» деген атпен Мәскеудің «Күншығыс» баспасынан 1925 жылы жарық көрді. Оның алғысөзін Қырғыз ғылым комиссиясының мүшесі Б.Даниярұлы жазған. Мәскеу жинағына ақынның 1920 жылдан бастап жазған өлеңдері енген. 1932 жылы жазған «Академиялық кештер» атты пьесасы «идеалистік ұстанымы үшін» кезінде қатты сыналғанға ұқсайды.

Алаш арқауы

1935 жылы Фрунзеде «Манас» жырына байланысты тұңғыш бүкіл-одақтық конференция өтеді. Оның жұмысына Е.Полливанов, М.Әуезов т.б. ғалымдар қатысады. Осы ғылыми жиында Қ.Тыныстанұлы манастанудың жаңа міндеттері туралы баяндама жасайды. Ғалымның осы және бұған дейінгі шынайы, ғылыми, елшіл пайымы саяси қуғын-сүргін жылдары алдынан шықты. Оған «ұлтшыл, кеңестік ұлт саясатына қарсы, пантюркист» деген айыптар тақты. 1937 жылы 1 тамызда ұсталып, 1938 жылы 6 қарашада өлім жазасына кесілді /6, 21/...

Қасымның қырғыз тілі мен әдебиетін теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да (ақын, жазушы ретінде) зерделеуі, байытуы, дамытуы – оның тұлғалық орнын айқындай түседі.

Ғалым жан-тәнімен өркендеу бағытындағы түркі дүниесінің ықпалдастығын қолдап, қырғыз мәдениетінің даралық қасиетін, ерекшелігін айқындауға тырысты. 1924 жылы Қырғыз автономиялық облысы төңкеріс комитетінің шешімімен Халыққа білім беру бөлімінің жанынан Академиялық орталық ашылады. Оның төрағалығына – И.Арабайұлы, орынбасарлығына – Қ.Тыныстанұлы, хатшылығына – К.Юдахин тағайындалады.

Академиялық орталық жаңа өкімет талап етіп отырған оқу-әдістемелік еңбектерді жазумен бірге қырғыз тілін, әдебиетін, этнографиясын, өнерін, мәдениетін т.б. жүйелеу бойынша орасан зор кешенді жұмыстар атқарады. Қасым шешен тұлға, шебер ұйымдастырушы ретінде көзге түседі. Сонымен бірге ол әліпбиге реформа жасап, жаңашыл алфавит қабылдау идеясының басында жүреді. 1925 жылы 25–27 мамырда Пішпекте өткен Ғылыми-педагогикалық съезде Қ.Тыныстанұлы «Араб әліпбиінен еуропалық алфавиттің біріне көшу туралы» мәселені күн тәртібіне шығарады. Осы ғылыми жиынан кейін қайраткер-ғалым «Жаңа әліпби достары» атты ерікті қоғам құрып, өзі соның төрағасы болады. Әрине, осы үдеріс сол уақыттағы жаңа заман талғамынан туындап жатқан ой-ансарлар жиынтығы еді.

Сол себепті де Қ.Тыныстанұлы Баку қаласында 1926 жылы 26 ақпан – 5 наурыз аралығында өткен Түркітану съезіне мол даярлықпен барып, қатысып қайтты. Баяндама жасап, ойларын съезд бюллетенінде жариялады. Енді оның есімі кеңестік және түркі республика ғалымдарының қатарында айтылатын болды.

Қ.Тыныстанұлының тіл ғылымы мен практикасы саласындағы жұмыстары салаланып, ол енді Орталық Азияда тұрып жатқан ұйғыр және дұңған диаспорасы алфавитін жасау ісінің басында тұрды.

Қырғыз АКСР халық ағарту комиссары қызметінде болған жылдары Қасым қырғыз руханиятына көп табыс әкелді. 1928 жылы бір топ пікірлестерімен «Жаңа мәдениет жолында» атты ғылыми-әдістемелік журнал шығарды. Қырғызстанның Ферғана аумағын (бүгінгі Ош,

Жалалабад облыстары) этнографиясын терең зерттеу бағытында арнайы экспедиция ұйымдастырды. Мектеп оқушылары үшін ғылыми негіздегі қырғыз алфавитін, фонетикасын, морфологиясын, синтаксисін қамтыған оқулықтар даярлады. Әдеби бюро жұмысын жандандырды. Қырғыздың терминология жүйесін қалыптастырды. Қырғыз мемлекеттік өлкетану мұражайының негізін қалады.

Қ.Тыныстанұлы қырғыз тілінің байлығын танытатын 100 мыңға жуық сөздік қор жинап, соның ішінде орыс-қырғыз түсіндірме сөздігі үшін 60 мыңдай сөзді жүйелегені елеулі ғылыми ізденісін көрсетеді.

Ғалым Е.Д.Поливановтың жазбаларына қарағанда, Қ.Тыныстанұлы тілдік ойлау мен морфонологияға байланысты біршама жаңалықтар ашқан.

Мәдени мұраны жинау, жүйелеу және жариялау бағытында ғалым 1925 жылдан бастап «Манас» жыры нұсқаларын іздестіруді бастайды. Белгілі манасшылар С.Оразбаков пен С.Қаралаевқа жолығып, көп дүние жазып алады. Осының негізінде өзі 1931 жылы «Манас» атты пьеса жазады.

Әдеби мұралардың мәтінтану мәселесі де Қ.Тыныстанұлының назарында болады. Ол Молда Нияздың «Датқа айым» туындысын жан-жақты қарастырады /6, 42/.

1930 жылы Қасым денсаулық жағдайына байланысты комиссарлық қызметтен босап, емделеді. 1931 жылдан Қырғызстан Мәдениет құрылысы институтына орналасады. Қайраткер 1932–1935 жылдары осы ғылыми-зерттеу институтын басқарады. Мұнда бұрын бастаған жұмыстарын ғылыми негізде қайта жалғастырып, қырғыз тілі мен мәдениетін, дұған тілі мен мәдениетін кешенді зерттеу үшін бағдарламалар, әдістемелер, нұсқаулықтар жазады.

Бір айта кетер факт, Қасым да Халел Досмұхамедұлы секілді 20–30 жылдары Академиялық орталық пен Ғылым комиссиясын басқарады. Олар басқарған мәдени ұйым – рухани салаға пролеткульт сияқты солақай ағымдар бас-көзге қарамай төпелеп, араласқан кезде «қара бұлтты сөйілетуші» күш бола алды.

Әрине, қайраткерлердің елшіл пайымдары «Талап» мақсатынан туындады деу орайсыз емес. Шындығына келсек, бұл ұйымның көздегені мұнан да ауқымды еді. Бірақ «теңіз тамшысынан танылады» дегендей, Халел мен Қасымның үздік ойлары ғылымилыққа, нақтылыққа ұмтылған қазақ және қырғыз руханиятының бағдарын байыптайды.

Бүгінгі ресми деректерге қарағанда, Қ.Тыныстанұлы 1925 жылы Қырғыз АКСР Халық ағарту комиссариаты жанындағы Ғылыми комиссияның төрағасы, ал 30-жылдары мүшесі болған.

Біздің ойымызша, 20-жылдары Түркістан республикасында әр деңгейде басшылық қызмет атқарған Т.Рысқұлұлы, С.Қожанұлы,

Алаш арқауы

Н.Төрекұлы сынды азаматтардың бәрі де Қасымның ғылыми әлеуетін қадірлеп, оған қырғыз руханиятының жауапты істерін сеніп тапсырған. Ол Х.Досмұхамедұлының да сенім үдесінен шыққан.

20-жылдардағы Алаш қайраткерінің (ішінде Қ.Тыныстанұлы да бар) айтулы ісін айғақтайтын бір құжат Ташкент мұрағаттарының ішінде сақталып қалыпты. Ол «Түркістан мемлекеттік университетін түріктендіру туралы» («О тюркизации Туркестанского государственного университета») деп аталады /7/.

Бұл – 1923 жылы 21 ақпанда Түркістан республикасы ХАК жанындағы Ғылыми Кеңес пен Ғылыми Комиссияның бірігіп шығарған қаулысының ныспысы. Қаулы 9 баптан тұрады. Оның негізгі түйіндері: 1. Түркістан университетінде дәріс, іс-қағаз жүргізуді түрік тіліне көшірудің уақытын анықтау; 2. Жергілікті тілдердің дәрежесін көтеру, қызметкерлерге оның бірін меңгеруді міндеттеу; 3. Жергілікті ұлт студенттерін ғылымға тартудың жағдайын жасау; 4. Жергілікті мамандарды шетелге іссапарға жіберу; 5. Еуропалықтардың жергілікті тілді үйренуіне мүмкіндік туғызу; 6. Түрік тіліндегі дәрісті ынталандыру; 7. Басқа ұлт студенттері үшін әр курс сайын жергілікті тілдің бірінен сынақ тапсыруды кіргізу; 8. Жергілікті ұлт студенттері көбеюі үшін мектеп ісін жүйелеу; 9. Студент қабылдарда мұсылмандарға жеңілдік беру.

Қаулы мазмұнынан аңғарылғандай, Ғылыми Комиссия мен Ғылыми Кеңес Түркістан халықтарының жалпы тілін «түрік» деп алған. (Ол кезде Түркістан халықтарының алфавитінде, белгілі дәрежеде ресми жазбаларында бүгінгідей аса алшақтық болмаған). Бұл – бір. Екінші, білім, ағарту проблемасын шешуде Мәскеуге тәуелсіз ой байқалады (аталған қаулыны қабылдар алдында Халелдің орынбасары профессор Е.Д.Поливанов осы мәселе туралы баяндама жасаған. Ендеше мұны «түріктік томаға-тұйықтық» деуге болмас).

Қаулыдағы шетелге қатысты бап елулі деуге болады. 1922 жылдың жазында Түркістан мен Бұхара республикаларынан алпысқа жуық студент Германияға оқуға жіберілгені мәлім. Оның ішінде қазақ балалары да бар-тын. 1923 жылы қыркүйекте арнайы іссапармен Германияда болып қайтқан Т.Рысқұлұлы: «Біздің студенттер онда пайдалы істі үйреніп жатыр. Бұйырса, олар елімізді алған білімімен өркендетеді», – деп жазған еді /8/. Бір ескерер факт: 1922 жылы тамызда Қазақстанның қайраткер жастары (С.Сәдуақасұлы, Ә.Байділдаұлы, Е.Алдоңғарұлы) 30 азаматты Еуропаға оқуға жіберуді өтініп, «жоғары жакқа» хат жолдаған /9/. Бірақ Киробком мұны қанағаттандырмаған. Міне, осы әр аймақта байқалған шетелге ұмтылуларға себеп болмады деу сенімсіз. Егер большевизм жеңісінен кейінгі ахуалдың ортақтығын ескерсек, бұл себеп те бір болып шығады.

Енді себепке назар аударалық.

Бірінші себеп: дүниені дүр сілкіндірген төңкерістен соңғы 5 жылда бұрынғы өз ретімен келе жатқан демократиялық ізденістерді ұмыту мүмкін емес еді. Сондықтан мылтық даусы басылғанда Жапония, Швеция моделі туралы ізгі арман қайта жанданды.

Екінші себеп: 20-жылдары кеңес өкіметі мен Түркия арасында жақсы байланыс орнады. Мәскеу мен Түркістанға Стамбұлдан келушілер жиіледі. Ал, осы Түркия Еуропа елдері ішінде Германиямен дұрыс қарым-қатынаста еді. Олай болса, нейтралды жерде түрік халықтарының кездесуі – ең бірінші бодан қауымға пайдалы болатын.

Үшінші себеп: Еуропаға ұмтылудың саяси астары болмағанның өзінде, жаңа заман оқуын тәжірибесіз Ресейден алғаннан гөрі, тәжірибелі шетелден алу қай жағынан келсек те тиімді-тін. Сонымен себеп ортақ болса да, оң тілскке (Еуропаға бару) қол жеткізуге Түркістанның нәтиже шығарып (студент жіберуі), Қазақстанның ұмтылысты тиюы – алаш, жалпы түрік зиялыларының Ташкент кезеңін айшықты етеді.

Жаңа заманға сай ізденістің қажеттігі «Талап» қауымының басқарма мүшесі, өз ұлтын алаштың бір тармағы деп есептеген қырғыз зиялысы Қасым Тыныстанұлының «Алашқа» атты өлеңінде былайша көрініс тауыпты:

*...Бир убакыт кара туман алды шулган,
Өткөнге жете алмадык колду булган.
Коздон жаш, жондон таяк арыган жок,
Сагындык замананы өткөн жырган.*

*...Орнады заман келип мындай баска,
Дейди ол: өткөн күнүң ойдан таста,
Сен жасаман, мен жасаксымын деген сөз жок,
Бипбирдей, мына даурен, кары-жаска.*

*Ырас-ак, жасаксы заман, ниети кең:
Кары жас, аел, эркек – баарына тең.
Бирдей деп окуу окумай бекер жатма
Баскага окумасаң болорсуң жем /4, 17–18/.*

Аса сыршыл, нәзік сезімді Қасым Мағжан секілді, реті келгенде қанды қыздыратын, халықты өрлік пен ерлікке үгіттейтін шығармалар да жазыпты. 20-жылдардың басында туған сондай бір өлеңі «Жастарға» деп аталады. Мұнда ақын ел рухының қандай болмағы жастарға байланысты екенін айта келіп:

*Оян, жастар, ойлан жастар!
Ал қолуңа тууңды.
Кең өрүсти шубап айнал,*

Алаш арқауы

*Сакта ел мен журтыңды.
Тулпар минип, туйди устаган,
Өткен жок па эрлериң?
Сен кемсинбе, үндемейсиң?
Мына келди жерлериң, –*

дейді /4, 22/. Ал, енді Алаш жазушысы Ж.Аймауытұлының «Елес» әңгімесінің идеясымен («не толғандырады, соны жаз!») үндес Қ.Тыныстанұлының «Калемге» (Қаламға) атты өлеңінің түйіні мынандай:

*Әселек күнүң туман, эркиң жатта,
Боору эрип, имерилбес айткан датка.
Жайың бар кайық минген, калтылдаган,
Каның төк, кайғыр, калем, термел, жатпа! /4, 78/.*

Қасым жырларында кәрі тарих та («Манастын күмбөзү»), аруак та («Аруак») ел көштен калмаса, шарк ұрып бакыт іздесе деп, ұрпағы үшін қам жейді. Халқының құлағанын көргенде – кайғырады, қайраттанғанын байқағанда – «тыныш табады».

*Сай-сайдан чымырканып кулатып таи,
Омкоруп кедерги кылган талаи.
Башталып Ала-Тоодон Чүйгө карай,
Күзгүдөй суусу тунук агат Талас.
Таластын так боюнда чоң күмбөз бар,
Көргөнгө ой түшүргөн кайгы аралаш.
Урматтуу көз жаш менен ал күмбөзгө
Коюлган өткөн күндө баатыр Манас... /4, 98/.*

«Манастың күмбөзі» өлеңі – тарих пен тағдырды таразылау және бүгінге өткеннің көзімен карау, жаксы істен тағылым алу, иманмен тазалану айнасы.

Ақын өлеңдеріндегі табиғилық ұлт және оның әдебиетіне қатысты ойларында да көрінеді. «Шакирт» (Шәкірт) атты өлеңінде ол:

*Китаптың барлык каты түсүп көзге,
Ой кирмей көкирекке онан озгө.
Жүректи жсарып чыккан назик «сүйүү»,
Байланып «ұлт» деп жазган жалғыз сөзге.*

*Шетинен бир китаптың ашып көрүп,
«Экен,– деп, – адабият» алды бөлүп.
Тексерип эң түпкүрүн карап көрсө,
Тереңнен багыт алып кеткен өрүп, –*

деп жазады /4, 36/. Сөз жоқ, бұл шәкірт – жай шәкірт емес, әдебиетке бой һәм ой алдырған жан. Тәлім-тәрбиенің уызына жарыған оның түйсігі

«ұлт жаны – әдебиет» екенін жазбай таниды. Сондықтан да өзі үшін де, ұлт үшін де руханияттың тереңіне бойлап, тұнығынан су ішуге бел буады.

Жалпы, XX ғасыр басындағы қоғамдық-саяси тауқыметтерден кейін акын-жазушылар халық басындағы халді теңізде адасқан қайыққа, толқынға тұншыққан адамға теңеп жатты. Алаш ақыны Мағжан Жұмабайұлы шығармаларында:

Дарияға дауыл қуып кірген кеме –

Еркі жоқ, толқын айдап жүрген неме, –

деген бейне /10, 97/, немесе:

Өмір – теңіз, жоқ оның түбі, шеті,

Сылқ-сылқ күлген сиқырлы толқын беті, –

деген /10, 151/ сурет бар.

Осыған ұқсайтын бейнені Қасым Тыныстанұлы жырларынан да көреміз:

Боолукту эл мойнуна заман салмак,

Эл жүгүн эр аркалап мойнуна алмак.

Замана жел кутурткан жиндей толкун,

Калаксыз кайык сүзмек, эрк талашмак /4, 80/.

Біздің ойымызша, Ташкент – Түркістан орталығы болып тұрған шақта түрік халықтарынан шыққан акын-жазушылар бір-бірінің жазғандарымен әжептәуір таныс болған. Айталық, Мағжан мен Қасым бір мәдени ұйымның («Талап») басқарма мүшесі болғанын ілгеріде сөз еттік, ал түрік халықтары тіліндегі (қазақ, ұйғыр) алматылық санаулы басылымдарда жарияланған қазақ, қырғыз, ұйғыр өлеңін баспасөз бен білімге қатысы бар зиялылар оқымауы мүмкін емес. Осы ретте түркімен ғалымы К.Джумаевтың мына пікірін ескерген жөн: «20-жылдардың басында... Түркіменстан азаматтары әзірбайжан, өзбек, татар және басқа түрік тілдеріндегі әдеби туындыларды түпнұсқадан оқыды. ...Түркіменнің «Түркмен или» атты тұңғыш журналы Ташкентте жарық көрді» /11, 12/.

Міне, мұндай мәдени-рухани кеңістіктің ортақтастығы кеңес билігіндегі түркі халықтары әдебиетін бір арнадан табылуға мүмкіндік жасады: төңкеріс рухы алып келген ұраншыл, насихатшыл әдебиет те қалыптаса берді, бұрынғы үрдісін тереңдеткен сыршыл, мұншыл әдебиет те дами берді. Әрине, әдеби орта мен халыққа соңғысы түсінікті еді. Өйткені, Мұстафа Шоқай айтқандай: «Әдебиет аяққа қарай тігілетін етік емес. Әдеби шығармалар инсан (адам – Д.Қ.) баласының ізі көзқарастарынан туындайды. Сол үшін де ол сырттан болатын қысымдар мен қарсылықтарға төзе алмайды» /12, 165/.

Мәдени ықпалдастық проблемасын жанымен түсінген осы қайрат-

Алаш арқауы

кердің (М.Шоқай) пікірі тұрғысынан келсек, большевиктер билігіндегі түркі халықтарының «ізгі көзқарасын» былайша топтау ақылға сыйымды: 1). жалпы езгі, хұқықсыздық атаулыдан құтылу – еркіндік, «өз қолын өз аузына жеткізу» мұратын орындау; 2). жәдитшілдікті салаландырып, елдің жаппай сауатын ашу – «адамзат игілігі адамзатқа ортақ» дүниетанымын орнықтыру; 3). қым-қуыт кезде азаттығыңа өш жауға қарсы бірігіп (түрік, мұсылман) амал жасау.

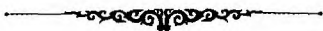
Біз осы шындықты Қ.Тыныстанұлы шығармашылығынан анық аңғарамыз.

Жапон ғалымы Тосака Дзюан: «Тарихи үдерістің жай тәртіпті ретпен орналасудан айырмасы – оның шындығында процесс, өзгеріс екендігінде. Осы мағынада болған мен болатынның арасында белгілі бір үзіліссіз байланыс орнығады», – деп жазғанындай /13, 147/, бағыт-бағдары анықталмаған күрделі әдеби-тарихи үдерісте Қасым сынды қалам қайраткері өз ақыл-ойын, білігін ескі мен жаңаның өрелі тұсын біріктіру жолындағы дәнекерлікке жұмсады.

Осы дәнекерлік пен сабақтастық бүгінгі Тәуелсіз Қырғызстан руханиятының берік ұсытыны болып отыр дей аламыз.

Әдебиеттер:

1. «Талап» қазақ-қырғыз мәдениетін көркейтушілер қауымының жолы // кітапта: Қамзабекұлы Д. Руханият. – Алматы: Білім, 1997. – 272 б.
2. «Талапқа» Совнаркомның көмегі // Ақ жол, 1923 жыл, 12 февраль
3. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы – Избранное. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
4. Тыныстанов К. Қасым ырларының жыйнағы – Сборник стихов Касыма. – Бишкек: Кыргызский государственный Национальный университет, 2001. – 157 с.
5. Болпанова А. Қасым Тыныстанов – ученый и государственный деятель Кыргызстана. – Каракол: ИГУ, 2011. – 178 с.
6. Джаныбеков Ч. Қасым Тыныстанов: жизнь и творчество. – Бишкек: «Бийиктик», 2003. – 220 с.
7. ӨР ОМА. – 34 қор, 1-тізім, 1587-іс, 5–6 парақ.
8. Рыскулов Т. Наши студенты в Германии // Туркестанская правда, 1923, 2 декабря
9. ҚР ОМА. 81-қор, 1-тізім, 468-іс, 18–19 парақ.
10. Жұмабаев М. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
11. Джумаев К. Становление и развитие Туркменской советской прозы (20-е – 30-е годы). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филол. – Ашхабад, 1990. – 51 с.
12. Шоқай М. Таңдамалы. I том. – Алматы: Қайнар, 1998. – 512 б.
13. Тосака Дзюн. Теория науки. – Москва: Наука, 1983. – 192 с.

ОРТАҚ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІ МЕН ТҮЛҒАЛАРЫН ОҚЫТУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қазір бұрынғы Кеңес одағына кірген, бүгінде тәуелсіз түрік мемлекеттерінің білім жүйесінде оқытылатын «Түрік халықтары әдебиетінің» бағдарламасын қайта қарау керек. Өйткені, қазір азат елдің сұранысы және түрік бірлігі идеясының жаңа заман контекстінде қайта қаралуы маңызды болып отыр.

Бұл жерде ең маңызды қағидат (принцип) – елге, ұлтқа, бірлік пен гуманизмге қызмет еткен фольклорлық шығармалар мен тұлғаларды тандап алу. Сонда ғана бір бәйтеректің бұтағы секілді байырғы Тұран мен Түркістаннан бастау алатын үлкен мәдениеттің қатпарлары, жүйелері айқындала түседі. Елдік-мемлекеттік ментальділік тұрғысынан қарағанда да мәселеге жаңаша қараудың маңызы зор.

Өкінішке қарай, бұрынғы Кеңес Одағындағы әдебиетте, тіпті қазіргі «Түрік халықтары әдебиетінде» ұлтқа шынайы еңбек сіңірген тұлғалардың шығармашылығы мен өмірбаяны көрініс таппаған. Мұнда таптық, большевиктік идеологияның салқыны байқалады. Мысалы, Орталық Азиядағы түрік мемлекеттерінде «Түркия әдебиеті» бойынша әлі күнге Назым Хикмет, Әзиз Несин оқытылып, елеулі тұлғалар еңбей қалған. Көрші отырған Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Татарстан, Башқұртстан дәл қазір бір-бірінің ұлт азаттығы жолында құрбан болған акын-жазушыларын біле бермейді. Себебі, насихат аз. Мәселен, бұрынғы Кеңес Одағына кіретін республикалар 1992 жылға дейін пошта немесе өзара алмасу арқылы бір-бірінің әдеби газет-журналдарын, ғылыми және көркем әдебиеттерін алып тұрды. Қазір бұл байланыс тек интернет жүйесіндегі мағлұматтарға ғана байланып отыр.

Міне, біздің қолымызда 3 құжат тұр. **Оның біріншісі** – Ә.Қанафин әзірлеген /1/ орта мектептерде қосымша сабақ (факультатив) түрінде отетін «Түрік халықтары әдебиетінің» бағдарламасы (Алматы, 1993). **Екіншісі** – Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінің (қазіргі атауы «Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогика университеті») доценті Ө.Тыныбаева даярлаған /2/ «Түрік халықтары әдебиетінің тарихы» атты бағдарламасы (Алматы, 1996). **Үшіншісі** – М.К.Аммосов атындағы Якут мемлекеттік университетінің маманы Е.А.Архипова құрастырған /3/ «Литература тюркоязычных народов» (Түріктілді халықтардың әдебиеті) атты курстың жұмыс бағдарламасы (Якутск, 2004).

Біз бұларды мысал үшін алып отырмыз. Өйткені бұл жағдай барлық түрік халықтарына тән.

Алаш арқауы

Мектепке арналған бағдарламада «Түркі халықтарының ежелгі әдебиетіне шолу», «Әзірбайжан әдебиеті», «Өзбек әдебиеті», «Қырғыз әдебиеті», «Түркімен әдебиеті», «Қаракалпак әдебиеті», «Ұйғыр әдебиеті», «Татар әдебиеті», «Башқұрт әдебиеті», «Тәжік әдебиеті» атты тараулар бар.

«Түркі халықтарының ежелгі әдебиетіне шолуда» Орхон-Енесей ескерткішінен түрік халықтарына ортақ фольклорға дейін материалдар берілген. «Әзірбайжан әдебиетінде» – Низамидің «Ләйлі-Мәжнүні» мен Мырза Фатли Ахундов шығармашылығы, «Өзбек әдебиетінде» – Өлішер Науаи мен Хамза Хакімзаде Ниязи шығармашылығы, «Қырғыз әдебиетінде» – «Манас» пен Токтағұл Сатылғанов шығармашылығы, «Түрікмен әдебиетінде» – Мақтымқұлы Фраги мен Молланепес шығармашылығы, «Қаракалпак әдебиетінде» – Бердак шығармашылығы, «Ұйғыр әдебиетінде» – Біләл Назым шығармашылығы, «Татар әдебиетінде» – Қажым Насыри мен Ғабдолла Токай шығармашылығы, «Башқұрт әдебиетінде» – Мұхаметсәлім Үмбетбаев шығармашылығы, «Тәжік әдебиетінде» – Әбілқасым Фирдоуси, Мүслихәддин Сағди, Әбдірахмен Жәми шығармашылығы ұсынылған.

Бағдарламаның артықшылығы мен кемшілігі қандай? **Біріншіден**, әрине, одан оқушылар аз-кем мағлұмат алады. Әсіресе, түріктің ежелгі әдебиеті туралы материалдар дұрыс ұсынылған. **Екіншіден**, кемшілігі бірден көзге түсіп тұр. «Әлем әдебиеті» курсының парсы әдебиеті тармағына кіретін Әбілқасым Фердауси, Мүслихәддин Сағди, Әбдірахман Жәми шығармашылығы «Тәжік әдебиеті» ретінде ұсынылған. Біз тәжік халқының Түркістан өңірінің әдеби-мәдени кеңістігінде өз орны бар екенін жақсы білеміз. Сондықтан ортақ түрік мәдениетін дамытуға атсалысып жүрген кейбір ұлттардың (мысалы, тәжік, орыс, украин, поляк, грузин т.б.) әдеби тұлғалары мен шығармаларына қосымша бір тарау қосуға болар еді. Мысалы, қазақтар туралы украин Т.Шевченконь, поляк А.Янушкевич пен Г.Зелинскийлердің шығармалары бар. **Үшіншіден**, әр ұлттың әдеби мұрасы мен ақын-жазушыларын бергенде, ортақ қағидат (принцип) сақталмаған. **Төртіншіден**, түрік халықтарының ауқымы мен атаулары толық қамтылмаған. Айталық, ең бастысы Түркия әдебиеті мен Қазақ әдебиеті жоқ. Сірә, бұл жерде «Түркия әдебиеті» – әлем әдебиетінде, ал қазақ әдебиеті өзінше бөлек өтіледі» деген қате ұстаным басшылыққа алынған. Сонан кейін Кавказ түріктері (карашай, құмық, ноғай т.б.), Сібір-алтай түріктері (якут, хакас, шор, алтай т.б.) және Еділ түріктерінен чуваш кірмей қалған. Түрік халықтарын тұтас қарай алмаған оқушыда жүйелі көзқарас қалыптаспайтыны түсінікті.

Енді қазіргі мектептерге арналған «Түрік халықтары әдебиетіне» енетін шығармалар мен тұлғаларды таңдаудың ортақ бір

қағидатына (принцип) келетін болсақ, біздіңше, ол шамамен мынадай болу керек:

Бірінші, әр ұлттың фольклорынан 2 шығарма таңдалып алынуы керек.

Екінші, фольклордың жалғасы ретінде әр ұлтта жиі қолданылатын 20 мақал-мәтел берілуі керек. Өйткені, мақал-мәтел – терең философиялық ойдың жиынтығы.

Үшінші, авторлық әдебиеттен кемі төрт қаламгердің (ақын-жазушы) шығармасы мен негізгі шығармалары алынуы керек. Мұндағы басты қағидат – бұл тұлғалар мен шығармалардың ұлт дамуына қызмет еткендігі.

Ескерту: белгілі қоғамдық-саяси жағдайларға байланысты авторлық әдебиеті дамымаған жекелеген түрік халықтарының фольклорын ұсынсақ та жеткілікті.

Қазақстан университеттеріндегі филология мамандықтарына арналған «Түрік халықтары әдебиетінің тарихы» бағдарламасында да ескіше сарынмен Түркия (османлы, анадолы) әдебиеті «Әлем әдебиеті» курсы аясында немесе арнайы курс ретінде оқылатыны ескеріліп, әзірбайжан, башқұрт, қарақалпақ, қырғыз, өзбек, татар, түрікмен, ұйғыр әдебиетіне ғана орын берілген.

Филология мамандықтарында «Ежелгі түрік әдебиеті» жеке курс болып өтетіндіктен, бұл дәуір кіріспе дәрістің ауқымында қарастырылған.

«Әзербайжан әдебиетінде» қамтылған материалдар: жалпы фольклоры (шолу), А.Табризи, Ә.Бакуи, Х.Табризи, Ө.Гәнжауи, Х.Ширвани, А.Бакиханов, М.Вазех, Қ.Закир, Н.Нариманов, А.Ахвердов, С.Ахундов шығармашылығына жай шолу, Низами Гәнжауи, Имадеддин Насими, Мұхаммед Физули, Мырза Фатли Ахундов, Мырза Алекпер Сабир, Самед Вургун, Мырза Аджароглы Ибрагимов әдеби портреттері мен шығармашылығына жеке тоқталу.

«Башқұрт әдебиетінде» қамтылған материалдар: жалпы фольклоры, Ш.Бабич, Ғ.Ибрагимов, М.Ғафури шығармашылығына жай шолу, Мұхаметсәлім Үмбетбаев пен Сайфи Құдаш әдеби портреттері мен шығармашылығына жеке тоқталу.

«Қарақалпақ әдебиетінде» қамтылған материалдар: жалпы фольклоры, Ж.Тағайұлы, К.Қосыбайұлы, А.Мұсаев, С.Мәжитов шығармашылығына жай шолу, Бердақ Қарғабайұлы, Жолмырза Аймұрзаев, Төлепберген Қайыпбергенов әдеби портреттері мен шығармашылығына жеке тоқталу.

«Қырғыз әдебиетінде» қамтылған материалдар: жалпы фольклоры, Т.Үмбетәлиев, Ж.Бөкенбаев, К.Жантолиев шығармашылығына жай шолу, Тоғалақ молда Әбдірахманұлы, Тоқтағұл Сатылғанов, Аалы Тоқамбаев,

Алаш арқауы

Түгелбай Сыдыкбеков, Шыңғыс Айтматов әдеби портреттері мен шығармашылығына жеке тоқталу.

«Өзбек әдебиетінде» қамтылған материалдар: жалпы фольклоры, Ө. ибн Сина, Ө.Бируни, З.Восифи, Ұлықбек, К.Бекзад, Аваз, Мұқымн, Фуркат шығармашылығына жай шолу, Әлішер Науаи, Айбек, Ғафур Гулям, Хамза Хакімзаде Ниязи, Абдолла Қаһар, Пірімқұл Қадыров әдеби портреттері мен шығармашылығына жеке тоқталу.

«Татар әдебиетінде» қамтылған материалдар: жалпы фольклоры, Ғали, М.Бұлғари шығармашылығына жай шолу, Қажом Насыри, Ғабдолла Тоқай, Ғалымжан Ибрагимов, Ғалиаскар Камал, Нұри Арсланов, Мұса Жалил әдеби портреттері мен шығармашылығына жеке тоқталу.

«Түрікмен әдебиетінде» қамтылған материалдар: жалпы фольклоры, Мақтымқұлы Фраги, Молланепес, Берді Кербәбаев, Беки Сейтақов әдеби портреттері мен шығармашылығына жеке тоқталу, Ата Салық шығармашылығына жай шолу.

«Ұйғыр әдебиетінде» қамтылған материалдар: жалпы фольклоры, Қазақстан мен Қытайдағы ұйғыр әдебиетінің даму үрдістері, Абурехим Назари, Біләл Назым, Хезмат Абдуллин, Зия Сәмеди әдеби портреттері мен шығармашылығына жеке тоқталу, арғы кезеңнен – А.Шукур, Ш.Мұхаммед, М.Р.Қашқари, М.И.Харкати, М.Хамин, Ниязи, Қасими, Т.Гәрби, Назугум, С.Палуан, М.Шакир, бергі кезеңнен – Х.Искәндәров, О.Мұхаммәди, Н.Исраилов, М.Хамраев, И.Саттаров, Ж.Босаков, И.Бәхтия, Х.Хамраев шығармашылығына азырақ шолу.

Ұсынылған бағдарламаның артықшылығы мен кемшілігі қандай? Артықшылығы, әрине, аздау. Өйткені, мұнда түрік халықтарының әдебиеті туралы жалпы және үзік-үзік мағлұмат бергенімен, тұтас ұғым туғыза алмайды. Көп жағдайда ХІХ–ХХ ғасыр акын-жазушыларының еңбектері саяси-идеологиялық өлшеммен (әлеуметтік жіктеліс, таптық көзқарас т.б.) таңдалынып алынған. Бағдарламада Түркия әдебиетінің және Қазақ әдебиетінің болмауы «түрік халықтарының әдебиеті» деген ұғымның бірлігі мен жүйелілігіне кері ықпал етеді.

Университетте оқытылатын «**Түрік халықтары әдебиетінің тарихына**» енетін шығармалар мен тұлғаларды таңдаудың ортақ қағидатына (принцип) келетін болсақ, біздіңше, ол шамамен мынандай болу керек.

Бірінші, мұнда таңдаулы әдеби мұралар мен акын-жазушылардың еңбектерін талдаған ғылыми ұстаным басшылыққа алынуы керек керек.

Екінші, түрік халықтары үшін фольклордың көбіне ортақтығы және «Түрік халықтарының фольклоры» атты жеке курстың оту қажеттігі (бұл көп жерде әлі жүрмей жатыр) ескеріліп, «Түрік халықтары әдебиетінің тарихына» ескі замандардан осы күнге дейінгі бірыңғай авторлық әдебиет мұраларын кіргізген жөн болмақ.

Үшінші, авторлық әдебиет өкілдері мен шығармаларын тандауда да басты қағидат – олардың жалпытүрік өркениеті мен ұлт дамуына қосқан үлесі болуы тиіс.

Жоғарыда біз түрік халықтары әдебиетін оқытудың Қазақстандағы жағдайын көрсеттік. **Ал, мұны басқа түрік елдері қайтіп оқытып жатыр?** Бұған мысал ретінде Ресей Федерациясына кіретін Якут (Саха) республикасында оқытылатын «Литература тюркоязычных народов» (Түркітілді халықтардың әдебиеті) атты курстың жұмыс бағдарламасын (№3) алайық. Әдетте жұмыс бағдарламасы типтік (ортақ) бағдарламаға сүйеніп жазылады.

Бағдарламада түрік әдебиетін оқытуды 5 модульге бөлген. Олар: кіріспе, түркітілді халықтардың фольклоры, ежелгі түрік әдебиеті, түрік халықтарының ертеклассикалық жазба әдебиеті, казак әдебиеті.

Кіріспеде түрік әдебиеті мына 3 бағдарда түсіндірілген: кешенді түріктану (тіл, әдебиет, тарих, этнография), әлемдегі өркениеттегі ежелгі түркі мемлекеттерінің орны, Ресей мен ТМД аумағындағы түрік халықтарының ескі, жас және жаңа әдеби тілі мен әдебиеті.

Түркітілді халықтардың фольклорында «Қорқыт ата кітабы» эпосы мен оның Орталық Азия мен Қазақстанда, Сібір мен Еділ бойында таралуы, бейнелер жүйесі; өзбектің «Алпамыш» эпосы, оның тәжік, каракалпак, казак нұсқалары және Алтай мен Еділ бойындағы архаикалық негіздері, қырғыздың «Манас» эпосы, эпостардағы генеологиялық циклдену, жалпы түрік өлең құрылымы қарастырылады.

Ежелгі түрік әдебиетінде VI-X ғасырлардағы Шығыс Түрік қағанатының – «Күлтегін», «Тоныкөк», «Білге қаған», ежелгі қырғыз мемлекеті Хағастың – епитафиялық лирика, «Ырх Бітіг», Шығыс Түркістанның – «Апырнчур тегін», «Сынгк Сели», «Ки-Ки», «Қалым Кейішн» мұралары әдебиет тұрғысынан байыпталады.

Түрік халықтарының ерте классикалық жазба әдебиетінде Ж.Балсағұндың «Құтты біліг», М.Қашқаридың «Диуан лұғат ат-түрк» шығармалары, А.Жүгінеки мен А.Иасауидың шығармашылығы, классикалық әзірбайжан әдебиетінен Х.Ширвани, Н. Гәнжауи мұрасы зерделенеді.

Қазақ әдебиетінен: жалпы фольклор, тұрмыс-салт өлеңдері, Абай, Жамбыл, Шокан, І.Жансүгіров, М.Әуезов шығармашылығы сөз болады.

Ұсынылған бағдарламаның артықшылығы мен кемшілігі қандай? Артықшылығы – түрік халықтары әдебиетінен әйтеуір бір хабар беруінде және ғылыми жүйелеуді көрсетуінде. Кемшілігі – мұнда түрік халықтарының әдебиеті туралы мағлұматтың тым жалпылығында және көп түркі халқының әдеби мұрасын шолып та айтпағанында. Түрік халқына ортақ кейбір мұраларды («Алпамыс») бір ұлтқа ғана таңуында. Арнайы алып қарастырылған казак әдебиетінің тұлғалары мен туындыларының берілуінде де жүйелілік әлсіздеу. Мысалы, мұнда

Алаш арқауы

«әдебиеттің әр дәуірінен бір тұлғадан алу» қағидаты ескерілмеген. Айталық, қазақты қазақ еткен хандық дәуірден бірде-бір жырау (акын) енбей қалған. Сондай-ақ қазақтың ғылымы мен әдебиеттануында жаңа арнаны бастаған А.Байтұрсынұлы сынды ғұламалар да қаперге алынбаған.

Түріктілдес елдердің университеттерінде оқытып жатқан **«Литература тюркоязычных народов» (Түріктілді халықтардың әдебиеті) курсына енетін шығармалар мен тұлғаларды тандаудың ортақ қағидатына (принцип)** келетін болсақ, біздіңше, ол шамамен мынандай болу керек.

Бірінші, мұнда түрік халықтарының әдеби мұралар мен акын-жазушылары туралы айқындалған ғылыми ұстаным басшылыққа алынуы керек керек.

Екінші, «Түрік халықтарының фольклоры» мен «Түрік халықтары жазба әдебиетінің» аражігі анықталып, соңғысының даму кезеңдері белгіленіп, халықтар әдебиетінің қамтылу аумағы мейлінше кең болғаны жөн.

Үшінші, авторлық әдебиет өкілдері мен шығармаларын тандауда да басты қағидат – олардың жалпытүрік өркениеті мен ұлт дамуына қосқан үлесі болуы тиіс. Бұл «әдебиеттің әр дәуірінен бір тұлғадан алу» қағидатына сәйкес атқарылғаны дұрыс.

Төртіншіден, саны 40-қа жуықтайтын түрік халқының әдебиеті, әдеби шығармалары, акын-жазушылары, көркемдік-танымдық ұғымдары туралы бағдарламаға жалпы мағлұмат беретін қосымша сөздік енгізудің қисыны бар.

Мәліметіміздің соңында «Түрік халықтарының әдебиеті бағдарламаларында жүйесіздік неге орын алды?» деген сұраққа келейік.

Бұлай болуының себебі, әр түрік мемлекетінің ғалымдары аталған мәселені өз танымдарына сәйкес және қолдағы материалдың (көбінесе аударма материал) бар-жоғына сәйкес қараған. Ал, бұрынғы Кеңес одағы республикалары ғалымдары «Түрік әдебиеті» атты ұғымды әлі де тұтас зерделей алмай отыр. Түркия Республикасының ғалымдары да бұл мәселені жаңаша, бұрынғы мәліметтерін толықтырып байыптауы керек.

Сондықтан түрік мемлекеттерінің ішінде тәуелсіз ойлау тәжірибесі ертеден-ақ қалыптасқан Түркия Республикасының ғалымдары және ғылыми орындары мұрындық болып, ортақ «Түрік халықтарының әдебиеті бағдарламасын» жүйелеуді қолға алғаны жөн. Оны жоба ретінде ұсынып, биік бір жиында (форум, конференция) қабылдағаны дұрыс.

Бұл жерде таласты пікір туғызатын әр халықтың жазба әдебиеті және оның мұрасы екені түсінікті. Мұны әр түрік республикасында жан-

жақты талқылай отырып, жалпыадамзат пен ортақтүрік құндылықтарына сай келетін кемі соңғы 2-3 ғасырдың ақын-жазушылары мен олардың негізгі шығармаларын тандау – басты талап.

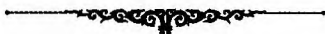
Қазақта «Ай ортақ, күн ортақ, жаксы ортақ» деген нақыл бар. Олай болса, тұтас «түрік халықтарының әдебиеті» немесе «түрік халқының әдебиеті» дегенде, оған бір-бірімізге және әлемге жарқырата көрсететін тұлғалар мен шығармалар енгені дұрыс. Осы арқылы тамыры бір, тағдыры ортақ ағайын халықтардың елдік ментальділік ұқсастығы мен ерекшелігі айқындала түседі.

Әдебиеттер:

1. «Түрік халықтары әдебиетінің» бағдарламасы // еңбекте: Түрік халықтары әдебиеті. Әдебиет пәні мұғалімдеріне жетекші құрал/ әзірлеген Ә.Қанафин. Алматы: Рауан, 1993.– 28 б.

2. Түрік халықтары әдебиетінің тарихы. Әзірлеген Ө.Тыныбаева// жинақта: Абай атындағы АлМУ: Университеттер мен педагогикалық институттардың бағдарламалары, № 14 жинақ. Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1996.– 174-199 б.

3. Рабочая программа курса «Литература тюркоязычных народов»/ составитель Е.А.Архипова. Якутск: Факультет якутской филологии и культуры ЯкГУ им М.К.Аммосова, 2004.– 11 с.

АЛАШ МҰРАСЫ: ТҮРКИЯ МЕН СТАМБҰЛ ХАҚЫНДА

Қазір әлемдегі саны 14 миллионға жетіп отырған қазақ ұлты тарихи тамырын ешқашан ұмытқан емес.

Біздің әдебиетіміз бен мәдениетімізде Алтай, Алаш, Қазығұрт, түрік, дін-ислам, Түркістан т.б. ұғымдар өте ілтипатпен және зор ықыласпен айтылады. Өзін қадірлейтін кез келген қазақ азаматы осы ұғымдарды естісе, қуанады және бұлар туралы әңгіме қозғағанды жақсы көріп тұрады.

Ал, енді тағдыр мен тарихтың түрлі қиын да жауапты шақтарында түрік атын жанама сақтап, өзіндік жаңа этностық атаулармен халықтық, елдік, мемлекеттік құрылымдарды қалыптастырып, дамытқан Алтай перзенттері әлемде бар екенін, ешқашан жойылмайтынын дәлелдеп отырды.

XX ғасыр басында қазақ зиялылары: «Алаш туы астында Күн сөнгенше сөнбейміз!» деп мәлімдеді.

Алаш – Алтай, от, қызыл, қасқыр т.б. ұғым-атаулармен астасып жатқан сөз. Мағынасы – елдік, тұтастық, бірлік, айбарлық деген бір-неше ұғымдарды жинақтайды. Былай қарағанда, бұл сөз барша түрік халқына ортақ. Қазақтар ертеден «Керегеміз – ағаш, ұранымыз – Алаш» дейді. Біздің сөздік қорда түрік халқын жинақтап көрсететін «алты алаш», «алты сан алаш», «алаш мыңы» тіркестері бар. Бір қызығы, «алаш» – әлімсақтан қазақ этнонимінің синонимі ретінде қолданылып келеді.

Қазақ хандығы құрылған XV ғасырда Осман империясы Византияны алды (1453 жыл). Тарихи Стамбұлдың бағы жаңа қырынан әлемге танылды.

Қазақ үшін Стамбұл мен Осман патшалығы дербестік пен қаһармандықтың, түрік халқын әлемге танытудың рәмізіне айналды. Бұл, әсіресе, орыс-түрік соғыстары кезінде анық байқалды. Мысалы, Ресейдің патшалық билік жүйесі үшін қазақ жатжұрттық («инородцы») ретінде бір мезгілде әрі татар-моңғолдың (Шыңғыс хан), әрі осман-түріктің ұрпағы, бауыры болып көрінді. Сондықтан оған ұзақ жылдар, тіпті ғасырлар бойы сенімсіздікпен қарады.

Шамамен 1495 жылы туып, 1523 жылы жорықта қайтыс болған Доспамбет жыраудың бір толғауында мынандай жолдар бар:

*Азау, азау дегенің –
Әл-Ғұсман паша жұрты екен,
Дін-ісламның кірті екен...*

Айтала бұлақ басы тең,

Азаулының Стамбұлдан несі кем?.. /1,31–32/.

XVI ғасырдан жеткен бұл шығармада Осман ұлысының қуаттылығы, басшыларының табандылығы, дінге деген адалдық сөз болады. Сонымен бірге жырау кез келген шығармашыл адам секілді туған жерін әйгілі Стамбұлмен салыстырғысы келеді.

Қазақ халқы үшін ақын, ойшыл Абай Құнанбайұлы (1845–1904) – аса биік тұлға. Ол – қазақтың төлқұжаты. Ал, XX ғасырда осы Абайды әлемге танытқан жазушы, ғалым Мұхтар Әуезов (1897–1961) – қазақ прозасы мен драматургиясының классигі. М.Әуезов Абайдың өлеңдерін жинақтап, ғылыми комментариймен шығарды және «Абай жолы» атты роман-эпопея жазды. Абай туралы 1933 жылғы зерттеуінде ол ақынның әкесі, аға сұлтан (губернатор) Құнанбай орыс-түрік соғысында тұтқынға түскен түріктерді ретін тауып, шекара асырып отырғанын жазады /2/. Ол – өте діндар, катал басшы болған кісі.

Құнанбай Өскенбайұлы және сан мыңдаған қазақтар Ресей империясы тұсында Меккеге барып, қажылық парызын өтеген. Бұлардың ішінде сол Құнанбайдың Құдайберді атты баласынан туған немересі, қазақтың ірі ақын, ойшыл, діндары Шәкәрім де бар. Қазақ жерінен қажылыққа барудың бірнеше жолы болған. Соның ішінде ең сенімдісі – Одесса қаласынан кемеге отырып, Стамбұлға арқылы жету жолы екен.

Қажылыққа барған көп қазақ зиялысы еліне исламдық араб және исламдық түрік (осман) мәдениетін алып келді. Діни оқуды жетілдіруді де осы қажылар сапары толықтырды. Қазақ, өзбек, татар, башқұрт арасына Стамбұлда басылған кітаптар да аталған жолмен жетті.

Мысалы, Шәкәрім:

*Алақтап іздедім қару,
Бекілген артыма бару,
Керек боп көп ғылым табу,
Болып тұр күн қаран-ай, һай!
Орысша, не арабшадан,
Тілім жоқ жетіліп алған.
Кітап оқып түрік жазған,
Ұғындым осыны азғантай.*

*...Переудшік – түрік, ноғай.
Солармен кірісіп сөзге,
Жоғарғы ой-мақсатым өзге,
Түсіп сәуле соқыр көзге
Ауыр тұман ашылуы-ай! –*

дейді /3, 194–195/. Әлбетте, күллі танымы Шығыс ілімімен жетілген

Алаш арқауы

адам өзін толғандырған сұраққа жауапты жат дүниетанымға суарылған Еуропалық кітаптардан емес, кемелдікке ұмтылған исі мұсылман, түбі бір түрік ғұламаларының жазғандарынан табуы заңды еді.

Бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның бастауы және негізі – 1456 жылы Шудың Қозыбасы деген жерінде құрылған Қазақ хандығы, 1917 жылы 27 қарашада Қоқан қаласында жарияланған Түркістан автономиясы мен 1917 жылы 13 желтоқсанда Орынбор қаласында жарияланған Алаш автономиясы. Алаш Орда үкіметінің демократиялық жолмен сайланған төрағасы – ірі қайраткер-қаламгер, ғалым Әлихан Бөкейхан (1866–1938) болатын.

XX ғасыр басында Ресей ғылыми-шығармашылық элитасы Ә.Бөкейханды қатты қадірледі. Ол Мемлекеттік Думаға (парламент) депутат болып сайланды, Кадет (конституциялық-демократиялық) партиясына кірді. Сонымен бірге, кейбір деректерге қарағанда /4, 610/, Әлихан бастаған бірнеше казак зиялылары көшбасшылары Стамбұлда отыраған «Иттихад ве теракки» («Бірлік және прогресс») ұйымына кірген.

Ал, казак халқы үшін аса жауапты 1907 жылы (осы жылы казактар Парламентке сайлану құқынан айырылады) Ақмоладан Мемлекеттік Думаға депутат болып сайланған қайраткер, «Серке» газетін шығарған азамат Шәймерден Қосшығұл Ә.Бөкейханның тапсырмасымен Стамбұлға барып, халифаға, жас түріктер басшысы доктор Назар-бейге, парламент төрағасы Ахмед Риза-бейге жолығады, осында газет арқылы II Николайға түрік халықтарының құқы туралы мәлімдеме жасайды /5/.

Әлихан Бөкейхан 1912–1913 жылғы Балқан соғысын сараптап «Қазақ» газетіне бірнеше мақала жазған /6, 204–210/. Сонда ол: «Түріктің жығылғаны – жаудың жаһитшыл өнершілдігі, түрік патшалығын бастап жүрген адамдардың алалығы, қуарған қу партиясы» деп дәл диагноз қойып, «Болгар, Серб, Қаратау һәм Грек уағдалы ақыреттік дос бола алмай, итше сүйеке таласып кетті» деп сынайды. Стамбұлға көз алартқан Еуропаның пиғылын да салмақтайды.

Алаш Орданың білім мен ғылым саласын үйлестірген тілші-ғалым, әдебиетші, акын, журналист Ахмет Байтұрсынұлы (1972–1938) түрік халықтарының өркениетке лайықты ілесуін жақтады. Ол мақалаларында байырғы түрік мәдениетінің тұтастығын: «Бір шеті Стамбұл, екінші шеті киыр күншығыстағы Жакыт (Якут – Д.К.) – сол арадағы түрік нәсілді жұрт» деп сипаттады /7, 266/.

Алаш қозғалысына белсене атсалысқан қайраткер, акын, жазушы, журналист Міржақып Дулатұлы (1885–1935) Стамбұл мен Түркия мәселесін біршама сөз еткен. Мысалы, ол 1914 жылы Жұмағали Кобенұлы деген шәкірт Түркістан өңірінде (Жизак) Түркия үшін халықтан қаржы жинап жүріп, патша охранкасы тарапынан тұтқындалғанын

жазады /8; 169, 204, 239, 361/. Сондай-ақ осы қаламгер қазақ ішіндегі медреселер «Түркияның тәртіпті медресесіндей болуы керек» дегенді айтады. Тағы бір мақаласында Міржақып Ішкі істер министрі Талғат-бейдің сөзіне сүйеніп, 1914 жылы Түркия кейбір мемлекеттерге бұрын берген жеңілдігін (капитуляция) алып тастағанын қуанышпен жазды. М.Дулатұлы 1917–1918 жылдардағы Алаш автономиясы үшін күресті Түркияның мемлекет пен Стамбұл үшін «қызыл қанға белшесінен батып, миллиондаған ер азаматын құрбан қылған» күресімен салыстырды.

Қазақта артынан көп мұра қалдырған тұлға – әрі акын, әрі ойшыл Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы (1868–1931). Акын «Ізбас қажы» атты поэмасында /9, 208–209/ қажылық сапарында Стамбұлға аялдаған қазақ діндарының көзімен әйгілі түрік шаһарына баға береді. «Жеті тау бар – бұл шаһар соған сыйған, «Бес жүз елу бес» дейді мешіт саны» дей келіп акын Ая-София мешітін жақсылап суреттеп шығады. Қажы Ізбас пен акын Мәшһүр тоқтамы: «Мәдина, Меккеменен – мұбарак жай, Шаһар жок зейнеті артық Стамбұлдай!».

Осы акын «Иса Шорманұлы» атты поэмасында да: «Шаһарын Стамбұлдың көрмеген жан, «Дүниеге келдім деуі – бекер!» дейді» деп жазады /10, 106/.

Ал, енді тарихи Стамбұл күдіреті мен жаңа замандағы Түркияның орнын шынайы бағалаған қазақ тұлғаларының бірегейі – Мұстафа Шоқай (1886–1941). Қайраткердің 1914 жылы Ресей Мемлекеттік Думасы Мұсылман фракциясындағы хатшылық қызметінің өзі әлемдік саясатқа, соның ішінде мұсылман-түріктің сол саясатта алар орнына жүйрік болуға жұмылдырды. 1917 жылы 27 қарашада Қоқан қаласында жарияланған Түркістан автономиясы – көбіне-көп М.Шоқайдың еңбегі. Оның 1918 жылдан басталатын эмиграциялық өмірі Түркиямен тығыз байланысты. Ол Стамбұлда көп аялдамаса да, Францияда жүріп-ақ Түркістан Ұлттық Федерациясы идеясы үшін аянбай күресті. Қайраткер шығарысқан «Жаңа Түркістан», өзі редакторлық еткен «Жас Түркістан» басылымдары – жалпы түрікке қызмет істеудің жарқын үлгісі. Бір мақаласында ол: «Батыс білімін шығыс рухымен ұштастыру үстіндегі Түркия тәжірибесі біз үшін аса құнды» дейді /11, 178/. Және бір еңбегінде Мұстафа: «Түркия республикасының оқу-ағарту өкілі доктор Рашид Ғалып-бейдің «Ыстамбұлда басылған бір газет Самарқанда оқылатын болсын» деуі – түрік тілінің мән-маңызын айқындаған сөз» деп жазды /11, 315/.

Енді «қазақ шәкірттері және Түркия» мәселесіне қатысты қайраткер-қаламгер С.Сәдуақасұлының (1900–1933) 1922 жылы жазған «Сәрсенбек» романына назар аударайық:

«Ал, Қабдеш болса, көптен мазалап жүрген жайды білгісі келіп:
– Сенің ойың қалай, Сәрсенбек, түріктер жеңе ме? – деді.

Алаш арқауы

– Әрине, түрік жеңеді. Түрік жеңбейді деу – ағаттық, – деді Сәрсенбек.
– Япырмай, орыс жұртының түрік дегенде жыны бар. Былтыр түріктер соғыс ашқанда, школдағы балалар мені «түрік, түрік» деп қыр соңымнан қалмады, – деді Қабдеш.

Түрік дегенде жыны болмай қайтсін? Орыстың ең адамы дегеннің бірі – Достоевский. Оның өзі түрік соғысы уақытында түрікке қарсы жарнама жазған. Осы күні Стамбұлды аламыз дейтін көрінеді. Стамбұлдың маңына бара алмайтынына иманым кәміл, – деді Сәрсенбек» /12, 61/. Сонымен, Достоевский және түрік тақырыбына қатысты мынандай қорытынды жасауға болады: адам қанша жерден шығармашыл болса да, әуелі пенде, пендешіліктің биік атауы – субъективизм.

Осы Смағұл 1923 жылы жарияланған «Күнбатыс һәм Күншығыстың бостандық жолындағы күрестерінің тарихы» атты зерттеу-мақаласында жаңа Түркияны «айбатты, қайратты ел» деп бағалады /12, 323/.

Ал, Ресей және оның отары мәселесіне келсек, жоғарыдағы фактілерден көрінгендей, орыс зиялылары империя қоластындағы ұлттарға бодан славян ұлттарына қараған көкараспен назар сала алмады. Еуропа бірлігіне қарсы және Шығыс мәселесінде ешкімге есесін жібермеу үшін олар славян бірлестігі мәселесін көтере бастады. Константинопольді (Стамбұл) астана етіп, славян федерациясын құру қажет деген идеяны көтеруші Н.Я.Данилевский «Ресей және Еуропа» атты еңбегінде халықтарды күш көрсетпей-ақ, бір мәдени-тарихи типке кіргізу арқылы сіңіруге болатынын жазады /13, 305/. Тіпті көп оқымыстыдан бөлекше ойлайтын Н.Бердяевтің өзі бұл «мәдени-тарихи тип» орайында адамзат үйлесімділігіне қайшы пікір айтты /14, 96/. Рухани тоғысу мәселесінде Н.Бердяев дінге айрықша акцент қояды. Бірақ мұнда да түйін бір: Адамзаттың «күрт дамуына» Шығыс кедергі, өйткені онда «сарқыншақ» көп. Батыс пен Ресейдің «миссиясы» – адамзатты бақытты ету.

Кеңес дәуірінде түрікшілдік, исламдық негіз тек жаман жағынан сипатталды. Түрікшілдік – дәл Түркия жағдайында халықшылдық деген мағына беретін. Біздің пікірімізше, XX ғасыр басында Түркияның «түрікшілдікке» аңсары аууын – қазақ зиялыларының «алаш» ұғымына аңсары аууының себебімен түсіндіруге болады. Яғни, сол шақта «Осман империясы» аталатын әлсіреген ел үшін «түрік» сөзі, Ресей империясындағы бодан қазақ үшін «алаш» сөзі – байырғы айбардың, жаңа тұрпаттағы мемлекеттік идеяның рәмізі еді. Бұл ойымызды белгілі түрік санаткері, ақыны Зия Көкалыптың: «Түрікшілдік – түрік ұлтын биіктету деген сөз», – деген пайымы /15, 12/ растайтын сияқты.

1915 жылы 8 желтоқсанда Копенгагеннен Петроград телеграф агенттігіне жолданған жеделхатта құрамында түріктің «Тюрк-Юрду» газетінің редакторы Жүсіп Акшора, «Фюза» газетінің редакторы,

профессор Әли Гусейн-заде, дінтанушы-профессор Мұхаммед Әссад Әселиб-заде, Мұқым ад-дин Бейтшаю сынды қайраткерлері бар делегация Венада министр-президент Штюргк пен сыртқы істер министрінің орынбасары граф Форгачтың қабылдауында болып, «1) Бұхара мен Хиуаны орыс бодандығынан құтқару, оларға Түркістанды қосу; 2) **Қазаққа саяси-әкімшілік тәуелсіздік әперу**; 3) Қазан хандығы мен Қырым хандығын қалпына келтіру. Соңғысын түрік сұлтанының қамқорлығына беру; 4) Еділ өзені мен Каспий теңізін бейтарап деп тану» туралы талап-хат тапсырғаны айтылған /16, 103/. Бұл – аса мәнді факт.

Түрік халықтарын біріктіру қалай жүрмек? XIX ғасырдың соңында И.Гаспринский алғаш айтқан «тілде, пікірде, істе – бірлік» қалай қалыптаспақ?

XX ғасырдың 10-жылдарында татар зиялылары – татар тілін, түріктер – осман түріктері тілін атады. Әлбетте, «түрік бірлігінің» жанды жерін көрсетуде әрбір түрік халқы өзінің тарихи шындығына сәйкес әрекет жасады. Сондықтан Ресейлік татарлардың әлеуетті қазаққа иек артуы – Түркия зиялыларының Ресейдегі әлеуетті түрік халықтарына (Қапқаздан Сібірге дейінгі) иек артумен бір есеп. Жері кең, адам саны көп, идеологиясы тас түйін ұлт болғанға не жетсін. Бірақ асса түркістандықтардың, қалса қазақтың «түрік бірлігі» туралы өз тарихи-саяси ахуалына сай түсінігі бар еді. Мұны Мұстафа Шоқай былай жеткізеді: «Түркістандықтарға түрік дүниесінің барлық мүшелері (ұлт – Д.Қ.) сол қалпында қымбат және жақын. Бүгінгідей тарихи кезеңде біз түркістандық болғанымызды қанағат тұтамыз. Барлық түрік бауырларымызбен бірге түрікшілдікті ұлттық мәдени өміріміздің жалғыз және мәңгілік қайнар көзі деп танимыз» /11, 311–312/.

Бұдан шығатын қорытынды: ұлты қазақ М.Шоқай түріктің барлық тілі сақталуы керек деп есептеген. Ол : «Ұлттық рухтың негізі – ұлттық тіл», – дейді /11, 152/. Ал түрік халықтарын бір ұлт ету мәселесін қайраткер «балалық қиял» деп есептейді. Сонымен қабат М.Шоқай түрік халықтарының алдында тұрған екі міндетті баса айтады: 1). «жалпы түрік мәдениетінің біртұтастығын дәріптеу»; 2). Ыстамбұлда шыққан қай басылым болсын түрік халқы тұрған бар аймақта оқылсын /11, 315/.

Түркия басына қиындық туған кезде рухани көмек қолын созып, «Алыстағы бауырларыма», «Тез барам» атты өлеңдер жазған Мағжан Жұмабайұлы да аталған мәселеге М.Шоқай секілді қарайды. Ол:

*Бауырым! Сен о жақта, мен бұ жақта,
Қайғыдан қан жұтамыз. Біздің атқа
Лайық па құл боп тұру? Жұр, кетелік
Алтайға, ата мирас алтын таққа,-*

Алаш арқауы

дейді /17, 54–55/. Акын түріктің (оғыз, селжүк, осман) бөлек барын қоныс сайлағанын базына етіп айтса да, «ат күйреңін кесістік» («бөлектендік») демейді. Қысылтаяң шақта қарындас-ағайын ұлттарды біріктіретін «алтын тақ» (Алтай, бір кездегі ортақ Отан) идеясы барын меңзейді. Біздіңше, Мағжанның «алтын тағы» – Мұстафа айтқан «жалпы түрік мәдениетінің біртұтастығы». Екеуі де тілді осы ұғымның аясына сыйдырады.

Сонымен, XIX ғасырда тарих сахнасына шыққан түрік танзиматтары және аталған ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы олардың жалғасы – халықшылдар, ұлтшылдар Батыс пен Шығыс елдеріндегі ағартушылар секілді, милләтін ағартуға, өрісін кеңейтуге тырысыпты. Түрік ағартушылығы – сол мемлекеттің тағдыр-талайына сай туған ағартушылық. Сондықтан танзимат құбылысын түрік тарихынсыз зерделу мүмкін емес. Танзиматтардан кейін көрінген 1908 жылы зор өзгеріс пен соның жалпынынан туған «үйлестіру мен дамыту» реформасы түрік еңсесін біршама көтерді. Рас, Түркия үшін Ататүрік реформасы айрықша. Бірақ XIX ғасырда танзимат қозғалысы мен демократиялық ізденістер және XX ғасыр басында төл өзгерісі болмаса. Ататүрік бірден шықпас еді. Уақыт түрік руханиятына Шығыс пен Батыстың жергілікті ахуалымен есептескен синтезін жасауды жүктеді. Мұны ол кезең-кезеңмен орындады. Танзимат – соның бастауы, Ата-түрік реформасының жемісі – оның қорытындысы.

Түркия Ресейлік түріктерге большевизмге қарсы қозғалыс жылдары да қол ұшын созды. Бізге жетіп отырған Мұстафа Шокай мұрасынан басмашылар жөнінде төмендегідей тұжырымды оқимыз: «Басмашы» аталып жүргендер – көтерілісшілер мен Түркістанда орыс диктатурасына қарсы күресушілер. Түркістанды құтқару жолында қап төгіп, жан пида етушілер» /11, 232/. 1918–1921 жылдары Сібір, Еділ-Орал һәм шетел келіссөздерінің белгілі жағдайларға сәйкес нәтиже бермеуі, Орынбордағы саясаттың мұзқабактануы оқығандардың бетін Түркістанға (Ташкент) бұрғызды. З.У.Тоған, М.Шокай естеліктерінен мәлім болғандай, зиялылар тіпті 20-жылдары басмашыларға үміт артқан. Дегенмен негізгі үміт – Т.Рысқұлұлы идеясы болатын. Мұстафа былай деп жазады: «1919 жылы Ташкентте шақырылған мұсылман коммунистері ұйымдарының құрылтайында Тұрар Рысқұл бастаған Түркістан коммунистері де Өзбек, Қазақ, Қырғыз, Түркімен, Татар, Башқұрт деп бөлінуді доғарып, олардың бәрін бір ғана кеңестік республикасы етіп құру жөнінде қаулы қабылдағаны да осы бірліктің қадір-қасиетін терең сезінудің нақты көрінісі еді» /11, 279/.

З.У.Тоған 1920 жылғы Баку съезінен соң, түрік халықтарының ахуалы туралы В.Ленин мен И.Сталинге хат жазыпты /4, 268–269/. Мұнда ол кеңестік Ресейдің Шығыс саясаты халықтар арасына іріткі

салады, жасанды таптық жіктелісті өршітіп, өте ауыр қиындыққа апарып соғады дейді. Сөйтіп, башқұрт қайраткері түрік зиялылары үшін террордың басталғанын мензеп, кеңеске қарсы ашық күреске шығатынын хабарлайды. Бұл арқылы Зәки Ферғана, Бұхарадағы басмашыларға баратынын мәлімдеді. Ал осы жұмысқа өзбек, башқұрт, казак, татар зиялылары қатар жұмылыпты. Бұхарада жүрген тұтқын түрік офицерлеріне (басшысы Әли-Рыза-бей) әскери оқу орнын ашу, жасак құру тапсырылыпты. «1921 жылы ақпанда бізге (басмашыларға – Д.Қ.) түркімен адвокаты Какаджан Бердиев, Алаш Орда өкілдері Хайретдин Болғанбаев, Мұхтар Әуезов, Дінше Әділұлы және тағы екі азамат келді. ...Харгоштағы штабымызда және әмір сарайы Ситараи-Махи-Хоссада ұлттық федерация бағдарламасын талқыладық. ... 7 баптан тұратын платформаға біріктік: 1. Тәуелсіздік; 2. Демократиялық республика; 3. Ұлттық армия; 4. Түркістанның тәуелсіздігі мақсатына орай экономикалық басқаруды, теміржол құрылысын, каналдар жүйесін қолға алып, жүргізу; 5. Қазіргі заманға сай ағарту мен білім, орыстың араласуынсыз Батыс мәдениетімен танысудың жолын іздеу; 6. Ұлттық мәселе, мектеп пен ұлттық байлықты елде тұратын халықтардың арасалмағына сәйкес тең пайдалану; 7. Дінге толық еркіндік, діннің саясатқа араласпауы», – дейді З.У.Тоған /4, 288–289/.

Сөйтіп, қиын-қыстау кезеңде кеңеске қарсы көтеріліс байрағы құламаған жерде 1921 жылы 2 тамызда, Түркістан Ұлттық Федерациясының (ТҰФ) біріккен комитеті құрылады. Оны құруға Ататүріктің сенімді өкілі Түріктің Ұлы Ұлттық мәжілісінің депутаты Исмаил-бей Субхи Сайсаллыоглу, Алаш Орда өкілі Дінше Әділұлы, Ауған елшісі Абдрасул-хан және басқа да өзбек, қырғыз, башқұрт зиялылары атсалысады. Бұл – большевизм түрік халықтары ықпалдастығын ыдыратуға бірыңғай бет бұрып, Т.Рысқұловтың Түркістан Кеңестік Республикасын құру туралы идеясына бұғау салған уақытта туған бірлік жолындағы ізденіс еді. З.У.Тоған деректеріне қарағанда, Мәскеу әскери училищесін бітірген Қалқаман есімді азамат бір топ ұлтшыл жігітті бастап Ақмоладан барған. Ол Зәки Уәлидидің серігі ретінде жұмыс жасаған. З.У.Тоған Қалқаман туралы «ақылды, ақынжанды еді» деп жазады /4, 343/. Сондай-ақ Бүркіт есімді Шығыс Бұқарадағы текті тұқымнан шыққан қазақ-есікағабасы (сарай күзетінің басшысы – Д.Қ.) басмашыларға Түркиядан жәрдемге келген атақты Әнуар-пашаға (генерал) көмекші болған /4, 323/.

Тарихтан белгілі, Түркия танзиматтары мен жас түріктер қозғалысы болмаса, Ресей түрік мұсылмандарының жәдитшілдігі, тіпті Стамбұлды әлемге танытқан Ататүрік реформасы өз дәрежесінде шықпас еді, немесе уақыт жағынан кешігер еді.

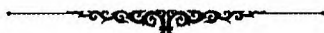
Тұтастай алғанда, қазақтың руханият тарихында Стамбұл мен

Алаш арқауы

Түркия туралы тек қана игі, жанашыр, бауырмашылдық ыңғайдағы мағлұматтар бар. Тілі мен түбі, иманы мен парасаты бір түрік халықтары тарих пен тағдырдың неше түрлі сынағы кезінде бір-біріне тілеулес болып қалды.

Әдебиеттер:

1. Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық. /Құрастырғандар: М.Мағауин, М.Байділдаев/. Алматы: Жазушы, 1989. Т.1.– 384 б.
2. Әуезов М. «Абайды білмек парыз ойлы жасқа». Алматы: Санат, 1997.– 416 б.
3. Құдайбердиев Ш. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
4. Тоган Заки Валиди. Воспоминания. Борьба мусульман Туркестан и других Восточных тюрок за национальное существование и культуру. – Москва: типография №12, 1997. – 650 с.
5. Қазақ халқының Николайға қарсы шығуы. Оны бастаушы Ш.Қосшығұловтың тарихи ғұмырнамасы. С. Ғылманидың арабша қолжазбасы бойынша дайындаған Н.Қазыбек// Түркістан, 2000 жыл, 10–16 қараша.
6. Бөкейханов Ә. Шығармалары. Алматы: Қазақстан, 1994.–384 б.
7. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. Алматы: Алаш, 2006.– 320 б.
8. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. 2-том. Алматы: Мектеп, 2003.– 392 б.
9. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 1-том. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2003.– 436 б.
10. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 4-том. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2004.– 535 б.
11. Шокай М. Таңдамалы. I том. – Алматы: Қайнар, 1998. – 512 б.
12. Садуақасұлы С. Екі томдық шығармалары. 1-том (даярлаған Д.Қамзабекұлы). Алматы: Алаш, 2003.-352 б.
13. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – Москва: Книга, 1991.– 574 с.
14. Бердяев Н. Смысл истории. – Москва: Мысль, 1991. – 176 с.
15. Көкалып З. Түрікшілдіктің негіздері. – Алматы: Мерей, 2000. – 130 б.
16. Аршаруни А., Ғабидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России// Общество исследования Средней Азии. – Лондон: репринтная серия №18. – 189 с.
17. Жұмабаев М. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.

АСЫЛ ДІН ЖӘНЕ ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫ

Қазақ қоғамының діншілдігі қандай? Қазақ дініне берік пе? Иманға орныкқан, қанға сіңген, дәстүрге үйлескен ислам құндылықтары 50–60 жыл бойы күшпен бұзылды, жермен жексен етілді. Мұнан кейін хактан безген ортада «бүйректен сирақ шығардық», «бас десе, құлақты көрсеттік». Үлкендер жаңылды, кішілер адасты.

Дәл бүгін елдігімізге қауіпті дерт – дәстүрсіздік, жалпы дінсіздік. Большевизм **«Қазақты діннен айыруға, болмаса жазуынан да айыруға болмайтын жұмыс. Дінмен байланысқан жазу дін жоғалмай жоғалмайды»** (А.Байтұрсынұлы) деген ұстанымды жойып, жетпіс жыл бойы діни бағдар турасында балдыр-батпаққа жол ашты.

Біз Әлихан Бөкейханның күрделі кезеңде айтқан мына сөзіне имандай сенеміз: **«Тәңірі асыраған тоқтыны бөрі жемес»** деген. Тәңірден соңғы күшті халық қой. Халық қолындағы іс анау-мынаудың қастығымен өшпейтінін көзбен көріп, қолмен ұстағандай болды. Жұрт жұмысының тегермеші ілгері айналса, оны шыбық салып тоқтатамын дегендер құр арам тер болуы қашаннан-ақ бар нәрсе. Арам тер болғандар бола берсін. Ахмет болмаса, Міржақып шығар... Ол болмаса одан басқа шығар...».

Ә.Бөкейхан Мұсылман съезі тұсында (1914) не деп еді? Тұжырымдап айтсақ, ол жалаң діни туыстықты емес, дәстүрге сүйенген діни ықпалдастықты; мұсылманаралық жасанды тілді емес, әрбір ұлттың тарихымен, рухымен байланысып жатқан тілді; мүфти қызметіне кәдімгі өтімді, пысық біреуді емес, кітап жазған, онысы талқыға түскен оқымыстыны сайлауды ұсынып, қолдап сөйлеген-ді. Қайраткердің бұл ойы кешікпей қазақ ішінде іспен шегеленді. Әрине, патшалық Ресей жағдайында мүфти һәм мүфтият мәселесі күрделі еді. Кейін, Алаш Орда шағында, Ә.Бөкейхандар дін мәселесін елдік мәселенің ішінде қарағаны, федеративтік-парламенттік республика аясында ұлттық дербестікке не қазылар жүйесін жоспарлағаны мәлім. Осыны жариялап мақұлдаған Жалпықазақ съезі бекіткен бір қазы – оқымысты, ақын, қайраткер Ғ.Қараш-тын.

Қазақтың маңдайына сыймай кеткен Ғұмардың (1921 жылы оны кара ниетті тобыр қылышпен кескілеп өлтірген) 1910 жылы баспа бетін көрген «Ойға келген пікірлерім» атты еңбегі бар. Мұнда діндар ойшыл имандылық мәселесін өмірдің күрделі шындығымен байланыстыра қарастырады. Біз аталған зерттеудің **«Адамдар дінді сақтай ма, яки дін адамдарды сақтай ма?»** атты тарауын айрықша атар едік. Осында оқымысты бұй дейді: **«Көптеген кісілердің пікірінше, дін адамзатқа тән нәрсе емес, өз алдына жеке пайда болған нәрсе делінеді.**

Алаш арқауы

Бұлардың ойынша, дін мұһимі делінген нәрсе, ғылыми түрде [айтқанда] сену, илану де қарайды. ... Олар айтқандай болса, дін кісіні сақтай алмайды, керісінше діннің өзін кісілер сақтау керек болады. Мұндай дін ақиқат ғылым, біліммен бірге жасай алмайды. Біреулер халық көзі неғұрлым ашыла түссе, діннің де тынысы тарыла түседі дейді. Алайда, Құран-Кәрімнің айтуынша, дін жалған нәрсе емес, ағайындардың шын табиғи сенімі. Бұған қарағанда ешқандай адам дінсіз өмір сүре алмайды. ... Дін адамдарға мұдауар емес, адам дінге мұқтаж, адамдарды дін ғана дүниеге мәлім етеді.

Ислам қауымындағы бірқатар адамдар нақты, ақиқат дін жолын тұтпай, дінді теріс ұғушылар пікірін малданып, қараңғылыққа, надандыққа қарай бет алды. ... Біздің халқымыз ақиқат дінді ұстаса, біз надан, жалқау боп қараңғылықта қалмаған болар едік. Ұрлық, қиянат, арақ ішу, карта ойнау сияқты халықты бұзатын қылықтан ада болар едік. Демек, шын дінді тұтсақ, әлем алдында масқара болмаймыз. Ақиқат дін жолымен тапқан игіліктеріміз адал болады да, өзге жолмен тапқан нәрселеріміз арам болады.

Қайдағы бір ескі ырым-сырымға сыйынып дін жасау лайықсыз. ... Ақиқат дін еш адамның желеп-жебеуіне мұқтаж емес» («Замана» жинағы, 175-б.).

Жоғарыдағы дәйексөзден қазақ дінге мойынұсынбады, немесе дінді керек етпеді деген ұғым тұмауы тиіс. Әңгіме ел ішінде байқалған надандық, дінсіздік нышаны жөнінде болып тұр. Бір есте ұстар жайт: бұл шақта дінбұзарлық әрекет-пиғыл христиан миссионерлерінің жетегіне ергендер мен молда деген атқа малданған дүмшелер тарапынан байқалған.

Бәлкім, қиын тағдыры, бәлкім, өз қалауы себепші, шіркеуге бұйдаланғанның бірі – Әліби Жангелдин (немесе Иван Степанов) еді. Ол туралы XX ғасыр басындағы баспасөзде аз жазылмаған. Оның болмысын Әлихан «дін өзгертуі қулық биенің сауынынан да жиі» деп сипаттаса, Мұстафа Шоқай: «Ол миссионерлік жұмыспен Ресейдің іші-сыртын, христиан дінінің қасиетті тұрақтарын жаяу кезген кез де болатын. Орыс басылымдарында оның фотосуреті де басылған» деп еске түсіріпті. Соңғы қайраткерге Ә.Жангелдин 1917 жылдың басында «Мұсылмандыққа қайта оралдым» деп айтқан да үксайды. Әлібидің исламға һәм өз милләтіне кім боп қайтқанын мына бір ғана дерек дөп көрсетеді: 1918 жылы ол ұлтты имандылыққа ұйытқан, елге «көз, құлақ һәм тіл» болған «Қазақ» газетін күштеп жапты...

Патша охранкасына ұлт қайраткерлерін сатқан, кейін Ә.Жангелдиннің қандыкөйлек серігі болған Мұхамедияр Тұңғашиннің де отаншылдыққа һәм дінге жат ұстанымы тұсында Алаш зиялылары тарапынан қатты сыналған...

Сонымен, біз дінге керекпіз бе, дін бізге керек пе?

...Таяуда Қазақстанның атакты ақындарының бірі белгілі газетке: «Дінге көзқарасым дейсіз бе ... әйтеуір бір жаратқан иенің барын білемін. Алайда діни шариғат-шарттарды ... намазды, қажылықты түсінбеймін, қабылдамаймын» деп сұхбат берді.

Мұны оқығанымызда, ойланып һәм қамығып қалдық. Есімізге «Радлов эффектісінің» өміршеңдігі түсті. «Радлов эффектісі» дегеніміз не? Ол – саяси-өктемшілікпен тамырласып жатқан аңқауды алдарқату тәсілі. Ол – бір ұлттың тарихындағы «ахиллес өкшесін» тауып, соны алға тартып әлгі милләттің ендігі дамуына қиғаш, ал отарлаушыға оңтайлы пиғылды жүзеге асыру әдісі. Ол – әлдіні қомдау, әлсіздің сағын сындыру.

Тек-тамыры Герман жерінен тартылатын Фридрих Вильгельм, яки Василий Васильевич Радлов ресми Петербордың сойы неміс ғалымдары негізін қалаған Шығыстану мектебі бағытына ғұмыр бойы еңбек сіңірді.

Академик А.Н.Кононов Ресей империясындағы Шығыстану мектептері (Петербург, Қазан) «ұлттар мен ұлыстарды православ шіркеуіне бет бұрғызу мақсатында алдын ала идеологиялық тұрғыдан игеру үшін» қалыптасып, дамығанын жазады («История изучения тюркских языков в России». Ленинград, 1982, с.194). Бұл мәселе бізде біраз зерттелді (проф. М.Мырзахметұлы, т.б. еңбектері). В.Радловтың «Түрік тайпаларының халық әдебиеті үлгілері» атты елеулі он томдық жинағы (СПб, 1866–1907) – Ресей Шығыстану мектебінің орасан олжасы. Ол бүгінгі әлемдік Шығыстанудың да игілігіне айналып отыр. Фольклорды сөз еткен ғалымдардың аталған Радлов мұрасына (жинауы, жіктеуі, т.б.) соқпайтыны некен-саяк. Бұл 10 томдықтың III томы (1870) негізінен қазақ фольклорына арналғанын әдебиетшілер жақсы біледі (мұны С.Қасқабасов, К.Матыжан сынды ғалымдар қайта әзірлеп, жариялады). III томда Радловтың әжептәуір ізденісі бар. Сондықтан бұл жинақ біздің әдебиет және фольклор тарихында атаусыз қалмайды. Десек те осы еңбектің алғы сөзінен Радловтың Ресей империясы саясатымен тонның ішкі бауындай көзқарасын да аңғарамыз. В.Радлов бұй дейді: «...Дін далада ерте таралса да, оларға Мұхаммед діни оркениетінің негізгі сипаттары әлі толық енген жоқ, оқымысты қастаның, діншіліктің басым болып, соның әсерінен құдайшылыққа, әулиешілдікке қарай жалған ұмтылыс мұнда өріс алған жоқ. Жалпы, қазақтарда (діншіл) оқымыстылар халықтың әдет-ғұрыптан ауытқығандар деп саналып, оларға сырттай құрмет көрсеткенмен, шындығында іштей жек көріп, мүмкіндігінше аулақ жүруге тырысады. ...Дін шарттарын бұлайша сырттай ғана атқару дәстүрлі мәдениетті ірітіп жіберер исламның әсерін тежеп,

Алаш арқауы

халықтың алғашқы таза түркілік сипатын толық сақтауына мүмкіндік жасағанын айтуға міндеттіміз» («Ел қазынасы – ескі сөз», А., 1994, 8-б.). Империялық Ресей шығыстанушысы ислам мен қазақ арасын байыпты-байыпсыз зерделеуінің мәнісі не? Ол неге исламнан гөрі түріктік бастауға жанашыр болады? Бұл сұрақтарға В.Радлов басқа бір еңбегінде былайша жауап қайырады: «Орта Азияда біз халықтық-түріктік күш пен парсы-араб мұсылмандық күштің күресін байқаймыз. Өкінішке қарай, соңғысы қазір жеңіп, халықтың дамуын тоқтатып отыр. Егер суропалық өркениет түріктік-халықтық күшке көмек қолын созып, мұсылманшылықтың өрісін тоқтатса, прогресс болар еді. **Қазір шұғыл қимылдасақ, халықтық рухы мықты сахарادا исламды жеңу қиын емес**» (Радлов В. Из Сибири. Москва, 1989, с. 567).

Сөз жоқ, бұл жерде ғалым В.Радлов ислам және түрік арақатынасы мәселесіне белгілі дәрежеде Ресейлік ресми саясат тұрғысынан қарағаны аңғарылады. Монархияның сойылын соғып, сенім бостандығы орайында біржақтылыққа ұрынған орыс ойшылдары ислам діні IX–XII ғасырлардың аралығында-ақ түрік халықтарының салт-сана, тұрмысымен біте қайнасып кеткенін, халықтық дәстүрлі таным мен мұсылмандық өзара кіріккенін білгісі келмеді. Әрине, Ресейде зиялы атаулы Шығыс пен исламға тіксіне қарады деу артық және дұрыс та емес. Мысалы, христиан ойшылы дәрежесіне көтерілген П.Я.Чаадаев: «Өзінің туған жері мен уақытына қалытқысыз күшін сарп еткен осынау ұлы тұлға (Мұхаммед – Д.Қ.) – адамдарды біріктірудің орнына бөліп-жарған, кісінің қаны мен жанына, жүрегіне әсер беретіндей пікір білдіре алмаған пайдасыз ойшылдар тобырынан гөрі сыртқары жандардың құрметіне ие», – деп жазады (Чаадаев П.Я. Статьи и письма. Москва, 1989, с. 136).

XIX–XX ғасырда Исаны құдай тұтқан қайсыбір христиан аксүйектері өздерін ашық түрде ортағасырлық Крест жорықшыларының мұрагерлері есебінде көрсетті. Олар исламды – орысты ағартқан православия дініне карама-қарсы күш есебінде түсіндірді. Ресейдің саяси санаткерлері «мұсылман құлдығында» жүрген халықтарды «құтқару» арқылы ой-санасындағы босатып алған мәдени-рухани вакуумге орыс идеясын толтырғысы келді. Жоғарыда өз сөзінен көрінгендей, бұл қозғалыстың жуан ортасында В.Радлов та жүрді. Әрине, құбыланы өзгерту миссиясы мажусилерге болмаса, салыстырмалы түрде дінмен ағарып үлгерген халықтарға жүрмейтін еді.

В.Радлов туралы Алаш көсемдерінің бірі Мұстафа Шокай да жазыпты. Қайраткердің пікірінше, түптеп келгенде Радлов орысқа да аса бүйрегі бұра бермеген. Мұндай ұлттық астамшылығын ол Ресей – Герман соғысы кезінде байқатыпты. М.Шокай бұл ғалымның түрікке қатысы жөнінде былай деп жазады: «Радловты түріктердің кереметтей

жанашыры етіп көрсету артық. Ол Ресейде өзім ірге тасын қаладым деп санайтын түріктануды шынымен сүйетін. Мәселен, **бір биолог-ғалым көбелектерді зор ынтамен жинап коллекция дайындағаны тәрізді, Радлов та бізді дәл сондай зерттеу объектісі ғана көрер еді.** Ол бізге сол тұрғыдан ғана мән берер еді» (Шоқай М. Таңдамалы. 2-том. А., 1999, 134-б.).

«Радлов эффектсінін» негізгі бір сипаты – М.Шоқай көрсеткендей, антигуманистік астамшылық. Сөз жоқ, бұл Ресей отаршылдығы мен фашизмге құнарлы топырақ болған Германия мұнарасынан қарағанда табиғи көрінеді.

Мұстафа Шоқай естеліктеріне қарағанда, Әлихан Бөкейхан, яғни Мартин Лютердің эстетикасын асқақтатып, неміс мәдениетіне қатысты арнайы мақала жазған, әлемнің бар ақыл-ой алыптары қазаққа жат емес деп есептеген Алаштың гуманист көсемі бірде өзі де біле жүрсін һәм айналасына жеткізсін деген ниетпен В.Радловқа ұлт басындағы ащы шындықты айтыпты. Сонда түріктанушы қандай басу айтқан дейсіздер ғой. М.Шоқай естелігі бұй дейді: «...Тыңдап болған соң Радлов: «Күштілердің әлсіздерді билеп-төстеуі – мемлекетаралық қатынастардың табиғи заңдылығы» деп жауап қайырған» (Сонда, 134-б.). Бұл не деген сөз? Бұл – «әлсіздік қазақтың пешенесіне жазылған, сондықтан ол құл болуға көндігуі керек» деген сөз. Қандай қатыгез сөз еді бұл! Түрік халықтары фольклорын жанымен түсінген адам осылай айтар ма еді?! Әрине, жоқ. Сол себепті Ә.Бөкейханның әлгі сөзден кейінгі халін М.Шоқай былайша жеткізеді: **«Әлихан Радловтың мына сөзіне төзе алмай шығып кеткен. Содан кейін Әлихан оның атын естісімен, тыжыранып біртүрлі жайсыз күй кешетін».**

Сонымен, жоғарыдағы деректерден байқалатыны: бізге – сор, ал бізді сорлағам деушілерге – қол «Радлов эффектсі» күні бүгінге дейін өз жемісін берін келеді. Қоғамымыздың азғантай да болса бір шөкім бөлігі, әсіресе оқығандардың бір қатары Радловтар қалыптастырған теорияның жетегінде кетіп, «тәңірлік дінді» іздеп жүр. «Қазақ исламға толық кірмеген», «Құдайыңнан ойбайым жақсы», «Дін адамды дүмше етеді», «Ислам көп нәрсені шектейді», т.б. дәйексіз уәждер – осылардың ұстанымы. Бұлардың біразының қолынан жазу келеді, әдемі сөйлей де алады. Сол себепті қазір «Радлов эффектсі» қазақы кейіпке енген. «Радлов эффектсінің» екінші бір миға «қондырары» – көндігу. Оның «әлсіз болу да – табиғи заңдылық» деуі – «бәріне көн!» дегені. Дінге шаласың ба – шала боп қал, оқымағаның ба – қараңғы боп жүре бер, тәуелсіздігің толық емес пе – сол күйден аспа, т.б. кежегені кейін тартатын ұстаным бүгін тіпті қисынға келмейтіні һәм ақылға сыймайтыны көрініп тұрған жоқ па?! Жоқ, кешірерсіз, бұлай бордай тозуға жол жоқ.

Алаш арқауы

Заманында «сәлдесі дағарадай боп құранды теріс оқыған» қайсыбір дін қызметшілерін аяусыз сынаған Шәкәрім қажы «Радлов эффектісі» жетегінде кеткен оқығандарды ғалым емес, «пәнші» деп атаған.

*Молдалардан дін сұрасаң,
Сандырақтап сандалар.
Пәншілермен бас құрасаң,
Жан, құдай жоқ, дер тұрақ.
Біз хақиқат елегіне
Осы екеуін елесек,
Түкке тұрмас керегіңе,
Екеуі де қолжырақ, –*

дейді діндар ақын.

Пәнші яки «Радлов эффектісі» шырмауындағы адам – біріншіден, «алдау сөзім әркімге жұмсайтұғын малайымның» (Дулат ақын) жемі; екіншіден, өз болмысын және көзқарасының залалын байыптай алмайтын делі-құлы (нақты байқасаныздар, олардың пікірі жиі құбылып отырады); үшіншіден, бұлар да – «осындай болма» деп елді сақтандыру үшін құдайдың жаратқан жандары.

Қасиетті Құранда: «Алла кімді оңғарса, сол тура жолда. Ал кімді адастырса, сонда оған әсте көмекші, жетекші таба алмайсын. Олар, ояу деп ойлайсың; негізінен олар ұйқыда еді», – делінген (Кеһф сүресі). Екі дүниедегі ұлық кітап ұйқыдағы адам ниетін түзеп, иман келтірсе, ояматынын айтады. Ендеше арамызда жүрген «Радлов эффектісі» ықпалына шырмалғандардың бәрі болмаса да біразы түбі бір оянар деген сенімімізді жоғалтпаймыз...

Толстой, Шәкәрім танымы тұрғысынан келсек, елді рухани пәктікке жұмылдырған дін – дін де, ақ-қараны шатастыртқан «дін» – сандырақ.

*Таза діннің шын негізін
Ұстаған бір пенде жоқ.
Дүние толған көп шатақ дін,
Бәрі бірдей шатпырақ
Дін тазасын діннен ізде
Дін шатағын сынга сал.
Анық айна өзіңізде,
Айда ақылды қаттырақ
Шала дінді пән де таппас,
Дін тазасын ой табар.
Еркін ақыл тіпті адаспас,
Кезсе кірсіз жарқырап...*

Мұны айтқан – Шәкәрім қажы Құдайбердіұлы. Ол бұл ойын 1924 жылы қағазға түсіріпті. Осы ағартушы ақын бір өлеңінде елді алдап,

иманын сатқан намазхан молдадан таска табынса да арға ұйыған адам артық дейді. Бұра тартса, бүгінгі «тәңіршіл-бұрханшыларға» бұл пайым оңтайлы-ақ көрінер еді, алайда осы тұста қажы-ақынның нені көксегенін милау ғана ұғынбас. Шәкәрім «Мұсылмандық шартында» бұй дейді: «Ей, достар, зинһар кәпір болатұғын істерден қатты сақтану керек. ...Құмалақ салған, жауырын жакқан, бір нәрсені арам қылған – бәрі солардың жолдасы. Бәрінен де аулақ болу керек. **Осындай нәрселер адамды жаман үйретіп не болса соны әдейі қылғызып бейне бір сондайдан бір білім қасиет шығатындай көріп тұрады.** Тастың үңгірін, жалғыз ағашты әулие деп, мал түнетіп әлем байламақ – бәрі сондай жаман іс».

Қайраткер Әлихан Бөкейханның әйелі – Елена Яковлевна Севостьянова. Ол омбылық оқығанның қызы-тын. Сондықтан қайсыбір молдалар кезінде Ә.Бөкейханды орысшыл, тіпті «дінге жат» деп, халыққа қарсы қоюға дейін барған. Мұндай пиғыл қайраткер Мемлекеттік І Думаға сайланар тұста (1905–06) көп байқалған. Әрине, онсыз да қоян жүрек боп қалған халық «кәпірден» сақтанады. Бірақ кешікпей (әсіресе, «Қазақ» шыққанда) ел кімнің кім екеніне көзі жетті. **Сөйте тұра қаймана жұрттың болмысын, қабылдауын ескеріп діннің мәнін түсіндіру, орынсыз таласты мәмілеге келтіретін хақтың жолын көрсету, бір сөзбен айтқанда, «Мұсылман мен кәуірдің/ Арасын өтіп бұзып дінді ашу» (Қазтуған) – күн тәртібінде тұрды.** Осы реттегі Алаш зиялыларының алғашқы таңдаулы еңбегі – Әлихан қаламынан туған «Дін таласы» атты аударма дер едік.

«Дін таласы», немесе «Сурат кофеханасы» атты әңгіменің түп нұсқасы француздан алынған. Оның авторы – Бернарден де Сен-Пьер. Французшадан орысшаға аударған – Лев Толстой. Әлихан осы орыс нұсқасын тәржімалаған. Бүгінгі қазақ ғылымына белгілі дерек: Ә.Бөкейхан мұны алғаш «Сурат кофейнесі» деген атпен және бірсыпыра мәтіндік түсініктерімен «Дала уалаятының газеті» басылымының 1900 жылғы 10–11-сандарында жариялаған. Осыдан соң біршама мәтіндік өзгерістермен әрі жаңа атпен («Дін таласы») «Қазақ» газетінің бастапқы үш нөміріне бастыртқан. Әлеуетті ұлт баспасөзінің қоғамдық-саяси мақалалардан өзге «Дін таласы» аудармасымен ашылуы – ел зиялыларының дінге деген көзқарасының қандайлығын айқын аңғартады. Осы көзқарасты исламды менгеріп барып басқа діндердің жайымен танысқан Шәкәрім мына өлең жолдарына сыйдырған:

*Ақылмен нанбай иман жоқ,
Ойлаудан ақыл тыйған жоқ.
Талай дінді тексердім,
Ешбірі миға сыйған жоқ.
Тамам діннің түбі бір,*

Боянған, бұзған салып тұр,

Бір орынға жиган жоқ.

«Хақиқат нұрдың жарығын көрген» акын, әлбетте, бар дінді бір жерге жи демейді, хақ жолымен анығын тауып, танығын тастап, сау ақылыңмен («Сау ақыл – менің иманым») сарапта, байыпта дейді. Гуманист-қайраткер Ә.Бөкейхан осы ойды жаңаша қырынан дамытып: «Бостандық, теңдік, туыскандық – 18 ғасырдан бері жарыққа шыққан таза пікір. Мұны майданға салған – Франция жұртының саяси ерлері. Осы үш түрдің бәрі біздің **Шариғаттан (Құран)**, Інжілден, Будда оқуынан, Л.Н.Толстой философиясынан табылады, көзі ашық талапты ер ізденсе», – деп жазады.

«Дін таласы» әңгімесінің мақсаты – діни таласқа нүкте қою, адамдарды бір-бірін сыйлауға жұмылдыру. Шығармаға Үнді жеріндегі Сурат қаласында, кісі келім-кетімі көп кофеханада өткен елеусіздеу ғана оқиға өзек болған. Бәрі де жүйесіз оқудан миы шатасқан парсы оқымыстысының қызметшісінен (құл, мәжуси) «Құдай бар ма?» деген сұрағынан өрбиді. Құл «құдай» деп мойнындағы ағашты көрсетеді. Әңгіме-таласқа мұны жарымес санаған брахман, иһуди, католик, протестант, мұсылман-түрік араласады. Бәрі де «менің дінім мықты» деп, бой бермейді. Пәтуға келмей улап-шуласады. Таласқа тек «конфуций мәзһабындағы бір қытай» ғана араласпайды. Даурыққан топ енді «жонін сен айт!» деп осыған жүгінеді. Қытай: «Менің байқауымша, адамдарды дін турасында бір ынтымаққа келтірмейтін – жалғыз-ақ намыс» дей отырып, аспандағы күн туралы тәжірибесіз, надан түсініктен ғылыми түсінікке дейінгі көзқарастарды басынан кешкен оқиғамен сабақтастыра ғибрат айтады. Сөйтіп келіп, бұл кейіпкер бүй дейді: «Күллі дүнияға симайтын ұлығ тәңіріні һәр жұрт өзінің ғибадатханасына қамағысы келеді. Оған адам салған ғибадатханалар қандай болғанымен жетер ме? Ғибадатханалардың үлгісін адамдар құдай жасаған дүниядан алмай қайдан алды? ...Бірақ көктей салынған күмбез бар ма? Теңіздей су сауыты бар ма? Тәңірінің ізгілігін ыспаттайтын құдай өзі дүнияға шашқан нығыметіне жететін мадақ сөз бар ма? Адамның жүрегіне жазып қойған құдайдың өз кітабындай шариғат кітабы бар ма? Жакын үшін жанын пида ететін ерлікке жететін құрбандық бар ма? Құрбандық қабыл болуына ізгі адамның шын ықылас-көңілінен артық орын бар ма? Неғұрлым құдайды жоғары деп, биік деп, ұлық деп ұқса, соғұрлым жақсырақ танымақшы. Жақсырақ таныған сайын, құдайға жақылырақ болмақшы. Жақын болуының мағынасы: рақметін көріп, рақымды болмақ, мейірбандығын көріп, мейірімді болмақ. Біреудің көзі соқыр, біреудің көңілі соқыр. Көзі соқыр жарықты көрмей, күн жоқ дер, яки күнге көзі жетпей, көріп отырған шамын күн деп білер; көңілі соқыр

кылықты айырып құдайды танымай, құдай жоқ дер, яки қолына ұстап, көзімен көріп отырған ағашын құдай деп білер. Қай соқырлық та болса – кемшілік. Бірақ соқырлығының бейнетін һәркім өзі көреді...»

Бернарден де Сен-Пьердің ақыл һәм сезім қазанында қайнап шыққан, Л.Толстой мен Ә.Бөкейханның пәк жүрегіне құйылған асыл сөз, таза ой – осы.

Біз аударма-әңгіменің тууын «Қазақ» мақсатымен тоқайластырдық. Әлихан осы өреде тәржіма соңында: «Басқалар да Толстой көзімен қараса, осы күнгі Балқанда судай ағылып-төгіліп жатқан қанға орын табылмас еді», – деп ескертіпті. Бұл ретте оның 1913 жылы жазған мына пікірі жоғарыдағы сөзбен сабақтасып жатыр: «Балқан соғысы... білімсіздіктен емес. Ұлтына, жұртына қызмет қылу білімнен емес – мінезден. ...Жақсы мінезге тоқтаған адам аз».

Көрсекызарлық, өзгені қор көру, халықты «адал» боп алдап, аярдың қылығын істеу әлемдік саяси сахнадан күні бүгінге дейін түскен жоқ. Толстой мен Әлихан алаңдауы, қамығуы қазір де өткір күйінде тұр.

Алаш зиялылары «Қазақтың» беташар санында «Дін таласын» жариялау арқылы өздерінің ақиқатқа, тазалыққа, теңдікке адалдығын аңғартты. Осы газет діні бөлек болса да, ділі таза қаншама адам туралы (мысалы: Потанин, Семенов, Мечников, Скалозубов, Обнинский, Жан Жорес, Геловани, Риканов, Гладич, Дзюбинский, Волков, Виноградов, Шинкин, т.б.) кісілікті пікір білдірген. Патша отаршылдығы тұсында Петерборда отырып қауқарсыз қазақ жұртына болысқан орыс зиялылары біз қазір білеміз бе, жоқ па? Білмесек, «Қазақ» бетіне үңілейік. Таза дін мұнарасынан қарасак, милләт-мәзһабы өзге болса да, әлсізге жақтасқанның ісі – имандылық.

Дүниенің аса күрделі түйінін шешер жол, Ә.Бөкейхан айтқандай, біздің діни құндылықтардан да табылады. Айталық, діні басқа туыспен қатынас туралы, рухани талас жөнінде әл-Бұхари жинаған «Хадистерде» («Сахих әл-Бұхари») не делінген? Асма ас-Сыдық Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбардан: «Анам тұтқа табынушы еді, енді сол кісімен қарым-қатынас жасауым керек пе?» – деп сұрапты. Пайғамбарымыз: «Иә, араласуға тиіссін», – деп жауап қайырыпты. Сондай-ақ Айша Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбардың мына сөзін жеткізген: «Расында Алланың адамдар ішінде ең жек көретіні – таласта мәмілеге келмейтіндер». Ал енді Обу Хурайра жеткізген мына ақпар тіпті құнды: «Пайғамбарымыз (ғ.с.) бұй деді: Аллаға, ақырет күніне иман келтіргендер көршісіне зиян тигізбесін; Аллаға, ақырет күніне иман келтіргендер қонағына құрмет көрсетсін; Аллаға, ақырет күніне иман келтіргендер жақсы сөз сөйлесін әйтпесе үндемесін!». Міне, осындай рухтағы діннен біреулер өшпенділік, жамандық іздеп әуре... Олар білсе дейміз-ау: хақ пен ақ бір сөз екенін, «хақы» (хұқы) дегеннің де түбірі – хақ екенін. «Право»

Алаш арқауы

дегенді жаратқанның тазалығына балаған діннен жамандық күтуге бола ма?..

Орынсыз таластан, өкінішке қарай, исламды тұтынатын елдер құралақан емес. Діндер таласы болып жатса түсінікті-ау, ал бір дін ішіндегі алалыққа не дерсін. Құранда «сен – сунитсің, сен – шейтсің» деп бөлу жоқ, олай болса исламды бөріге жем қылған – жаһилдік, туысты жат көру, ақылды сыйламау демеуге шараң калмайды. Әріге бармай-ақ қояйық, туысқан Түркиядағы бүтін исламды «ит талағандай қылған» ханифит, шафит (суниттер), алевит, қызылбаш, нусайрит (шейттер), бекташи, мевлеви, мелама, халвети, байрамы, рифаи, жеррахы, накшинбendi, тиджани, сулейманджы, ышыкчы, т.б. ағым, секталар туралы не айтуға болады? Сондай-ақ мұнда не дін екенін түсініп болмайтын езид пен бехаизм бар (Деректер «Турецкая Республика» жинағынан алынды). Бізде «туңығынан су ішу» деген ұғым бар. Шәкәрімнің «Дін тазасын діннен ізде» деген ойы да осыған саятын секілді.

Қазақ даналары 10 ғасырдан астам уақыт «асыл дін», «хақтың жолы», «Кешегі өткен заманда/ Дін мұсылман аманда» деп жырлады. Тұлғалармен түгендесек, Қорқыт алдынан әрқашан да қазылып жатқан көрдің шығуы және оған ажалдың жетуі – оғыз оғланының өлімге иман келтіруі еді. Руханиятымыздың Қорқыттан Абайға дейінгі аралығы, Абайдан кейінгі зиялылықтың Алаш жаңғырығы – ислам діні мен қазақтың бөлінбейтініне, табиғи үйлесімділігіне жарқын мысал. Осы шындық 1926 жылы 29 қазанда Ташкентте алғаш Қазақ педагогика университеті ашылар салтанатта Алаш қайраткерлерінің ізбасары, қаламгер, саяси көшбасшы Смағұл Сәдуақасұлының аузымен айтылды. Бұл тұлға «Шокан, Ыбырай, Абай – отаршылдық пен миссионерліктің құрбаны, бірақ Аллаға иман келтіргендерден һәм ақтық деміне дейін ұлтына қызмет еткендерден» деп баға берді. Осы жолы алғашқы ағартушыларға байланысты бар дерек айтылды. Жас ұрпақ сабақ алу үшін және елге тағылым болу үшін! Жаңа зиялыларға арналған биік мінберден. Өйткені «ҚазПедВуз» – жаңаның басы еді. Нақтырақ айтсақ, бүгінгі Қазақстан университеттерінің ізашары-тын.

«Алланың өзі де рас, сөзі де рас», «Әуелі аят, хадис сөздің басы» деген дана Абайдың өлеңі де, қарасөзі де иманнан басталып, иманмен аяқталады. Адам (ұрпақ) оны миына сіңіруі үшін иманмен жалғастыруы керек. Бірақ қазақтың кеңеспен ұласқан «ағарту дәуірі» біртуар ақынды белгілі кестеге салып танытты. Діншілдігін жасырып, амалсыз «ақылдың діні» дей алдык. Мүрсейіт жарықтық «Китаб тасдих», «Китаб ғаклия» деген атаумен хаттаған қарасөзін өзімізше жіктеп, 45-ке дейін нөмірлеп шықтық. Рас, мұраны жаңаша жүйелеп бастыру – әлем тәжірибесінде бар дүние. Алайда Абай кітабының алғы сөзінде немесе соңғы сөзінде «солай болған» дей алмадық қой.

«Китаб тасдих» – Мүрсейіттің өзі қоя салған ат емес, автордың яки Абайдың ныспылағаны. Арабшадан қотарсақ, «Сенім кітабы» болып шығады. Бұл – қазіргі қолданылымдағы 38-сөз.

Ал, енді ойланайық. Егер «Китаб тасдих» қарасөздің бірі ретінде жүре берсе, біз Абайды белгілі дәрежеде жүйелі діни ойлаудан шеттеген боламыз. Қалай десек те «Сенім кітабын» қарасөздің бір сөзі ретінде ендіруде атеизм жылдарының табы бар...

Сондай-ақ қазақ жаңарып, діни танымы жаңғырып жатқан тұста «Китаб тасдихты» түсіндірген, талдаған ондаған зерттеу жазылуы керек еді. Себебі, бұл – ел сұранымы әрі қалауы.

«Китаб тасдих». Діни таным, Жаратқан аясындағы пенденің пайым-парасаты – ақын зерттеуінің, ғылымының өзегі. «Ғылымсыз ахирет те, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан руза, қылған хаж ешбір ғибадат орнына бармайды». Мұны айтқан да – біздің Абай.

Бізге Абай тұтас керек, мұрасы да тұтас ұғынылуы қажет.

Ыбырай Алтынсарин ұлт бақытына арналған тағдыр-талайы да дінтаным мен дінтану тұрғысынан тағылымды. XX ғасыр басында осы ағартушының тұлғасы мен мұрасы таразыға түскенде, Алаш зиялылары оны қолдап, қорғап шыққан. «Шараит-ул ислам» еңбегінен бастап әрбір өлең, әңгіме, мақаласына дейін ұлт дәстүрі мен рухани танымына суарылған ағартушыны қайта тану және жаңаша таныту – күн тәртібіндегі мәселе.

Ол қазақ бақытын қиырдан емес, осы жұрт жерін иемденген Ресей империясы шындығынан іздеді. Билік тұтқасындағыларға қазаққа өгей ұлындай емес, өз ұлындай кара деген ой айтты. Дін, ағарту ісі арасалмағы айқындалғанда, қиын өткелден бері өткен Ыбырай өткелдің ар жағында қалған көп қандасы жағына қайта барып, «Шараит-ул исламды» жазды. Миссионер Ильминскийге жазған бір хатында ағартушы: «Ана тілінде жазылған, мұсылман дінінің негізгі рухына сай, дін оқытуға басты құрал бола алатын оқу құралын жасап берудің қажет екенін ескеріп, біріншіден ...қазақ жастарының дін жөніндегі түсініктері теріс бағытқа түсіп кетпеуі үшін, екіншіден, қазақ жазба тілінде татар тілі орынсыз етек алмауы үшін... мен соңғы кезде Мұхаммед шарифатын үйреніп, Сізге жолдап отырған осы оқу құралын құрастырып бітірдім», – дейді. Бұл деректен Ы.Алтынсариннің қазақ даласында ғана емес, күллі ресейлік Шығыста жүйесіз оқылып жүрген дінтануды реттеу мен «таза тіл – таза сана» концепциясын дәйектеуге деген талабы байқалады.

«Шараит – ул исламды» Ыбырай 42 жасында, яки қайтарынан 6 жыл бұрын жазды. Бұл Ресей отаршылдығының қылышынан қан сорғалаған XIX ғасырдың 80-жылдары еді.

Рухты оңалту мәселесін түбірлеп зерделеген Ғұмар Қараштың ойлары аса бағалы. Санаткер «Өрнек» аталынған еңбегінде (1911):

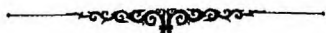
Алаш арқауы

«Адамдар әр ісінде Алланың көрсеткен жолымен жүрмесе, яғни себебіне кіріспесе, ыждағат етпесе, ғылым-өнер үйреніп орнына қолданбаса, ол адам иман келтіріп, бойұсынған болып шықпайды. Бұл екпей егін күту һәм әкесіз перзент үміт ету секілді нәрсе», – дейді. Бұрынғы-кейінгі қазақ шындығын осы қағидатпен сараптап жіберсек, «әй, қап!» – қа үн қосып жіберетін жағдайымыз жоқ та емес. Мұны Ғ.Қараш та жақсы аңғарса керек, аталған кітабында: «Өнерсіз, жалқау халықтардың ақырында көрешегі өз алдына, дүниеде-ақ бек ащы жаза тартады. Тартқаны сол: басқа өнерлі, ғылымды елдерге құл болады. Қара басының билігі, ықтияры болмайды. Адамдар ретінде кіре алмайды, хайуан деуге сорты келмейді. Екі аралық жануар ретінде аяқ астында тапталып, күні мен дінінен бірдей айырылып, ғақпетінде әлек болады», – деп жазады. Мұндағы «ғақпет» – өмірдің сын сәті деген мағына береді. Ағартушының пайымынша, ұлттың күйреуі – оны сақтай алмағандардың ісі ретінде бағаланып, олар Жаратқан алдында күнәсіне қарай жаза тартады.

Ұлтының намысын, халқының келешегін ойлаған Ғ.Қараш Аллаға сиынып («Құдіреті күшті құдайым, Мен жылаймын, сұраймын»), еліне – зерде, құт-береке («...Ғылымның жүзін бері қыл, ...Бақ-дәулетті нәсіп ет, ...Адалдыққа асық ет»), жауына – дүниеде имандылық барын біліп жүруді («Жамандардың қаруын, өтпес, тіпті жасық ет») тілейді.

Ғұмар да, Шәкәрім де ыждағатпен жиған білімі мен ғылымын өлеңге түсіріп, ұлттың қажетіне жарата алды.

XX ғасырда заман өзгерді, қоғам өзгерді. Бір емес, бірнеше рет. Шешуші салмақты (критическая масса) ұстап тұратын ұлт зиялылары үшін әрбір өзгеріс сын болды. «Езілдік, жаншылдық. Бар нәрсемізден айырылды. Бір-ақ нәрсемізді бермедік. Ол – иманымыз еді. Иманымызды ар шүберегіне орап сақтадық» деп түркістандық зиялылар айтқандай, бүгінге бұзылмай жеткен иманды қызғыштай қорғаушылар болған-ды. Ол – Абай жолы, Ұмытылған (Шәкәрім) мен Ғабдолла Мұштақ (Ғұмар) соқпағы, Алаш орамы-тын. Бұл арада арғы Науан қазірет, Шәймерден Қосшығұл, бергі Садуақас Ғылмани ізі де бар. Рухани шамшырақтарымыз халықты жақсылыққа бастады.

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИННІҢ КЕШЕГІ ҢӘМ БҮГІНГІ ТАҒДЫР-ТАЛАЙЫ

Қостанайдағы Ыбырай Алтынсарин мұражайын тамашалап жүрміз. Көз алдымызда: тірнектеп жиналған экспонаттар, сол заманның жәдігерлері, ескі көшірме фотолар. Бірақ дана ағартушы тұтыңған бірде-бір зат жоқ. Әлгі фотолар көмескі. Марқұм Мәриям Хакімжанова анамыздың көреген, сұңғыла адам Һәм нәзік ақын екенінде дауымыз жоқ, алайда осы мұражайдың екінші кабаты сол кісіге арналғанына қатты таң қалдық. Сірә, бұл – жәдігерлердің аздығын білдіртпеу үшін жасалған амал шығар дестік. Әйтпесе М.Хакімжановаға бөлек мұражай ашса аздық ете ме?..

Ал, Ы.Алтынсаринге келсек, ол – ұлттың реформаторы емес пе? Тар қапас, тайғақ жерде жүріп ел білімін жаңа арнаға бұру – қай жағынан да реформа. Алды-артын қоса есептегенде екі жүз алпыс жылдық қиын откелден жол табу осы болар. Мына мұражай – ыбырайтанудың өткен кезеңі, сондықтан оны тәуелсіздік талаптарына сай жаңғыртқан абзал, дұрысы толықтырған жөн. Оның тәуекелшіл реформасы айшықтала көрінуі тиіс. Тым құрығанда, қазіргі дамыған технология заманында түпнұсқасы Алматыда сақталған екі фотосының сапалы көшірмесі жасалынып, осындағы ұсқынсыз нұсқасын алмастырғаны жөн-ау! Мұражай басшылығы мен қызметкерлерінің адал еңбегі алқалауға ғана лайық, дегенмен мұнда мемлекеттік дәрежеде жәрдем келмей болмайды...

Еуропа Шығысқа асыға ентелеген XIX ғасыр қазақ сынды қауқарсыз ұлттардың оқығандарын сан сынады. Қаруын сүйрете келгендер «жабайы жұртқа мәдениет әкелудеміз» десті. Ал, бұлардың идеологтары түрлі айланы іске қосты. Соның бірі – Ресей шындығына сай ұлтын дамытпақ болған жергілікті азамат-оқығандарды өз мүддесіне пайдалану әрекеті-тін. Жасырып не керек, қым-қуыт кезеңде империя қармағына ілінбеген зиялы қазақ сирек еді. Осы жағдайды кезең шындығына сәйкес дұрыс талдай алған Алаш зиялылары, мысалы, «А.Байтұрсынұлы Ыбырай тұсында өмір сүрсе – Ыбырайдай, ал Ы.Алтынсарин Ахмет тұсында өмір сүрсе – Ахметтей болары сөзсіз» деп байыптады (Ә.Бөкейхан 1925 жылы А.Байтұрсынұлына жазған бір хатында «Ы.Алтынсары баласы туралы зерттеуді сен жазсаң, дұрыс болар еді!» деп қолқа салғаны да мәлім). Яғни, Ыбырайдай дара көрінген тұлғалар болмаса, Ахмет кезінде топтана көрінетін зиялылардың өмір сахнасына шығуы кешеуілдер еді. Сонымен бірге Алаш зиялылары «алғашқы ағартушылар – отаршылдықтың құрбандары» деп дөп

Алаш арқауы

көрсетті. Тіпті 20-жылдары олардың тағдырына байланысты арнайы дәрістер де жүргізілді. Айталық, 1924 жылы Ташкенттегі қазақ-қырғыз мәдениет көркейтушілерінің «Талап» ұйымында Ы.Алтынсарин жөнінде дәрісті Мырзағазы Есболұлы оқыған.

1926 жылы Ташкентте тұңғыш қазақ педагогикалық институты ашылу салтанатыдағы сөзінде С.Сәдуақасұлы Ыбырай тағдырына қатысты былай дейді: «Алтынсарин өмірден қайтар сәтінде өзіне бірде-бір орысты, тіпті достарын да кіргізбеуді өтінген. Ғұмырында атеист болған ол жаназама 99 молда кірсін деп өсиет қалдырыпты... Бізге оның бұл әрекет қазір түсініксіз де шығар. Алайда ұзақ жыл орыспен қоян-қолтық араласа жүріп, ең соңында миссионер атаулы қазақ халқына ешқандай жақсылық ойламайды деген қорытындыға келген болар».

Дерек көздері Ы.Алтынсариннің ажалын жүрегінің аурумен байланыстырады. Мәселен, немере бауыры Ахмедбек Балғожин Н.Ильминскийге жолдаған хабарламасында: «Жаз бойы ауырды. Жүрек ақауынан (порок сердца). Қайтардың алдында үш күн бойы тіл-ауызға келмей жатты», – десе, «Оренбургский листок» газетіне жарияланған мұнақыпта (30.VII.1889) «өкпе қабынуынан өлді» делінген. Ыбырайдың өзі В.Катаринскийге жазған хатында (15.VI.1889): «Науқастанып жүрмін. Ұйықтай алмаймын, тамаққа да зауқым жоқ: жүрегім тым қатты соққылайды, ауа жетпей киналамын», – дейді.

Сонымен, жүрек... яки діл. Ыбырай жүрегі неге ауырды екен? Науқас жүрек туралы Абай (Ибраһим) не деп еді?

*Ауру жүрек ақырын соғады жсай,
Шаршап қалған кеудемде тұлай алмай.
Кейде ыстық қан басып кетеді оны,
Дөңбекийген түндерде тыншыға алмай.*

Ыбырай Алтынсариннің жүрегін екі басты самұрық тырнағында жаншылған халқының ауыр халі, бірлі-жарым қауқарсыз оқығандарының «еңбегі еш, тұзы сор» тірлігі, өзінің қаумалаған сұрқиялардың ортасында «Иван Алексеевич» аталғанына «мәз болғаны», сөйтіп, Смағұл нұсқалағандай, алданғаны – сыздатқан шығар-ау. Мұхтар Әуезов 20-жылдары Ы.Алтынсарин хақында: «Аурудың емі мынау деп, ашып айтып, бір нәрсені шешіп бермесе де, бірде дінді, бірде оқуды, бірде таза адамшылықты ем қылып ұсына бастаған – Алтынсарин. ...Бірақ мұның айтқан емінде бір бағыттық, анықтап бастаған екпін, ағын жоқ», – деп жазғаны мәлім. Алайда осы ізденіс хәм талпыныс ұлт болашағы үшін жасалған болатын. Әттең ... Ыбырай да, Абай да, Шоқан да, Ә.Бөкейхан айтқандай, жалғыз еді. Оларды тыңдайтын орта да, халық та қалыптасқан жоқ-ты. Бұл енді – қазақ миллиетінің маңдайына жазған тағдыр-тын. Осыған налып жүрегін ауыртқан, халқының

бақыты жолында өзін құрбан еткен дара ағартушылар туған жұртына қандай рух сыйлады десеңізші...

Елі үшін қамыққан, жау пиғылын сезгенде тәубәсіне келген Ы.Алтынсариннің ажал алдында айтқан сөзі мынау болыпты:

*Уа, Алла, берер болсаң берер кезің,
«Уә әммәссәәнилә фәлә тән һәр» дедің өзің.
Уз-Зұха сүресінде хабар беріп,
Бекер ме ән-Расулға айтқан сөзің.*

Біз осы деректі жезказғандық құрылыс инженері, орта жастан асқан азамат Байтөрин Қоңыратбайдың аузынан жазып алған болатынбыз. Тегі Ы.Алтынсаринге жақын бұл кісінің атасы ертеде Жезказған маңында мешіт – медресе ұстапты. Ал 1906 жылы туған әкесі Құлмұхамбет кеңес өкіметі тәртібімен тәрбиеленіп жатқан балаларына: «Дін-исламды үйрене алмасаңдар да, Ыбырай аталарыңның мына сөзін ұмытпай, қайталап отырсаңдар, мұсылман болып қаласыңдар», – дейді екен. Әрине, Қонекен дінге жүйрік емес көрінеді. Сөйте тұра ата өсиетін сақтап келгенін мақтанышпен айтты. Сөз арасында: «Біз үлкенді сыйлаған елміз ғой. Мен мұны ұйықтап жатқанда сұраса да қайталап бере аламын. Бірақ Құраннан «Оззаха» деген сүрені таба алмадым», – деп те қояды. Ал «Уә әммәссәәнилә фәлә тән һәр» Қоңыратбай ағамыздың жадында «Ө әммә сә фалатанхар» нұсқасында жатталынып қалыпты.

Діндар Х.Алтайдың маңдай тері арқасында жеткен «Құран Кәрім. Қазақша мағына мен түсінігі» еңбегін қолға ала отырып, біз «Оззаха»-ның «Зұха» (93-сүре) сүресі екенін киналмай-ақ таптық. Тіпті «А.Байтұрсынұлы харпімен» «фәлә тән һәр»-ді оқи алдық. Халифа ақсақалдың аударуы бойынша, «Уә әммәссәәнилә фәлә тән һәр» – «Сұраушыны зекіме» (10-аят). Бұл сүреде Алланың қайырымдылығы және адамның сол қайырымдылыққа лайық болу қажеттігі туралы айтылады.

Ажал алдындағы Ыбырай жаратқаннан не сұрады екен?.. «Аллаға тақуалық істе де, кәпірлер мен мұнафықтарға бағынба» (Ахзап сүресі). «Кім күнадан тазарса, өзі үшін тазарады. Және барар жері – Алла жак» (Фатыр сүресі). Бәлкім ... «Бұл дүниеде жаксылық істегендерге жаксылық бар» (Зүмәр сүресі).

Қалай дегенде, пенде Ыбырай ажал сағатында да обал мен сауапты, келешек ұрпақ алдында жауапкершілікті ойлаған азамат дәрежесінде қалды.

Таяуда костанайлық ғалымдардан мынандай қызық дерек естідік. Әсілі, ол ел аузынан жетсе керек. ...Ы.Алтынсарин 1889 жылы бақилық болады. Енді оны қалай жерлеу керек? Ресми өкімет, оның «жанашыр

Алаш арқауы

достары» бұл жерде де өз есебін түгелдегісі келеді. Айды аспанға шығарып, «сахараға үлгі етейік!» деп, христиан рәсімімен шығарып салуды жоспарлайды. «Оның денесін бір құпиялау орынға қойып, дьякон өз жоралғыларын бастамақ болып жатады. Уақыт кешкі мезгіл екен. Істің насырға шауып бара жатқанын сезген Ыбырайдың ағайындары мықты, қарулы жігіттерді ертіп, сүйек жатқан жерге сау ете түседі. Православ діндары саскалақтап тұрған орнында мелшиіп қалыпты. Жігіттер мәйітті алады да, Тобылдың қалың нуына сүңгіп кетеді. Сол түні ұстаз денесін мұсылманша арулап, өзеннің келесі бетіндегі зиратқа қояды. Сөз шығып кете ме деп бұл туралы кейінгілерге сыбырлап қана айтады...». Осындай құпиядан дерек құралып, М.Хакімжанова (туысы), өзге де білікті азаматтардың табандылығымен кеңес тұсында сол зират орнына Ы.Алтынсаринге шағын кесене орнатады. Айтқандайын, әне бір жылы ұлт газеттері жазғандай, ол жерде қайсыбір уақытта шошқаферма болғаны да рас екен. Мұсылман зиратының орнына доңыз өргізуге кім мүдделі екені түсінікті шығар... Қазір ол жер – тазаланған алаңқай. Бір бұрышында Ыбырай, екінші бұрышында тағы бір мұсылман қандастың кесенесі калқияды. Өкініштісі, бұл зираттардың шырақшысы жоқ. Бұл жерде атеизмнің де, кенес тұсында жұқтырған бейрухани даракылықтың да суық желі есіп тұрады. Мысалы, үйленген орыс, қазағыңыз бірдей осы жерге гүл қояды-мыс... Ы.Алтынсариннің кесенесінің айналасы толған – «қуаныш бөтелкелері». Әрине, шырақшы болмаған соң, кесене есігінде кара құлып ілінген. Бір имансыздар садақаға тастаған тиын-тебенді алмақ болып терезенің темір торын сындырып ішке енгені де айқын байқалады. Мұнда қасиетті исламды мәжусилікпен араластырғандардың да ізі сайрап тұр: кесененің есігіне, бұған жақын маңдағы терекке жыпырлатып шүберек байланған...

Тура осы жерде біздің басымызға мынандай ой келді: әлемге һәм жаңалыққа көпір саламын деген және оны салған тұлғаның өмірдегі де, өзі өткеннен кейінгі фәнидегі арты да неге ауыр болды екен?.. Сірә, кінарат – артында қалған адасқан қауымда-ау!

Есімізге 30-жылдары Балта керей Жакып акын жеткізді деген ағартушының бір өлені түсті:

*Аласы ағайынның алаңдатты,
Көре алмай көп ішінен жамандатты.
«Шоқынды», «крест тақты», «әйкәпір» деп,
Аузына келгенді айтып бақты.*

*Надандық қандай қызық қарап тұрсаң,
Көңлі соқыр көрмейді көзге ұрсаң.
Бабын қалай табарсың бұл қазақтың,
Басқа тебед жаныңды құрбан қылсаң...*

Халық «мұны айтқан – Ыбырайдың өзі» деседі. Бірақ ол айтты ма, жоқ оның ойын біреу өлеңге түсірді ме – ол жағын бір Алла біледі. Ал біз қарапайым адам ретінде, мемлекеттілігін қайта қалпына келтіріп жатқан қоғамның мүшесі ретінде Ыбырайдай тұлғаға лайықты құрмет көрсетіп, еңбегін елге орнымен, жүйесімен жеткізуді білуіміз қажет. Ол үшін мына шараларды атқарған ләзім:

1. Ағартушының 1975–1978 жылдары шыққан академиялық үш томдығын қайта қарап, толықтырып шығаруға жұмылған арнайы ғылыми комиссия (ҚР БҒМ Ш.Уалиханов атындағы Тарих және этнология институты мен М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ғалымдары бірлескен) құрған мақұл.

2. Қостанайдағы арнайы мұражайынан бастап республика мұражайларында ағартушыға бөлінген стендтерді жаңа әрі сапалы материалдармен толықтырған абзал.

3. Ағартушы туралы деректі және көркем фильмдер шығарған дұрыс.

4. Оның аса күрделі тағдырын, жасампаз күрес жолын бүгінгі тәуелсіздігіміз бен елдігіміздің талабы тұрғысынан зерделейтін зерттеулер жүргізуді жолға қойған жөн.

МАҒДИ МАҚҰЛ ЖӘНЕ «ИСЛАМ МӘЖІЛІСІ» ЖУРНАЛЫ

Алаш тарихын зерттеушілер ескі құжаттардан 1917 жылы 5–13 желтоқсанда Алаш Орда үкіметі – Ұлт кеңесін сайлайтын II жалпы-қазақ съезіне қатысқан Мақұлұлы Мағди есімін оқуы мүмкін. 1937 жылы нақақ атылғандардың тізімінде де оның ныспысы жүреді. Қайраткерлеріміз ақталып, халық иманға ұйып жатқан қазіргі кезеңде әрі Алаш тұлғасы, әрі діндар осы азаматтың кім екенін там-тұмдап білген артық болмас деп ойлаймыз. Ол үшін кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы діни істердің жайына тоқтала кеткен орынды.

Дінге қарсы науқан төңкеріс болысымен (1917) басталмаған. Бұлай істеуге әккі большевик көсемдерінің жүрегі дауаламаған. Халық пен теңдік сөзін сөйлеген олар бірден үлкен қарсылыққа тап болатынын сезген. XX ғасырдың 20–30 жылдар аралығында большевизм дін мәселесін ұлт факторы аясында қарастырған. Сөз жоқ, осы уақытта баспасөз арқылы дінге яки «фанатизмге» қарсы оқтын-оқтын материалдар ұйымдастырылған. Сондай-ақ орталықтан бастап «Дінсіздер қоғамының» құрылуына жағдай жасалған. Бірақ халыққа осының бәрі «төменгі жақтың бастамасы» ретінде ұғындырылған. 1920 жылы ақпанда «РКП (б) Орталық Комитетінің Шығыс халықтары арасындағы жұмыс туралы барлық партия комитеті мен саяси бөлімге Хаты» жарияланады. Мұнда ділгір мәселе – «мұсылман факторына» түсіністікпен, ақылмен қарау қажеттігі айтылған. Ал, тұрмыстық мәселеге қатысты 1919–1920 жылдары Түркістан майданының қолбасшысы болған М.Фрунзе мұсылман сарбаздарына арнайы ас әзірлеу (доңыз етінсіз), намазға уақыт бөлу, қайтқандарды ислам салтымен жерлеу туралы бұйрық шығарған.

20-жылдардың басындағы сарғайған мұрағат материалдарынан байқалатын және бір жайт: Қазақ (қырғыз) облыстық партия комитетінің қаулысымен Айт мейрамдары тойланған әрі жұма күні – аптаның демалыс күні болып белгіленген. Тағы қызық факт: сол 20-жылдары Қазақстанда бірнеше мешіт тұрғызылып, ондаған мұсылман мектебі ашылған (Құжаттарда шіркеулер соғылғаны да көрсетілген). 1923 жылы Қазақстандағы діни істерді қадағалау Бүкілресей және Сібір Орталық Діни Басқармасына тапсырылады (Уфа қаласындағы). Қазақтардың Уфадағы діни орталықпен байланысы, әлбетте, ертеден-ақ басталады. Башқұрт, татар тәліп-шәкірттерінің қазақ арасына бала оқытуға келуі, Алаш жасөспірімдерінің Уфа, Істерлітамақ медреселерінде оқуы, патша өкіметінің осындағы игі жақсыларды уысында ұстауды қалауы осыған дәлел. З.У.Тоған «Естеліктерінде» қазақ-башқұрт ағайындығын, меймандостығын айрықша жазады. Біз мұндай ойды Сайфи Құдаш жазбаларынан да оқимыз.

Кеңес өкіметінің дінге ашық қарсылығы (өз көзқарасымен дәлел келтіре отырып) 1926 жылдан көріне бастайды. Қазақ ақын-жазушылары енді Ленинді – «пайғамбар», марксизм-ленинизм еңбектерін – «Құрандай» деуді қойып, басқа атеистік тенеулер іздестіреді. 1927 жылы ресми құжаттарда, баспасөз материалдарында дінге қарсы үгіт-насихат кең етек алады. Газет-журналдарда молдалардың келемеж суреттері (кариатура) қаптайды. 1929 жылы арнаулы қаулымен діни оқуға, немесе мектептерде дін сабағын жүргізуге қатаң тыйым салынды. Мешіт-медреселердің малқораға, қамбаға айналып кететіні – міне, осы тұс. Бұдан соң «Қилы-қилы заман болды, қарағай басын шортан шалды»... Екінші дүниежүзілік соғыс басталып, ел рухын құрғақ һәм жалаң сөз емес дін көтеретіні белгілі болғанда, амалсыз кеңес өкіметінің ойына хақ күші түсті. Сөйтіп, 1941 жылы Орта Азия және Қазақстан Діни басқармасы құрылды. Бұдан кейінгі тарих жұртқа біршама таныс...

Біз кеңес өкіметінің бастапқы жылдарындағы дін мәселесін жайдан-жай сөз еткелі отырғанымыз жоқ. Өйткені, 20-жылдары Қазақстанның діни істері Уфаға қараған тұстың бір «ақтандағы» бар. Ол – **«Ислам мәжілісі» журналына** қатысты жайт. Анығын айтайық, бүгінгі ресми тарих Қазақстан Бүкілресей және Сібір Орталық Діни Басқармасына қараған шақта «Ислам мәжілісі» атты башқұрт-қазаққа түсінікті журнал шығып тұрғанын, мұнда Алаш жұрты туралы материалдар басылғанын және бұл уақытта Уфада қазақ атынан кім қазы болғанын білмейді. Әрине, бұл өкінішті-ақ... Таяуда ғылым-білімге қатысы жоқ қазақстандық жеке коллекционердің қолынан осы журналдың біраз санын көріп, асықпай танысып шықтық. Ең бастысы, біз бұдан Мақұлұлы Мағди еңбектерін ұшырастырдық.

«Ислам мәжілісі», журналдың өз бетіндегі мағлұматтарға қарағанда, 1924 жылдың аяғынан (2-саны 15.XI.1924 жылы басылыпты) 20-жылдар соңына дейін (коллекционердің қолындағы кейінгі саны 1927 жылы қарашада жарияланыпты) шығып тұрған. Басылым өз бағдарын «дін, ахлақ, фәлсафа» деп көрсетіпті. Жазба харпі – арабша (төтеше). Біздің «Айқап» журналымыздың харпіне ұқсас болғанымен, ештең өзгешеліктер бар.

Аталған журнал көбіне ислам түсініктерін, ұғымдарын, дін және қоғам, дін және тарих, дін және салт-сана қарым-қатынасын талдап-таразылайды. Мысалы, жарияланған материалдардың аттары: «Құран уә мәсхаф», «Бү күндегі дін мәселесі», «Шын руханиет», «Құбыламыз», «Құбыланы табу жолы», «Діни уә фәлсафи мақалалар», «Ислам ахлақын фәлсафи жақтан тәптіш», «Ескерткіш хақында уағыз», «Діндердің таралу тарихынан», «Адам баласына дін не үшін керек?», «Мәшһүр дін ғұламаларының тәржіме хәллері», «Хатындарға уағыз хақында», «Ислам ханымларына», «Инсан не үшін жаратылған?», «Хадис – Шәріф

Алаш арқауы

дәрісі», «Исламның ғұмым мақұлыхатка карасы», «Дамола Ғабдылкадыр Қашғари», «Уағыз намунесі». «Мазлұмит заманды еске алу», т.б. Жоғарыдағылар – аталған журнал материалдары атауының бір бөлігі ғана. Ал, енді «осы жарияланымдардың авторы кім еді?» дегенге келсек, олар – мүфти Рзалдин Фахретдинов пен найб-мүфти Кәшіфалдин Тәржіманов бастаған ылғи «имам» діни лауазымын иеленген діндарлар.

«Ислам мәжілісі» «Сахих әл – Бұхаридаы» (Әл – Бұхари жинаған асыл хадистерді) аударып жариялап отырғанын да көрдік. Сондай-ақ осы журнал озық білім жүйесіне қатысты бірнеше еңбекті тәржімелеп басыпты. Аталған басылым имани поэзияға да әжептәуір орын берген.

Журналдың түрік халықтары мәселесіне де көңіл бөліп отырғаны аңғарылады. Мысалы, Бүгілмелік (Бугульма) татар зиялысы Ләтиф Биккұлов 1925 жыл, көкек-мамырдағы 7–8-нөмірінде «Қазақтар туралы» атты мақала жазған. Сондай-ақ Кәшіфалдин Тәржімановтың «Діни ішкіләтіміздің ілкікі уә хазіргі ахуалы» атты көлемді зерттеуінде патша өкіметі қазақты дін тұрғысынан қалайша тұсағаны жөнінде біршама деректер берілген (1925 жыл, ақпан, №5–6). Ал, журналдың 1925 жылғы 4-санындағы (қаңтар) Қазақстан мекемелеріне арналған ресми хабарда Діни ұйым-бөлімшелер (діни тишкілат) құруға рұқсат беретін РСФСР ішкі істер халық комиссариаты 1923 жылы 30 қарашада бекітіп таратқан Ережені (канун) қазақ өкіметі басшылығы 1925 жылғы 2 қаңтарда мақұлдап, 6 қаңтардағы № 8 қатынас қағазымен орындауға пәрмен жариялағаны айтылады. Бұл бұйрық жалпы Қазақстанға, сондай-ақ Қарақалпақ облысына, Адай уезіне, Ташкенттегі қазақ ревкомына таратылыпты. Біздіңше, бұл жерде әңгіме Бүкілресей және Сібір Діни Басқармасының бөлімшелері тұрасында болса керек.

Сөз жоқ, «Ислам мәжілісі» журналы терең әрі толық зерттеуді қажет етеді. Бәлкім бүгінгі Башқұртстанда бұл басылым материалдары ғылыми айналымға түскен де шығар. Бір есте ұстар жайт: «Ислам мәжілісі» 6-7 мың таралыммен елге жеткен.

Сонымен, Уфадан шыққан діни-ғылыми журналдың қазаққа қатысы қанша?

«Ислам мәжілісінде» Алаш жұрты туралы мынандай материалдар (әзірше тапқанымыз) жарияланған: «Өзіміздің қазақ ұлтымызға бір-екі сөзім», «Мәрказ діние назарәтке қазақ халқының мүнәсибеті» (Орталық Діни Басшылықпен қазақ халқының байланысы), «Қазақстанда дін оқыту ісі», «Діние назарәтке Жетісу, Сырдария қазақтарының һәмде Ойратски жұмһриетінде болған қазақтардың мүнәсибеті». Мұның алғашқы төртеуін жалғыз автор жазған. Ол – Уфадағы мұсылмандардың «Мәрказ діние назарат» (былайша айтқанда, Бүкілресей және Сібір мұсылмандарының Орталық Діни басқармасы) мекемесінде қазақ қазысы болған **Маһди Мағкұл** (біздің құжаттардағы аты-жөні -

Мағди Мақұл немесе Мағди Мақұлұлы, ауызекі тілдегі нұсқасы – Мәди Мақұл).

Дәл қазір біздің қолымызда Мағди Мақұл туралы көп дерек жоқ. Бірақ «Қазақ қазысы» деп қол қойғанына және алаш жұртын жетік білгеніне және Алаш съезіне қатысқанына қарап, тарихымызда орны бар тұлға һәм ел жанашыры деуге толық негіз бар. Енді Мағди Мақұл қазының мақалаларын қарастырып көрейік.

«**Өзіміздің қазақ ұлтымызға бір-екі сөзім**» атты мақаласында (1924 жыл, қараша, №2), діндар автор қазақ ішінде кенес өкіметі жағдайында руханиятты қалай дамытуға болатынына қам жейді. Мұсылмандардың азаттық жолында бірігуін тыйған (мүфтияттан шектеп) ескі хукіметтің ащы сабағын парықтайды. Осы ретте Мағди қазы бүй дейді: «Елу жылдан бері мүфтиліктен уә діни назаратдан айырған ескі хукіметтен құтылдыңыз. Діни істеріңіз һешкім тарапынан күзетілмеген бір халде келген еді. Шаһарлы ұлыс араңызда аз болса да, жақсы елдеріңіз уә жақсы ақсақалдарыңыз, жүректі жігіттеріңіз, асыл діндеріңіз сіздерді сақтап қалды. Енді үшбу еркіндік саясында үлгі халдегі сияқты мифтиятка қосылдыңыз уә діни назарат кірдіңіз, дініңіздің құттанбақ уақыты келді. ...Жаман ниетке қағылу, болу я жоқ болу мұсылмандардың өз ыждағатында».

Бұл жолда қазы екі мәселені нақтылап айтады: біріншісі – қазақ жерінде әр ауылға мешіт және мектеп салу; екіншісі – парасатты, көзі ашық имам сайлау. Мешіт, мектеп жөнінде Мағди қазы Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың өз қолымен тас һәм балшықтан мешіт тұрғызғанын, басқаға үлгі болып осында жас пен қартты ағартқанын мысал етіп айтады. Ал, діни қызметкерлер хақында бүй дейді: «Бір халықтың уә милләттің түзелуі уә диантлы (өрелі) алға кетуі жақсы пікірлі уә ғәкли ғылымды имам болғанда мүмкін. Сондықтан һәр ауылға жақсы молда сайлауға тырысыңдар». Қазы әрбір уағызын діни құндылықтармен сабақтар отырады.

«**Марказ діние назарәтне қазақ халқының мүнәсибети**» (1924, қараша, №2) атты Мағди Мақұл мақаласынан біз біраз тарихи мағлұмат аламыз. Мұнда 1923 жылы 10 маусымда Уфада бүкілресейлік діндар ғұламалардың съезі өткені, оған Семей, Ақмола, Қостанай, Бөкей, Ақтөбе облыстарынан өкілдер келгені, дәл осы жолы Дін назарәтіндегі (Діни басқарма) мүфти һәм қазы сайлауға қатысып, «**назарәтке тамам қосылғаны**», тағы да басқа тарихи маңызды мәліметтер берілген.

Енді тарихқа кішкене шегініс жасайық: Ресей мұсылмандарының «**Махкама Шарғия**» (орысша нұсқасы «Духовное собрание») Орынбор губерниясына қараған Уфа қаласында 1786 жылы II Екатеринаның пәрменімен ашылды. Бұл жерде патша өкіметі де, мұсылмандар да өзінше позиция ұстағаны анық. Ал, осы «мекемеге» қазақ жерінен

шыққан зиялылар қашан кірді? Мағди мақаласы бізді осыған да дендетеді. Қазы бұй дейді: «Семипалат облысы, Пауладар үйезінде Білән ауылы деген орында Мұса Шорманов салған мешітте имам-мүдәріс болып, сол атырапқа діни қызмет көрсеткен Қамаралдин есімді ғалым уә фазыл зат өткен. Бұ күнде оның баласы жетпіс жаста. Соның қолында мықты Тевкилеф (Тевкелев) заманында Мәһкәме Шәрғие тараптан ержұм Қамаралдин хазіретке берілген биік бұрынғы указ бар. Алдырып көрдім: ... ескі уақыттардан біздің қазақтар Мәһкәме Шрағиеге қараған болған. Ләкин ескі царизм хукіметі кезінде Носов уә Ильминскийлер ...миссионерлік саясатына жорытып, Мәһкәме Шарғиенің биік зораюына өздерінің тұтқан бұзық саясатына қарсы бір іс көрген. Осылар біздің қазақтарды бір себеппенен Мәһкәме Шарғиенен айырған болар».

Біздіңше, осы үзіндіде есімі аталған Қамаралдин – атакты Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы «исламның шамшырағы» деп сипаттап поэма-жоктау арнаған тұлғаның (шығарма «Қамаралдин хазірет» деп аталады) дәл өзі.

Мағдидің бұл мақаласында «Қытай хукіметінде болған Зайсан уа Алтай» мұсылман-қазақтарының жайы да сөз болады. Мәтіннен байқалатыны, Бұқтырма үйезінің қазақтары Қытай шегіндегі қазақтарды қоса отырып Діни Баскармаға қаратуды өтініп 1924 жылы 26 тамызда Уфаға хат жіберген. Тағы бір дерек: 1923–1924 жылы казак ішінде 120-ға жуық діни кеңестер (мұшаур) сайланған, мүфтият тарапынан Қазақстанға 348 имам, 68 мәзін (не уәкіл, не азаншы) жіберілген. Және белгілісі: осы имандылық іске Мағди Мақұлдың өзі ұйытқы болған көрінеді. Қазы ел ішінде көмектескен адамдарға рақмет айта отырып, билік басындағы азаматтардың діннен бойын аулақ салып жүргенін (жәрдемдеспегенін) түйреп өтеді.

«Қазақстанда дін оқыту ісі» атты мақаласында (1925 жыл, қаңтар, №4) Мағди қазы діни білім саласының көкейкесті мәселелеріне тоқтала отырып, оны жолға қоюдың жөн-жобасын қарастырады.

Автор бұл еңбегінде де ескі өкімет пен жаңа өкіметтің дінге деген көзқарасын салыстырады. «Ескі хукімет казак халқының дінін танып, дін жолында алға баруын өзінің бұзық ниетіне, тұтқан әдісіне муафик қылып, дін уә шарифат жолын жаксы түсінбеуін тілейтұғын еді. Сол бұзық хастың әдісінің зарарынан дін бүтін Қазақстанды надандық хукім сорды. ...Ескі хукімет казактан дін үшін алған алым-шығынын бір казак баласының пайдасына жұмсамады», – деп жазады қазы. Ал, кеңес өкіметінің позициясына келгенде, ол мұның діндарлармен есептесіп жатқан жайын атап өтеді. Мысалы, казының жазуынша, осы жылдары жаңа өкімет балаларға 14 жастан бастап мешітте дін оқуын меңгеруге рұқсат беріпті. Мағди діндар мұны бір есептен қолдай отырып, казак ата-аналарына лайықты мектеп, білікті мұғалім қалыптастыруға

ықпал студі өтінеді. Сөйтіп, діни білім беруде орныққан, сыннан өткен жүйеге түсуді ескертеді. Осыған байланысты Діни басқарма мұсылман аймақтарына таратқан низам-намені (бізше бағдарлама) мұқият ұстануды ел жадына салады. Мақаласын былай деп аяқтайды: «Аллатағала һәрбір мұсылманға өзінің ғазиз баласына дін-исламды таныттырып, шын мұсылманшылық жолын білдіртіп қалдыруды нәсіп уә мысыр (жарылқау – Д.Қ.) қылған».

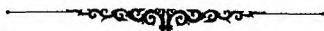
«Діние назарәтте Жетісу, Сырдария қазақтарының һәмде Ойратски жұмһриетінде болған қазақтардың мүнәсибеті» атты (1925 жыл, көкек-мамыр, №7–8) Мағди мақаласының да тарихты таразылауға септігі бар.

Біз 20-жылдары бұрын Түркістан автономиялы республикасына карап келген Сырдария, Жетісу облыстарының Қазақстанға қосылғанын жақсы білеміз. Бұл қосылу оңай болған жоқ. Талай пікір, қилы көзқарас тайталасты. Қазаққа әне-міне астана болайын деп тұрған Ташкент бізге бұйырмай қалды. Басқа да күрделі оқиғалар болды. Мұны тарихқа ынтызар қауым біледі. Бірақ біз осы қысылтаяң шақта жаңадан Қазақстанға кірген екі облыс діндарлары Уфадағы Діни Басқармаға өтініш жазғанын білеміз бе? Әрине жоқ. Мағди қазының мына мақаласында осы туралы айтылған. Сондай-ақ мұнда Ойрат автономиялы аймағы (бұл туралы Қ.Кемеңгерұлының «Бұрынғы сзілген ұлттар» еңбегін қараңыз – Д.Қ.) қазақтарының да әлгідей өтініші жөнінде жазылған. Бұлар: «Қараңғы бір бұрышта қалған дін-карындасыңызға Бұқтармадағы өкіліңізді жіберіп, бізге хақтан жол-басшылық етіңіздер», – депті.

Аталған мақалада қазақ қазысы Мағди Мақұл Алаш жұрты атынан башкұрт діни зиялыларына жоғарыдағы «өтінішке бауырлық сезіммен қараңыздар» деп қолқа салады. Осы сөзін автор «Жәнәп Хақ ынтымақ, бірлік бергей еді!» деп тұжырымдауы да әсерлі оқылады.

Сонымен, М.Мақұлдың тарихи еңбегі аясында «Ислам мәжілісі» мен Қазақ елі байланысына қатысты төмендегідей тұжырымдама жасаймыз: 1) Қазақ жерінде діни қызмет қауқарсыз кезде және большевизмнің зардапты шағында «Мәрказ діни назарәт» (Уфа) белгілі дәрежеде рухани қауіпсіздіктің кепілі болып, барша мұсылман-түріктің бір рухани-мәдени кеңістікте өмір сүруіне септігін тигізген; 2) «Ислам мәжілісі» журналы – 20-жылдардағы қилы ізденістің бір тарамының айнасы және оған қазақ тағдыры да түскен деуге толық негіз бар.

Бұдан шығатын қорытынды: Мағди Мақұл ғұмырбаяны мен мұрасын, «Ислам мәжілісі» журналын жан-жақты зерттеу – отандық ғылымның абыройлы парызы болып қалмақ.

СӘДУАҚАС ҒЫЛМАНИ МҰРАСЫ: КӨКЕЙКЕСТІЛІГІ ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛЕНУ НЕГІЗІ

Садуақас Ғылмани (1890–1972) – көрнекті қоғам және дін қайраткері, аудармашы, хадисші, акын. Ол – Ерейментаудағы бірнеше мешіттің алғашқы имамы. Қайраткер 1952–1972 жылдары Қазақстан казиятының қазіы, сондай-ақ Орта Азия және Қазақстан діни басқармасының мүшесі қызметін атқарды. Ағартушы 70-жылдары «Құран туралы жала мен өтіріктерге қарсы» атты кітап, 110 мыңға жуық сөзді қамтыған «Арабша-қазақша түсіндірме сөздік», «Ел аузынан жиған-тергендер (би-шешендер мұрасы)» жинағын даярлады. Құран-Кәрім аяттары мен хадистердің қазақша тәфсірлерін, мәуліт өлеңдерін, діни сауалдарға жауаптар мен діни уағыздарды да әзірледі. 14 тараудан тұратын әйгілі «Кәлила мен Димнаны» қазақшаға аударды. Қазақстан Ғылым академиясының тапсырмасымен әл-Фараби шығармаларын араб тілінен тікелей қазақ тіліне аударуға атсалысты.

Қайтар алдындағы өсиетіне қарағанда, ол «ислам діні туралы 42 кітапша жазған, «Кәлила мен Димна» аудармасын 1958 жылы Ғылым академиясына тапсырған, Олжабай Нұралыұлы екеуі Л.Толстойдың «Адамның ақыл парасаты» атты еңбегін өлеңмен аударған» /1/.

Өрине, дәл бүгін жалпы Қазақстан қауымы үшін жоғарыдағыдай көл-көсір мұра қалдырған тұлғаның аты мен заты аса танымал емес. Дей тұрғанмен дін, руханият тарихын жіті білетін азаматтар «Сәдуақас Ғылмани» десе, елең ете қалады. Өйткені, олар үшін С.Ғылмани – XX ғасырдағы ұлт рухани ізденісінің, діни талабының әрі жарқын үлгісі, әрі «ақтаңдағы».

Жасырып не керек, осы «ақтаңдақ» ұғымы бізге солтүстік көршімізден келді. Патша тұсында гранкасы теріліп қойған кітапты да сүзгіден өткізетін цензорлар болған екен. Солар жаратпаған жерлер кейін кітап шыққанда жолақ-жолақ ақтаңдақ күйінде қалатын ұқсайды. Егер осы дәстүрді кеңестік цензура да жалғастырса, біз де оны «ақтаңдақ» десек, танымға қиғаштық тудырмайды.

Сәдуақас Ғылманиға қатысты «ақтаңдақ» екі бағдарда аңғарылады. Бұл ғұлама шығармашылығының көксейкестілігін айқындайды.

Бірінші, егер біз оның шығармашылығын толық қалпына келтіріп, жүйелеп, талдап, халыққа лайықты ұсына алсақ, қазақ әдебиеті тарихындағы аса трагедиялы әрі идеологиялық таптауырындылыққа ұрынған 30-жылдар мұрасын жаңа қырынан таныған болар едік. Бұдан да түсінірек етіп айтсақ, С.Ғылмани туындылары 1929–1930 жылдары ұсталып, ойындағысын айта алмай кеткен Алаш арыстарының арман-

ансарын жеткізеді. Отандық әдебиет тарихының тұтас бір кезеңіне сәулесін түсіреді: үзілген жерді жалғайды, кемді толықтырады.

Екінші, С.Ғылмани қайраткерлігі ХХ ғасырдың өн бойындағы Қазақстан діни жолының ізденісі мен іркілісін, капалығы мен қателігін, өрісі мен терісін байыптатады. Әйтпесе, тұтасқан атеистік қоғамда отырып діни пайым айту немесе сұхбат пен мәмілеге келу қай тараптың ұпайын түгендейтіні түсінікті.

Діндар, ғалым, ағартушы Сәдуақас Ғылмани тұлғасын танып, зерделеуде тағы да бір ақиқатты айналып өте алмаймыз. Ол – ғұламаның ата тегі туралы шындық. Дәл осы тұста «Ғылманидың тегі» және «қарға тамырлы қазақ» деген ұғымдарды параллель жүргізіп салыстыруға болады.

Қазақ халқының этникалық тек-тамырынан шамалы хабары бар адамның өзі ұлт аты «еркін бірігу» мен «азат тұтастанудан» өрбігенін аңғарар еді («Ер қазақ ежелден еркіндік аңсаған» деп басталатын бұрынғы гимннің бірінші нұсқасында көп мән бар). Әйтпесе ғасырлардың арғы белесінде ұлыс, ел, мемлекет болған түрлі этностық бірліктер уақыт өте келе тарихи-қоғамдық-саяси факторлардың әсерінен бір шаңырақтың астынан табылуы – олардың кемшілігі емес, Алла мен тағдыр анықтаған жолы-тын. Ендеше шартты заманалар мен шекаралар дауылында Еділ бойынан Ереймен топырағына келіп орнығып, сүйек ұстап, шұрқырасып ағайын тапқан Сәдуақастың арғы атасын да, бергі атасын да қазақ демеуге әлдіңіз жоқ. Себебі, оның ата-бабасы қандас, діндес туыстарымен еркін біріккен, азат тұтасқан.

Ал, енді адами немесе шығармашылық айтыс-тартыс, сөз қағыстыру барысында Шортанбай мен Майлыкожалардың – «қожа», «сарт», «араб», ал Ақмола мен Садуақастардың – «ноғай», «естек» болып кетуі жай қалжың мен әзіл ғана. Бұдан астар іздеу, мұны «қысыр әңгімеге» айналдыру – құр әурешілік (айтқандайын, башқұрт арасында жүрген «қазақ» атты рудан бастап басқа да қазақ ішіндегі аталармен аттас, заттас ру атауларына қатысты та осыны айтуға болады).

Жалпы, Сәдуақас Ғылманидың өлеңдерін оқып отырып, ауылдастарына, ұстаздарына, шәкірттеріне, туған жеріне деген риясыз ықыласын анық байқаймыз. Сондықтан ол бөлектенуге, ағайынға жат қылық танытуға жаны қас. Мысалы, ақын бұй дейді:

*Алтау ала болғанда, аузың босар,
Қанша сақтап жиганын түгел құсар.
Тортеу түгел болғанда, аймақ шұлғып,
Неңдей өрен жүйріктің бәрі тосар.*

Шәкірттеріне арнаған бір туындысында бауырмалдық мәселесін былайша тілге тиек етеді:

Алаш арқауы

*Адал жүрек – талап, шарт,
Тілек керек – елді ағарт.
Жұмсақ тілді майда бол,
«Қазақ», «ноғай», демеі «сарт».*

Сөйте тұра С.Ғылмани да қазақтың «Тексіз тегін жасырады» деген сөзін жақсы білген. Сондықтан бір өлеңінде:

*Сәкен қалпе атым ед,
Қанжығалы затым ед.
Тыңда, халқым, құлақ сап,
Бұл бір айтар датым ед, –*

деп, елге қажет тағылымды, иманды мәселелерді қозғайды. Ал, бірқатар өлеңінде жеті атасының тарихын жасырмай, қазақ жеріне қалай келіп, осы ұлтқа қайтіп діни білім нұрын шашқанын әуезелейді.

XX ғасыр басында өмірбаянды немесе биографияны «тәржімахал» деген. Ағартушы діндар акын «Өмір тарих», «Ұзау себебім», «Тәржімахал» атты танымдық өлеңдерінде және басқа да туындыларында ата-бабасы мен өзінің өмірбаянын біршама сөз етеді.

Қазіргі энциклопедияларда және журналистер жазып жүрген таныстырылымдарда С.Ғылманидың туған жылы «1890» деп көрсетілген. Өзі «Өмір тарихында»:

*Жылым – қоян туған жыл жарық көріп,
Айтылған сөз атадым есептеліп.
Қай жұлдызда туғаным ұмытылған,
Жазылмаған сызықта көзге ілініп, –*

дей отырып, әке-шешесінің «сүт суалтар кенжесі болғанын» айтады. Бүгін біз тұтынантын григорян күнтізбесіне салсақ, 1890 жылдан кейінгі 1891 жыл – қоян жылы екені айқындалады (наурыз – жыл басы, сондықтан қалыптасқан дата дұрыс).

Барлық деректерде, ұрпағының естеліктерінде Сәдуакас Ғылманидың Ақмола облысы Ерейментау маңындағы Малтабар ауылында туғандығы көрсетілген. 1972 жылы 24 сәуірде Алматы қаласында қайтқан. Сүйегі Кеңсай зиратына жерленген. Акын мұрасын жинастыруға атсалысып жүрген Тасмұхамбет Тәлімұлы тапқан бір суреттің сыртына 70-жылдары Сәдуакас ақсақал өз қолымен араб харпінде:

*Мен қария – сексеннен асқан Сәкен,
Еркелетіп атапты мені әкем.
Шын атым азан айтқан – Сағырақадыр,
Туғаным Ерейментау өсіп-жеткен, –*

деп жазыпты.

Сондай-ақ өмірбаяндық жырдан Сәдуакас анасынан 11 жаста айы-

рылғанын, алғаш араб тілін өз бабасынан үйренгенін, сонан кейін Шарықты жайлауында Байдүйсен қазіреттен сабак алғанын, 14 жасында «бала молда» атанып, Тасбақа, Өмірзақ ауылдарында шәкірт оқытқанын, 15 жасында бұрынғы оқуына көңілі толмай бір қыс Төре ауылында Айтмағамбет молдадан «Бұғар Зада», «Тұхфаны» менгергенін, тағы бір жылдан соң Тойғанкөлдегі Төленгіт ауылында Ақтамақ қалпе медресесінде Бейіс досы екеуі оқығанын, осында 6 жыл болып, 3 жыл оразада «елге шығып, азырақ қаражаттық дүние құрағанын» (Құран оқып, имандылық шарасын істеп), жетінші жылы Қайлан байдың ауылында бала оқытып, қыста қайта медресеге келіп, Хекмат ғайын, молла Жәлелден сабак алғанын жазады. Сондай-ақ 24 жасында ауыл-аймақ ақсақалдарынан разылық батасын алғанын, Аққозы ауылында 3 жыл бала оқытқанын, сөйтіп өзі айтқандай «надандық салдарынан» 1916 жылғы көтеріліске киліккенін («Әлекке кездестірді қараңғылық / Айтқанға тіл алмадық соңына еріп / «Күлің көкке ұшады» десе дағы / Жүре берді «айтақ» деп мазақ қылып), жазалаушы әскердің сойқанын өз көзімен көргенін, сол шамада Кусакка жасырынып кіреші боп Екібастұзға астық тартқанын, 1917 жылы орыс әскерінің тағы да қырғынын көргенін, сол шамада туған апайы Мәпеннің (өзінен 4 жас үлкен) аурудан қайтқанын (бақұлдасады), атыс-шабыста біраз ағайын-туыс, құрбы-достан айырылғанын айтады. Әсіресе, осында орыс солдаттары атып өлтірген туған ағасы Мұқанның қайғылы хәлі көз жасымен жазылған. Жас діндар имандылық кетіп, имансыздық орнаған заманда кісіні кісі аямайтынын өкінішпен ауызға алады. Әсіресе, бейкүнә адамдарды ату, азаптау, тәлкекке түсіру – төңкеріс шағының негізгі сипатына айналғанын қинала пайымдайды. Сөйте тұра Алладан, алдағы күннен үміттенеді, «қазаға риза, пәлеге сабырмын» деген тәуба сөзді дәйектеп:

Тағдыр – жел, пенде басы – ол бір қаңбақ,

Жел соқса, бөгелерлік жоқ қой салмақ.

Билік желде болғандай, жазмыш Ие,

Қалай жөнге сыяды қапаланбақ? –

дейді.

Осы тұста Сәдуақас Ғылманиға рухани әріптес, тәлімгер болып, кеңестік-атеистік жүйенің біраз құқайын көрген ерейментаулық қалпелер (діндарлар) туралы да айта кеткен жөн. Өлке тарихын біршама жақсы білетін Талғат Жанайдарұлы жиған деректерде Тоқан қазірет пен Ақтамақ, Әкбар, Ақтан, Шахман, Ақажан қалпелердің аты мен заты ерекше айтылады. «Осынау діндарлар белгілі қоныс-мекендерде мешіт-медресе ашып қана қоймай, халықтың сөзін сөйлеп, аса шешуші сәттерде елдіктің алтын арқауын сақтап қалды. Айталық, қатты қуғын көрген Нұралыұлы Олжабай ақын Токмағамбет (Тоқан) Дұмаұлы

Алаш арқауы

жөнінде «Елге пір болған қазіреттің өлігі тіріден артық» дегені бар. Ал, Ақтан қалпе ешқандай саясаттан қаймықпай Ақтөбеде айдауда жүрген Олжабай, Барлыбайға елдің қаржысын жинап апарған. Ел іші «Сәкен қалпе» атайтын С.Ғылмани қуғын көргенде, діндар қатарластары мен шәкірттері астыртын жәрдемдесіп отырған» дейді өлкетанудың жанашыры. Осы тұлғаларға байланысты елеулі мәліметтер қаламгер Сайлау Байбосынның «Ерейментау» танымдық кітабында, журналист Жанат Түгелбайдың мақалаларында, инженер Бексұлтан Смайыл мен Қайролла Токтыбайдың аз-кем естелігінде ұшырасады. Әлбетте, отаршылдық заманының қалың тұманында өз бетінше шарқ ұрып ізденіп, Түркістан өңірінен Еділ бойына дейінгі мықты оқымыстылардан тәлім алған қазақтың қазірет-қалпелері туралы кешенді зерттеулер жүргізу – қазіргі уақыт талабы деп есептейміз.

Сәкен қалпе өлеңдерінің дені 30-жылдары жазылғанымен, өз қолымен хаттаған, құрастырған жинағына 40-60 жылдар қағазға түскен бірер шығармасы енген. Осы тұста оқырман «Ол неге кейін өлең жазбаған?» деп сұрауы да мүмкін. Біріншіден, мұны бір Алла біледі (біз білмейтін жазғандары болуы да мүмкін). Екіншіден, 50-жылдардан бастап ол кісі елге поэзиядан да маңызды арабша-қазақша сөздік жасауға кірісті /2/. 108. 200 сөздің мағынасын, транскрипциясын жазу, дәйекшесін қою – оңай шаруа емес. Үшіншіден, қалай дегенде өлең – адамның көңіл күнделігі. Сондықтан ендігі ағартушының күнделігі діни ағартушылық іспен байланысты болып кетті. Ол танымдық кітаптар, түсінік беретін шығармалар жаза бастады.

Әкесі мен өзінің тағдыры жөнінде естелік жазған (әлі басылмаған) **Үкіжан Сәдуақасқызы:** «Менің жасым 90-ға таяды. Осы жасымда ойланамын: «неге халық үшін қызмет еткен әкемнің бірде-бір толымды кітабы, сөздігі шықпай жатыр?» деп. Қазір заман өзгерді, сана дұрысталды. Мұны кім қолға алады?.. Бұл арман болып тұр, қарақтарым. Әкем 1945 жылы Ақмоладағы Омбы көшесінің бойындағы мешіттің іргетасын қалап, оны 1952 жылға дейін жамағаттың құт ордасына айналдырды. 1949 жылы Мәскеудің рұқсатын алып, қажылық санарға Ташкент-Мәскеу арқылы барды. Қажыдан зәмзам суын әкеле жатқанда, Мәскеуде кісәпірлердің төккізген жағдайы да кездескен. 1952 жылы Қазақстан қазыы Әбдіғаппар Шамсугдинов әкемді Алматыға шақырып, өз орнына ұсынған. 1953 жылы И.Сталин қайтқанда мүфти Бабахан екеуі қаралы жиынға қатысқан. Әкеміз Алматыда Дачная көшесінде тұрды. Бірде үй маңындағы ағаштарды кесуге байланысты дау шыққанда, ол кісі Д.Қонаевтың әкесі Меңліахметке жолығып, оны мәміле жолмен шешкені бар. Ғылман атам да сондай ақылды болатын. Ол 1939 жылы қайтты. Екеуміз Омбы ауылдарына әкемді іздеп барғанымыз есімде. Әке үшін перзент қашанда аяулы ғой. Біз де тік тұрып сыйладық. Қуғында жүріп

өзімен тағдырлас бір азаматпен сөз байласып, құда болған ғой. Үлкен кісілердің уағдасын екі етпей, бой жеткенде Ғалымжан Кәрімұлына тұрмысқа шықтым. Әкем марқұм: «Жақсылықтың түбінде өсері бар, Жамандықтың түбінде өшері бар» деп отырушы еді. Сол айтпақшы, жақсыдан үміт етеміз. Сіңілім Әминаның қолындағы әкеміздің қыруар мұрасы кітап болып шығып, халықтың игілігіне айналса, ғалымдар оны терең зерттесе, ол кісінің арманы орындалған болар еді. Менің де бір арманым бар. Ол – Ақмоладағы әкем негізін қалаған мешітті сақтап қалу. Дүние жүзі бұрынғы мұраларын көздің қарашығындай сақтап отырғанда, оны бұздырып қойып қалай қарап жүрмекпіз. Астанадағы «Ислам діні музейін» жасауға да болады ғой содан. Көкейімде тағы да арман тұр. Ол бауырымыз, әкемнің жалғыз ұлы Хаматқа байланысты. Біздің әулеттен Хамат, Кәкен, Зейніл, Кәкім, Қалнақбар соғыстан келмей қалды. Хамат туралы марқұм Нұрым Сансызбайұлы, басқа да жанашырлар іздестіріп, мәлімет жинады. Бірақ 1943 жылы Краснодар өлкесіндегі ұрыстардан кейінгі тағдыры белгісіз. Бұл енді жақынын жоғалтқан миллиондаған адамның жан жарасы ғой... Әкемнің мұрасы – телегей теңіз ғой. «Сәкен калпе айтыпты» деген ел арасында жиналмағаны қаншама. Әкем мағынасы мен мақамын сақтап қазақша тұңғыш рет 1949 жылы жазған «Мәуліттің» кең насихатталмай жүргеніне де қайранмын. Мұны менің балам Самат Ғалымжанұлы соңғы жылдары екі мәрте өз қаржысына басып, халыққа таратты. Енді айтыңызшы, осылар қазақтың байлығы болмағанда кімнің байлығы?...», – деп аңы сұрақ қояды /3/.

Ғұламаның артында қалған мол мұрасын шашауын шығармай жинап отырған Әмина Сәдуақасқызы былай дейді: «Әкем 1946–1966 жылдары бірыңғай сөздік жасауға отырды. Бұл – инемен құдық қазғандай еді. Қайтқанынша соны түзетумен болды, тіпті қарақасын қойып отырғанда дүниеден озды. Өлеңдеріне келсек, олар 1961–1968 жылдары мәшһекке басылды. Оны мен бастым, жиені Самат басты. Өзі оқып (диктовать етіп) отырды. Мәшһекке алғаш 5 қағаз, кейін 4 қағаз салып отырдық. Бұл сонша дана болды деген сөз. Оның біріншісі – Хаматқа, екіншісі – Үкіжанға, үшіншісі – маған, төртіншісі – орталық музейге, бесіншісі – Жақия қажы Бейсенбайұлына арналып жасалды. Біз орысша оқығанбыз, сондықтан басқанда көп қиналды. Әкемнің Д.А.Қонаевтың әкесі Меңліахметпен байланысы да болды. Ол кісі де діндар, баяғының жөнін біледі. Сөздік біткенде, оған Қали Сейітұлы (диктор Ләскердің әкесі) арқылы хат жазды. Мұнда кітап етіп бастыртуға көмек сұраған. Хат Академия басшысы Ш.Есеновке жетеді. Комиссия құрылады. Бірақ ... сөздік шықпады. 1991 жылы мен Ісмет Кеңесбаевқа бардым. «Қолжазба қайда, неге қозғалмайсыздар?» деп қадалып сұрадым. Академик ағамыз: «Мен сенен ешқандай қолжазба алған жоқпын. Өзің бір дауекес әйел екенсің» деп, қатқылдау сөйлеп, шығарып салды. Айтқандайын, әкемнің

Алаш арқауы

сөздігіне техникалық жағынан хатшы болған – Бұхара жактан келген арғы жағы Нальчиктің жігіті Махмуд Бекеев еді. Алайда әлі күнге сол сөздігінің бағы ашылмай тұр. Арабтанушы Мұхит Салқынбай 1 томын шығарып еді, оның да техникалық орындалуы сәтті болмады және басқа томын жариялау жалғаспай қалды. Өйткені, араб харпін, сөзін жеткізуге көп қосымша тәсілдер қажет. Осы жағынан көмектесеміз деген Әшірбек Момынов, Мұхит Салқынбай, Сейфолла Есентемір, Қайрат Жолдыбайұлы сынды арабтанушы балаларға қолдау болса, істен нәтиже шығар еді. Арабша-қазақша сөздігінің қолжазбасы 27 том, ал мәшһекемен басылғанда 5 том. Ел аузынан жиған-тергендерінде Сакқұлақ шешеннен бастап Қожахмет Әлімбайұлына дейін 59 ғұламаның сөзі бар. Басқа да жазғандары бар. Зор арманымыз – осыны халыққа жеткізу» /4/.

Қазаққа әл-Фарабиді алғаш қайта танытқан ғұлама, соңына «Әл-Фараби және Абай» секілді таңдаулы еңбек қалдырған академик Ақжан Машани бұй депті: «Мен С.Ғылманиды өзімнің ғылыми жетекшім деп есептеймін. Өйткені, «екінші ұстаз әл-Фараби араб емес, қазақ жерінен шыққан ғұлама» деген хабармен жер жүзін шарлап, анықтауға кірісіп, араб-парсы тілдерінде жазылыған шығармаларды оқи алмай жүргенімде Сәдуақасқа кезіктім. Ол кісі маған керекті шығармаларды аударып берді. Соларды зерттей келіп, әл-Фараби зирағын тауып, оны қазақтың Отырар-Фараб қаласынан шыққан оқымысты екенін дәлелдеп, ел-жұртына таныстырдым» /5/.

Дерек көздерінде С.Ғылманидің «Діни педагогика» атты оқулық жазып, Махмұт Шалтуттың «Бейбітшілік пен соғыста» еңбегін және «Діни ғибаттар туралы түрлі мемлекеттерде шыққан заңдар» сынды құжаттарды аударғаны, сондай-ақ «Париж қаласынан сұрақтар» деп аталатын теологиялық дүние әзірлегені айтылады. Әлбетте, жүйесімен іздестірілсе, ағартушының басқа да жазғандары табылуы тиіс. Мысалы, шығыстанушы Мұхит Салқынбай «Кәлила мен Димна» аудармасының қолжазбасын Ғылым академиясының қорынан тауып отыр. Бұл ретте ғылманитануға діндар Қайыржан Исатайұлы, журналист-зерттеуші Нұрқасым Қазыбек пен ақмолалық бір топ қаламгерлер және ғұламаның өз перзенттері Үкіжан, Әмина апалар атсалысып жүргенін оқырманның есіне салған ләзім /6/.

Осы жерде С.Ғылмани отбасы туралы бір ауыз сөз айта кетейік. Бірінші әйелі Дәмелі Ержанқызы 1927 жылы 25 жасында қайтқан. Екінші әйелі – Мәкен. Ол кісі 1933 жылы 33 жасында бақилық болған. Үкіжан ол кісі туралы «ақ сүтімен емізіп асырады» деп жазады. Сәкен қалпе Дәмеліден үш, ал Мәкеннен жеті перзент сүйген. Бірақ бұлардың көбі жас күнінде шетінеген. Кейінгі жары – Жәмила. Үш перзенті аяқтап тұрған. Олар: Хамат (1922 жылғы), Үкіжан (1923 жылғы), Әмина (1939 жылғы). Хамат 30-жылдары Орынборда орта арнаулы мектепте оқыған. Үкіжан

(азан шақырған аты – Мүмина) Ақмола мектебінде білім алған. Әмина медицина институтын бітірген. «Әкем әйгілі Ишанбай Қарақұловқа «осы қызым дәрігер болса деуші едім» деп арманын айтыпты» деп еске алады Әмина Сәдуақасқызы. Екі қызы да: «Асқар тауымыз соғысқа кеткен ұлын күтумен болды. «Ол келеді» деп өле-өлгенше үміт етіп күтті. Сондықтан акиретке даярланған кез келген мұсылманша рухани мұрасының бір бөлігін хабар-ошарсыз баласына мирас етіп кетті» дейді.

Хамат (кейде «Хаммат» деп те жазылады) Сәдуақасұлына аманатталған үлкен мұра – мәшенкеге басылып, түптелген өлең жинағы.

Алланың құдіреті демеске лажымыз жоқ, Сәкен қалпенің майданға кеткен баласына қалдырған мұрасы, бұйырса, кітап болып шыққалы тұр. Бұдан да түсінікті етіп айтсақ, өлеңдер жинағының «Хаматқа» деген нұсқасы болмаса аталмыш кітаптың даярлануы да, басылуы да кешеуілдер еді. Бізге оны жеткізген – **Тасмұхамбет Тәлімұлы** (Тасмұхамбет Талимов) деген 1926 жылы туған ереймендік ақсақал. Ол – кеңес өкіметі кезінде әр түрлі жауапты қызмет істеген көзі ашық адам. Ол С.Ғылманидың мәшенкеге басылып, түптелген қолжазбасын Салықтың Қабыкені деген кісінің немересінен 2002 жылы алыпты. Қабыкен – Сәдуақас Ғылманимен замандас болса керек. Кітап арасынан ақынның бір фотосы шыққан. Тасмұхамбет Тәлімұлы бұл кітапты Қабыкен Салықұлының жұртқа насихаттап отырғанын бұрын көрген екен. Бірақ оның осы кісінің қолына қайдан түскенін білмейді. Бұл ақсақал біраз жыл бұрын мұны кітап қылып шығаруды ойластырғанмен, қаржы жағынан ешкім көмектеспепті. Сондықтан «кітап туралы кеңесу үшін» Ерейментаудың спорт мектебін басқаратын жиені Сәрсенбек Өтепов арқылы Астанадағы Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ баспа-редакция бөлімінің қызметкері Ақтоты Елешоваға жіберген. Осы маман түптелген жинақты ЕҰУ «Алаш» институтына тапсырды /7/.

Жинақтың алғы сөзінде мынандай жолдар бар:

«ЕСКЕРТКІШ

Осы кітап иесі Хаммат деп танылады.

Қамаш!

Біз де сендей ақыл-еске кәмел ие бола алмаған халде, атананың сілтеуімен сол жолда тырысып, бұл кезде адамның басқа жан иелерінен айырмасы оқу-білім арқылы ғана екендігіне көзімізді жеткізіп, өткен өмірді балалық дәуірімен қапыда білім сусынына қана алмай қалғандығымызға зор өкініштеміз. Өткен өмірдің сорақылығын тұрмыс айнасы бүгінде ғана шешіп, түрлі қателіктерді қазіргі сезімде жоюға тырысқанмен де, аз да болса мезгіл өткендігін көріп шегінеміз. Сондай-ақ өмірде лайықсыз қиындықтарға кездеспес үшін қазіргі өнер-

Алаш арқауы

білім майданында білім сусынынан қанудағы қадамыңа құттықтап (ескерткіш), пайдалануыңа осы кітабымды жолдадым.

Тәрбиешің – жардамшы, жетекшің – өмірлі болып, көп жаса!
Қадамың алға болсын!

(Тілегіңде нағашың Оразбай Құлжанұлы).

1931 жыл 20 март

Майтөбе – Қарасу».

Бұл кіріспені оқыған адам: «Сонда кітаптың авторы кайда? Оразбай Құлжанұлы деген кім?» деп сұрақ қоюы мүмкін. Мұның сырын Үкіжан Сәдуақасқызы былайша түсіндіріп берді: «Ол нағашымыздың атынан жазылған әкемнің сөзі. Бәлкім сақтық, бәлкім баласының нағашы жұртына деген құрметі шығар». Біздің бұған қосарымыз: әлі зерттелмей жатқан осындай қолмен жазып таратылған кітаптарда белгілі адамның немесе қажет деп тапқан жанның атынан «арнау сөз» жазу – қалыптасқан дәстүр болған. Бұл – соның мысалы. Жинақ ішіндегі өлеңдерге бойлаған сайын діндар ағартушының тұлғасы әрі тереңдей, әрі асқақтай түседі.

Тұтастай алғанда, Сәдуақас Ғылмани өлең-жырлары – жалпы қазақ әдебиеті мен мәдениетінің тарихын, әсіресе XX ғасырдың 30-жылдарын мейлінше толықтыратын айрықша мұра. Осыны оқып-білуге деген халық пен қоғам сұранымы да айрықша.

2006–2010 жылдары Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ «Алаш» мәдениет және рухани даму институты Сәдуақас Ғылманидың соңында қалған қомақты поэзиялық мұрасын жинақтап, сараптап, баспаға даярлауды қолға алғанда (2010 жылы жеке кітап болып шықты), Құдай қолдап, жанашыр, жанкүйер адамдар тұс-тұстан табылды. Бұл – халықтың Сәкен қалпеге деген ықыласы мен пейілі еді. Соңғы жылдары «Бір өзі тұтас исламтану орталығының жұмысын атқарған ғұлама жинағының әлі шықпай жатуы – бәріміз үшін де сын» деген пікір көп айтылды.

Діндар ғұламаның көркем шығармалары сан қырлы /8/.

Ақын мұрасын шартты түрде бес топқа жіктеуге болады. Біріншісі – көңіл-күй өлеңдері, екіншісі – сюжетті немесе оқиғалық негізі бар шығармалары (мұның көбісі діни тақырыпта), үшінші – насихат өлеңдері, төртінші – арнау өлеңдері, бесінші – жауап-хат өлеңдері. Әлбетте, бұлардың ішінде тақырып ауанына қарай бір-бірін толықтыратын туындылары да кездеседі. Сонымен бірге жанашыл ақынның «Ж.Аймауытұлының «Психологиясына» және «Наполеон сөзі» (соңғысы бір арнаудың ішіне енген) атты өлеңі 30-жылдар әдебиетінің соны бағдарын танытады. Бұл сыни-аналитикалық шығармалар болашақ Қазақстан казиының ерте-ақ сауатты, білімді, білікті болғанын көрсетеді.

Діндардың «Сөз құрылысы», «Өлең-жырды қолдану себебім»,

«Ана тілі», «Бір кісінің календарының сыртына жаздым» атты туындыларының тақырыбы, мән-мағынасы ғылым мен танымға жақын. Ал, енді қазір қолымыздағы жыр-мұрасын жоғарыдағы бағдармен қарасақ, мынандай болып көрінеді.

Көңіл күй өлеңдері: «Ылажы ыразылық», «Мінажат мұң», «Соңғы таю», «Өкіну», «Түс шайы», «Дұға», «Ғажап тұрмыс», «Уайым», «Көңілім», «Мүнәжәт», «Мешіт», «Елестейді көзіме», «Өткен күнді жоқтау зары», «Тілекті мұңы», «Арманды ойы», «Зары», Жұмбақ із», «Сәлемдеме орнына арналды мыналарға», «Саналыға», «Ескерткіштің тізбегі», «Жұмбақты ақыл», «Көз көргенге ризалық», «Пендешілік зарым», «Ауырлық басқа түскен заман болды», «Ұзау себебім», «Қара күн», «Қиял-мұңның бір тарауы», «Омбы облысы Астархан жолында», «Мен не көрдім?», «Тұрмыс тоқпақ арналған», «Көз көргенге ризалық», «Әй, дүние!», «Мен не көрдім?», «Жаратылыс сырына ғажапсыну», «Кәрілік», «Өкіну».

Сюжетті немесе оқиғалық негізі бар шығармалары: «Бос кеткен бес нәрсе», «Қасас сүресінің әз аяты мен тәпсірі аудармасының мазмұны», «Әуһәл-Уәләдтің» біраз аудармасы», «Ұзақ Хадис аудармасы», «Тәпсірден бір әңгіме», «Жақсылық тану», «Бір ертегі», «Ертегіден үлес», «Бір әңгіме», «Бәни Есрайылдың үш қазысы», «Дуана мен патша әңгімесі», «Әбубәкір қазіреттің біраз жайы», «Торғайлардың қаулысы», «Дос дегеннің ұққанына», «Тарихи оқиға (көз көргендер)», «Өмір тарих», «Бір күні Ғабдүмәлік патша ағзам» (аударма), «Тәржімә хал», «Құран оқу – сауап іс»,

Насихат өлеңдері: «Құрбан айты», «Сопылар», «Үгіт», «Хадис аудармасы», «Араб өлеңдері» топтамасы, «Қорытынды», «Үгіт сәлем Б.Ж. інілеріме», «Жауыздық, қорлық туар жақыныңнан» (арабтан), «Мәуліт айы», «Дәулет, бакыт, абырой не?», «Меніңше, бақыт», «Сахар, Назым», «Мүнәжәт», «Зейін ашу бәйіті».

Арнау өлеңдері: «Балаларыма», «Бір балама», «Қапанға», «Інім Қалысқа арнап туыстармен амандықпен үгіт», «Арнауым – бір досыма, ишарасы – жалпыға», «Ақбар калпеге арнадым», «Ғалымхан мен Нұрымға», «Шала белсенділерге арнадым», «Ермұқан Бүкеұлына», «Қалжың», «Жағыпар молланың әйелі өлгенде...», «Молдажанға», «Қасымтай Әбежанұлына», «Түсін бергенге», «Жанділдаға», «Мұқажанға қалжын», «Қияшқа», «Тәшмағанға», «Бір жолдасымның баласы өліп естірткенде...», «Тар тұтқында дос-жар ініме», «Шәмсенге арналған қалжың өлең», «Олжабайға», «Ермұханға», «Әтиім үшін ғазал», «Шәкірттерімі жазғаным», «Кейбір арнаулы молдаларға».

Жауап-хат өлеңдері: «Төре ауылымен сәлем», «Жансары Мұқашұлына сәлем», «Ермұқанға, Бекболатқа», «Ескерткіш», «Екінші рет сағынышта жүректен сәлем», «Сәлем хат», «Молдажаннан», «Менен

Алаш арқауы

хатқа жауап», «М-дан», «Мұндыдан мұндыға», «Хатқа жауап», «Сәлем хат Өркенге», «Тілекті хат», «Жағыпар молланың жазғаны», «Молдажанға тілек хат», «Молдажанның жауабы», «Рахылаға тапсырындым», «Тасболат баласы Сәленге», «Қарағандыдағы бауырыма», «Ақмола стансасындағы бауырларға», «Төлештің сәлем хаты», «Тайып Шериязданұлы», «Қажытатын себептер», «Бекболаттың Ермұхан болып жазғаны», «Оған қарсы жауабым», «Бекболаттың жазғаны», «Менің жауабым», «Тағы соған», «Олжабай Нұралыұлының хатына жауап», «Қасенге тапсырындым», «Қалжың қылып Жәмілә айтады», «Құрбым Қасенбайдың маған жазғаны», «Оған менің жауабым».

Күрделі кезеңде туған әрбір шығарманы тарихи-мәдени мұра деп есептесек, Садуақас Ғылмани өлеңдерінің айтары да, берері де мол. Мысалға бір ғана соңғы топтамадағы туындыларын алайықшы. Өлеңмен жауаптасу – казак мәдениетінің ерекше дәстүрі. Сонымен бірге біреудің қара сөзін («депті» мен «деген екенін») өлеңмен қайта қалыптау – айта қаларлықтай факт. Осы жағдай біз бүгін авторлығына дауласып жүрген біраз туындылардың жазылу тарихын айқындап береді (яғни екінші, үшінші жақтың атынан өлең шығарып, ойын сабақтай беру – көркемөнердің әрі пішіні, әрі тәсілі).

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ «Алаш» мәдениет және рухани даму институты мен Шығыстану кафедрасы С.Ғылманидың «Қазақша-арабша сөздігін» әзірлеу үдерісін бастады. Ғұлама сөздігі қатардағы сөздіктің бірі ғана емес, сан қатпарлы мәдени-рухани мұра екені белгілі болып отыр.

Тұтастай алғанда, С.Ғылмани мұрасының көкейкестілігі мен жүйелену негізі мәтінге мейлінше адал болуды және қазіргі ұлттың рухани сұранымына жіті назар аударуды талап етеді.

Әдебиеттер:

1. Исатайұлы Қайырмай. Дін және қоғам қайраткері Садуақас Ғылманидың еңбектері. Терілген қолжазба. 1993–1994 жылдар. 106 бет.
2. Садуақасқызы Үкіжан. Қазір өлесің десе... // Халық және иман, №8, тамыз, 2009 жыл.
3. Садуақасқызы Үкіжан. Естеліктер. Қолжазба. 1985 жыл, 123 бет.
4. Садуақасқызы Әмина. Естеліктер. Диктофон жазбасы, 2010 жыл.
5. Түгелбайұлы Әлім естелігі // Ереймен, № 1, қаңтар, 2002 жыл.
6. «Түркістан» газеті, 2000 жыл, 10–16 қараша; Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. Астана: Фолиант, 2002. – 100-бет; Садуақас Ғылмани. Мақалалар, жиналған-тергендер. Алматы: Ел-Шежіре, 2006. – 62–71-беттер.
7. [Ғылмани С.]. Әдебиет. Екінші кітап. Терілген қолжазба [Шамамен 1961–1968 жылдар]. 380 бет.
8. Ғылмани С. Шығармалары (кұрастырған Д.Қамзабекұлы). Алматы: Ел-шежіре, 2010. – 392 б.

АЛАШТЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ТҮЛҒАСЫ

Алаш тарихында айтулы бір оқиға бар. Ол – 1924 жылы маусымда Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі (*түпнұсқада осылай жазылған*). Бұл – XX ғасырдың бас ширегіндегі ағартушылық, дүниетанымдық, ғылыми бағдары жөнінен ең маңызды жиын болатын. Сол сиезге қатысқандар кейін, 30-жылдары түгел дерлік нақақ репрессияланды, атылды. Арасында жалғыз адам тірі қалды. Ол – Мырза Наурызбайұлы.

20-жылдары Шығыстағы ең ірі саяси мәселенің бірі – «Орта Азия мен Қазақстанды межелу» болғаны мәлім. Осы тарихи шараға Бұхара халық кеңес республикасы (түпнұсқада – Бухоро халқ шоро жумхурияти) тарапынан қатысқан бірден-бір қазақ қайраткері – Мырза Наурызбайұлы.

Осы түлғаның тағдыр-талайын білу үшін алғаш «Алаш қозғалысы Қазақ елі аумағынан тысқары жерлерде қалай жүрді?» деген сұраққа жауап іздеген орынды.

Бүгінгі ғылым тіліндегі «репатриант», «ирредент» ұғымдарын XX ғасыр басына аударсақ, тарих пен тағдыр бедерінде қазақ этносының әлеуеті біреулер ойлағандай тым әлсіз емес екенін аңғарамыз. Ол кезде Омбы, Орынбор, Астрахан, Самар, Сарытау, Селебі, Түмен, Қорған, Алтай, Байөлке, Ташкент т.б. қазағы өзін ешқашан атамекеннен бөлек сезінбеді. Оны айтасыз, түрлі тағдырмен өзбек яки сарт арасына жайлау мен қыстау салып орныққан Бұхара, Хорезм қазақтары «бөтен жұрттамын» деп есептемеді. Бір ғана Бұхара халық республикасындағы қандастар санына көз жіберіңізші: «Кермена уәлаятында – 160 мың, Қаршыда – 100 мың, Гузарда – 100 мың, Бұхарада – 80 мың, Нұратада – 5 мың қазақ болған» (ғалым Б.Қалшабаеваның дерегі). Ал, басында Хорезм, кейін Хиуа хандығы ретінде танылған, артынан кеңестік Хиуа халық республикасы атанған аумақта 40 мыңға жуық қазақ мекендеген (бұл да сонда; олар кейін бөлінген Қарақалпақстан мен Түркіменстан жерінде қалған).

Еуропа көзімен қарағанда, бір шағын мемлекеттің тұрғынына татитын осы қазақ қауымының генеалогиялық құрамында «мың өліп, мың тірілген» елді тұтастандырған барлық ру-тайпа бар десек, қателеспейміз.

Сонда ханмен де, қарамен де дауласа кетсе – артынан бірнеше түмен сарбаз-ұрпақ қалдырып, Самарқан әмірі атанған Жалаңтөс баһадүр, ұлт ұстыны Әйтеке би, атаман Чагановты Хиуаның құл базарына сататын Сырым Датұлы, Хиуа әмірі Мұхаметрахымның тізесін дірілдеткен, соңынан «Ар жакта дүбірлеген Арынғазы, Жайлаған арғын, найман

Алаш арқауы

Өтенсазы» (Шернияз) делінген аңыз қалдырған Арынғазы Абылғазыұлы т.б. тұғырлы тұлғалармен рухтанатын мұндағы қазақ жұртын ешкім жадағай «кірме» дей алмас еді.

Патшалық Ресейдің Түркістан өлкесімен «тонның ішкі бауындай» – кейде онымен арбасқан, кейде оған сырын ашып, әлсіздігін танытқан бұл өңір қазағы Петербордан – Орынборға, Омбыдан Ташкентке дейінгі Алаш тағдырына алаңдаумен болды.

XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басында әлем де, заман да жаңарған еді. Бір шеттен – Англия, екінші шеттен – Ресей Орталық Азия аумағын түртпектеп оятқан-ды. Баскасын қойғанда, Түркі дүниесіне жанашыр ұлық ағартушы, қаламгер Исмайыл Гаспыралы сонау Қырымнан Түркістан өлкесіне екі мәрте келіп, Ташкент, Самарқан, Бұхара, Хиуа (соңғы екеуі Ресейге толық бағынбаған кез) жағдайымен танысады. Бұхара, Хиуа әмірлерімен (хан) жақсы байланыс орнатып, ол аймақтарда да білім реформасын жүргізуге кеңес береді. Олар да Қырымда демалғанда, И.Гаспыралымен жолығып, түркі дүниесіне ортақ жоба – «Тәржіман» газетін салаландыруға қаржылай көмек көрсетеді.

Бұхара, Хиуа, Хорезм, Қокан, Самарқан, Ферғана, Әндіжан, Марғұлан т.б. шаһарлар Алаштың этникалық һәм эпикалық жадында түрлі оқиғалармен сакталып қалған. Халқымыз оның бірін дінмен, екіншісін айшықты бұйымымен, үшіншісін кесене-ғимаратымен, төртіншісін зорлық-зомбылығымен, тағы да өзге сипатымен өрнектеп жатады. Мұның арасында «Өзбек – өз ағам, сарт – садағам», «Естімеген ел де көп, есек мінген сарт та көп», «Қазақ байыса, қатын алады; өзбек байыса, үй салады», «Қазақ мал танымас, сарт жай танымас», «Сары атанның қадірін, Ел қыдырған сарт білер, Сеңсен тонның қадірін. Сексендегі қарт білер» т.б. накыл сөздер де біраз ақиқаттан хабар береді. Сондай-ақ әзілді әспеттейтін ауыл адамдары аузында «Самаурын суалды» хабары әп-сәтте «Самарқанды су алдыға» айналып, қырантопан күлкіге ұйытқы болған деседі...

Иманды, кешірімшіл, аңғал қазақ халқы бұрын да, қазір де өзбек ұлты алқалап отырған Әмір Темірге (Аксак Темірге) ықыласпен қарайды. Бұл тұлға Түркістанда тұрғызған Әзірет Сұлтан (Қожа Ахмет Ясауи) кесенесінен бастап, оның сүйегі жатқан Самарқандағы Гүр Әмір кесенесіне дейін ілтипатпен айтады. Мысалы, әйгілі Ақансерінің «Майда қоңырындағы»: «Жігіттің падишасы – Әмір Темір» деген жолдар – сөзімізге дәлел.

Ал, XX ғасырдың 20-жылдары Алаш астанасы бола жаздаған Ташкент және оны қазақтар билеген елеулі кезеңдері, елге ұстын Төле би зираты, шаһар маңындағы қалың ауылдар, аты-заты бар рулар – тайға таңба басқандай тарихи факті.

Қазақ мекендеген Түркістан аймағынан немесе сонымен шектес өңірден шығып, түркі және ұлт бірлігіне қызмет еткен Мұстафа Шоқай, Тұрар Рысқұл, Сұлтанбек Қожанұлы, Жалау Мыңбайұлы, Сейітқали Мендешұлы, Мұхамеджан Тынышбайұлы, Әзімхан Кенесарин, Серәлі Лапин, Нәзір Төрекқұл, Серікбай Ақайұлы, Дінше Әділұлы, Санжар Аспандиярұлы, Молдағали Жолдыбайұлы, Телжан Шонанұлы т.б. тұлғалардың елеулі ізденісі, айрықша ұстанымы, дара қайраткерлігі, маңызды шығармашылығы ұмытылмақ емес.

Осы есімдер қатарына енетін бірегей тұлға – Мырза Наурызбайұлы.

Бұл тұлға туралы жалпы халық аз біледі. Оның бірнеше себебі бар.

Біріншіден, М.Наурызбайұлының қайраткерлігі тарихи Түркістан республикасынан бөлек Бұхара республикасында өткен. Ол сол кездегі атаумен айтқанда, Бұхара кеңестік халық республикасы (1920–1925) Нәзірлер шорасында (Министрлер кеңесінде) жауапты қызмет атқарды. Ауызша жеткен деректерде «төраға орынбасары болды» делінеді. Бүгінгі ұғымда – вице-премьер. Сондықтан ол мемлекеттік құрылым жойылғаннан кейін осының басы-қасында болған қайраткерлердің де аты-жөні ұмытыла бастады.

Екіншіден, Бұхара кеңестік халық республикасы Министрлер кеңесі төрағасы Файзолла Ходжаев Н.Бухарин, А.Рыковтармен бірге Германия, Жапония, Польша, АҚШ «шпионы» ретінде ұсталып, атылғаннан кейін аталған Орталық Азия республикасын еске алу түгіл, сол кездегі жалпы саяси үдерісті ұмытуға тура келді.

Үшіншіден, ақылы бар адамды былай қойғанда, хайуан екеш хайуанда «өзін өзі сақтау», «тіршілік үшін күрес» деген сезім-инстинкт болады. Қызыл террор немесе кеңестік саяси қуғын-сүргін жылдары біраз қайраткер «пәледен машайық қашыпты» жолымен жүрді. Олар: эмиграцияға кеткен Мұстафа Шоқай, Ыбырайым Жайнақұлы, Сібір елді-мекендері арасында жүріп тірі қалған Сәдуақас Ғылмани, Ахмет Жанталин, Алматы НКВД түрмесінде екі жылдай отырып босап шыққан Мұхтар Әуезов, Әлімхан Ермеков. осы тақылеттес – Базарбай Мәметов, түрлі жағдайда жер аударылып, 37-нің қырғынына ілінбей қалған Дәулетше Күсепқалиұлы, Мұстафа Бұралкиев, Садық Аманжолов т.б. Әрине, бұлардың көбісі анду мен бакылауда жүрді, тіпті Ыбырайым мен Мұстафа кейін шетелде өлтірілді. Дей тұрғанымен, қанқасап мезеттен аман қалуы – белгілі дәрежеде олардың күресі, амалы деу дұрыс. Осы қатарға Қырғызстанға кетіп, бой тасалаған Мырза Наурызбайұлын да қосқан орынды.

Енді кейіпкеріміздің ресми және бейресми ғұмырбаянына тоқталайық.

Мырза 1927 жылы 10 қаңтарда «бүкілодақтық партия санағы» анке-

Алаш арқауы

тасына өз қолымен жазған жауабында «1900 жылы Сырдария облысы Байқабыл болысы Сарыағаш ауылында тудым...» деп жазыпты.

Ал, кейін 1953 жылы 1 қаңтарда жазған өмірбаянында «1900 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Қызылқұм ауданы № 13 ауылында тудым» деп көрсетеді. Және осы жазбасында «ағайын-туысымның ешқайсысы репрессияланбаған» дейді.

Бұл деректердің астарында «қайраткер Қызылқұмда тұса, сонау Бұхарада неге жүр?», «ешбір ағайыным саяси қуғынға түспеді деп, кімді сақтандырып тұр?» деген сұрақтар қылтияды. Оған үзілді-кесілді жауап беру де мүмкін емес. Аталған жерде өмірге келді дегеннің өзінде, отаршылдық дүмпуімен «ел үшін, дін үшін» руымен, аталығымен көшіп-қонған, бас сауғалаған қазақ ауылдары жолын іштсіз сезінуге болады. Қалың Алаш ішінде М.Наурызбайұлы түп-тұжиянының тарам тағдыры да ғылыми бір жүйеге түскен емес. Шәкәрім қажы шежіресінде бабаларының Сыр бойына бару сыры мен Әмударияға қарай ойысуы меңзеледі. Қайсыбір ауызша әңгімелерде «ол жаққа Тобықты ауылдары Кенесарыұлы Сыздық төренің бастауымен жылжыған» болып шығады. Мұхамеджан Тынышбайұлы арғын руларының XVI ғасырдың соңында Қаратауға жылжып, Тәуекел хан мен Есім ханның Ферғана, Самарқан, Бұхара жорықтарына қатысқанын жазады (*Тынышбайұлы М. Қазақ руларының шежіресі // Қазақтар. Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық. 3-т. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998*).

Шәкәрім қажы шежіресінен: «1723 жылы қалмақтан жеңіліп, Ақтабан шұбырынды көріп, орта жүз Есіл, Нұра, Сарысуға барғанда, біздің Тобықты Орынбордың бергі жағында Ордың кара ағашына барған, онан да әрі барған Кіші жүз қазағы орыска карамақ болыпты деген соң, сонан қорқып Тобықты көшіп, Ырғыз, Торғай өзендеріне келген» деген жолдарды оқимыз (*Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан, 1991*). Ал, Мұхтар Әуезов «Абайдың туысы мен өмірі» атты мақаласында тұлға бабаларының Батыстан Шығысқа қарай жылжыған жолын: «Ақынның үшінші атасы – осы Ырғызбай, бұ кісі 1750 жылдарда Ақтабан шұбырындыдан кейін Арқаға сырғып ауған жолда, Ырғыз өзенінің жағасында туғандықтан, соның атымен аталыпты. Ырғызбай – Айдос баласы, Айдостың өзге балаларының ішінде Көтібақ, Торғай дегені, одан соң Айдостың туысқаны Жігітектің баласы Кеңгірбай – барлығы да жаңағы жолдағы өзен-сулардың атымен аталған. Көтімалды өзенінің жағасында Көтібақ, Торғай өзенінің жағасында Торғай, Кеңгір өзенінің жағасында Кеңгірбай туыпты» деп әуезелейді (*Әуезов М. Абайдың туысы мен өмірі // Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 8-т. – Алматы: Ғылым, 2002*).

Осы шағын деректің астарында елеулі тарих жатқанын аңғару қиын емес. Абайдың өзі және айналасы – тарихи ата қонысқа жылжыған Тобықтының жаңа рухани өрісін, ұлтқа серпін берген әлеуетін көрсетсе, Мырза Наурызбайұлы сынды жастар тарыдай шашылған қазақтың қай жерде болсын ізденіп, табысқа жете алатынын байқатты.

Мырза ғұмырбаянында Самарқан түзем гимназиясында оқығаны жазылған. 1927 жылғы анкетада «2 жыл орыс-түзем училищесінде оқығанын» көрсеткен. Әрине, бұған дейін ол мұсылманша мектеп-медреседе (мұсылманша бастауыш және орта білім жүйесі) оқыған болуы тиіс. Өйткені ол шақта оқуға талпынған бар шәкірт осы жолдан өтеді. Оның үстіне бұл мектеп-медреселер жаңару яғни жәдитшіл бағытында еді. Исмайыл Гаспыралының қайта-қайта Орталық Азияға алаңдауының мәні осында болатын. Оның үстіне Самарқан енген өңірді ХІХ ғасырдың 60-жылдары патшалық Ресей толық жаулап алды. Бір есте болар факт: Нәзір Төрекұлұлы да осы Самарқанда оқыған.

Енді тағы бір сұрақ туады: «Мырза Наурызбайұлы қалайша 20-жылдары Бұхара республикасының үкімет төрағасының орынбасары деңгейіне көтерілген?». Орысша-мұсылманша сауатты болғаны үшін ғана ма? Бұлай десек, ол кезеңде Мырзадай азаматтар аз емес еді. Әлде мұның басқа да сыры бар ма?.. Біздіңше, ол өлкеде рухани жаңғыруларды бастаған жас бұхаралықтар («младобухарцы») яғни жәдитшілдер қатарында болып, танылған. Олар осындай табанды пікірімен Ташкентті, Самарқанды, т.б. қалаларды дүр сілкіндіргені тарихтан мәлім. Осы қозғалыстан біршама хабардар С.В.Чиркин естеліктерінде: «Жас бұхаралықтардың қатарын орысша оқып, Түркістан мен Ресей қалаларын түрлі жолдармен аралап, танысқан азаматтар құрады. Олар көп болса 200-дей ғана еді. Арасында күдікті де жандар болды» деп, ресейлік мүддесін де байқатса (С.В.Чиркин. *Двадцать лет службы на Востоке. Москва: Русский путь, 2006*), ұйымның басы-қасында болған қайраткер Файзолла Ходжаев: «Бұл қозғалыс тек жастардан тұрмайтын. Оған Бұхара әмірінің жөнсіз, әлеуметке зиянды істеріне қарсы қалың жұртшылық қатысты» деп жазды (Ходжаев Ф. *Избранные труды в трех томах. /Ред. колл. А.А.Аззамходжаев и др./ Т. I. – Ташкент: Фан, 1970*).

Аталған ұйымға кірген азаматтардың біразы (Ұсман Ходжаев, Абдурауф Фитрат) Түркияда оқыған болатын. Бұл шақта ол елде саяси жаңғыруларды бастан кешті. Тарихтан белгілі факт: 1917 жылы ақпан төңкерісінен кейін Бұхара қайраткерлері «Жас бұхаралықтар» атты комитет құрды. Оның құрамында Мырза Мұхиддин Мансұров (төраға), Фитрат (хатшы), Ұсман Ходжаев (қазынашы), Абду Вахид Бұрханов, Мұса Санджанов, Ата Ходжаев, Ахмеджан Абдул Саидов, Файзулла

Алаш арқауы

Ходжаев, Хамид Хаджа т.б. (мүшелері) болды. Бұл ұйым басында әмірге қарсылардың басын құраған болатын. Уақыт келе мүдделер тайталасы байқалды. Либералдық бағыт ұстанғандар азая берді. 1918 жылы ұйым қожырап кетті. 1920 жылы Файзолла Ходжаев Ташкентте «Жас бұхаралықтардың Түркістан орталық бюросын» құрды. Оның жанында акын, қайраткер А.Фитрат жүрді. Бұл кезде саяси жолдың бағыты да тарылып қалған болатын. Енді Бұхара әмірін большевиктердің әлеуметтік теңдік ұранымен ғана құлату мүмкін деп шешілді. Бұл ретте Ташкент большевиктері тарапынан терең саяси алдаусырату жүрді. Т.Рысқұловтың коммунистік бағытта егемен Түркістан Республикасы идеясын «көз қылып» ұстап, олар «азат Бұхара халық республикасын» құрып беру уәдесін айтты. Сөйтіп, Бұхара кеңестік халықтық республикасы орнады. Ф. Ходжаев, А.Қадыри, А.Мұхитдинов т.б. оның үкімет құрамына кірді.

Біз мұның бәрін неге тәптіштеп отырмыз? Бұлай істеуімізге себеп: осы оқиғалардың барысында Бұхара халқы арасында казактан шыққан жас қайраткер Мырза Наурызбайұлы жүрді. Әрине, бастапқыда елеулі саяси қызмет атқармаған шығар. Бірақ жанаруға бағытталған қоғамда бір қауым қазақ ұлты көзін жауып, құлағын бітеп отырмасы ақиқат еді. Біздіңше, бастапқыда оқыған Мырза «казактың өкілі», «казак қауымының қалаулысы» ретінде көрініп, сөзі, ойы, ұсынысы, пікірі, батылдығы, қағидаты, талабы билік тарапынан қабылданды.

Қолжетімді энциклопедия деректері былайша сөйлейді: «Бұхара халық кеңес республикасы 1920 жылы 14 қыркүйекте жарияланған. Оның жер көлемі – 182.193 шаршы шақырым, халқы – 2.2 млн адам болған. Түркістан кеңестік республикасымен, Хорезм халық республикасымен, Ауғанстанмен шектеседі. Негізгі халқы – тәжік, өзбек, түркімен». Қазақ туралы бір ауыз сөз айтылмайды. Қазақ тұрмаса, М.Наурызбайұлы неге үкімет төрағасының орынбасары болып жүр? *(Оның осындағы өз ұлтының саны туралы дерегін төменде келтіреміз).*

Осы жерде большевиктік Ресейдің қилы-қилы қулығының ұшығы шығады. Мысалы, ол Маңғыт руынан шыққан Бұхараның соңғы әмірі Сейіт Әлімханды (атасы – Мұзафар, бабасы – Насрулла) «Сен басмашыларға болыспа, біз әмірлігіңнің тәуелсіздігін танимыз» деп, 1920 жылға дейін алдаусыратып отырды. Мұның мәні – Түркістанды толық жусатып, әскери күшті мықтап, тұтқиылдан тап беру еді. Кешікпей онысы да жүзеге асты: М.В.Фрунзе бастаған басқыншы қызыл армия 9 мың адамды мұздай қаруландырып, 230 пулемет, 40 зеңбірек, 5 бронды пойыз, 11 ұшақ күшімен «тәуелсіз әмірлікті» жермен-жексен етті. «Сейіт Әлімхан Ауғанстанға қашып, сонда бас сауғалап, жат жұртта 1944 жылы 64 жасында қайтты» деген мәлімет ұшырасады...

Биліктен басы айналған бұл әмір жас қайраткерлерін тындаса, уақыттың сұранымын түсінсе, тарих дөңгелегі басқаша айналар ма еді, кім білсін?.. Жас бұхаралықтар да қызыл әскердің әріде жатқан басқыншы ойын қалай түсінбеді? Төрт-бес жыл қуыршақ республика кылды да, таратты емес пе?..

Осы орайда тарихи Түркістан автономиясының құрылуы мен жойылуын өз көзімен көрген Алаш тұлғасы Хайретдин Болғанбайдың мына сөзі ойымызда жаңғырады: «Сорлы Түркістан! Сен кеше «Бостандық болды, теңдік күні туды» деп қашанғы жоғалтқан еркіндігіне талпындың ғой. Сен Русияның үлкен өзгерісінің буына желігіп, баяғы айбыны күшті Темірің мен ақылы дана Бабырларыңды есіңе алдың ғой. Жок, босқа алданғасың! Шеттен келген бұл бумен үлкен теңдік тірілмейді. Сен ол теңдікті шын өксіп, анық сағынған болсаң, өзгеріс буы өзіңнен шықсын. Сырттан – Русиядан, Еуропадан келген өзгеріс буы саған әл болмайды» (*Болғанбай Х. Шығармалары - Тағылымы. Астана: Парасат әлемі, 2004*).

Қызыл әскердің Бұхараға келуі, өздерінше айтсақ, «Бұхараны бағындыруы» өңірдің қоғамдық-саяси дамуын күрт өзгертті. Большевизмге қарсы Орталық Азиядағы бас көтеру (ғылыми әдебиеттерде «басмашылық» делінеді) үдерісін жүйелендіруге ауыр сокқы берілді.

Міне, осы тұста Мырза Наурызбайұлы өмірбаянының тағы да «актандағы» көрініс береді. Мынандай сұрақ туады: 1) Қайраткер неге «басмашыға қарсы тұрдым» деп бір ауыз жазбаған? (Ол кезде бұл өңірде саяси қызметте болғандар бағытын анық көрсетуі тиіс еді); 2) Ресми ғұмырбаянында қайраткер не себепті Бұхарадағы жоғары лауазымды саяси қызметін «ұмыт қалдырады»?; 3) Кеңестік «жылымықтан» кейін қайраткер неліктен өлкені межелее («размежевание») шарасына қатысқанын және осы мәселемен М.И.Калинин қабылдауында болғанын айта отырып, неге өте күрделі текетірістен шөкімдей де мәлімет бермейді?

Бұл сұрақтарға Мырзаның жауап бермеуі немесе оны саналы түрде айналып өтуі – қайраткердің осы оқиғалардың жуан ортасында жүргенін дәлелдейді.

Бір ғана долбар айтайық. Мәселен, сіз бір елдің ресми басшыларының бірісіз. Еліңізде табиғи түрде бір қозғалыс пайда болды (бағытына қарамай). Енді осы қозғалыстағылар ресми басшылықпен жолықпай ма, құрығанда ұсыныстарын алға тартпай ма, тіпті шарт-ультиматум қоймай ма?

Осы тұрғыдан келгенде, М.Наурызбайұлы және басқа да Бұхара халық республикасының басшылары большевизмді қабылдамағандармен ресми-бейресми талай кездесті деп есептейміз. Біз мұны

Алаш арқауы

айтамыз, башқұрттың эмиграцияға кеткен қайраткері Зәки Уәлиди Тоғанның жазуынша, Түркістан кеңестік республикасы басшыларының бірі Тұрар Рысқұл өзі басмашылармен келіссөз жүргізген (*Тоған Заки Валиди. Воспоминания. Борьба мусульман Туркестан и других Восточных тюрок за национальное существование и культуру. – Москва: типография №12, 1997*). Неге? Байыпты, саликалы қайраткер елінде, өңірінде болып жатқан оқиғалардың бәріне жіті қарап, жан-жақты бағалап, алысты болжап, шешім шығарады. Әлемнің саяси тарихы осындай.

Алаш басшыларының Бұхара басмашыларына адамдар жіберуі (ішінде М.Әуезов, Х.Болғанбай, Д.Әділұлы бар), сөйтіп «дінге сүйенген екі өзбек партиясы, социалистік емес жәдиттер партиясы, «Ерік» социалистік партиясы және казактың Алаш Орда партиясы 7 баптан тұратын платформаға біріктік: 1. Тәуелсіздік; 2. Демократиялық республика; 3. Ұлттық армия; 4. Түркістанның тәуелсіздігі мақсатына орай экономикалық басқаруды, теміржол құрылысын, каналдар жүйесін қолға алып, жүргізу; 5. Қазіргі заманға сай ағарту мен білім, орыстың араласуынсыз Батыс мәдениетімен танысудың жолын іздеу; 6. Ұлттық мәселе, мектеп пен ұлттық байлықты елде тұратын халықтардың арасалмағына сәйкес тең пайдалану; 7. Дінге толық еркіндік, діннің саясатқа араласпауы» деп қаулы қабылдауы – тарихи факт. 1921 жылы ақпан айында өткен шара (*Зәки Уәлиди Тоған естелігінен*).

Айтқандайын, осы естелікте әйгілі османлы тұлғасы Әнуар нашаның 1921 жылдың ортасында Бұхараға келгені, көмекшісі қазақ ұлтынан болғаны, сондай-ақ басмашылар арасында Ақмоладан барған кәсіби офицер (Мәскеуде оқыған делінеді) Қалкаман атты азаматтың жүргені жазылады...

Біздіңше, Мырза Наурызбайұлы осы оқиғалардың бәрінен хабардар еді. Тіпті жоғарыда аты аталған азаматтар қиырдағы қазақ басшысына жолықпады дегенге адам сене ме?

Мына ресми дерекке көңіл аударыңыздаршы: «Өлкенің байырғы тұрғындарының ұлттық, діни т.б. ерекшеліктерін ескермеген жаңа мемлекеттік құрылыс халық наразылығын күшейтіп, сол жылы Бұхарада «Иттихад-и ислам» (Ислам бірлестігі) атты партия құрылды. Оның қатарында БХКР жетекшілерінен Ә.Мұхитдинов (сауда және өнеркәсіп нәзірі), К.Мұхамитов (Бұхара компартиясының жауапты хатшысы) болды. Бұл партия кеңестік биліктің жүгенсіз әрекетіне қарсы шығып, жергілікті халықтың ұлттық, діни сезіміне құрметпен қарауды, жеке меншікке қол сұқпауды және РК(б)П-ның Түркістан бюросы мүшелері мен қызыл армияның Бұхарадан кетуін талап етті. Орталықтағылар оған құлақ аспады. Нәтижесінде жергілікті коммунистер О.Полатхожаев

(Бұхара орталық атком төрағасы), А.Арипов (әскери нәзір), Ә.Риза (милиция бастығы) секілді өкімет өкілдері басмашылар жағына шығып кетті...» (*Уикипедия мәліметі*).

Басмашы дегенде, олардың көшбасшылары: Орталық Бұхарадағы Сәлім паша, Шығыс Бұхарадағы Ибрагим-бек, Батыс Бұхарадағы Абдул Қаһар – бәрі де өз деңгейінде елге сыйлы, намысты қайраткерлер болатын. Әрине, саяси көзқарасы жөнінен оларды «демократ емес еді» десек те, амалсыз қару ұстап, ел мен жерін қорғағанын жоққа шығару мүмкін емес. Елдің қорғаныс министрі мен ішкі істер басшысы құзыреттерінен бас тартып, көпшілік жағына шыкса, ол шеп «қарақшы», «басбұзар», «жауыз», «қанішер» болуы мүмкін бе?..

«Кейін өз қолымен жазған ғұмырбаянында қайраткер неге Бұхарадағы жоғары лауазымды саяси қызметін ұмытты?» дегенге келсек, мұны көрсету – өз-өзін ұстап берумен бір есеп еді. Оны «ескі жараны тырналау» деуден гөрі «кенес өкіметі қабылдамаған шындықты еске алмау, саналы түрде ұмыту» деген дұрыс.

Ал, «Орта Азия мен Қазақстанды межелу» – кеңестік большевизмнің «зор жеңісі». М.Шоқай мен Т.Рысқұлдың түрлі форматта көтерген «тұтас Түркістан» идеясына ленинизмді жалғастырған И.В.Сталин осылай нүкте қойды. Сырттай қарағанда әр ұлтқа өз алдына республика берген секілді, іштей патшалық саясаттан да асып түсетін астарлы жұмыстар атқарылды. М.Наурызбайұлының «Калининді іздеуі» – нағашысын іздеу емес, әрі «тал қармау», әрі сол кездің шындығына қайта бір үңілгісі келген адами ниеті болатын. Бұл оқиғадағы «текегірес» ақиқаты – шаң басқан архивтерде тұр және одан да тереңірегі Мыраз сынды бақиға көшкен азаматтармен бірге кетті.

Сонымен, XX ғасыр басындағы Түркістан өлкесі мен Бұхара халық республикасындағы Мырза Наурызбайұлының қоғамдық-саяси қызметін былайша тұжырымдаймыз:

Біріншіден, М.Наурызбайұлы жәдитше оқып, орысша сапалы орта білім алған көзі ашық азамат ретінде Бұхарадағы қазақ ұлтының жоқтаушысы бола білді.

Екіншіден, заманында озық ойлы «Жас бұқаралықтар» ұйымы жұмысына қатысып, саяси-танымдық деңгейін көтерді, Орталық Азиядағы түркі жастары қоғамдық серпілісінің ішінде жүрді.

Үшіншіден, еңбегімен, танымалдығымен Бұхара халық республикасы үкіметі басшыларының бірі деңгейіне көтеріліп, өз тұсындағы мемлекеттік шаралардың қак ортасынан табылды.

Төртіншіден, М.Наурызбайұлы – 1924 жылғы әйгілі «Орта Азия мен Қазақстанды межелу» тарихи шарасына Бұхара халық республикасы атынан қатысқан 5 басшының бірі.

Алаш арқауы

Бесіншіден, Орталық Азияда большевизмге қарсы тұру қозғалысы кезінде саликалы, байыпты көзқарас ұстанды.

Алтыншыдан, демократиялық негізде өмірге келген Алаш автономиясы мен Түркістан автономиясы (1917 жылғы) идеяларына адал болып, Орталық Азия қайраткерлері мен қазақ қайраткерлерінің арасындағы өмірлік даму мен ықпалдастыққа байланысты келіссөздерге шамасы келгенше ат салысты.

Біз «алтыншы тұжырымдамаға» кеңірек тоқтала кеткіміз келеді. М.Наурызбайұлының Алаш рухты Қазақстан тұлғаларымен жақын қарым-қатынасын дәлелдейтін бірнеше дерек бар.

Біріншісі – Қазақстан мен одан тысқары жерлердегі қазақ жұртына кең тарайтын ресми өлкелік партия комитетінің үні «Еңбекшіл қазақ» газетінде 1924 жылы жарияланған Бұхарадағы алаш жұртының хәлі туралы мақалалары. Олар: «Бұхара қазақтары» (№ 183), «Бұхара қазақтарының хәлі» /207/, «Бұхара қазақтарының хәлі һәм алдағы істің пыланы» (№224), «Тағы да Бұхара қазақтары туралы» (№ 236). Сонымен бірге осы басылымдағы «Рахым» атымен жарық көрген «Бұхара қазақтарының хәлі» (№ 196), «Орта Азияны ұлт республикаларына айыру һәм екі мемлекетті қосып алу мәселесі» (№ 231) атты материалдарда да М.Наурызбайұлы мәліметтері пайдаланылған деп санаймыз.

Екіншісі – 1924 жылы 12–17 маусым аралығында Орынборда өткен тұңғыш Білімпаздары сиезіне Бұхара мен Хорезм қазақтары атынан қатысып, сөз сөйлеуі, ұсыныс беруі, жиын қаулысын жүйелеуге атсалысуы.

Осы екі оқиға бір-бірімен тығыз байланысты. Өйткені, көрсетілген газет материалдары аталған сиез барысында шыққан.

Тұңғыш Білімпаздар сиезі – педагогика, психология, филология (лингвистика, әдебиеттану), фольклористика, мәдениеттану, тарихтану сынды отандық гуманитарлық ғылымдардың бастауында тұрған, осы салаларға ізашар болған жиын.

Өкінішке қарай, осы нағыз білім мен ғылымға арналған тарихи жиынды тіл және тарих саласы мамандары 2000-жылдардың ортасына дейін байыптап, зерделеген де жоқ. Біз ізденістеріміздің нәтижесінде бұл туралы Тәуелсіздікке дейін-ақ арнайы көлемді мақала жазып, талдау, тұжырымдама жасау бақытына ие болдық (*Мыңбаев Д. Қ. Қазақ Білімпаздарының тобы: тарихы мен тағылымы // Республикалық «Өркен» газеті, 1990 жылы 29 желтоқсан*). Бұл материалымыз 1997 жылы шыққан «Руханият» атты кітабымызға да енді («Білім» баспасы).

Қазақ Білімпаздарының тобы – кеңес өкіметі тұсында ұлтымыздың білікті оқығандарының алғашқы бас қосуларының бірі еді.

20-жылдардағы баспасөз беттерінде бұл жиынға «Қазақ-қырғыз Білімпаздарының алғашқы тобы», «Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі» деген сипаттама айдар берілді. Топты (шақырылардың алдында да, сол уақыттағы баспасөзде де сиез «топ» делініп қазақша аталды, кешікпей-ақ оқығандардың өзі мұны «сиез» деп қалыптастырып жіберген болатын) Қазақстан Оқу комиссариатының білім кіндігі 1924 жылы 10 маусымда шақырды. Алайда сиез белгісіз себептерден маусымның 12-сі күні күндізгі сағат 12-де ашылды.

1924 жылы 23 мамырда «Еңбекшіл қазақ» газеті топқа қай жақтан неше кісі келуге тиіс екендігін жазады: «Мәскеудегі Шарқ (*Күншығыс* – Д.Қ.) баспасынан – 1, Шарқ институтынан – 1, Хорезмнен – 1, Түркістаннан – 4, Қазақстаннан – 16».

Топтың қарайтын мәселесі де алдын-ала белгілі болады. Олар: «1. Қазақ емлесін бірөңкейлеу. 2. Қаріп жағдайын қарастыру. 3. Халық әдебиетінің халін һәм оқылатын пәндерді жоспарлау. 5. Оқу һәм білім кітаптарын көбейту шарасын қарастыру. 6. Қазақ пән сөздері бір болу мәселесі».

Ескі газеттерден білетініміз (*Әлтай. Қазақстаннан тысқары қазақ елдері. «Еңбекшіл қазақ» газеті, 1926 жыл 27 қаңтар*): «Қазақ Білімпаздарының тұңғыш сиезі» деген атпен 116 беттік топтың толық стенографиялық есебі басылып шыққан. Біз осы жәдігерлікті Алматыдағы Ұлттық кітапхана қорынан кезіктірдік (*картотекадағы нөмірі: 494. Қ-17. РК. Қазақ Білімпаздарының тұңғыш сиезі. Орынбор, 1925 жыл*).

Сиез Орынборда ағарту қызметкерлері ұйымының үйінде өтеді. Оны ашқан Қазақстан халық ағарту комиссары Нұғыман Зәлиұлы жер-жерден келген азаматтарға алғысын айтып, сиез жұмысының дұрыс өтуін тілеп, сөзін аяқтайды. Ал Халық ағарту комиссарының орынбасары Молдағали Жолдыбайұлы уәкілдерді топқа келген кісілермен таныстырады.

1. Мәскеудегі Күншығыс баспасөз тарататын кіндік ұйымнан – Әлихан Бөкейхан мен Нәзір Төреқұлұлы.

2. Бұхарадағы қазақтар атынан – Мырза Наурызбайұлы.

3. Түркістаннан – Халел Досмұхамедұлы мен Ишанғали Арабайұлы.

4. Қазақстанның аймақтық партия комитетінен – Аспандияр Кенжеұлы.

5. Жалпыресейлік кәсіпшілер кеңестер ұйымының казак аймағы бөлімінен – Мұхтар Саматаұлы.

6. Орынбордағы қазақ институтынан (КИНО) – Мұхтар Мырзаұлы.

7. Қазақстан халық ағарту комиссариатынан – Ахмет Байтұрсынұлы, Елдес Омарұлы, Нұртаза Ералыұлы, Нұғман Зәлиұлы, Молдағали Жолдыбайұлы.

Алаш арқауы

8. Қостанай губернелік оқу бөлімінен – Ерғали Алдонғарұлы.
9. Семей губернелік оқу бөлімінен – Мәннан Тұрғанбайұлы.
10. Орал губернелік оқу бөлімінен – Нығмет Шағиұлы.
11. Бөкей губернелік оқу бөлімінен – Рүстем Ағыбайұлы.
12. Қазақ аймағын зерттеп, ғылым жиятын қауымнан – Міржақып Дулатұлы.
13. Орынбордағы газет-журнал басқармаларынан – Рақым Сүгірұлы.

Мұнан соң қалыптасқан жиналыс рәсімі бойынша Н.Зәлиұлының топ басқармасын сайлау керек деген ұсынысымен М.Жолдыбайұлы топбасшылыққа лайықты бес кісінің аты-жөнін атайды. Олар: Әлихан Бөкейхан, Нұғман Зәлиұлы, Аспандияр Кенжеұлы, Мырза Наурызбайұлы, Ишанғали Арабайұлы. Топ бұл қалаулыларды бірауыздан бекітеді де, сиездің хатшылығына Тұрғанбайұлы Мәннан мен Алдонғарұлы Ерғалиды сайлайды.

Топ бұған дейін баспасөзде жарияланып үлгерген сиез қарайтын 6 мәселені қабыл алды. Осыдан кейін топқа келген уәкілдерге сөз беріліп, олардың ұсыныстары тыңдалады. Х.Досмұхамедұлы жалпы мектеп мәселесі туралы талқыланатын кезде бастауыш мектеп түрі мен білім орындарының оқу жобаларын қосымша қараудың қажеттігін айтса, М.Наурызбайұлы Хорезм мен Бұхараға қараған қазақтарды оқыту, мәдени ағарту шараларын бөлек түрде сөз болуын сұранады.

Сиез Х.Досмұхамедұлының ұсынысын бірауыздан мақұлдайды да, М.Наурызбайұлының сұранымы бойынша ол мәселені тек екі өлкемен шектемей, жер ыңғайына қарап қиянда, Қазақстан мен Түркістаннан өзге республикаларда қалып отырған қазақтар үшін ауқымды түрде шаралар қарастыру керектігін жөн деп табады.

Сонымен, топ мәселелердің толығып болған ұзын-ырғасын түгел бекітіп, сиездегі баяндамалар мен сөйлеушілерге, толықтырушыларға уақыт белгілеп, келісіп отырып тиянақтайды.

Тарихи сиезді құттықтап, ниет-тілектерін білдіріп сөйлегендердің қатары да едәуір болады. Топты құттықтауға Қазақстан Орталық комитеті мен оқу комиссариаты атынан – Н.Зәлиұлы, Қазақстан аймақтық партия комитеті мен халық комиссарлары кеңесінен – А.Кенжеұлы, Түркістан оқу комиссариатынан – И.Арабайұлы, Жалпырессейлік кәсіпшілер кеңестері ұйымының Қазақстан бөлімінен – М.Саматұлы, Аймақтық оқытушылар курсынан – Ырысбайұлы, Қазақстан орталық білім кіндігінен – Лебедев, Башқұрт өкіметінен – Ибраһимұлы, Бұхарадағы қазақтардан – М.Наурызбайұлы шығып, ілтипат-лебіздерін білдіреді. Құттықтаушылардың әр жерден әр деңгейдегі ұйымдардан келгені сияқты, сөздерінің дені де түрліше болады. Мысалы, А.Кенжеұлы: «Қазақ зиялылары кеңес қызметіне тезінен

жегіле қойған жоқ. Тарихи үлкен міндетін сезінбей отыр. Оған Семей губернесіндегі хал мысал бола алады», – деп оқығандарға «тиісе» айтса, И.Арабайұлы: «Түрік қауымының ішіндегі алдыңғы мәдениет басқышында деп саналатын Ғұсман түріктері әдебиет жүзінде адасып кетті. Емле сәйкессіздігіне байланысты Анато́л түріктері Ыстамболда жазылған кітаптарды оқи алмай отыр ... Өте орысшыл болып, дайын тұрған орыс әдебиеті, орыстың ғылым тілдерін алып жүре берсек, үлкен адасқан боламыз. Соны естен шығару жарамайды», – дейді. Ал Лебедев болса Әлихандай, Ахметтей ғұламалар отырған жерде «ғылым деген сөздің не екенін, қиялды жолға кетпей, тұрмысқа жақын жүру керектігін, оқығандардың халықтан бөлінбеуінің қажеттігін» алға тартса, М.Наурызбайұлы жаны шырқырап Білімпаздар тобынан сарт өлкесіне таман тұратын қазақтардың этнос ретінде құрып бара жатқанын айта келе: «Қазір Бұхара өлкесінде жарты миллион қазақ бар. Оларды бұл уақытқа дейін сарттар езіп келді. Жарты миллион қазақ сарттармен араласып отыр. Солар өздерінің қазақ екенін жасырады. Бүкіл Бұхара, Хорезм бойынша кеңес қызметіне 2-ақ қазақ алынып отыр», – деп мысал ретінде әрі қарай сөзін таза өзбек тілінде жалғастырып, сиез уәкілдерінің «жағасын ұстатады» (*Қайраткер 1927 жылы анкетаға жауабында «қазақ, өзбек, орыс тілдерін еркін меңгергенін» жазады*).

Құттықтаулардан шығатын ұжымдасқан қорытынды біреу-ақ болатын: «топ қордаланған көкейкесті мәселерді қайтсе де шешуі қажет».

Жиын барысында емлеге, әліпбиге, пән сөздеріне (терминология), ел әдебиетін жинап, жүйелеуге, оқулықтар әзірлеп бастыртуға, аудармаға т.б. қатысты қадау-қадау ойлар, пікірлер айтылып, орайымен қаулылар қабылданады.

Қайраткер Мырза Наурызбайұлы көтерген және шешуге ат салысқан шеттегі қазақтарды ағарту жаіы да аса ыждағатпен талқыланады.

Білімпаздар сиезі күн тәртібін бекітетін бірінші күнгі жиналыста Бұхарадан келген қайраткердің ұсынысы бойынша (ұсынысы оқығандар тарапынан толыққанды) қаралатын мәселелердің қатарына «Қазақстан республикасынан тыс жүрген қазақтарды ағарту, ана тілінде оқыту шараларын белгілеу» делінген баптың енгенін айттық. Расында, қайшылыққа толы территориялық айрылым науқаны талай халықты қасіретке ұшыратқан болатын. Жері мен пейілі кең қазақтың тағдыры да осы теперіштің құрсауында қалды. Жігері құм болып көңіліне қаяу түскен алаш баласының 20-жылдары шыққан ащы дауысы, жүректі жылатар зары бүгін де құлаққа шалынады, тарих қойнауынан жаңғырып естіледі...

Топта «Қазақстан мен Түркістаннан сыртқары қазақ халқын ағарту туралы» деген тақырыпта Міржакып Дулатұлы баяндама жасады.

Алаш арқауы

Баяндамада жер ыңғайына қарай республикадан алыс отырған казактар халінің дұрыс болуы, оқу мен өнерінің артуы өздеріне байланысты емес, мұндағы үкіметке байланысты екені сөз етіледі. Үкімет казактармен қатынасты реттеп, оларды ағарту үшін мамандар даярлап жіберуге мүдделі болуға тиісті делінеді.

М.Дулатұлы сөзінен соң шығып сөйлеген шешендердің лебізін жинақтай отырып бұл күнгі мәжіліс төрағасы А.Байтұрсынұлы Қазақстан облыстық ортақшыл комитеті мен халық ағарту комиссариатына өтініш ету үшін уәкілдерге мынандай (М.Наурызбайұлының сұранымына сәйкес) ұсыныстар жасайды: «1. Бұхара, Хиуа казактарына қазақ оқытушыларын, өсиетшілерін жіберу. 2. Қазақстанда ашылған мектептерден олардың шәкірттеріне стипендия ашып, орын арнап қою».

Осы екі ұсынысты уәкілдер толық қабылдағаннан кейін, М.Наурызбайұлы шығып: «Арнаулы комиссия құрылуға тиіс», – деп ой айтады. Мұны Х.Досмұхамедұлы қолдайды. Нәтижесінде үшінші ұсыныс мақұлданады. Онда, «Бұхара, Хиуа казактарын аралап, халжайын, тілін, ағарту жұмысын жөнге салатын бір комиссия жасалсын. Комиссияға кіретіндер: Қазақстан халық ағарту комиссариатынан – біреу, Бұхара казактарынан – біреу, Хиуа казактарынан – біреу» делініп жазылады. Комиссия жұмысы төңірегіндегі ақпар мен есепті Қазақстан халық ағарту комиссариатына беруге міндеттелді.

Алыста жүрген ағайынның тағдыр-талайы әңгіме болған осы жиында М.Тұрғанбайұлы Ресей территориясында, Қытай мен Моңғол жерінде қалып отырған казактар туралы пікірін айтып, оларды да ескеру керектігін хабардар етеді. М.Тұрғанбайұлын толықтырып, оны қолдай сөйлеген И.Арабайұлы (Уфада Ғалия медресесінде жүріп 1911 жылы «Қазақ және қырғыз балалары үшін әліппе...» жазған автордың бірі, Алаш қозғалысына қосылған қырғыз зиялысы – осы Ишанғали Арабаев) сиезден аталған ұсыныс хақында қаулы шығаруын өтінеді. Топ ұсынысты негізінен қабыл алып, қаулы шығарады. Мәжілістің соңын ала сөйлеген Х.Досмұхамедұлы: «Сиезде айтылған пікірлер, бекітілген қаулыларды кітанша етіп шығаруды Қазақстан халық ағарту комиссариаты өз мойнына алса екен» деген ниетін білдірсе, М.Дулатұлы: «Алынған қаулыларды Декрет арқылы заң күшіне асырса екен» деп ұсыныс жасайды. Сиез мұны да бірауыздан қабыл алады.

Жиын бітерде мінберге Түркістаннан келген уәкіл И.Арабайұлы көтеріліп, сиезді межелеген жұмысын максатына жеткізуімен құттықтап, күні ертең бұл қаулыларды іске асыру барысында ел мүддесін жоғары қойған әрбір азамат күш-жігер жұмсайтынына сенім білдірді.

Сөйтіп, алты күнге созылған Білімпаздарының сиезінің жұмысы

1924 жылы 17 маусымда сәтті аяқталады. Осы жиын шешімдері кейін ұлт ғылымының іргетасы болып қалды.

Білімпаздар сиезіне қатысты М.Наурызбайұлының тарихи қызметін былайша бағалаймыз:

Біріншіден, Мырзаның санаулы ғана адамдардың ішінде қазақтың тұңғыш ғылым жиынына шақырылуы оның қайраткерлік қана емес, зиялылық (парасат иесі, өлкесіне абыройлы азамат) беделін көрсетеді.

Екіншіден, сиездегі қайраткердің баяндамасы, жарыссөзге шығуы, ұсыныс беруі оның біліктілігін, жауапкершілігін, батылдығын айқындайды.

Үшіншіден, тарихи сиездің барысындағы, алды-артындағы оқиғалар М.Наурызбайұлының көрнекті Алаш зиялыларымен тығыз байланыста болғанын аңғартады.

Осы ретте республикалық басты газет – «Еңбекшіл қазақ» (1925 жылдан «еңбекші» атын алды) жарияланған мақалалары қайраткердің ұлт тағдырына байланысты ойының ерекшелігін айқындай түседі.

Айталық, Бұхара қазағының тарихи жолы туралы былай дейді: «Бұл қазақтар мұнан 143 жыл бұрын келіп орныққан. Бірақ Қызылжар, Есіл дария жағынан көшіп келгенін, түбінің қазақ екенін аздап біледі. Бұлардың көбі найман, қаңлы, тама, қыпшақ болады». Өлгі межені есептеп жіберсек, 1781 жыл шығады.

Жоғарыда жалпы Бұхара халқы құрамының бүгінгі ресми деректерде жүрген «қазақсыз» кейпін келтірдік. Бұған байланысты Мырза: «Бұхара республикасының қарамағында 375 мың қазақ бар. Бірақ айтуға ғана болмаса, іс жүзінде барлық Бұхар топырағында жасаған 3 миллион халықтың 8-ден бірі болып сыбағалы еншісін ала алмаған халық» деп жазады.

Мәселені шешу үшін М.Наурызбайұлы Бұхарада қазақ облысын ашып, оған Қазақстан мен Түркістаннан ұлт мамандарын шақырып, білім жүйесі мен билік жүйесін елдік мүддеге сай құрып, дамытуды ұсынады. Осы арқылы Орталық Азиядағы межеленудің қиындығы мен күрделілігін меңзейді. Қайраткердің мақалаларында «өзбек болып кеткендерді қазақ қылу» деген бүгінгі оқырманды селт еткізетін ой айтылады. Бұл – 90 жыл бұрынғы шындық...

Мырза бас газет жүзінде бөліскен бір материалында Ауғанстан шекарасына таман отырған қазақтарды большевиктерден қашқан Бұхара әмірі «әскерге бір жегіп» қинағанын, ал кейін «қызылдар» сол үшін олардың бар мал-мүлкін тартып алып қаңғыртқанын жазады.

Баспасөз мақалаларынан шығатын қорытынды: а) қайраткер большевиктік өкіметтің әлеуметтік және ұлттық теңдік ұранымен жүргізіп отырған саясатының кереғар жайын көрсеткен; ә) жаңа саяси

Алаш арқауы

биліктің жергілікті жерлердегі бұрмалаушылықтарын сипаттаған; б) Ресей отыршылдығы мен әлемдік империализмнің құрбаны болған Бұхараның қилы тағдырын баяндаған; в) қиырдағы қазақ этносының тіршілік үшін күресі, үлкен саясаттың диірменіне түсуі әуезеленеді; г) бүгінгі тілмен айтқанда, диаспораны саяси және рухани басқару, дамыту мәселелері қарастырылады.

Тұтастай алғанда, М.Наурызбайұлының 20-жылдары БАҚ-та жарық көрген материалдары – қайраткер өмір сүрген кезеңнің айнасы, күрделі уақыттағы ұлт тағдырының жылнамасы дей аламыз.

Қайраткер – елдің қамын, ұлттың тағдырын ойлауымен ғана емес, соның жолында күресуімен және нақты істер атқаруымен қайраткер. 1924 жылы 19 тамызда **Ұлттық межелеу комиссиясы** атынан Лукьянов төрағалық еткен отырыс өтеді. Оған Бұхара республикасынан Санджанов, сондағы қазақ бөлімі атынан Наурызбайұлы қатысады (хатшысы – Фокин). Күн тәртібінде – **«Қазақ республикасында тұратын қазақтарға автономиялық облыс бөлу туралы»** (мәселе де өте құйтырқы құрылған. Орысшасы «О выделении автономную область киргиз, живущих в Кирреспублике»). Сұрақ туады: осы арқылы «қазақ Бұхараға көшіп келген» деп тұр ма? Әлде... одан да нәзік саяси мәселе ме?

Отырыстың мазмұнына келейік. Санджанов айтады: «Бұхарала бар-жоғы 30 мың қазақ тұрады» деп. Наурызбайұлы бұған: «Жоқ, 360 мың қазақ тұрады» деп дау айтады. Лукьянов екеуін тексермек болып: «Қазақтар Құрылтайға неше делегат жіберуші еді?» деп сұрайды. Санджанов: «5–10 адам ғана» деп азайтып көрсетеді. Наурызбайұлы: «Дұрыс емес, 22 адамға дейін жіберілді» деп нақтылайды. Санджанов: «Өзбек республикасы ішінде қазақ уалаятын құруға қарсы емеспіз» десе, Наурызбайұлы: **«Біз Өзбек республикасы ішінде қазақ автономиялық облысын құруды талап етеміз!»** деп табандан тұрады.

Ақыр соңында отырыс төрағасы Лукьянов Санджанов жағына жығылып, уалаятты (аудан мәртебесінде) колдап шығады (*Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архиві, 62 қор, 2-тізім, 109-іс, 73-парақ*).

Бірақ тарихта хатталып қалған осы тайталастың өзі Мырза Наурызбайұлының ұстанымын, беделін, елшілігін аңғартады.

«Орманды қорғайтын арыстанды орман да қорғайды» деген сөз бар. Бұхара республикасының вице-премьері бұл мемлекет жойылғаннан соң, 1924–1926 жылдары Орынбордағы жұмысшы факультетін (рабфак) бітіреді. Сірә, ол Алаш зиялылары дәріс оқыған Қазақ халыққа білім беру институтының (КИНО) құрылымы болса керек. Бұдан соң

Қазақстанға келіп, Арыс аудандық жер бөлімін басқарады. Ресми ғұмырнамасында «1929–1932 жылы Орталық Азия мақта-ирригация институтында оқып, 4-курста түберкүлез болып шығып қалдым. 1932–1935 жылдары Түркістанда агроном, жер бөлімі басшысы қызметін атқардым. 1935 жылы Жер халкомының шешімімен Қырғызстанның Жалалабадына агроном-жоспарлаушы болып ауыстым. 1943–1949 жылдары Қырғыз КСР Мемлекеттік бақылау саласында жауапты қызмет атқардым. 1949–1953 жылдары КСРО Мемлекеттік бақылау органы Қырғызстан тобында ІІ дәрежелі мемлекеттік бақылаушы болдым...» деп жазады. Шымкент мұрағатынан табылған материалдарда «М.Наурызбайұлының 1929–1930 жылдары Мойынқұм және Түлкібас аудандық атқару комитетін басқарып, аяғында партиядан шығарылып, қызметтен алынғаны» көрсетілген. Партиядан шығару ісінде «Бұхарада 1,5 жыл түрмеде отырғаны, қазақ пен қырғыз жайылымдарын үйлестіретін Жайлау комитеті төрағасының орынбасары болып жүріп қарауындағы мәселеге таптық тұрғыдан қарай алмағаны» қылаң береді. Осының өзінде ілгеріде айтқан «өмірбаян құпиясының» (большевизмге қарсы Орталық Азия бас көтеруімен, Алаш қозғалысымен мүдделес болғаны) астары аңғарылады.

Айталық, 1929 жылы Қазақстаннан Өзбекстанға кету себебін – сол уақытта елде Алаш зиялыларының тұтқындала бастауымен түсіндіруге болады. Ал, 1937 жылы Қырғызстанға кетуін – 1934–1935 жылы айдаудан келіп, шамасына қарай әр жерде жұмыс істей бастаған ұлт тұлғаларының қайта ұсталып, қатаң репрессиялануымен (атылуымен) сәйкестендіре аламыз.

Кейде өте тосын салыстырулар жасауға болады: қайраткер Мырза Наурызбайұлының тағдыры – күштеп жойылған Бұхара халық республикасының тағдырына немесе сұраусыз калып, кісәпірліктің шеңгеліне ілінген сол өңірдегі қазақ ұлтының тағдырына ұқсайды...

Бұған қарап өткен күннен белгі бар екенін де, белгі жоқ екенін де ұғынасыз.

М.Наурызбайұлы 1953 жылы Оңтүстік Қазақстанға келіп, екі жылдай сол кездегі Киров ауданының Фрунзе кеңшарының директоры болған. Бұл – тәубаға келген кеңестік «жылымықтың» бастапқы шағы еді. Одан соң Ленин аудандық тұтыну кооперациясының басшылығында қызмет еткен. 1963 жылы зейнет демалысына шығып, Шардара қаласына келіп қоныс тепкен. Адам қартайған сайын топыраққа жақындайды (1978 жылы сол жерде қайтқан). Бір кезде Бұхараны мекен еткен Мырзаның ағайындарынан аман қалғандар немесе олардың ұрпағы кейін ашылған аудандар – Шардара мен Жетісайға жиналғанын шамалауға болады.

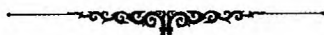
Алаш арқауы

Қайраткердің аты мен заты осы еңбек авторының «Руханият» кітабында («Білім» баспасы, 1997), «Алаш және әдебиет» монографиясында («Фолиант» баспасы, 2002), Ш.Құрманбайұлы әзірлеп құрастырған «Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі» (жиын мәтіні, «Атамұра корпорациясы», 2005), Намазалы Омашев бастаған ғалымдар тобы әзірлеп құрастырған «Жиыrmасыншы жылдар журналнстикасы. 1-том» («Қазақ энциклопедиясы», 2014), Е.Тілешев пен Д.Қамзабекұлының «Алаш қозғалысы» анықтамалығында («Сардар» баспасы: 1-басылымы – 2008, 2-басылымы – 2014) айтылып, жазылды.

Соңғы жылдары М.Наурызбайұлы ғұмырбаянын зерттеу ісіне елімізге белгілі тұлға, генерал Ержан Исақұловтың кіріскенін жақсылыққа балаймыз. Өйткені кезінде лауазымды қызмет атқарған азамат мұрағат деректеріне байланысты ғалымдардың «қолын ұзартты». Ол кісі Шымкент аймақтық мемлекет мұрағатынан біршама тың деректер тапты. Сондай-ақ Қырғызстан мемлекеттік мұрағаты мен Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағатына хабарласып, қосымша мәліметтер жинастырып жатқан жайы бар.

Е.Исақұловтың тағы бір елеулі жұмысы – «Қазақ Білімпаздарының тұңғыш сиезі» түпнұсқа жинағын (стенографиялық есеп) мамандарға ұсынып пысықтатып, бүгінгі қолданылымдағы әріпке қайта түсіруге мұрындық болды. Сондықтан 2005 жылғы жинақ пен бұл жинақты өз бетінше даярланған еңбектер деп қабылдаған дұрыс. Ғылымда мұндай балама нұсқалар қатар өмір сүре алады. Осы нұсқаның және бір ерекшелігі – факсимелесімен ұсынылғанында. Сондай-ақ М.Наурызбайұлы туралы мұрағат деректерінің қосымша енгізілуі де бұл мұраның маңызын арттыра түседі.

Ал, Халықаралық Түркі академиясы бұл тарихи мұраны басып шығаруды өз қолына алды. Бұған негіз де бар. Атап айтсақ, Білімпаздар сиезіне қатысқан тұлғалардың көбі – отандық түркітану саласының басында және әлемдік түркі бірлігі мұратының қатарында тұр. Оның үстіне бұл жиында айтылған сүбелі ойлар 1926 жылы Бакуде өткен Бірінші түркітану сиезінде дамытылып, салаланды. Сондықтан бұл сабақтастықты бүгінгі ықыпалдастық аясында жаңаша қарау – Тәуелсіздік пен заман талабы деп білеміз.

ӨРЛІК АРҚАУЫ

ҰЛТ ӘДЕБИЕТІНІҢ КОНТЕКСТІ

Әдебиет — қоғамның мәдени сана-сезімін қалыптастырып, бекітуде ерекше орны бар, ұлттың келбетін, тарихын танытатын рухани-имани құндылық.

Әдебиетті оқу өскелең ұрпақтың бойында адамшылық негіздерін қалыптастырып, тұлғаның жан-жақты дамуына әсер беріп, қоғам мен мемлекеттің өркендеуі мен қауіпсіздігіне ықпал етеді.

Ғалым И.С.Брагинский жалпы ұлттық ағартушылық әдебиеттерге ортақ алты сипатты анықтаған. Олар:

1. Буржуазиялық қоғамның қалыптасуымен және ұлттық мәдениеттердің өзара қатынасымен байланыстағы әлеуметтік-тарихи факторлардың әсеріне сәйкес дамитындығы.

2. Әдебиетте қоғамдық пікірді қалыптастыратын зиялылар рөлі артқандығының бейнеленетіндігі.

3. Әлеуметтік жаңғыруларға қатысты проблемаларды шешуде Ақылдың биік мәнге ие болатындығы.

4. Ескімен күрес барысында жаңа қоғамдық қатынастарды орнатуға талаптанатын тұлғаның көркем концепциясы байқалатындығы.

5. Ағартушылар лагерінде идеологиялық және дүниетанымдық жіктің көрініс беретіндігі.

6. Ұлттың сана-сезімі өсіп, оның дәрежесі мен даму ерекшелігі ұлттың қалыптасу деңгейіне сәйкес келетіндігі /1, 314/.

Біз ғалымның бұл қорытындысын толығымен қуаттаймыз. Сонымен бірге қосымша түсіндірме беріп кетуді дұрыс көреміз. Айталық, Шығыстағы ағартушылықта аса күшті мәнге ие дін факторын И.С.Брагинский білмеді емес. Біздіңше, ғалым оны «ұлттық мәдениеттер» ұғымына (әлеуметтік-мәдени фактор) сыйдырған. Дей тұрғанмен, дін факторының жеке сипат болып енуі жөн еді деп санаймыз.

Түрік ағартушылығына әсер жөнінен дін факторы мәдениет факторынан бір мысқал да кем емес еді. Қайта олар бірін-бірі толықтырды, дін – жетекші, мәдениет – жетілдіруші күшке ие болды дей аламыз. Бірақ бұл сипат түрік халықтарының бәрінде бірдей көрінбеді. Мысалға қазақ пен татар ұлтын алайық. Қазақ ағартушылығында дін құрметтелінгенімен, жетекші қуат ала алмады. Алаштың бастапқы ағартушылығына орыс әсері мықты болды, ал негізгі ағартушылығы мәдениет (зайырлылық) жолын ұстанды. Алайда негізгі ағартушылық қайраткерлерінің арасында

Алаш арқауы

дін рөлін жоғары қоюшылар (Шәкәрім, Ғұмар, т.б.) болды. Татар ұлтына келсек (Қазан, Қырым), бұл милләт дінге аса көңіл аударды. Жәдитшілдікті бастаған осы ұлт жетекшілері (И.Гаспринский) «Ресей мұсылмандығы» деген ұғымды ойлап тапты. Ыжағатшыл, діндар әл-Маржани ілімі Қазандық зиялылардың көшбасшы идеясын толықтырды.

Айрықша әдебиетаралық бірліктер проблемасын зерттеп жүрген Словакия ғалымы Диониз Диришин (ол 1983–1993 жылдар аралығында осы мәселеге арналған 5 ғылыми жинақтың шығуына ұйытқы болды. 5-жинақты өзбек ғалымдарымен бірлесіп әзірледі): «Қазіргі шақта ұлттық әдебиет – әдебиетаралық үрдістің жолын көрсететін категория функциясын атқарады. Сондай-ақ ол бұл процестің тарихи кезеңдері мен тарамдарын анықтайды. Әдебиет тарихы осы фактыны бұрмалай алмайды: қайта ол мұны талдау нысаны етуі қажет»,– деп жазады /2, 14/. Ғалым мәнмәтін мәселесіне жіті назар аударады. Оның ойынша, әдебиетаралық үрдісті зерделеуде анықтаушы да, әлеуетті де күш – ұлт әдебиетінің мәнмәтіні. Д.Дюришин зерттеулерінде «тарихи-әдеби формация» деген терминді қолданады. Мұнымен ол бір мемлекет ішіндегі түрлі ұлттың әдеби бірлігін анықтайды.

Д.Дюришиннің ғылыми жобасына қатысушы өзбек ғалымы Э.Каримов былай дейді: «1905–1917 жылдардағы өзбектің ағартушылық (жәдитшілдік) әдебиеті – ауқымды аймақтағы көркемдік жетістіктерді өзіне жинап, қорытқан Түркістанның әдебиетаралық бірлігінің жанды бір бөлігі. Түркістан, Қырым, Қапқаз сырты, Еділ бойы түріктілді әдебиеттерінің ортақ типологиялық сипаты ежелден қалыптасқан болатын. Бұл бірліктің негізін тарихи, мәдени, этникалық, тілдік, діни, философиялық, мемлекеттік факторлар құрайды» /3, 51/.

Жоғарыда келтірілген ғалымдардың дәйексөзінен шығатын қорытынды:

1. ұлт әдебиетінің белгілі бір кездегі өрісі, бағдары өз ішінен (әдеби мұралардан) көрінеді;

2. типологиялық сипаттың ортақтығын нақты тарихи жағдайлар жасайды.

Мұсылмандық Шығысқа, яки жалпы Шығысқа жан-жақтан қауіп төнгендегі дәуірдің шындығы – Мысырдағы Афғани мен Абдоның идеялары һәм Түркиядағы оянулар еді. Біздің Көкбай ақынның «Абай марқұм Мысырдан шыққан жаңалыққа шөлдеуші еді» дегені /4, 114/ – осы идеялар болатын. Бұл мұраттың мәнісі: мұсылман халықтарын жаңа заманға сай ағарту, оның мәдениеті мен әдебиетін һәм өнерін әлемдік деңгейге көтеру, ғылым-білім, техника саласында дүниежүзі жеткен жетістік Мұхаммед үмбетіне де ортақ екенін дәлелдеу, біреудің несі-бесіне қол салмай (яғни, агрессия, колониализм жолымен емес) іштей өркендеп даму еді.

Бажайлай карасак, бұл – ХХ ғасырдың 10-жылдарында татар зиялылары қайта көтерген «бөлінсек бөрі жейді» идеясының жаңғырығы. Қайталануының мәнісі: оны ХІХ ғасырдың соңында И.Гаспринский алғаш айтқан-ды. Айырмасы: біріктіретін тіл ретінде татар зиялылары – татар тілін, түріктер – осман түріктері тілін атады. Әлбетте, «түрік бірлігінің» жанды жерін көрсетуде әрбір түрік халқы өзінің тарихи шындығына сәйкес әрекет жасады. Сондықтан Ресейлік татарлардың әлеуетті казакка иек артуы – Түркия зиялыларының Ресейдегі әлеуетті түрік халықтарына (Қапқаздан Сібірге дейінгі) иек артумен бір есеп. Жері кең, адам саны көп, идеологиясы тас түйін ұлт болғанға не жетсін. Бірақ асса түркістандықтардың, қалса казактың «түрік бірлігі» туралы өз тарихи-саяси ахуалына сай түсінігі бар еді. Мұны Мұстафа Шокай былай жеткізеді: «Түркістандықтарға түрік дүниесінің барлық мүшелері (яғни, ұлттары – Д.Қ.) сол қалпында қымбат және жақын. Бүгінгідей тарихи кезеңде біз түркістандық болғанымызды қанағат тұтамыз. Барлық түрік бауырларымызбен бірге түрікшілдікті ұлттық мәдени өміріміздің жалғыз және мәңгілік қайнар көзі деп танимыз» /5, 311–312/.

Бұдан шығатын қорытынды: ұтты казак М.Шокай түріктің барлық тілі сақталуы керек деп есептеген. Ол: «Ұлттық рухтың негізі – ұлттық тіл», – дейді /5, 152/. Ал түрік халықтарын бір ұлт ету мәселесін қайраткер «балалық қиял» деп есептейді. Сонымен қабат М.Шокай түрік халықтарының алдында тұрған екі міндетті баса айтады: 1. «жалпы түрік мәдениетінің біртұтастығын дәріптеу»; 2. Ыстамбұлда шыққан қай басылым болсын түрік халқы тұрған бар аймақта оқылсын /5, 315/. Бірінші міндетті түсіну қиынға соқпайды. Екінші міндет – «ортақ түрік тілі» деушілерге нақты жауап. Яғни, қайраткердің айтпағы мынаған саяды: Әзірше азат түрік елі – Түркия. Сондықтан ол басқа туысқанына шын жаны ашыса, рухани тұрғыдан көмектессін. Бірінші айтылған міндетті насихаттасын. Шындықты жазсын (М.Шокай тұсында түрік халықтары бір-бірінің баспасөзін оңай түсінген).

Түркия басына қиындық туған кезде рухани көмек қолын созып, «Алыстағы бауырларыма», «Тез барам» атты өлеңдер жазған Мағжан Жұмабайұлы да аталған мәселеге М.Шокай секілді қарайды. Ол:

*Бауырым! Сен о жақта, мен бұ жақта,
Қайғыдан қан жұтамыз. Біздің атқа
Лайық па құл боп тұру? Жұр, кетелік
Алтайға, ата мирас алтын таққа, –*

дейді /6, 54–55/. Ақын түріктің (оғыз, селжүк, осман) бөлек барып қоныс сайлағанын басына етіп айтса да, «ат құйрығын кесістік» («бөлектендік») демейді. Қысыл-таяң шақта қарындас-ағайын ұлттарды

Алаш арқауы

біріктіретін «алтын тақ» (Алтай, бір кездегі ортақ Отан) идеясы барын меңзейді. Біздіңше, Мағжанның «алтын тағы» – Мұстафа айтқан «жалпы түрік мәдениетінің біртұтастығы». Екеуі де тілді осы ұғымның аясына сыйдырады.

Қолда бар деректерге қарағанда, өзбек қайраткерлері де, атап айтқанда, Абдурауф Фитрат түрік халықтары үшін тілдің бір болуын қаламаған. Ол: «Бүкіл мектептерімізде «түрік тілі бірлігі», «түрік әдебиеті бірлігі» шаралары өмір сүргенде, «Чигатой гурунги» (Фитрат құрған ұйым; қазақшасы – «Шағатай бәсі») өзбек тілін, өзбек әдебиетін үйретті», – деп жазады /7, 246/. Бірақ бұған қарап, өзбек қайраткері түрік халықтары жайын ойламады деу қисынсыз. Фитрат «Оқытушылар жұртына» атты өлеңінде былай дейді:

*Биз эрурмиз маърифат арслонлари, илм эрлари,
Тулланайлик турк элига тўғри йўллар очқали* /7, 37/.

Бұл жолдар аудармасыз-ақ түсінікті деп ойлаймыз. Ақын өзбегін жақсы көреді, бірақ «түрік елі» дейді. Осы өлеңінде ол ортақ «қан», «рух» туралы да айтады.

Тағдыр басқа түсірген тауқымет пен күрес кезінде Түркияға «түрікшілдік» идеясы өте қажет болғанын жоққа шығару қисынсыз. Жан-жақтан жау анталағанда, «ата жұртым бар, онда миллиондаған түрік тұрады» деу – көңілге медет, дәтке қуат. Жан қысылғанда, қиял-шыл көңіл – «бала көңіл» (Мұстафаның «бала» дегенін ескерсек).

Әлбетте, таяу тарихқа сарабалда баға беру аса қиын. Ондай баға уақыт өте келе берілмек. Жоғарыдағы мәселеге қатысты айтарымыз: Рас, Түркия үшін Ататүрік реформасы айрықша. Бірақ XIX ғасырда танзимат қозғалысы мен демократиялық ізденістер және XX ғасыр басында төл өзгерісі болмаса, Ататүрік бірден шығар ма еді? ...Тарих сабақтастығы бұған «жоқ» деп жауап береді. Тарихқа шынайы көзбен қарап, «кез келген империяның (оның ішінде Осман империясы да бар) мандайына құлдырау жазылған» деген ой айтқан осы тұлға (Ататүрік) сабақтастық туралы былай дейді: «Біздің жүрер жолымызды белгілеп берген – өзіміз ішінде өмір сүріп отырған, өзіміз кеудесін жарып шыққан түрік ұлты және ұлттар тарихының мың да бір азап пен қасіретке толы беттерінен өзіміз жасаған қорытындылар» /8/. Енді бір сөзінде ол танзимат рухына адалдығын төмендегіше жеткізеді: «Түріктердің жүздеген жылдар бойына діттеген ілгерілеу әрекеті тұрақты түрде бір бағытта болды: біз үнемі Шығыстан Батысқа қарай жүріп отырдық» /8/.

Сөйтіп, Түрік ағартушылығы осы елдің нақты тарихи жағдайына сәйкес даму жолынан өткендігі мәлім болды. Мұны ғалым Д.Дюришин айтқан «ұлт әдебиетінің контексті» толық растайды. Уақыт түрік руханиятына Шығыс пен Батыстың жергілікті ахуалымен есептескен

синтезін жасауды жүктеді. Мұны ол кезең-кезеңмен орындады. Танзимат – соның бастауы, Ататүрік реформасының жемісі – оның қорытындысы.

Әдебиеттегі түрік (осман) ағартушылығының ерекшелігі неде? Біріншіден, ол тәуелсіз Түркия рухани тығырыққа тірелгенде пайда болды, сондықтан мұны әлемдік ағартушылықтың бір нұсқасы ретінде қарастырған орынды. Екіншіден, Шығыстық-исламдық тамыр, Батыстық бағыт – негізгі түрік ағартушылығының, ал түрікшілдік мұрат, исламдық тиянақ, Батыстық өркениет – дамыған түрік ағартушылығының сипаты. Үшіншіден, Түркия ағартушылығы танзиматтан бастап, Ататүрік реформасына дейін тіл мен жазуды, әдеби стиль мен әдісті жүйелеу жолында ізденді. Әрине, кітаби тілден төл тілге көшу – әлем ағартушылығына ортақ жол. Алайда жазудағы араб-парсы дәстүрінен оқшауланып, Батыс мәнеріне көшу – түрік ағартушылығынан тосын шешімдерді талап етті. Осы орайда бұл елдің жаңа тілі мен әдебиетіне француз әсері айрықша болды.

1883 жылы Бақшасарайда (Қырым) шыққан И.Гаспринскийдің «Тәржіман» газеті – Франция, Түркия әсерінің нақты жемісі еді. Сонымен бірге Ресей империясын мекендеген түрік халықтарының тұңғыш басылымында танзимат мұратымен сабақтастық та бар болатын. И.Шинасидің «Тержюман-и ахуал» газетінен (1860) соң жиырма үш жылдан соң шыққан И.Гаспринский газетінің атауынан да сол рухани жақындық сезіледі. (Бұл кезде әлі «Айкаптың» шығуына – 28, «Қазақтың» шығуына 30 жыл уақыт бар). «Тәржіман» – рәміздік атау. Ол «өткеннің тағылымын, өркениеттің тәжірибесін халыққа түсінікті тілмен жеткізу» дегенді білдіреді. Тағдыр мен тарих И.Гаспринскийге ресейлік жиырма миллион мұсылманға (түрік) арналған «тәржіман» ісінің көшбасшысы болуды бұйырды (М.Сералин, Қ.Болғанбай, т.б. пікірі).

«Тәржіманның» бірінші санында (1880 жыл, 10 көкек) басылған «Сөзіміз» атты мақаласында И.Гаспринский былай дейді: «Газет шамасы келгенше дұрыс пікірлерді, пайдалы мәдени мағлұматтарды мұсылман арасына тарату үшін һәм олардың пікірлері мен мұқтажыды орыс-тарға таныстыру үшін қызмет жасайды» /9, 10/. Ғалым И.А.Керимовтың зерттеуіне қарағанда /9/, қырым-татар әдебиетінде XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында елшілдік сарын күшті болған. Өйткені Ресей қысымына шыдамай, көп адам Түркияға ауған. Мысалы, ақын С.А.Озенбашлы осы жайға былайша қайғырыпты:

*Быракъуп миллети къайда къачарсынъ?
Зан идерсинъ елда хасри тапарсынъ.
Къаланлар юзюне къаре якъарсынъ,
Сенинъ бу иттигинъ севап дегильдир!*

Алаш арқауы

Бурада қылан эхиле сендиньми эсик?

Эй, дердине дермандан ұмюди кесик!

Өлеңдегі ұлт, ел, дерт, үміт («үміті кесік») ұғымдары қазақ әдебиетіндегі «зар заман» поэзиясын еске түсіреді. Алайда аталған оқиға (Қырымнан елдің көшуі), оны болдырмауға тырысқан И.Гаспринский сынды қайраткерлердің әрекеті, жалпы уақиғаның әдебиетте бейнеленуі – қазақ пен қырғыздың 1916 жылы жазалаушы отряд теперішінен Қытайға ауу оқиғасына, оған арашашы болған Алаш зиялыларының ерлігіне және осының өлеңге түсуіне ұқсас. Өзенбашлы шығармасын «Қазақта» басылған Қазақ Алашбайұлының (псевдоним) өлеңімен салыстырып көрейік:

*Қой үрікті,
Қайыруға бермей дүрлікті.
Тағдырдан білмей,
Басшылардан көріпті.
Үркітуші мол,
Мұндайлыққа қол,
Азғырғыш көп емес пе!
Бүлінген қойға
Обал болар демес пе?! /10/.*

Қырым зиялысы да, қазақ зиялысы да көшуге себеп барын түсінеді. Бірақ екеуінің де жаны сыздайтыны – халықтың тағдыры, жердің тағдыры. «Бос жерге сайтан үйір келеді» дейді ел даналығы. Қырым татары көшсе, орнына империя шабарманы келеді, қазақ көшсе қазақтың жері кеніді. Басқа ештеңе жоқ.

Өркендеген Батыс пен өркендеуге бет түзеген Шығыстан үйренгені мол Исмаил-бей Гаспринский Ресей империясына бағынған түрік халықтарының ішінде бірінші болып газет қана ашқан жоқ, роман да жазды. Ол шығарма – 1887 жылдың 25 қаңтарынан бастап «Тәржіманда» жарияланған «Молла Аббас» романы. Бұл туынды туралы ғалым И.Керимов: «Молла Аббас» роман-эпопеясынан басқа түрік халықтарының халық ауыз әдебиетіне тән ерекшеліктерді көп кездестірмейміз. Керісінше романтикалық сюжетіне карамастан, характерлер, диалогтар, образдар табиғи болып, өмірге жақын түрде жасалынған», – деп жазады /9, 23/.

«Тәржіман» арқылы күллі түрік халқына тараған осы романның жаңа сипаттағы мәдени-рухани ортақтастықты қалыптастырудағы маңызы мынада деп білеміз:

Біріншіден, шығарманың бас кейіпкері молла Аббас – түркістандық. Ол жиырма екі жасында атадан қалған дәулетті ел-жер көрмекке арнап, Ташкенттен шығып, Одессаға, Стамбұлға аттанады. Осында түрікіне білетін француз қызы Жозефинаға үйленіп, Еуропаға сапар шегеді.

Германияда болады. Түріктанушылармен кездеседі. Францияға барады. Сорбоннада оқиды. Шығысты өркендетсек деген Шейх Жәлелмен, Шейх Абдулламен пікірлеседі. Жиырма жеті жасында молла Аббас Испанияға барады. Андалусия аймағында болады. Ислам діні мен жаңа өмірді ұштастырған Рахат жеріне (утопия) тап болады. Сонан соң Парижден бір серік тауып, Африкаға аттанады. Арабтардың ағылшындарға қарсы күресін көреді. Алжирде, Тунисте болады. Ауыр жағдайларды көреді. Ақыр соңында еліне келеді. Романның жарық көрген нұсқасының қысқаша сюжеті осындай. Көркем әдебиетте сюжет те, кейіпкер де жазушы идеясына қызмет етеді. Осы тұрғыдан қарасақ, түріктің қара шанырағынан шыққан қаһарманның Шығыс пен Батысты көктей шолуы, озық өнерін үйренуі, тіпті Еуропаның үздік оқу орнында білім алуы, сондай-ақ Еуропа мәдениеті мен ислам құндылықтарының үйлесім тапқан нүктесі – Андалусияда (Испания) қиялдағы Рахат жерін ұшыратуы – жазушының түрік халқына деген ниеті һәм ағайын ұлттардың келешегіне үміт артуы. «Молла Аббас» романы – жаңа сипаттағы мәдени-рухани ортақтастықтың жаршысы.

Екіншіден, молла Аббастың прототипі (түп тұлға) – Исмаил-бей Гаспринскийдің өзі. Сондықтан «Фрэнкистан мектептері», «Африка мектептері», «Қадындар улыкеси», «Делилер уеляети» атты роман бөлімдеріне өзек болған оқиғалардың барлығы дерлік өмірден алынған, яғни шынайы (реалды). Тіпті утопиялық сарында жазылған «Дар-уль-Рахат мұсылманлары» бөлімінде де шындық бар /11/. Соңғы аталған бөлім кезінде араб, парсы тілдеріне аударылыпты. Мұны тыңғылықты зерттеген И.Керимов: «Екі орныққан пікір бар. Біріншісі, «Дар-уль-Рахат мұсылманлары» Шығыс пен Батыс мәдениетін салыстырып, Шығыстың Батыстан төмен емес екендігін көрсетеді. Екіншісі, Құран-Кәрімнің және мұсылманшылықтың негізгі мағыналары Батыс тарапынан құпталып, қолданылғандықтан, олар ғылыми және мәдени табысқа жеткендігін айғақтайды», – дейді /9, 27/.

Ресей түріктерінің тұңғыш романы «Молла Аббас» – ғаламдық үйлесімділікті арқау еткен және сол үйлесімділікте түріктің орнын бағамдаған шынайы шығарма.

Ақын-жазушы – қоғам көңіл-күйінің айнасы. Олай болса, 1917 жылы патшаның құлауы түрік халықтарына (өзге де халықтарға) құриет (азаттық) емес, қайғы әкелгені көркем шығармада көрінуі заңды еді. Сондықтан өзбек ақыны Чулпон большевизм ылаңын сайтанға теңеді. Ол:

*Кет, эй шайтон, босирқадим... құрқаман;
Кет-кет. Қилич синган, қалқан тешилган.
Құрасанми? Мен эзилган, етаман,
Устимга-да бало тоғи йиқилган,—*

Алаш арқауы

дейді /12, 387/. Шайыр сайтанға «кетсеңші, менде онсыз да дәрмен жоқ, үстіме қайғы тауы құлап тұрғанын көрмеймісің?» деп отыр.

20-жылдардағы ел басына түскен тауқыметті шынайы жазған жазушының бірі – казак әдебетінің классигі Жүсіпбек Аймауытұлы. Мысалы оның «Даладағы наурыз» әңгімесінде 1921–1922 жылдардағы жұрттың ауыр жағдайы, большевизмнің шалақ саясаты қойшы мен түйешінің екеуара сөзі арқылы баяндалады. «Сәбеті ме, кәмітеті ме – қаңғып жүрген солардың бірденесі-дағы... Шұлғаудың манка баласы ұлық болған соң, құдайға не амалың бар?... Бұлар ел билеген соң қайдан оңсын?», – деген түйеші лепесі кезең шындығын дөп көрсетеді /13/. Сондай-ақ «Жаңабайдың жанындағы трагедия» атты әңгімесінде /14/ жазушы 20-жылдардың басындағы алапат ашаршылықты өлген жігіттің жазбасы (әңгімесі) арқылы суреттейді. Бұл – ұтқыр форма. Марқұмның әлгі әңгіме-жазбасында көп нүкте қойылып, бос тасталған жерлер (Жүсіпбек «өшірілген жерлер бар екен» деп ескертеді) бар. Орыс тарихында «актаңдақ» («белые пятны») деп осыны айтады. Ал қазақ жазушысында бұл – форма. Жүсіпбек көп нәрсені айтқысы келеді, ...бірақ айта алмайды. Себебі түсінікті. Әңгімедегі автор бос қалдырған тұс оның мәнін айқындағандай. Бір үзінді келтірейік: «..... егер көп аштармен біріксе.....етер еді. Оны Жаңабай білмеді. Әлеумет заңына ол бағынады.....». Бұл тарау (бөлім) бойы жазушы осылай кете береді. Бұл – тілді кесуге таянғанды көрсеткен нышан еді. Бірақ қаламгер ары ол қауіпті сезсе де, шындықты аттап кете алмайды. Мұны біз оның «Елес» әңгімесінен /15/ аңғарамыз. Шығармада кейіпкер – жазушы түсіне Ар өз заманының адамы бейнесінде елес болып енеді. Жазушы болсаң, «шын өмірді, деректі өмірді неге жазбайсыңдар? Төңкерістен бері казак елінің басынан қандай күндер өтпеді? Тұрмысқа қандай өзгерістер кірмеді? Қазақ даласын көмірдей басып ақтар өтті. Оның артынан қызылдар келді. Қазақ даласындағы соғыс майданы ашылды. Мұның бәрі қандай із қалдырды. Осыларды қайсың жаздың?», – дейді Елес-адам. Сондай-ақ ол қаламгерден «ашаршылықты, оның ауыртпалығын, өлімін, шығынын, қайғысын, зардабын ...әдебиет айнасына түсіруші болды ма?» деп те сұрайды. Жазушы болса, жауап таппай «міңгірлейді». Елес: «Жазасың ба?» – деп алтытатарын тақайды. Қаламгер: «Ша...м...ам... келмейді ғой», – дейді. Елес: «Ендеше, жазғаныңды қоясың ба?» – деп қаруын кезегенде, жазушы: «Қояйын...» – деп қорқа жауап қайырады. Бірақ... абырой болғанда бұл – түс екен.

«Елес» – 20-жылдардың шындығын суреттейтін классикалық әңгіме. Мұнда жалғыз ғана кейіпкер бар. Ол – ар алдындағы қазақ жазушысы.

Ар алдында абыройы ақ өзбек ақыны Чулпон басмашылар алауы

басылмаған Бұхарада жүріп, 1921 жылы жазған «Халық» атты өлеңінде былай дейді:

*Халқ истағи: озод булсин бу улка,
Кетсин унинг бошиндаги қуланка.
Бир қузғалур, бир купирар, бир қайнар,
Бир интилур, бир ховлиқар, бир уйнар,
Йуқлиқни-да, очлиқни-да йуқ этар,
Уз юртини хар нарсага туқ этар... /12, 408/.*

Чулпон да Жүсіпбек секілді халықты жанды, сезімтал құбылыс деп есептеген. Сол себепті большевизмнің елге көрсеткен анайылығы, имансыздығы һәм одан туған зардап екеуін де зілмауыр ойдың астында қалдырған. Түріктің қос қаламгері мұнымен күресудің басты шарты – шындыктан тайсалмау деген тұжырымға келген. Ашық айқас амалға ауысқан кезеңде рухы мықты акын-жазушының «елес қууы» (Чулпонның сайтанға «кет!» дейтін өлеңі де «Елес» («Хаели») деп аталады) – әдебиет арқылы ақиқатты іздеуі еді.

Әдебиет – өмірге қатыссыз құбылыс емес. Сондықтан 20-жылдары халық басындағы шатқалаң күй әдебиетте көрініс тапты. Өлбетте, сол кездің өзінде енді ғана қаз-қаз тұра бастаған кеңестік идеология өмірді шынайы бейнелеуге қарсылығын білдірді. Ол дүниенің бәріне төңкеріс жеңісінің дүрбісімен қарауды міндеттеді. Сол себепті төңкеріс зардаптарын суреттеген шығармалардың көбі баспасөз және баспа бетін көрмеді. Қаншама еңбек тұмай жатып өлді, нешеме ой шығармашыл жандардың ішінде кетті... Бірақ түгел құрдымға кетпейді екен. Халық жадында, обыр өкіметтен бас сауғалағандардың естеліктерінде там-тұм жұқанасы қалады екен... Қазақ «Жетім қозы тасбауыр: маңыарар да отығар» дейді. Большевиктер толық жеңіске жеткен шақта кешегі алаш зиялыларының басым бөлігі жаңа өкімет жағына шықты. Себебі бұдан басқа жол жоқ болатын. Халықты жау қолына тастап, оқыған атаулы сыртқа кетсе, көсемдік пен елшілдік қасиеттің құны қалмас еді (Әлихан, Міржақып түсінігі). Әрине, бұл шетелге ешкім кетпеуі керек деген сөз емес (З.У.Тоған «біз шетелде жүріп әлем назарын еліміздегі әділетсіздікке аударуды мойнымызға алдық» дейді). Алайда тағдыр сынының батпандай салмағы елдегілерге түсті. Акын-жазушылар заман шындығын (халық қайғысын, өкімет солақайлығын) тұспалдап, мәтін астарына жасырып жеткізді. Немесе шебер форма тауып ұсынды (мұның классикалық үлгісі – Ж.Аймауытұлының «Елес» әңгімесі). Сондай-ақ империя тонын айналдырып киген Ресей түрік-мұсылман халықтарының хұқын таптауды одан әрі жалғастырған 20-жылдары Шығыс тақырыбына қалам тарту үрдіске айналды. Акын-жазушылар кеңестік Ресеймен бақталас Батыс мемлекеттерін әшкерелеу арқылы

Алаш арқауы

жалпы отаршылдықтың бет-пердесін ашты. Имансыздық пен кісепірліктің бейнесін сомдады. Олар бұл тақырыпты зерделегенде, «күн шықпай қоймайды», «жаратқан әділеттік жағында» деп жазды. Ел ахуалын көп ойлаған акын-жазушылар рух жайын жиі айтты. Өткеннің тағлымды жағын қозғамай, қаймана халыққа оны сіңірту мүмкін емес еді. Сондықтан әдебиетте тарих пен тұлғаға тағзым ету, зиярат жасау көрініс тапты. Бұл – қажеттілік еді. Ұлт сұранымына жауап беру – әдебиеттің ізгі әрекеті болатын.

Әдебиеттер:

1. Брагинский И.С. К вопросу о национальном своеобразии эпохи Просвещения // в кн.: Просветительство в литературах Востока. – Москва: Наука, 1973. – С. 302–617.
2. Дюришин Д. От единичной литературы – к межлитертурности // в кн.: Особые межлитературные общности – 5. – Ташкент: Фан, 1993. – С. 9-40.
3. Каримов Э. Предреволюционная литература Туркестана как особая литературная общность // в кн.: Особые межлитературные общности – 5. – Ташкент: Фан, 1993. – С. 51-60.
4. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.
5. Шоқай М. Тандамалы. I том. – Алматы: Қайнар, 1998. – 512 б.
6. Жұмабаев М. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
7. Фитрат А. Чин севнш. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиет ва санъат нашриети, 1996. – 256 б.
8. Ататүрік айтқан сөз // Егеменді Қазақстан, 1991, 28 желтоқсан.
9. Керимов И.А. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қырымтатар көркем сөзінің эволюциясы. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 1998. – 43 б.
10. Алашбайұғлы Қ. Обалы кімге? // Қазақ, 1916, 31 октябрь.
11. Гаспринский И. Дар-уль Рахат мусулманлары. Транскрипциялаған, түсініктемесін жазған: И.А.Керимов // Еңбекте: Керимов И.А. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қырымтатар көркем сөзінің эволюциясы. Докторлық диссертация. – Алматы: ҒА Орталық Ғылыми кітапханасының диссертациялар қоры, 1998. Қосымша материал.
12. Чулпон. Яна олдим созимин. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиет ва санъат нашриети, 1991. – 576 б.
13. Аймауытұлы Ж. Даладағы Наурыз // Қызыл Қазақстан, №6, 1922.
14. Қызылбас (Аймауытұлы Ж.). Жанабайдың жанындағы трагедия // Жас қазақ, №7,8,9,10, 1924.
15. Жүсіпбек (Аймауытұлы Ж.). Елес // Жас қазақ, №5–6, 1924.

ӘЛІПБИ ЖӘНЕ АЛАШ МҮДДЕСІ

Жыл сайын дүниежүзі мектеп оқушылары арасында қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен халықаралық олимпиада өтеді. Оған Қытай, Моңғолия, Ресей, Қырғызстан, Түрікменстан, Түркия, Еуропа елдерінен тегі қазақ жас өрендер қатысады. Бәрі жақсы. Талап та, ниет те орынды. Бірақ осы заманның «қазақ дүниесіндегі» коммуникацияда бір кінәрат бар. Ол – әліпби мәселесі...

Бізде әліпби (алфавит) мәселесі 90-жылдардың басынан бері пікірталас тудырып келеді. Мұның бірнеше себебі бар. Біріншіден, біз тәуелсіздік алдық, сондықтан күштеп таңылған нәрсеге міндетті түрде қарсылық болады. Екіншіден, дыбыс, фонема, әріп мәселесінде тілшілердің бірауызды тұрақталған пікірі қалыптаспады. Үшіншіден, ... мәселенің саяси жағы.

Қадірлі жазушымыз һәм тіл білгірі Б.Нұржекеұлы осыдан біраз жыл бұрын «Егемен Қазақстан» газетінде латынға көшуді қолдамайтынын нақты дәлелге сүйеніп жазды. Бірер жылда жазушыларымыз сан мың оқырманынан уақытша айырылып қалатынын Бексұлтан мырза сезіп, жанайқайын қағазға түсіген-ді. Мұны слемсу мүмкін емес.

Біз де айтар едік, кейде жарқын, кейде мұная кол бұлғап қалған XX ғасырда жарық көрген қазақ кітаптарының жалпы санын 100 пайыз деп алсақ, соның 20 пайызы араб харпінде, 10 пайызы латын харпінде, 70 пайызы кирилл харпінде шықты деп. Сөз жоқ, көп ұпай кирилл харпі жағында.

Бәріміз де барлық нәрсені өз басымызбен, танымымызбен, талғамымызбен өлшейміз. Сондықтан басқа қандастар үшін, келешек ұрпақ үшін қам жеуіміз – шартты түрде ғана. Ақылды, зиялы адам – қашанда консерватор. Ал тарихтың доңғалағы алға жылжуы үшін консерватор түгіл ... өкінішке қарай, авантюрист те керек.

Сіз бен біз қанша бәйек болсақ та, келешек өз зәрулігін өзі шешеді. Бұл, әрине, дәстүр сабақтастығы болмасын, менен кейін «күл болмаса бұл болсын» деген мағынада емес. «Атаның малы балаға мал болмайды» мағынасында.

Оқырман нөпірі таусылмайтын Ресейде А.С.Пушкин кітабын бірінші басылымынан оқып жүрген жан жоқ деуге болады. Оқыса, ғалымдар ғана оқуы мүмкін. Сол сияқты, біз Мағжанға шөліркегенде 1912, немесе 1923 жылғы жинағының фотокошірмесіне, не факсимелесіне үңілген жоқпыз, «сарапшылар» тарапынан түзетілсе де 1989 жылғы кирилл харпіндегі жинағына аңсарымыз ауды.

Алаш арқауы

Ендеше бәрі де сұранымға байланысты. Құдайдан саналы, тіл қадірін білетін ұрпақ тілейік. Халқымыз аман болса, ондай ұрпақ келеріне күмән жоқ. Мұндай ұрпақ Б.Нұржекеұлының кітабын қалаған (осылай деуге болса) харпінде шығарып, оқып алады дей аламын. Тіпті «Қазақ әдебиеті» газетінің оқырманы тапқан «ғасырдың халтурщик жазушысын» да «неге ол халтурщик?» деп, орныққан харіпке қотарып оқуы мүмкін.

Алаш тұсында (20-жылдарда) Ахметтер араб харпін (төте жазуды) неге қызғыштай қорғады? Бұл сұраққа жауап беру шін сол кезеңнің шындығын білу керек. Жаппай таралатын мерзімді басылымдардың, оқулықтардың шыққанына он-ақ жылдай уақыт болғанда араб харпінен латынға көшу – елді басқа континентке көшірумен пара-пар еді. «Қазақ» газеті ары барғанда 8 мың, «Еңбекші қазақ» одан сәл-ақ көп тираж жинағанда, ұңғыл-шұңғылы белгісіз латынға ауысу қауіпті еді. Сондай-ақ, Мұрат ақынның «Мен қауіп еткеннен айтамын» дегеніндей, Ахметтер латынның – кирилге барар жолдағы аялдама екенін сезген тәртізді.

Ал, сол кезде бірден кирилл харпіне көшеміз десе не болар еді? Онда Мәскеу колониялық, миссионерлік саясатты ашық жалғастырушы болып көрінер еді де, қарсылыққа тап болар еді.

Ресейлік латын харпі саясатының тарихына келсек, 1922 жылы 11 тамызда Әзірбайжан Орталық Аткару Комитетінің төрағасы, «жаңа түрік алфавиті» қозғалысының көшбасшысы С.А.Ағамалы-оғлы В.И.Лениннің қабылдауында болады. Төраға сөзін мұқият тыңдаған Ленин: «Латын графикасына өтуге бұқара қалай қарайды?» – дейді. Ағамалы-оғлы: «Түгел қолдайды», – деп жауап береді. Сонда Ленин: «Бұл – Күншығыстағы мәдени революция», – депті (Бакуде өткен түрік Білімпаздары съезіндегі Ф.Шараф сөзінен).

Әліпби тартысы 1924–1926 жылдары Түркістан мен Қазақстанда толассыз жүрді. 1924 жылы маусым айында өткен Білімпаздардың тұңғыш съезінде латын харпі мәселесі күн тәртібіндегі негізгі мәселелердің бірі ретінде айқындалды. Съездегі тартыстың жайы мынадай: «Ахмет Байтұрсынұлы: осы күні қазақ тұтынып отырған түрік әліппесін тастап, латын әліппесін аламыз деген пікірдің терістігін түсіндірді. Қазақ әліппенің баспа түрінің дара болып түзетілуі баспа істеріне де, үйрету жағына да қолайлы, өзге әліппені алудан оңай деп сипаттады. Жазба түрін осы күйде қалдырып, баспасын дара түрінде алу керек деді. Латын әліппесін жалғыз-ақ даралау жағынан жеңілдігі бар деп, басқа жағынан кемшіліктері көп болып тұрғанда және латын әліппесін жүргізу жұмысы өте көп іс, көп күш керек болғанда, оны алудан пайда жоқ деді.

Ахметті жактап талай шешендер түрлі дәлелдер келтіріп, мысалға: харіп белгілерін, сан белгілерін харіп ұяларын, каріпті жию, теру жеңілдігін алып, латын харпін колдануға қазір ерте, орыс халқы алмағанда біз неге аламыз, харіпке қызығып мәдениетімізден айырыламыз деген түрде карсылық білдірді.

Нәзір Төрекұлұлы: біз латын харпін казакқа күшпен алдырғалы отырғанымыз жок, әріптің сыртқы пішініне, ажарына қызығып, сән үшін алғалы да отырғанымыз жок, латын харпін үйрену, жазу казакқа тым пайдалы, жеңіл, мысалы: бір газетке түрік (араб) харпімен жазып шығаруға 15 пұт әріп, латын харпімен 2,5 пұт керек. Түрік харпі үшін 174 ұя, латын харпіне 44 ғана ұя керек, түрік әрпінің біреуі 4 түрлі, латындікі бір ғана түрлі. Мәдениеттің жаңалығы халықтың пікіріне қарап ілгері кетпей тұра алмайды. Латын әрпін қазір аламын, үйренемін деушілерге бөгет болмасқа тиіс. Қашан латын харпін колданғанша 10 жыл, 100 жыл болар, одан да арман кетер. Бірақ мектептегі оқушыларға таныстыру үшін осы бастан казак әліппесінің жанынан тіркеп, бір-екі әңгімелерді латын харпімен жазып (немістерше), балалардың көздерін үйрете беру керек деді».

Мәжіліс нәтижесінде Ахметке – 8 дауыс, Нәзірге – 9 дауыс беріліпті («Еңбекшіл казак», 1924 жыл, 27 маусым).

Осы мәжілісті сырттай бақылаған, «Латыншылдың бірі» қол қойған адам былай деді: «Әліппе туралы күн жарым айтыс болды. Съезд аса ықыласпен тыңалды. Ақырында латынға карсылар: араб әліппесін латындікіндей даралап береміз, сөйтіп кемдігін жоямыз, мұнан былай латын ауызға алынбасын деп, съезге ұсыныс кіргізді. Латыншылар: латынның негізіне карсы болмай, қалай бірте-бірте жүзеге асыруды оңдеуге берілсін деп жұпыны ұсыныс кіргізді. Ең болмағанда латын әңгімесін оңдеп жүзеге асыру жағынан пікірін тиісті мекемеге тапсыруына Қазақстан Оқу комиссариатына тапсырылсын деді. Дауысқа салынғанда тең болып шықты. Қазақстан Оқу комиссары, съезд мүшесі Н.Зәліұлы орнында болмай, қағаз арқылы дауысын латынға беріп жіберіпті. Сөйтіп, латыншылар бір дауыс артық алған болды. ...Латын ауызға алынбасын деген сөз далада қалды».

Жоғардағы ұзақ дәйексөздерден Ахметтің де, Нәзірдің де позициясы нық болғанын көру қиынға соқпайды. Біз ілгеріде айтқанымыздай, Байтұрсынұлының қаупі – Алаш зиялыларына ортақ қауіп еді. Бакуде өткен түрік Білімпаздары съезінің (1926, 25 ақпан) алды-артында Қазақстанда харіп мәселесіне байланысты бірнеше жиын болғанға ұқсайды. Осы жиынның бірінде сол кездегі Халық ағарту комиссары және «Еңбекші казактың» редакторы С.Сәдуақасұлының бағдары қандай болғанын Ә.Байділдин былай сипаттайды: «Смағұл тіпті жаман сөйледі. Соңғы жиындардың бірінде ол ең соңынан сөз алды. Ол Өлкелік Бюро,

Алаш арқауы

Үкімет, Халық Ағарту комиссариаты мүшесі ретінде хариіп тартысынын бір жағына шықпауы керек еді. Бірақ ол Алаш Ордашылар жағында сөйледі. Ол А.Байтұрсынұлы сөзін толықтыратын үлкен баяндама жасады. Отырған алашордашылар, шәкірттер Смағұл сөзінің құрметіне ұзақ қол шапалақтады» (ҚР ҰҚК архиві, № 78754 істен).

Смағұл, сөз жоқ, зиялылардың үкіметтегі бірден-бір тірегі еді. Сондықтан олардың жанайқайын жақсы түсінді.

Сонымен 1926 жылы Бакуде Білімпаздар съезі өтті. Оған біз жағынан А.Байтұрсынұлы, Н.Төрөкұлұлы, Е.Омарұлы, Б.Сүлейұлы барды. Тіпті «съезге келген делегаттарға казак әнін естірту үшін атакты әншіміз Әміре де кеткен» («Ақ жол» газеті, 1926 жыл).

Съезд қандай қаулы қабылдады? Осы жөнінде сол кездің мерзімді басылымдарында Қаныш Сәтбаевтың және Елдес Омаровтың материалдары жарық көрген. Қаныш былай деп жазады: «Алқаға Түркия, Әзірбайжан, Татарстан, Қазақстан, Өзбекстан және басқа түрік нәсілдес республикалардан өкілдер келген. **Алқаның жұмысына көмектес болу, қорытындылармен таныс болу үшін жиналысқа Күнбатыс Еуропадан көп профессор келген көрінеді. СССР-дің Академия науктен (ғылымның қара шаңырағы) және Мадияр университетінен өкілдер келген. Қонақтарды қоспағанда алқаға жиналған барлығы 131 өкіл болыпты»** («Қазақ тілі» газеті, 1926 жыл, 19 мамыр).

Қ.Сәтбаев съездің үш мәселе бойынша:

1. пән сөздері (термин) туралы;
2. емле туралы;
3. жазу таңбалары бір тоқтамға келгенін жазады.

Бұл съезд түрік халықтарын бөлуге емес, біріктіруге жұмыс жасағанн қаулының мына үзінділерінен көруге болады:

«Түрік қауымдарына жалпы ортақ боларлық пән сөздерінің тізімі (словарь) басылсын», «Түрік қауымдарының тіл бытырандылығын жою мақсатында тіл-құралы кітаптарында (грамматикаларда) оқшаулық сытылма сияқты ниеттермен күрес ашылсын».

Бұл проблемалар күні бүгінге дейін күн тәртібінде тұр деуге болады. Ал қаулыдағы «Емленің негізі дыбыс жүйесіне тірелсін» делінген тұжырым кейінгі Мырзабектен Сапархан сынды тілшілердің (жазушы Нұржекеұлының да) көкейінен шықты деп есептейміз...

Осы жиынға барып, оқиғаның мән-жайын біліп қайтқан Елдес Омарұлы съезге татарлар жеңілдетілген (екі еседей) араб хариінің жобасын апарғандығын жазады. Бірақ ол өтпеген. «Латынды қабылдап қол көтерген съезд мүшелері, профессор, академиктер емес (көбі бұл мәселе **ғылым жағынан тексерілетін мәселе емес, саясат мәселесі** деп, сөзге кіріспей қалды), – съездің латыншыл мүшелері. съезді шақырған комитеттің мүшелері бір-екеуінен басқаларының бәрі де

латыншыл болған», – дейді Елдес («Еңбекші қазақ» газеті, 1926 жыл, 30 шілде).

Сөйтіп, Қаныш та, Елдес те съезде латынның қабылданғанын хабарлайды. Алайда Сәтбаев мақаласынан таза информацияның, ал Омарұлы мақаласынан эмоцияның реңкі аңғарылады. Бұл түсінікті. Ресейлік мұсылмандарды ағартуда мұрындық болған татар оқымыстыларымен санаспау – Мәскеудің менмендігі еді.

Бірақ оқиға болды. Қаулы қабылданды. Қаулының ілгері жағы да жоқ емес-ті. Бірақ олар орындалатын ба еді?.. 20-жылдардың соңынан бастап, құдай біледі, Бакудегі съезге қатынасқандардың 90–95 пайызы репрессияланды. Осы съездегілер екі жылдан соң Самарқандта бас қосамыз деп уағдаласқан. Жаңылыспасак, өзбек қаласында съезд болған жоқ.

Баку қаулысынан кейін қазақта не болды? Оның қаулысын орындау (онда латынға көшіру мәселесі – негізгі мәселе) 1922 жылдан жұмыс жасайтын Білім комиссиясына тапсырылады («Еңбекші қазақ» газеті, 1926 жыл, 12 тамыз). Оны Ахмет Байтұрсынов басқаратын. Өзі жантәнімен латынға қарсы адамға осы бағыттағы іске басшылық ет деу – зорлық һәм қиянат. Ақаң оқу-ағарту ісінен қуғындалғанша Баку съезінің термин, сөздік, оқулық жасау ісі бойынша қаулыларын мұқият орындады дей аламыз. Ал, латын жобасын латыншылдар жүргізді. Латын ұранға айналды. Латынға қарсы адам «ескішіл», «ұлтшыл» болды. Жас акын Әбділдә Тәжібаев «Латынның білдім оңайын» деген өлең де жазды...

XX ғасырда Қазақстанның латын харпіне «кіріптар» болуының қысқаша тарихы осындай еді.

Бүгінгі латынға қарсылар 20-жылдары латынға қарсылармен бір санатта ма? Мен бірдей дей алмас едім. Ахметтің қаупін ілгеріде айттық, ал бүгін неден қауіптенеміз? Халық сауатсыз дей аламыз ба? Немесе үстімізден эксперимент жасап отырғандар бар ма? Кирилл харпін пайдаланған алпыс жылымыз бұрынғы һәм келешек тарихымыздың қомақты бөлігі ме?..

Жалпы харіп мәселесінде белгілі тілшілердің сөзіне құлақ асқан орынды. Петербор фонетика мектебінен сусындаған белгілі ғалым Әлімхан Жүнісбек былай дейді: «Шын мәнінде бұл үш жазудың үшеуі де қазақ (түркі) тілі үшін жаратылған жазу емес. Сәл икемдеп, азды-көпті әріптерді қосып-алып, дәйекші, қосымша белгілермен жамап-жасқап арабты да, латынды да, кириллицаны да тең пайдалана беретініміз сондықтан» («Ана тілі», қаңтардың 9-ы, қой жылы). Әлімхан мырза харіп туралы айтыс өрістегенде, «ашуланып»: «Көшсек, ата жазуымыз – көне түрік харпіне бірден көшейік», – дегені бар. Бұл позиция «айтысқа нүкте

Алаш арқауы

қойындар!» деген ұғымды білдіргенмен, бүгінгі күннің шындығына таяу емес, қиыр.

Дегенмен, латынға түбі көшетініміз белгілі болған соң, тілшілер жазудың ғылыми үрдістерін орнықтырудың орнына, немесе бір кездері орыс тілі заңдылығынан тура көшірілген үрдістерді бұзудың орнына мінген аттарына қамшы басуы аса жарасымды емес. Осы жөнінде, біле-білген кісіге, Б.Нұржекеұлы аса ділгір мәселелерді көтерген болатын.

Менінше, республикамызда латын харпінің қазақ нұскасын жетілдірумен айналысып жүрген адамдар (көбіне техника саласының мамандары) саны жиырмаға жетпейді. Олардың кімдер екенін баспа-сөзден білуге болады. Енді осылардың басын тағы да бірнеше мәрте қосып, нақты «қазақша латын әліпбиі» нұскасын анықтау, бір жүйеге тоқтау керек. Мұндайда балама нұскалар қажет емес. Осы мәселеде үш шартты мықтап ескеру жөн деп білеміз:

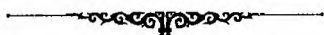
1. харіптерді көп қылмау;
2. бөтен харіп қоспау;
3. 30-жылдардағы алфавиттен аса алшақтамау.

Тіпті бұл да «асығыс шаруа» деп шешсек, мынаны ұсынамыз. Бәріміз Қазақстанның геосаяси жағдайын, демографиялық ахуалын жақсы білеміз. Солай болғанның өзінде зиялылардың кемі 85 пайызы латын харпін қолдайды.

Осымен бірге екінші проблеманы да ұмытпауымыз керек. Латын харпін алған түркі мемлекеттері оның әр түрлі жүйесін қолданады. Бірізділік жоқ.

Біздің ойымызша, бәрімізге ортақ техникалық латын харпі керек. Оны бекітуіміз керек. Бұл бойынша ғалымдарымыз жұмыс істеуі қажет. Яғни, біз бір-бірімізге барған кезде, өзара ресми хат жазысқан сәтте техникалық латын харпін пайдалануымыз керек. Қазақта «Бұдан қиын заманда да тойға барғанбыз» деген сөз бар. Ресми ықпалдасу қиын уақыттарда, технология кемшін кезде де ата-бабаларымыз тарихи араб харпін «ортақ харіп» (өзара түсінікті харіп) ретінде қолдана алғанын ұмытпауымыз керек.

Татар оқымыстыларының: «Араб тілі – шығыстың латыны» деген пікірін оқып едім. Шынында біздің көп сөзіміз (әсіресе, ғылыми, рухани ұғымдағы) арабқа барып тіреледі. Өкініштісі, біз араб жазуын енді пайдалана алмаймыз. Бағыт, талғам, уақыт оны көтермейді. Сондықтан «шығыстың латынын» емес, шығыс құндылықтарына сыйымды батыстың латынын топырағымызға лайықты етіп орнықтырған абзал.

БИЛІК ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ: ҚҰНДЫЛЫҚ ӨЛШЕМІ

XX ғасырдың 20-жылдарының ортасына дейінгі әдебиетте көркемөнер функциясын түсіндіру, төңкеріс мұраты мен елшілдік сарынды жақындастыру ыңғайындағы материалдар – жалпы адамзаттық мәдениетте қазақ үнін естіртетін еңбектерге тамызық болса, таптаурын таптық түсініктен шықпау, көркемөнерді пролеткульт таразысымен салмақтау бағытын ұстанған материалдар – сыңаржақ еңбектердің тууына себепші болды. Ғалым М.Базарбаевтың сөзімен айтсақ: «Бүкіл қоғам жаңа құрылыс қамымен қалай аласұрса, әдебиет пен өнер де тап сондай қым-қиғаш аласапыранда болды» /1, 7/.

Сол уақыттағы әдеби айтыстарды қарастыра алдында біз мына жайды ескергеніміз мақұл: кеңес өкіметі толық орныққан уақытта саяси-экономикалық саладағы шаралардың бәрі де бір орталықтан жүзеге асырылғаны секілді, рухани сала да Мәскеуден басқарылды. Кеңес жүйесіндегі ұлт аймақтары үшін бұл тәртіптің өз заңдылығы болды. Сондықтан XX ғасырдың 20–90 жылдарындағы (кеңес кезеңі) елеулі оқиғалардың күллісінде орталықтың «қолтаңбасы» (үлесі, ықпалы, әсері) бар дей аламыз. Ендеше 20-жылдарды әдеби айтыстың жүруіне Мәскеу мүдделі болды. Мұндағы мақсат: **біріншіден**, кімнің «дос», кімнің «жау» екенін анықтап, жаудың амалына қарсы әрекет қолдану еді; **екіншіден**, кеңестік идеологияға сай әдеби талғам мен түсінік қалыптастыру еді.

Қазақстандағы әдеби айтыстардың бастауы – 1924 жылы 9 мамырда РКП (б) ОК-нің Баспасөз бөлімінде «Көркем әдебиет саласындағы партияның саясаты туралы» атпен өткізілген кеңес пен 1925 жылы 10 наурызда консерваторияның Үлкен залында «Қазіргі интеллигенцияның тағдыры» деген ныспымен өткізілген диспут деуге негіз бар (Екеуі де Мәскеуде болған). Әрине, мұндай жиын, немесе шара 20-жылдары аз өткізілмеген. Алайда Мәскеуге көз тіккен шет аймақтар үшін бұл басқосулардың орны айрықша болған сияқты. Өйткені бұған сол кездегі кеңес үкіметі басшыларынан – Н.Бухарин, Л.Троцкий, А.Луначарский, т.б., белгілі әдебиетші, ақын-жазушы, сыншылардан – П.Сакулин, Г.Лелевич, А.Воронский, И.Вардин, Н.Чужак, Л.Авербах, В.Плетнев, С.Родов, А.Безыменский, Д.Бедный, т.б. қатынасқан еді. Қазақстандағы әдеби айтыс барысында жоғарыда аты аталған тұлғалардың кейбірінің сөзі дәйек етілуі (бұл «Алқа» айқындамасында да ұшырасады) кеңестік рухани кеңістікке қатысты біраз жайды аңғартса керек. Мысалы, бұл ғасырдың 10-жылдары қазақ руханияты үшін А.Луначарский мен А.Воронскийлер, әжептәуір оқыған-тоқығандығына қарамай,

Алаш арқауы

ешкім емес болса, 20-жылдардағы олардың мәртебесі жөнінде бұлай айта алмас едік. Кеңеске мойынұсынған алаш зиялылары әлгілердің жалпыадамзаттық құндылық өресіндегі жылт еткен ойын дәйек етуге мәжбүр болды.

Қазақ баспасөзіндегі әдеби айтыстарды біз Мәскеуде өткен әдебиет жөніндегі айтыстардың тікелей көшірмесі демейміз. Сөйте тұра олардың шет аймақтарға әсері елеулі болғанын жокқа шығармаймыз.

Орталық комитет 1924 жылы ұйымдастырған кеңесте /2/ екі бас баяндама жасалады. Алғашқы баяндаманы жасаған А.Воронский – кеңес кезеңінің белгілі қаламгері және әдебиет сыншысы болса, екінші баяндаманы жасаған И.Вардин – жаңа жүйеге бейім аса солшыл әдебиетші еді. Екеуінің ымыраға келе қоймағандығын дәлелдейтін факт: бірі – «Красная новь», екіншісі «На посту» журналының «өкіл әкесі» болғандығы. Олар өзара поляризациялық пайымдағы басылымдар еді («Красная новь» – М.Горькийдің мұрындық болуымен және В.И.Лениннің қолдауымен 1921 жылдан бастап шыққан журнал. М.Горький төңкерісті қалай түсінгенін ескерсек, бұл басылымның кімдерге жаны ашығанын аңғару қиынға соқпайды. Мұнда көбіне ресми үкімет «жолбике» атағандар топтасқан-ды. Ал, 1923 жылы шыққан «На посту» журналы классикалық мұрадан бас тартқан пролеткультшіл басылым болды. Ол 1926 жылы атын «На литературном посту» деп өзгертсе де, бағытынан қайтқан жоқ).

Кеңестегі А.Воронскийдің сөзі принципті мәселелерге арналған. Ол қандай мәселелер – енді соған тоқталайық. Біріншіден, баяндамашы партияның әдебиет саласындағы саясатына тоқталған. Екіншіден, ол әдеби ұйым жайын қозғаған. Үшіншіден, әдеби талғам мен бағыт туралы өз уақыты үшін сындарлы ой айтқан.

Жиынның хаттамасынан белгілі болғаны: жаңа үкімет 1921 жылы А.Воронскийге белгілі жазушыларды кеңес жағына тарту жөнінде нақты нұсқау әрі тапсырма берген. Сондықтан оның баяндамасында сол шақ-тың шындығына катысты біраз мағлұмат жинақталған.

А.Воронский партияның әдебиет саласындағы саясаты хақында былай дейді: «Партия әдебиет саласындағы ішкі және сыртқы эмиграциямен (кеңеске қосылмағандарды осылай деп атаған – Д.Қ.) дәйекті күрес жүргізді: партия қазан жеңістерін қолдаған барлық төңкерістік топқа жәрдемдесті: ол қайсыбір топтың бағытын өз бағыты еткен жоқ; партия көркемдік таңдауға еркіндік берді және оған араласпады» /2, 55/.

Баяндамашы мұның себебін де алға тартады. Яғни «крестьяндық және мұжықтық уклон» анық көрінгенде, партия оны жетілдіру үшін жағдайды күрделендірмеген. «Пролетариат алдын-ала ғылым мен өнерді меңгермей билікті қолына алды, – дей келе А.Воронский: – Біздің

коммунистік партия бұрын да, қазір де өнер мәселесімен айналыса алмады. Ол өнерге өте аз көңіл бөлді. Оның ақылы, таланты, күші саясатқа жұмсалды және жұмсалып отыр» – деп тұжырымдайды /2, 56/. Сондай-ақ бұл қаламгер бірі – көкке, бірі – жерге, бірі – суға тартқан әдеби үйірмелерден гөрі, тегеурінді ағынның болғанын қалайды. Сол себепті де ол «үйірмешілдік рухқа» қарсылығын білдіреді.

А.Воронский «партия неге 20-жылдары көрінген әдебиеттегі көп ағымның бірінің көзқарасын ұстанбады?» деген сұраққа: «өнердің табиғаты ғылым секілді, оп-оңай реттеуге келмейді. Ғылымдағы тәрізді өнердің де өз әдісі бар. Сонымен қабат өнердің өз тарихы, өз даму заңдылығы бар. Жаңа, қазан жеңісі өнері үшін көп нәрсе алда тұр: бәрі қайнап жатыр, бастапқы сұлбасы ғана бар, көп жай түсініксіз, біраз нәрсе әлі табылған жоқ. Осы жағдай бізге мұқият қадам жасауды міндеттейді», – деп жауап қайырады.

Баяндамашы кеңес әдебиетінің өрлейтініне, классикалық дүниелер тудыратынына сенімді. Ол мұны жай айтпайды, «Красная новь» журналымен байланыстағы М.Горький, А.Толстой, М.Пришвин, В.Вересаев, Бабель, Всев. Иванов, Пильняк, Федин, Зоценко, Есенин, Катаев, Маяковский, Пастернак, Серафимович, т.б. тұлғалар еңбегіне сүйеніп айтады. Сөйтіп, кеңес әдебиетін барлық қаламгерлер («ескілігіне», «жолбикелігіне» қарамай) бірігіп жасау қажеттігін ұсынады. Осы ретте баяндамашы солшылдар мен пролеткультшілдер таланттылардың бетіне салық қылып басатын «буржуазияшылдық» айдарына түсінік бере кетеді. «Біреулер классиктерді қазіргі заманның кемесінен лақтырып тастауға кеңес береді. Біздіңше, жұмысшы мен шаруа Пушкинді, Толстойды, Горькийді оқу керек, түсінуі керек. Осы буржуазияшылдық па? Өмірді сезіммен танудың әдісі ретіндегі өнерге қарсы күрес ашып, өмірганымды мансұқтайтын өмір құрылымының теориясын ұсынууды қалай түсінеміз? Бұл – нағыз субъективті әрі идеалистік теория болып шықпай ма?» – дейді. Қазақта да дәл осымен орайлас ой айтқандар (Мұхтар, Смағұл, Қошқе, Ыдырыс, Жүсіпбек, т.б.) болғаны мәлім. А.Воронский, Пильнякша айтқанда, «дүниеге пролетариат көзімен қарайтын» жазушылардың типі мен олар құрған сыңаржақ бағыттағы үйірмелердің «сенім рәмізіне» (символ веры) объективті баға береді. Ол былай дейді: «Әдетте «сенім рәмізі» мынаған саяды: қазір Ресейдегі пролетариат жазушысының негізгі міндеті – буржуазиялық эстетиканы, өнерді, мәдениетті жойып, жаңа социалистік өнер мен мәдениет құру. Ал шындығында Ресей пролетариаты алдында ескі мәдениет пен өнерді сыни тұрғыда меңгеру проблемасы тұр. Міне, осы тұста үлкен сәйкессіздік пайда болады. Іс жүзінде мұндай қарама-қарсылық тиянақсыздыққа алып келеді. Тірі жанның орнына рәміз ұсынады, үдемелі дамудың орнына кинала даму жүреді» /2, 60/.

Баяндамашы әдеби таластардың негізгі себебін: «Түптеп келгенде, біздің әдебиет жөніндегі келіспеушілігіміздің қайнар-көзі – ескі мамандар (яғни, буржуазиялық мамандар – Д.Қ.) туралы бұрынғы партиялық айтыстың әдебиетке көшірілуі», – деп көрсетеді.

А.Воронский баяндамашының өне бойынан әдебиет ахуалына жаны ашығандығы, мәмілегерлік мүддесін жоғары қойғаны және төңкеріс жеңісін халыққа бұйыртқысы келгені аңғарылады.

Екінші баяндамашы И.Вардин сөзін салған жерден А.Воронский пайымын терістеуден бастайды. «Күн тәртібінде күрделі саяси мәселе тұр: көз алдымызда әдебиет – буржуазияның, оның идеологиясының қаруына айналып барады. Ал, Воронский жолдас жауларымыздың саяси міндетін жеңілдетіп отыр. Сондықтан оның позициясын кеңес өкіметіне қарсы партиялар мен ағымдар қолдайды», – дейді ол /2, 62/. Тапшылы И.Вардин мәселені өзге қырынан қарастырады. Бұл баяндамашы: «Біз де «өнердің аты – өнер ғой», «талғам туралы таласуға болмайды» тәрізді әңгімелерді өрбітуге құмарлар жеткілікті. Мәселені бұлай қоюға жол берілмеу керек... – дей келе: – Осында отырған бәріміз ақ (үстем тап мағынасында – Д.Қ.) әдебиетті оқимыз. Себебі бізде иммунитет бар, ал ол жалпы халықта жоқ. Сондықтан бізде баспасөз еркіндігі партия қолында. ...Әдебиет проблемасын біз оның жалпы жұртқа ықпал етуі тұрғысынан қарауымыз қажет. Басқа көзқарас болуы мүмкін емес», – деп түйіндейді /2, 64/.

И.Вардин сондай-ақ партияның әдебиет саласындағы үш міндетін төмендегіше анықтайды: «1. әдебиетті буржуазияның өз саяси мақсатына пайдалануына мейлінше кедергі жасау; 2. бізге пайдасы бар ескі әдебиеттің бар жақсысын пайдалану, бізді қолдайтын әдебиетшілерді тарту; 3. төңкерістің өз әдебиеті болуына нақты шаралар жасау» /2, 64/.

Сонымен бірге осы баяндамашы А.Воронский қолдаған Пильняктың: «Мен коммунист емеспін, сондықтан коммунист болуым керек деп, коммунистерше жазуым қажет деп ойламаймын... Коммунистер Ресеймен бірге болғандықтан, мен де олармен біргемін», немесе: «Жаңа әдебиетке не керек – білмеймін. Бірақ білетінім: жақсы дүниелер керек, қалғаны өзі құралады» деген ойларына шүйіледі. «Красная новь» бетіндегі дәстүрлі-интеллигенттік сынды (өз анықтамасы) тезге салады. Сөйтіп, «бізге әдебиеттегі большевиктік фракция қажет. ...Партия ВАПП-ты (бүкілресейлік пролетарлық жазушылар ассоциациясы) басқару керек, ал ол өз кезегінде партияда жоқ жазушыларды төңірегіне жинау қажет» деген қорытындыға келеді.

Кеңестегі жарыссөзде әр түрлі пікір айтылады. Н.Осинский: «Әдебиет – ағартудың басы. Көркем шығарма, сауатты туынды – ағартудың олжасы. Сондықтан шығарманы қандай «уклон» бар деп оқығаннан гөрі, жазушы оқушы санасына не бере алды деп оқыған тиімді. Жақсы-

жаманды ағарған оқушы өзі-ақ біліп алады», – десе /2, 71/, В.Полонский: «Біздің міндетімізге пролетариат көзқарасын ескі интеллигенттерге күштеп қабылдата білу керек. ...ВАПП бізге жарамсыз әдебиетті жою үшін керек. ...Әйтпесе жаңа әдебиет дамымайды. ...Ескі әдебиетті жоймайынша жаңа әдебиетті құру мүмкін емес», – дейді /2, 75/. Г.Лелевич партия пролетариат әдебиетінің әжептәуір жетістігіне назар сала бермейтіндігі туралы айтса, Л.Авербах аталған мәселеде буржуазияшыл әдебиетшілерді ойлаудан бұрын «өз әдебиетшілерімізді» топтастырып, ұйымдастырып алу қажеттігін ұсынды. К.Радек: «Ресейде шыққан 100 кітаптың 99-ы – коммунистік емес кітаптар», – дей келіп, әдебиет тас-талқан етумен жасалмайтынын ескертсе, В.Плетнев «бізге әр түрлі сын емес, біртекті төңкерістік-марксистік сын керек» деп өрекліді.

Жиын ортасында сөз алған Н.Бухарин алғаш «бізде жаппай оқырман, жаппай жазушы жоқ, сондықтан мәселенің жаппай шешімі де жоқ» деп орағытса да, ақыры көкейдегісін айтты. Онысы мынау: «Меніңше, идеология және ғылыми өмір салаларының бәрінде, тіпті математикада да, түптің-түбінде өзімізге ғана тән, белгілі бір амал-тәсіл болуы керек. Осыдан мәдени қатынастардың жаңа рухы өсіп шығады» /2, 78/. Н.Бухарин сондай-ақ: «Мәдени проблеманың әскери проблемадан өзгешелігі – механикалық күштеу құралымен сарт-сұрт шешілмейтіндігінде», – дей отырып, бұл мәселеде оңтайлы амал мен сауатты сынның әрі бәсекенің қажеттігін еске салды. Сонымен бірге ол пролетарлық әдебиет үкімет күшіне сүйенбей, өз күшімен жеңіске жетсе (яғни, оқырманын тапса), баянды әдебиет болатынын ескертті. Ұйым мәселесінде қайраткер әдеби топтардың көптігі әдеби процеске зиянын тигізбейтінін дәлелдеді.

Осы кеңесте Л.Троцкий «төңкеріс кезіндегі өлеңдердің тарихи-мәдени маңызы әлем мәдениетіндегі Шекспир, Мольер, Пушкин шығармаларының маңызындай еді, сондықтан шын негізінде ол өлеңдер әдеби факт емес, саяси факт» дей келе /2, 89–90/, пролетарлық әдебиеттің публицистикада кенжелеп қалғанын жасырмады. Қайраткердің әдебиетке қатысты мына пікірі өз кезеңі үшін елеулі деп білеміз: «Көркемөнерге саясатқа қараған көзбен қарауға болмайды, ...себебі оның өз амал-тәсілі, даму заңдылығы бар. Көркем шығармашылықта санаға байланысты нәзік процестер айрықша рөл атқарады. Олар баяу, сылбыр, икемге және басқаруға көнбейді. ...Біздің алдымызда шығармашылыққа жеке-дара, немесе үйірмелік емес, таптық-әлеуметтік бетбұрыс жасау міндеті тұр. Бұл – ұзақ, сан қырлы үрдіс» /2, 99–100/.

Әдебиет саясат қапталында өзінше өсіп-өнеді деп есептеген Л.Троцкий әдеби ұйымға партияның ресми басшылық жасауын қолдамады. өйткені, оның пікірінше, «социалистік мәдениетте суреткер мен мәдени білігі өскелең халық қашанда қоян-қолтық қарым-

катынаста болады». Сол үшін де бұл қайраткер бар күшті ағартуға, мәдениетті көтеруге, тұрмысты түзетуге жұмсау керектігін мәлімдеді.

Аталған кеңеске қатысушы С.Родов «жұмысшы табының әдеби қозғалысы үшін ұйым керек, ал оны тек партия басқару қажет» деп, осы тезисін дәлелдемек болып тырысканда, Н.Бухариннің: «Пушкинге қай дворян политбюросы нұсқау берді?..» деп сұрақ қойғаны хаттамада тіркеліпті /2, 106/.

Халық ағарту комиссары А.Луначарскийдің сөзі де сол кездің мәдениеттану контекстінде айрықша болғаны байқалады. Ол: «Көркем-өнердің өзіне тән заңдылығымен есептеспей, әдебиет саясаты жөнінде мәселе көтеруге болмайды. Әйтпесе біз қопал саяси шараларымызбен әдебиетті табытқа құлатуымыз мүмкін», – дейді /2, 107/. Қайраткер әдебиеттің өзіндік функциясы туралы айта келіп: «Көркемөнердегі барлық талантты шығармалар бізге жат болмауы тиіс. Бұл мәселеде кеңшілік керек. Өнер гүлденсе, біз өз елімізді танудың қайнар көзін табар едік», – деп тұжырымдайды. А.Луначарский өнерге қатысты мәселедегі құр байбаламға, таптық тартыншақтық пен жалған корқынышка қарсылығын білдіреді. Саясат пен әдебиет қарым-қатынасы туралы ол: «Біз ешқашан көп суреткерді саясатшылардың жанына қоса алмаймыз. Белгілі бір ерік-жігер қызметіне байланған, ақыл-ойына шек қоя алған жан суреткер бола алмайды. Маркс мұны білген еді, сондықтан Гете, Гейне сынды әдеби құбылыстарды қарастыруға айрықша сақтықпен және нәзіктікпен бара білді. ...Егер біз бәріне саясат өлшемімен келсек (Авербах сияқты), бөтен елді жаулап алғандарға ұқсап қалуымыз мүмкін. Әдебиетте «солшылдықтың ауруына» ұшырамасак жарар еді», – дейді. Қайраткер сонымен бірге «жолбік» (попутчик) аталғандарды үркітпін алмау туралы да, жалпыадамзаттық мәдениет пен пролетарлық мәдениет хақында да өрелі сөз қозғайды.

Сөзін «ВАПП-ты қанымызды төгіп құрдық, ...бізге жаппай әдеби қозғалыс керек» деп бастаған А.Безыменский партия не бұйырса соны істейміз десе, Д.Бедный кеңеске қатысушыларға: «Сіздер шаруа мен жұмысшыны айдалаға тастап, лағып кеттіңіздер ғой. ...Мына талғамдарыңызбен сіздерге сөз безуге бес, не үш жыл, я одан да аз уақыт қалғанын байқап тұрмын». – деп тіл қатты /2, 111–119/.

Кеңеске қатысушы баспагер, ғалым Н.Мещеряков пролетариат әдебиетінің сапасыздығын тұспалдап: «Пролетариат жазушыларының кітабына сұраным жоқ. Олар қоймада сіресіп тұр. Амалымыз құрыған соң оларды таразымен өлшеп сататын болдық», – дегенді айтса /2, 113/, Маркс-Энгельс институтының басшысы Д.Рязанов классикадан безуге болмайтынын түсіндіре келіп: «Біз құнарлы орыс тілінде сойлеуді ұмыта бастадық. Кеңестік құс тілін (қысқа тіл – Д.Қ.) шектен тыс пайдаланып бара жатырмыз. ...Форманы менсінбеу дегенді қою керек, ескі

буржуазиялық сөз шеберлерінен үйрену керек», – деп тұжырымдады /2, 117/.

Бұл жиында біз сөзін дәйек еткен кеңес қайраткерлерінен басқа адамдар да сөйледі. Олар да ағымдағы мәселелер туралы ойын ортаға салды. Кеңес жұмысын И.Вардин, А.Воронский, Я.Яковлев қорытындылады. И.Вардин: «...Ленин суреткер Горькийді басқаруға тырысты. ...Біздің алдымыздағы проблема саяси ма, жоқ мәдени ме? Саяси болмаса, РКП ОК жанында бұл кеңес өтпес еді. ...Біздің ұранымыз – ВАПП диктатурсы емес, әдебиет саласындағы партия диктатурасы. ВАПП осы диктатураның құралы бола алады», – десе /2, 120–124/, А.Воронский: «Орыс әдебиеті оп-онай жасала салмайды. Қазіргі оның жолы – ирелен. «Жолбикелер» өзінен-өзі калың нөпір болып калыптаса қалған жоқ, әдеби өмір оларды осылай жасады. Бүгінде пролетариат жазушысына да, «жолбикеге» де өмір сүру ауыр. ...Үйірмешілдік жағдайында жұмыс жасау мүмкін емес», – деп ойын түйіндеді /2, 126–127/.

Партия атынан сөз алған Я.Яковлевтің негізгі тоқтамы мынандай: «Партия жұмысшы-шаруа арасынан шыққан он мыңдаған шығармашыл жандарға бағыт-бағдар береді, таланттыларына тікелей жәрдемдеседі. «Жолбикелерге» деген бұрынғы саясатты ұстанады. Жұмысшы-жазушыға құр жарнама, мактан, білікке жеңіл-желпі қарау қауіпті екенін ескертеді. Араздық, құр табан тоздыру бүгін айтысып жатқан екі жақта да бар. Осыны жоюымыз керек. Сынымыз әлсіз, оны да тамыр-таныстық жайлаған. Коммунистік партияның сыны керек» /2, 128/.

Сонымен, Мәскеуде партия ұйымдастырған әдебиетке қатысты жоғарыдағы кеңес жұмысы туралы не айтуға болады? **Біріншіден**, төңкеріс жеңісінен соң пайда болған кеңес өкіметінің негізгі бағдары мен рухани саланы (әдебиет, өнер, мәдениет) қалай мейлінше табиғи ұштастыруға болатынын ешкім білмеген. Әрине, кеңесте сөйлеушілер екі «ұштастыру» жөнінде айтады: бірі – мәмілемен, екіншісі – күшпен. Мұнда бұл пікірлер итжығыс түскен. **Екіншіден**, әдебиет функциясын жақсы түсінетіндердің өзі төңкеріс мүддесін ойлап, бүгежектегені байқалады. **Үшіншіден**, бағдардың белгісіздігінен қаймыққан каламгерлердің біразы интуитивті түйсікпен «партия бастасын» деген сөзді ауызға алған. **Төртіншіден**, қай ұстаным басшылыққа алынғаны белгісіз,... кеңесте ішет аймақтардың әдебиетіне қатысты бір ауыз сөз айтылмаған.

1925 жылы наурызда өткен «Қазіргі интеллигенцияның тағдыры» атты диспутқа жалпы кеңес өкіметі мен зиялылардың ара-қатынасы арқау болғанымен, мұнда әдебиет пен мәдениет жайы да сөз етілді /3/. Оған А.В.Луначарский, П.Н.Сакулин, Н.И.Бухарин, Ю.В.Ключников қатынасты. Анығырақ айтсақ, пікірталасқа түскен төрт шешеннің екеуі – өкімет адамы, ал қалған екеуі – «ескі интеллигент». Мақсат – «бастыны идіру, тізеліні бүктіру». Әлбетте, кеңес мүддесіне орай.

Жаңа өкімет ұғымындағы жұмысшы-шаруа интеллигенциясының моделін сипаттай келе, А.Луначарский былай дейді: «Егер адамзат өзінің мәдени тәжірибесін ұмытса, мәйітке айналар еді. Кітаптардағы белгілерді түсіну, өзіміз әсер ететін заттарды ұқсату қабілетінен айырылу жалпы мәдениет деңгейімізді төмендетері мәлім. ...Пролетариат үшін интеллигенциямен бірлесіп қызмет істеу таптық күрес үшін де, ...жаңа мемлекеттік тәртіп пен шаруашылық тұрғызу үшін де керек. Сондықтан интеллигенция тарапынан жасалынған саботаж пролетариаттың барлық шығармашылық жұмысына бағытталған ауыр соққы болып табылады. Пролетариат интеллигенцияны өзімен бірге жұмыс жасатуда көзін жеткізуге және мәжбүрлеуге мүдделі» /3, 21/. Сөзінің бір тұсында қайраткер жаңа саясатпен келіспейтіндерге қандай шара қолданылатынын да меңзеп кетеді. Мысалы, ол: «Менен шетелдіктер, айталық, француз жолдастар «жоғары талантты адамдарыңызды неге шеттетесіздер?» деп сұрады. Біз оларды күпірлігі (ересь) үшін шеттетеміз. Біз «мынау адам күдікті, себебі оның сүтіне бірнеше шыбын түсіп кеткен» деп айтамыз. ...Біз өзімізге жау идеологияның аузын жаба алдық», – дейді /3, 24/.

А.Луначарский сондай-ақ «ел үлкен, бәрін қадағалау мүмкін емес, сол себепті жаңа интеллигенцияның арасында ұсақ буржуазия интеллигенттері жүр, қауіп аз болсын десек, көзімізге қарауыл қоялық» деп, әріптестерін сақтандырды. Қайраткер сөзінен оның партиялық тезден өткендігі, тіпті партиядан арнайы тапсырма алғаны анық аңғарылады.

Кенес тұсында эмиграцияға кетпей, елде қалған әдебиетші-ғалым П.Сакулин бұл диспутта жаңа өкіметтің иманды келбетін көргісі келген, онымен осы тұрғыда істес болуды қалаған оқығандардың атынан сөйледі. «Ескі өкімет тұсында интеллигенция буржуазияның «құрсауында» жүріп мүмкіндігінше тәуелсіз көзқарасын сақтай алды, сол жүйемен күресе алды. ...Шығармашылық еркіндік – биік интеллектуалдық құндылықтар тудыратын зиялы еңбегінің басты шарты. Мұнсыз олар үшін өмірдің мәні болмайды», – деп /3, 30/ сөзін сабақтаған ол төңкеріс пен оқыған мәселесіне кеңірек тоқталды.

П.Сакулин былай дейді: «Менің ойымша, саботаж ұғымының шын мағынасы ашылмауына себеп – төңкеріс тарихын жазуға әлі ерте болғандығы шығар. ...Мәдени, ғылыми интеллигенция аса күрделі көңіл-күйді бастан кешірді. Интеллигенцияны сынағанда, осы қиындық ескеріле бермейді. Төңкеріс пен оның түпкі мақсаты алдыңғы қатарлы интеллигенцияға бөтен емес еді, өйткені олардың өзі саяси еркіндік пен әлеуметтік теңдік арманын әлдилеген еді. ...Олар шығармашылық еңбегімізге төңкеріс қандай жағдай жасайды деп күтті. Тарихи әділеттік үшін айту керек, әскери коммунизм тұсында интеллигенцияның халі өте мүшкіл болды» /3, 31/.

Ғалым кеңес өкіметі тарапынан жасалып жатқан шаралардың үстірт, ақылмен екшеленбей жүргізіліп жатқанын тілге тиек ете отырып: «Мәдени адамзат тарихынан мәлім жай: шығармашылық ойға сырттан қысым жасау күткен нәтижені бере алмаған. Бұл – жәй либералды ұран емес, талассыз аксиома. ...Өмір мен тарихтың логикасы бәрін жеңеді. Басшы топтардың іс-әрекеті арқылы көрінген қате түсінікті міндетті түрде жойып, интеллигенцияны сенім атмосферасымен баурау керек», – деп /3, 31–32/ сарабал ой айтты.

Сөзге шебер Н.Бухарин бұл жолы 1924 жылғы кеңестегі позициясынан гөрі ресмилеу, әсіресе көркемөнер функциясын әрі «тарих логикасын» түсінгісі келмеген адамдай сөйледі. Ол: «Сіздер мәдениет қызметкеріне мәдениет көзімен қарау керек, оларға саясат көзімен қарауға болмайды деп, бізді жеңіп алған шебімізден кейін қарай тартқыларыңыз келеді. Біз жекелей алғанда игі, бірақ ісімізге қайшы ережелерді ойымыздан қуып үйренуіміз қажет», – дей келіп /3, 34/, әркім өз қоғамының түсінігіне, мүддесіне қызмет етуі тиіс деп тұжырымдады. Жаңа өкіметке жүрегі елжірей қоймаған оқығандарға Н.Бухаринның бағыштаған сөзі төмендегідей: «Ресей тағдырын біз сіздерге тапсырсак, не болар еді? Сіздер өлген аттың өзінен қорқар едіңіздер. Мәйіттің үстінен аттап өту тура келген кезде, кешіріңіздер, шыныққан жүйке керек еді. Ал ол үшін маркстік санаға негізделген жолды табу қажет болды. Тарих оны бізге бұйыртты. Сіздер оны кері бұрғыларыңыз келеді» /3, 37/.

Партия оқығандарды біртекті көргісі келетінін және солай жасайтындығын бұл қайраткер ашық мәлімдеді. Осы орайда ол: «Бізге интеллигенцияның белгілі ыңғайда идеологиялық тұрғыдан жаттыққаны керек. Иә, біз интеллигенцияны штампылап, фабрикада жасалғандай етіп шығарамыз», – дейді.

Н.Бухарин аталған диспуттағы сөзінде шет ұлттардың зиялыларына қатысты да ойын шетпұшпақтап білдірді. «Орыс интеллигенциясы, сондай-ақ біздің одақтағы басқа да ұлттардың интеллигенциясы үлкен трагедияны бастан өткерді. Бақытсыздығына қарай, олар бұған большевиктер кінәлі деп біледі. Қазіргі басты проблема күштерді жинақтауға келіп тіріледі. Бірақ интеллигенцияның бір бөлігінің әрекеті дұрыс күш біріктіруге кедергі келтіріп тұр. ...Біздің партия рөлді босата алмайды және басқа идеологияның көзқарасына өтпейді», – дейді ол /3, 41/.

Сөйтіп, А.Луначарский сөзінің ызғарына Н.Бухарин сөзінің бұрқасыны қосылып, әдеби-мәдени үрдісті шайқалтар алдағы дауылды сездірді.

Зиялы Ю.Ключников сөзін жоспарланып отырған сұрқайлықты сынаудан және оның қажетсіздігін дәлелдеуден бастады. «Біртекті идео-

Алаш арқауы

логия... Осылай жасасак керемет болады деген сенім қайдан бітті? Мен өзімнен сұраймын: егер келешекте біркелкі халық жасайтын болсак, оларды біркелкі ойландырсақ, сонда жалпы жұмысымыз қалай жүреді? Мұнда социологиялық шектен шығушылық, немесе қауіп жоқ па екен... Адамзатты біркелкі ойлантақ, марксизмнің керегі болмай қалмай ма?», – деп қарсы сұрақ қойған ғалым замандас «интеллигенцияның басты міндеті – рухани мағынадағы мешандықпен (ұсақ мүдделілік) күресу» дегенді айтады. Ю.Ключников жасанды жіктеліске түбегейлі қарсылығын былайша жеткізеді: «Егер интеллигенция қайбір техникалық және механикалық мәдениет үшін техникалық күш ретінде уақытша ғана керек десеніздер, мен сеніммен айта аламын, бұларыңыздан түк те шықпайды. ...Жаңаны беру үшін, айрықша еңбек ету үшін ерекше рух, ерекше от және талант қажет. ...Интеллигентті тапсырыс бойынша жасай алмайсың әрі оны бұйрықпен ақылды етуге келмейді. Оған жемісті еңбек ету үшін шығармашылығына жағдай туғызатын орта керек» /3, 45/.

Ғалым сондай-ақ күштеу, ақылға салмау – жасандылыққа, формалық еліктеушілік пен көзбаяушылыққа, жалпы мешандыққа апарып соғатынын ескертті.

Сонымен, басшы-оқыған мен ғалым-оқыған арасында өткен диспутта әркім өз пікірінде қалды. Басшы ғалымды өз дегеніне көндіргісі, мойынұсындырғысы келсе, ғалым басшыға мәдениет пен көркемөнер заңдылығын, тарих тәжірибесін түсіндірумен, дәлелдеумен болды. Басшы – қолы жеткен билік пен идеалдан, ал ғалым шығармашылық үрдістен айырыламын деп қорықты. Басшы әлді, ғалым әлсіз еді. Билік дүмді, шығармашылық нәзік еді.

Қазақ аңырап қараған 20-жылдардың ортасындағы Мәскеудің шындығы осындай болатын.

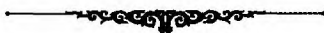
Мұның артынша, 1925 жылы 18 маусымда, РКП (б) Орталық Комитеті «Партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты туралы» қаулы қабылдады. Қаулыда жоғарыдағы жиындарда сөйлеген оппозиционердің қарсылығын болдырмайтындай механизмдер көзделді. Пролетариат диктатурасының құралы есебіндегі әдебиетті мықты идеологияға айналдыру жоспарланды. Ақын-жазушыны идеология көрігінен өткізетін пролетариат жазушыларының ассоциациясы жандандырылып, жер-жерлерде оның бөлімшелері құрылды. Әдебиетшілерге «партияға сүйеніп жаман үйренбендер» деген Бухариндердің сөзі енді басқаша өреде шықты. Ұраншыл жазушылардың лексиконы «тап, жау, күрес» секілді әсіре нақтылыққа орайланды. Бұл шақтағы әдебиеттің беталысын академик С.Қирабаев төмендегіше сипаттайды: «Әдебиетте таптық көзқарас үстем болып, қазақ қоғамын бай мен кедейге бөліп, кедейді іш тартып, жаңа заманның қаһармандары, болашақ қоғамның

иесі ретінде бейнелеп, байларды тап дұшпандары кейпінде суреттеу орын алды. ...Әдебиет пен мәдениеттің даму беталысын партия қадағалап отырды» /4, 13–14/.

Алашқа кешірім жасап, төңкерісті жоктағанның аркасынан қағып, «кеңшілдік» танытқан кеңес өкіметі қайта жиырыла қалып, «бөрік астынан бөрі іздей бастаған» шақта, яки 1924–1925 жылдары казак зиялылары тағдыр бұйырған ісімен айналысып жатты. Бір жағынан жана жағдайға сай Алаш ағартушылығын дамытқан, екінші жағынан жоғарыдағыдай Мәскеу оқығандарының тең текетіресіне үміт артқан олар әдебиет мәселесіне айрықша көңіл бөлді. Тарихи жағдайға сәйкес әдебиет ағартушылық аясында қарастырылды.

Әдебиеттер:

1. Базарбаев М. Зерттеудің методологиялық жайы. Кітапта: 20–30 жылдардағы казак әдебиеті. 1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1997. – 512 б.
2. О политике партии в художественный литературе. Протоколы совещания//в кн.: Судьбы русской интеллигенции. – Новосибирск: Наука, 1991. – С. 54–128.
3. Судьбы современной интеллигенции //в кн.: Судьбы русской интеллигенции. – Новосибирск: Наука, 1991. – С. 18–54.
4. Қирабасв С. Кеңес дәуіріндегі казак әдебиеті. – Алматы: Білім, 1998. – 224 б.

АЛАШТЫҢ «БАЛАПАНЫ»

Отаршылдық тұсындағы елдікке қатысты әрбір іс бүгінгі тәуелсіздігіміздің бастаулары ретінде қарастырылуы тиіс. Бұл орайда мерзімді басылымдардың орны айрықша. Біз, әрине, ол шақтың газет-журналына қазіргі БАҚ-қа қараған көзбен емес, тарихтың айнасына үңілген көзбен қарағанымыз жөн. Мәселен, 1916–1918 жылдары шығып тұрған «Балапан» қолжазба журналы, қайраткер Смағұл Сәдуақасұлының жазуына сүйенсек, «бірыңғай беллетристика жариялаған бірден-бір басылым» болған. Ол да «Садақ» тәрізді азаттықты аңсап қана қоймай сол жолда аянбай күрескен ағалар аманатына адал шәкірттердің журналы еді. Журналдың редакторы болған Қошке Кемеңгерұлы: **«Ұйымымыз («Бірлік») патша режиміне қарсы еді, сондықтан жасырын жұмыс жасадық. «Балапанды» шығару да оңай емес-ті»,** – деп көрсеткенін ескерсек, журналдың бірде-бір саны табылмай отырғанының сырын ұққандаймыз. Бірақ «енді табылмас» деу әлі ерте. «Балапанға» қатысты дерек мүлде жоқ емес.

Ұлт зиялылары арасында «Балапан» журналы хақында кейінге мұра қылып бір ауыз сөз қалдырған – акын Мағжан Жұмабай. Оның 1916 жылы жазған «Балапан» канат қакты» атты аллегориялық туындысының қазақ әдебиетінде орны, біздіңше, әлі жеткілікті бағамдалған жоқ. Мағжан бұл шығармасында көзіқарақты оқушыға «Балапанмен» бірге жаңа сападағы (еуропалық сипаттағы) әдебиеттің туғандығын айтуды мақсат еткен. «Балапан канат қакты... Жас еді. Қанаты да қатып жеткен жоқ еді. Амалсыз қакты», – дейді акын әдебиет пен заман шындығы арасындағы қатынасты түсіндіріп. Осы туындыдағы балапанды титықтатқан «солтүстік суығы» – Ресей империясының кескін-келбеті, демократияны тұншықтырған цензурасы, оған «мойнын бұрмаған орман», пана бола алмаған «тоғай» – орыс орныққан Сібір қалалары, «Солтүстіктің салқын жүрек, тас бауыр адамы» – қазақты ел деп есептемеген отаршыл ниғылдағы жандар. Міне сондықтан, Мағжанның пікірінше, Омбыда дүниеге келген «Балапанды» қорғайтын да, қолдайтын да – Қазақ елі. Балапанның «ойы – жан дәрмен жылы жаққа жетпек», – дейді ол.

«Балапан» журналы көркем шығарма жазуға талабы бар шәкірттерді шыңдады. Орыс әдебиетімен, орыс тілі арқылы шет ел әдебиетімен танысқан олар жазба әдебиетін жаңа сапаға көтеруге жұмылды. Екі ауыз өлең шығаруды аса қиын іс көрмеген шәкірттер енді проза жанрында бақтарын сынады. Бұлар өздеріне дейін «роман» деп айдарлап кітап жазған ағаларының шығармаларына сын көзбен қарап, әдебиеттің

көркемдік сапасын көтеру жолында шама-шарқыларынша ізденді. Алайда бұл үрдіс бірер жылда нәтиже бере қалмайтыны белгілі. Сол себепті С.Сәдуақасұлы 1918 жылы сын көзбен: «Бірыңғай кестелі көркемсөз әлі өзінің нақты арнасын аша қойған жоқ. Ол көбіне-көп публицистикамен мидай араласып кеткен», – деп жазды (1919 жылы шыққан «Киргизская литература» мақаласын ол 1918 жылы жазған). Сыншы осылай десе де, 1916 жылы жарық көрген «Балапан», 1917 жылы дүниеге келген «Абай» журналдары қазақ прозасының сапасын арттыруға еңбек сіңіргені ақиқат. 20-жылдардағы қазақ көркемсөзінің белді өкілдері осы екі басылымның шекпенінен шықты, проза әлеміне «Балапанмен» бірге қанат қакты деуге толық негіз бар.

«Балапанның» бір үзік материалы (1917, №5, ақпан) Қошке Кеменгерұлының 1924 жылы Мәскеуде шыққан «Қазақ тарихынан» атты зерттеуіне еніпті. Материал аты орысша – «Горе от ума». А.Грибоедов шығармасымен аттас (Мұхтар Әуез оны «Ақылдың азабы» деген). Енді үзіндіні сөйлетейік: «Біздің іс басындағыларымыз – сәлделі молдалар, солбырайған, схоластикамен мны айналған шәкірттер емес, орыс тәрбиесін, Күнбатыс білімін алғандарымыз еді. Сондықтан біздің іс аналардікінен тезірек ілгері кетуге тиіс еді. Ойлағандай болмады. Біз не істедік? Басылған кітап санын оннан асыра алмадық. Алты алашқа екі газет шығара алмадық. Жалпы жұртқа жалғыз журналды көтере алмадық. Мектеп деген ауызда құр аты жүр. Игілік қауымы (меценат – Д.Қ.), оқу жұрты (университет – Д.Қ.) дегенді шет елден естиміз. Театрдың өзі тұрсын, бір кітабын жаза алмадық. Бұл неліктен? Көп білгенімізден. Сары түйме тағып, қағаздан көкірекше киіп, кеудемізді жоғарылатқан адвокат ондай істерге өздері бас болу түгіл, талапты жастарға жылы жүзі, жұмсақ сөздері де жоқ. «Жеңіл-желпі іске» кірісуге арланады. Олардың көп білгенінен жұртқа, жастарға қайғыдан басқа нәрсе жоқ».

Бұл – журналдың бас мақаласы болса керек. Қошкенің есінде мықтап сақталып қалғанына қарағанда, мұның авторы үзіндіні кітабында ұсынушының өзі десек те ақылға сиятын секілді. Бірақ мәселе авторының кім екенінде емес. Бірден байқалатыны: материал өте эмоционалды жазылған. Үстірт қарағанда газетке, журналға қаржы табылмағанының да, меценат, университет болмауының да, тіпті театр кітабының жазылып, жарияланбауының да объективті себебі бар сияқты. Алайда «бәрінің тігісін жатқызған» уақыт бізге солай ойлауға ерік береді. «Балапан» кезеңінде өйтіп ойлау... мүмкін емес. Жұртқа, жаңалыққа болысқан ой: ұқсат, көзін тап, жігерлен, көш соңында қалма дейді. Бұл – адамшылық, имандылық және ыждағаттылық иммунитеті. Көркемдік те, үйлесімділік те – бәрі осының ішінде. «Балапан» шығарушылары ойының арғы жағынан Абайдың «Уайым – ер қорғаны, есі барлық» деген сөзі мен

Алаш арқауы

Әлиханнның «Ең үлкен кемшілігіміз – әркім өзіне тиесілі жүкті белгілі орнына көтеріп апарып қоймайтыны» деген рәуішті пікірі сезіледі.

«Балапан»: ұлтқа қажет істің жеңіл-желпісі болмайды дейді. Бұдан шығатын қорытынды: саяси іс те, рухани іс те ауыр әрі жауапты. Немқұрайлылық – қайғы, адасқан ақыл – азап. Саясат үшін де, руханият үшін де.

«Әліппе, яки төте оқу» оқулығы – «Садақ» журналының іргетасы дегеніміз секілді, Омбыда жұмыс істеген «Бірлік» ұйымының әдебиетке қатысты ісінің бәрі – «Балапанның» негізі. Айталық, Смағұл Сәдуақасұлының жазуы бойынша, «Бірлік» бағдарламасында мынадай сөздер болған: «Қазақ халқын мәдени һәм әдеби жағынан ілгері қатардағы жұрттарға қосу, ұлтшылдық сезімін туғызу һәм ұлтты сақтау. Бұл айтылған мақсаттарға жету үшін жастар арасында ұлтты сүю сезімін сіндіре беру. Халық әдебиетін жинау, ол әдебиетті кітапша һәм үлкен кітаптар етіп бастырту. Театр кітаптарын шығару, газет-журналдар шығару. Бастауыш, орта дәрежелі мектептерге кітаптар жазу, школға түсемін деген шәкірттерді даярлайтын курстар ашу, мұқтаж шәкірттерге жәрдем көрсету, спектакль, концерт һәм басқа ойындар жасап, қазақтың ішінде театр туғызу».

Алашты мәдени-әдеби жағынан озық ел қатарына қосу, кітап, оқулық жазу, газет-журнал шығару, т.б. секілді мәселелерді күн тәртібіне қоюы – «Бірлік» пен оның үні «Балапанның» тарих алдындағы үлкен қызметі. Ұйым әдебиетті – ұлт тағдырына жауапты күш деп есептейді. Ол, әсіресе, жаңа әдебиеттің іргелі саласы – драматургияны өрістетуді жиі айтады. Бұл – 15–17 жасар жігіттердің ойы. Байқалатыны: қазақ сұранымы оларды ерте естияландырған. Осы пікірімізді «Бірлік» мүшелерінің «Өткен күндерге» (Сәкен Сейфоллаұлы) жазған алғысөзі растай түседі. Онда былай делінген: «Әдебиет деген тілге қанша жеңіл болса, оның тууы, өсуі һәм өнуі сонша қиын. Қай білімді халықты алсаңыз да, бәрінің әдебиеті жүре-жүре түзелген, қайсыбіреулерінде – шабанырақ. Халық арасында әдебиет қолдауын неғұрлым көп алса, солғұрлым әдебиет аяғын шапшаңырақ баспақ, қолдамақ (көтермек). ...Жолдасымыз С.С. мырзаның бұл кітабын бастырудағы... мақсатымыз оны сатып баю емес, осындай талапкерлердің өнері жерде қалмауы үшін, өсуі үшін һәм қазақ әдебиетінің ұлғаюы үшін».

Жастар бұл жерде, негізінен жаңа бағыттағы – елшілдік бағытындағы әдебиетті сөз еткен. Оларға керегі – «талапкер өнері жерде қалмауы», жастың «өсуі», «қазақ әдебиетінің ұлғаюы». Яғни, ізденіс, жетілу, өріс. Жастар мұны жалпы айтпайды, нақты айтады. Бұл да – рухани есею мен әдебиет тағдырына жауапкер ретінде қараудың көрінісі.

Жас шәкірттер дүниедегі өзгерістердің сырына, әдебиет пен мәдениеттің адам өміріндегі, қоғамдағы алатын орнына үңіле түсті. Арғы-бергі әдеби-мәдени мұраларды парықтаған сайын, мерзімді басылым беттеріндегі көсемсөздерді зерделеген сайын еңселі ел боламын деген ұлт рухани ұстын мен тірек-тиянақсыз азаттыққа қарай аттап баса алмайтынына көзі жетті. Ол үшін «Қазақ» газетінің бағытын дәйекті түрде жүргізіп, елдің көпшілігін ағартып алған соң, оларға өркениетті жұрттардың тәжірибесін мағлұм етіп, бір мұрат – азаттық мұраты төңірегіне топтастырған жөн деп тапты. Мұндай пікірге жастардың көшбасшылары оқымай-тоқымай келуі мүмкін емес.

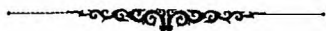
Смағұл Сәдуақасұлы еңбегінде мынандай естелік хаталып қалыпты: «1917 жыл. Николай Никольский күннің ертеңінде Омбыдағы қазақ шәкірттері Сібірдің генерал-губернаторы Сухомлиновтың үйінің ішінде отырдық. Алтындаған барқыт орындықтар, алтындаған үлкен айналар, жап-жасыл желкілдеген қызғалдақ, жапырақтар.

Мәжіліс ашарда кеңес басы болған жігіт: – Құдайға шүкірлік қылыңдар, жандаралдың үйінде отырмыз. Бүйеміз деген үш ұйықтасак түсімізде бар ма еді?... – деді.

Біз: – Шүкірлік! Шүкірлік Аллаға!... – дедік».

Бұдан көрінетіні, қазақ жастары патшаның тақтан құлағанына бөріктерін аспанға лақтырып қуанған. Тарылған тынысы ашылайын деді. Енді азаттық жолындағы ізденістерді жаңа сапаға көшіру қажет болды. Тарих жүз жылда бір сыйлайтын мүмкіндікті қолдан жіберіп алмауға күш-жігер жұмсады. Аға толқынның кателіктерінен сабақ алған олар ендігі жерде сауатты, жан-жақты, қабілетті, халықты аузына қарата алардай өткен мен бүгіннің парқын айыратын зерделі болуды өздеріне борыш санады. Мұндай қасиетті қазақ қоғамының даму барысы талап етті. Бірақ, кейінірек балшабектер жеңісінен соң мәлім болғандай, ұлт бостандығы үшін күрес соқпағы тарам-тарам екен. Міне, осы кезеңде шығуын жалғастырған «Балапан» жас та болса замананың ауыр жүгін арқалады деп білеміз.

Сонымен Алаш рухы жастар журналы ұлттық ұйысу мен серпілудің тұғырнамасын бекемдеуге қайтіп жәрдемдесті деген сұраққа төмендегіше жауап береміз: біріншіден, олар қал-қадерінше білім мен білік елдіктің қорғаны һәм дамытушы күші екенін түсіндірді; екіншіден, бұл басылымдар жаңа рухтағы шығармашылықтың тәжірибе шеберханасына айналды; үшіншіден, олардың бетінде жарияланған біршама материал жастар санасында елшілдік пен мемлекетшілдік ой-аңсарды қалыптастырды.

«ТАЛАП» ҰЙЫМЫ: ЕЛШІЛДІКТІҢ ЖАҢА КЕЗЕҢІ

Қазақстанның тәуелсіздікке жетуінің сан салалы жолы, бел-белестері бар. Ақын Мағжанша айтсақ, бұл бір «толғамалы тарих». Бүгінгі замандастарымыз XX ғасыр басында ісі қазақтың Түркістан және Қазақстан болып екі бөлініп қонып, ғасырдан-ғасырға ауысқан мемлекетшілдік ойдың жібін жалғағанын біле бермейді. Әрине, ол шақта да түрлі көзқарастар болды, қилы пікірлер ортаға салынды. Әлихан Бөкейханның айтқаны бар еді: «Қазақстанның Түркістанға қосылуы мойынға тас байлап суға секіргенмен бірдей» деп. Міржакып Дулатұлы да естелік-жазбаларында «Түркістан зиялылары Алаш Ордаға кірер деп, үкіметті жарияладық та, автономияны жарияламадық» дегенді жеткізеді.

Қалай дегенде бұл кезеңде жоспар-жоба көп өзгеріп жатты. Бірақ ұлтқа қызмет ету деген бас жоспар санада мызғымастай хатталып қалған-ды. Құдайдың құдыреті демеске лажыңыз жоқ, ұртоқпағы ақылынан мықты балшебек Орынбор зиялысына қатты теперіш көрсеткенде, эмиграцияға кетуді ар көрген қазақ оқығаны Ташкентті паналады. Міржакып та, Қошке де, Мұхтар да, Абдолла да (екеу), Даниял да, тағы басқалар да осында жиналды. Орынборға таяқ тастам жердегі Батыс Алаш Орданың бірегей көшбасшысы Халел де таза сарт қаласы деуге келмейтін Тас қаладан табылды. Бұл да Алланың басқа салған жолы шығар.

20-жылдардағы қазақ араласқан Түркістанның рухани дамуындағы үлкен белес – «Талап» атты қазақ-қырғыз мәдениетін көркейтушілер қауымының дүниеге келуі еді. Біз мұны құбылысқа балап, нақты деректерге сүйене отырып, «Тағдырлар сапырылысында туған «Талап» деп ат қойып, қал-қадерімізше зерделеген болатынбыз. Сол еңбекте қосымша материал ретінде біз ұсынған қауым жарғысы қазір ғылыми айналымға еніп те кетті.

«Талап» 1922 жылы 4 желтоқсанда Ташкентте ресми жұмысқа кірісті. Қауымның төрағасы – Халел Досмұхамедұлы, басқарма мүшелері: А.Е.Шмидт, И.Токтабайұлы, М.Есболұлы, М.Тынышбайұлы, М.Әуезұлы, Қ.Тыныстанұлы. Бұдан басқа ұйым жұмысына қатынаскандар: Ә.Диваев, М.Жұмабайұлы, Н.Архангельский, К.Жәленұлы. Аталған қауым 1923 жылы 16 наурызда Алматыда (Түркістанға кірген) бөлімшесін ашады. Мұнда И.Арабайұлы, Б.Сүлейұлы, Қ.Басымұлы, Ж.Бәрібайұлы, Қ.Сармолдаұлы, Ш.Сарыбайұлы, А.Розыбакиев қызмет атқарады. Аталған есімдерден көрініп отырғандай, жалпы қауым (бөлімшесі де кіреді) басшылығында казактар мен коса екі еуропалык азамат (Шмидт,

Архангельский), екі қырғыз зиялысы (И.Арабайұлы, Қ.Тыныстанұлы), бір түркістандық башқұрт оқығаны (Ө.Диваев), бір ұйғыр қайраткері (А.Розыбакиев) болған. Әлбетте, бұл арыстарды «Талаптың» тазалығы, ғалымдығы, жалпы шығармашылығы топтастырды. Қауым жарғысында мынандай мақсаттар көзделді: әдеби тіл мен терминологияны жүйелеу, өнерді зерттеу, тарихты тексеру, мектеп саласын реттеу, оқығандар мен акын-жазушыларға, өнерпаздарға жәрдемдесу. Осыны жүзеге асыру үшін ол төмендегі істерді атқармақ болды: пікірталас, ашық дәріс ұйымдастыру, ел-елге экспедиция шығару, көрме жасақтау, ескі қолжазбаларды жинап, ауызша деректі (әдебиет, өнер, тарихқа қатысты) хатқа түсіру, өнер бәйгесін ұйымдастыру, маман әзірлеу, т.б.

«Ақ жол» (Ташкент) газетінде 20-жылдардың басында жарияланған материалдарға қарағанда, «Талаптың» көздеген мақсаты тек қағаз жүзінде қалмаған. Ол қаншама мәдени шаралар өткізген. Соның ішінде Түркістанда (Ташкент) А.Байтұрсынұлы мерейтойын өткізіп, баспасөз бетінде Ахмет тұлғасына сабақтастырып, ғылым мен білімді насихаттауы, Ыбырай мен Абайға қатысты шығармашылық кештер мен ежелгі Тұран тарихы мен түрік-моңғол дәуіріне байланысты дәрістер ұйымдастыруы, оқулық пен танымдық кітаптарды зиялыларға тапсырыс беріп жаздыртып бастыртуы – руханият тарихы орайындағы айрықша факт деп есептейміз. Бағдары беймәлім большевизм тұсында осыншама істің атқарылуын – бұрынғы елшілдік рухтың жоғалмағандығымен, негізгі (алаш) ағартушылықтың инерциялы қарымымен түсіндіре аламыз.

Әрине, билік басындағы азаматтардан көмек болмаса, «Талаптың» мұндай жемісті жұмыс жасауы қиынға соғар еді. Осы ретте «Ақ жол» газеті 1922 жылдың қыркүйегінен бастап («Талап» осыдан екі айдан соң құрылғанын ескеріңіз) Түркістан халық комиссарлары кеңесінің (ХКК) торағасы болған Т.Рысқұлұлы бұл ұйымға нақты әрі тұрақты жәрдем көрсетіп тұрғанын жазады. Әлбетте, Түркістан ХКК тек қазақ-қырғыз мәдениет қауымын ғана қамқорлыққа алмаған, сонымен бірге өзбектің «Шарқ мағрифына», түркіменнің Білім комиссиясына көмектескен. Мұндай игі ықпал Түркістандағы билік тұтқасында қызмет еткен С.Қожанұлы тарапынан да көрсетілген. Ол тіпті «Талапқа» келіп, ағарту ісінің проблемасы туралы баяндама да жасаған.

Шынтуайтында, 20-жылдардағы әдеби-тарихи процесті саралай қарасак, «Талап» Түркістанның мәдени-рухани кеңістігінде мол іс атқарды: Абай мен Мағжан жинағын жариялауға ұйытқы болды, «Ақ жол» газетін нағыз ел газеті ете алды, ғылыми-танымдық бағыттағы «Шолпан», «Сана, «Сәуле» журналдарын шығарды. Ең бастысы, саяси ахуал өте ауыр кезде Алаш зиялыларын Түркістанға жинап, бәріне қызмет тауып беруге жәрдемдесті. Сөйтіп большевизмнің ызбарына

Алаш арқауы

карамай шығармашылық атмосфера туғызды. Халелдің ең таңдаулы зерттеулері осында туды, Мағжанның сыршыл, тағылымды туындылары осында өмірге келді, Мұхтар да осында бұрынғы әдеби әлеуетін одан әрі дамытты, Қошке де осында өзін ғалым, жазушы ретінде танытты. Абдолла, Даниял, тағы басқалар туралы да осыны айтуға болады. Түркістанның Шымкентіне аялдаған Жүсіпбек шығармашылығы да екінші тынысын алды. Сондай-ақ тәжірибелі азаматтардан: Міржақыптың «Ақ жолды» дұрыс бағытқа салуын, Мұхаметжан мен Санжардың отандық тарих ғылымын жетілдіруін, Нәзірдің түрік халықтары мәдениетін, тілін жаңаша жүйелеуін, Мырзағазының отаршылдық зардабы мәніне үнілуін – айрықша қызметі дер едік (аталған әрбір азаматтың Түркістан кезеңіндегі рухани ғұмырнамасы бір-бір зерттеудің жүгі).

Әдебиет пен мәдениет ісінде «Талаптын» қандай бағыт ұстанғанын оның төрағасы Х.Досмұхамедұлының мына пайымдарынан аңғаруға болады:

1. «Халықтың құлқы, мінезі, ойы заманындағы әдебиетінен білінеді. Әдебиет – халықтың түрлі қимылдарының айнасы».

2. «Қазақ әлеуметшілдігінің (ұлт мәселесін осылай айтуға мәжбүр болған – Д.Қ.) өткенін жөндеп түсініп, әзіргі қалпын анық көріп, кемісін болжай білу – көп казакқа көз болған, мәдениет жолына көшбасшы болған, «молдаға оқып тәрбие алған, ордаға кіріп жол көрген» оқыған зиялыларымыздың міндеті».

3. «Қазақ жазба әдебиетінің негізін салғандар – мұсылманша білім алған сауатты ақындар. Ендеше жазба әдебиетінің алғашқы үлгілерін халық поэзиясының діни және ғибраттық түрлерін іздеген жөн».

4. «Сингармонизм – түрік тілінің айрықша өзіне біткен қасиеті. Түрік тілдерінің көбі (Ыстамбұл түріктері, Қазан ноғайы, сарт-өзбек, тағы талайлар) түрік емес халықтардың сөзін көп алғандықтан, жат жұрттарға көп араласқандықтан, осы айрықша қасиетінен айырылып қалып отыр. ...Тілді бұзбай ұстарту, шеберлету, байыту – ақындардың мойындарына артылған зор борыш».

5. «Түркиядағы... қолдан келгенше түп (оригинал) кітаптың суретін сақтауға ыждағат қылғандықты (әңгіме түрік жазба ескерткіштері туралы – Д.Қ.) ...көріп, біздің қуанышымыз екі есе болып отыр».

Халел басқарған мәдени ұйым – рухани салаға пролеткулыт сияқты солақай ағымдар бас-көзге карамай төпелеп, араласқан кезде «кара бұлтты сейілтуші» күш бола алды. Әрине, қайраткердің жоғарыда келтірген пайымдары «Талап» мақсатын нақпа-нақ көрсетеді деу орайсыз. Шындығына келсек, бұл ұйымның көздегені мұнан да ауқымды еді. Бірақ «теңіз тамшысынан танылады» дегендей, Халелдің осы үзік ойлары ғылымилыққа, нақтылыққа ұмтылған қазақ руханиятының бағдарын байыптайды. Архив деректеріне қарағанда, Х.Досмұхамедұлы

1921–1923 жылдары Түркістан Халық ағарту комиссариаты (ХАК) жанындағы Қазақ (қырғыз) ғылыми комиссиясының, ал 1923–1925 жылдары Мемлекеттік Ғылыми Кеңестің төрағасы болған. Біздің ойымызша, 20-жылдары Түркістан республикасында әр деңгейде басшылық қызмет атқарған Т.Рысқұлұлы, С.Қожанұлы, Н.Төрекұлұлы сынды азаматтардың бәрі де Халелдің ғылыми әлеуетін қадірлеп, оған руханияттың жауапты істерін сеніп тапсырған. Х.Досмұхамедұлы сенім үдесінен шыққан.

Қайраткердің айтулы ісін айғақтайтын айрықша бір құжат Ташкент мұрағаттарының ішінде сақталып қалыпты. Ол «**Түркістан мемлекеттік университетін түріктендіру туралы**» («О тюркизации Туркестанского государственного университета») деп аталады. Бұл – 1923 жылы 21 ақпанда Түркістан республикасы ХАК жанындағы Ғылыми Кеңес пен Ғылыми Комиссияның бірігіп шығарған қаулысының ныспысы. Қаулы 9 баптан тұрады. Оның негізгі түйіндері: 1. Түркістан университетінде дәріс, іс-қағаз жүргізуді түрік тіліне көшірудің уақытын анықтау; 2. Жергілікті тілдердің дәрежесін көтеру, қызметкерлерге оның бірін меңгеруді міндеттеу; 3. Жергілікті ұлт студенттерін ғылымға тартудың жағдайын жасау; 4. Жергілікті мамандарды шетелге іссапарға жіберу; 5. Еуропалықтардың жергілікті тілді үйренуіне мүмкіндік туғызу; 6. Түрік тіліндегі дәрісті ынталандыру; 7. Басқа ұлт студенттері үшін әр курс сайын жергілікті тілдің бірінен сынақ тапсыруды кіргізу; 8. Жергілікті ұлт студенттері көбеюі үшін мектеп ісін жүйелеу; 9. Студент қабылдарда мұсылмандарға жеңілдік беру.

Қаулы мазмұнынан аңғарылғандай, Ғылыми Комиссия мен Ғылыми Кеңес Түркістан халықтарының жалпы тілін «түрік» деп алған. (Ол кезде Түркістан халықтарының алфавитінде, белгілі дәрежеде ресми жазбаларында бүгінгідей аса алшақтық болмаған). Бұл – бір. Екінші, білім, ағарту проблемасын шешуде Мәскеуге тәуелсіз ой байқалады (Аталған қаулыны қабылдар алдында Халелдің орынбасары профессор Е.Д.Полливанов осы мәселе туралы баяндама жасаған. Ендеше мұны «түріктік томаға-тұйықтық» деуге болмас).

Қаулыдағы шетелге қатысты бап елулі деуге болады. 1922 жылдың жазында Түркістан мен Бұхара республикаларынан алпысқа жуық студент Германияға оқуға жіберілгені мәлім. Оның ішінде қазақ балалары да бар-тын. 1923 жылы қыркүйекте арнайы іссапармен Германияда болып қайтқан Т.Рысқұлұлы: «Біздің студенттер онда пайдалы істі үйреніп жатыр. Бұйырса, олар елімізді алған білімімен оркендетеді», – деп жазған еді.

Бір ескерер факт: 1922 жылы тамызда Қазақстан республикасының қайраткер жастары (С.Сәдуақасұлы, Ә.Байділдаұлы, Е.Алдоңғарұлы) 30 азаматты Еуропаға оқуға жіберуді өтініп, «жоғары жаққа» хат жолдаған.

Алаш арқауы

Бірақ Киробком мұны қанағаттандырмаған (бұл туралы «Астана хабарының» өткен бір нөмірінде жазғанбыз). Міне, осы әр аймақта байқалған шетелге ұмтылуларға себеп болмады деу сенімсіз. Егер большевизм жеңісінен кейінгі ахуалдың ортақтығын ескерсек, бұл себеп те бір болып шығады.

Енді себепке назар аударалық.

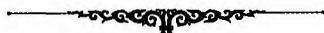
Бірінші себеп: дүниені дүр сілкіндірген төңкерістен соңғы 5 жылда бұрынғы өз ретімен келе жатқан демократиялық ізденістерді ұмыту мүмкін емес еді. Сондықтан мылтық даусы басылғанда Жапония, Швеция моделі туралы ізгі арман қайта жанданды.

Екінші себеп: 20-жылдары кеңес өкіметі мен Түркия арасында жақсы байланыс орнады. Мәскеу мен Түркістанға Стамбұлдан келушілер жиіледі. Ал, осы Түркия Еуропа елдері ішінде Германиямен дұрыс қарым-қатынаста еді. Олай болса, нейтралды жерде түрік халықтарының кездесуі – ең бірінші бодан қауымға пайдалы болатын.

Үшінші себеп: Еуропаға ұмтылудың саяси астары болмағанның өзінде, жаңа заман оқуын тәжірибесіз Ресейден алғаннан гөрі, тәжірибелі шетелден алу қай жағынан келсек те тиімді-тін. Сонымен себеп ортақ болса да, оң тілекке (Еуропаға бару) қол жеткізуге Түркістанның нәтиже шығарып (студент жіберуі), Қазақстанның ұмтылысты тыюы – Алаш, жалпы түрік зиялыларының Ташкент кезеңін айшықты етеді.

Осынау тарихи оқиғалардың тағылымы деп мынаны айтқан болар едік: Алаш тұлғалары қиын жылдары мүжіліп кетпей, елінің рухани деңгейін көтеруге жұмылған. Сонымен бірге әлемдік һәм аймақтық ықпалдастықты ұлт мерейін өсіруге орайластырған.

...Бүгінгі Өзбекстанның Орталық мемлекеттік архиві Халел Дос-мұхамедұлының маржандай қолтаңбасын хаттап қалған қаншама дүниеге тұнып тұр десенізші! Соның қомақты парасы – ұлт руханиятына қатысты мұралар. Азат Қазақстан елеулі тарихымыздан сыр шертер сол мирасты кітап етіп халыққа ұсынып жатса, үлкен олжа болары сөзсіз.

**АЛАШ ШЫНДЫҒЫ:
КҮРДЕЛІ УАҚЫТ ЖӘНЕ ТЕКТІЛІК**

Біз қазір тек туралы көп айтатын болдық. Жалпы, осы мәселенің әйтеуір көтеріліп жатқаны – жақсы нышан.

Тек дегеніміз – мұраға қалатын киім, я бұйым емес, ол – әрбір сәтте ойыңыз бен бойыңызға енуге ұмтылған жамандықты тосқауылдау, қатыгездіктің уытын қайтару.

Әлихан Бөкейхан әз тұтқан Нарманбет ақыннан қалған мынандай сөз бар:

*Өтірік, өсек, айла, әдіс –
бұ да ғылым,
Пұл болатын мұның да
заманы бар.
Заман айғақ, заң тайғақ
болған күні,
Тірейтұғын мұның да
табаны бар.
Адамға ұят, иман,
сабыр – қазық,
Қанағат, рахым,
шапағат өмірге азық.
Ақыл-ой –
ар-намыстың күзетшісі,
Бұған сенсең
кетпейсің жолдан азып.*

Текке арналған гимн, немесе тектіліктің гимні – осы. ...Алаш тақырыбын қарастырамыз деген мақсатпен, құдай қолдап, біраз зиялының үрім-бұтағымен дидарластық. Несін жасырайық, бәрі бірдей рухты сақтап қалған дей алмаймыз. Міржақыпқызы Гүлнардай, Қошкешұлы Нарманбеттей зиялы ұрпақ тым көп емес. «Жүре берсең, көре берсең» дегендей, бір атакты өнерпаз өзінің алаштық тегіне тым болмаса қызығушылық та танытпады. Ал, енді біреу өзі там-тұм білетін дерегін сараң суыртпақтап, тіпті саудалап: «Осы тақырыпты балама кандидаттық диссертация етіп беріп, қорғатсам ба деймін» деді. Өз ұрпағының зерттегіні жақсы ғой, бірақ, аңғарғанымыз: әлгі баланың ойында ештеңе де жоқ, ал, «диссертацияны» кейуананың өзі (?) жазбақ...

1991 жылы Омбы архивіне жолымыз түсті. Осында диаспора өкілдерінен әйгілі Ғаббас Тоғжановтың туған інісі Уақап ғұмыр кешіп

Алаш арқауы

жатқанын білдік. Заманында дабысы алысқа кеткен, Алаш зиялыларымен де, тапшыл қаламгерлермен де ымыраға келе алмаса да, артына «Әдебиет және сын мәселелері» атты кітап қалдырған. Голощекниді құлай қадірлеген күрделі тұлғаның емшекте бауырымен жүздесу зерттеушіге артық па? Не де болса көрейік деп, бұйырған күні Уақаптың үйіне аттандық. Ғаббастың інісі Омбының бір шетінде, көп қабатты жайлардан жырақтау жерде ағаштан киып салған үйде тұрады екен. Өзі – аласа бойлы, шағын денелі, шау тартқан шал болып шықты. Мінезі біртоға екен. Амандасып, мән-жайды айтқанымызда, бізді қона жатып әңгімелесуге көндірді... Уақап шалдың фамилиясы – Тоғжанов емес, Сәдуақасов екен.

– Ғаббас, Смағұл дейсің бе, қарағым, – деп бастады әңгімесін Уақап ақсақал. – Бұл екеуі – бір елдің, бір атаның баласы. Екеуінің де әкесінің аты – Сәдуақас. Смағұлдікі – молда Сәдуақас, Ғаббастікі (яки, менің әкем) – бай Сәдуақас. Екі Сәдуақас та таза, иманды, қайырымды кісілер еді. Смағұл жасында тұрмыстан таршылық көрді. Бірақ әкем оқуда жүрген Ғаббас пен Смағұлға қатар көмектесті. Екеуі де Омбыда оқыды. Сөйтіп жүргенде, төңкеріс киігіп, елді асты-үстіне келтіріп, аударып-төңкерді ғой. Бұл кез – Ғаббас пен Смағұлдың қызметке араласып қалған кезі. 20-жылдары Ғаббастың мінез-құлқы өзгеріп кетті. Елге келгенде әкеме жақпайтын әңгіме айтып жүрді. Ашуланған әкем сол кезде-ақ оған теріс батасын берді... Ал, Смағұл мүлдем ерекше адам еді. Келген сайын әкеммен ұзақ сөйлеседі, кең пікірлеседі. 1928 жылы бізді бай есебінде Ақтөбеге жер аударды. Ғаббастан бір де бір хабар болған жоқ. Ал, Смағұл қамкөңіл әкеме хат жазып тұрды. Бірер мәрте Ақтөбедегі бізге келді де. Әкем жарықтық жылап көрісіп, Смағұлды құшақтап мауқын басатын. Сөйтіп, бейбақ бауырым Ғаббас құмға сіңген судай жоғалды... 30-жылдары бір ағайынымды ертіп алдым да, Алматыға Ғаббасты іздеп бардым. Үйін таптық. Ағамыз – жұмыста, татар жеңгеміз үйде екен. Ол кісі бізге шай берді де: «Не де болса, күтіндер!» деді. Ымырт жабыла Ғаббас келді. Келді де, амандық-саулық сұраспай жатып: «Сендер бұл жүрістеріңмен мені өлтіресіңдер! Кет деген соң кетіндер!» деп дүрсе қоя берді. ...Біз құдайға қараған біреудің үйінде түнеп, ертесіне ауылға қайттық. Міне, Ғаббас деген ағам сондай еді...

Ағынан жарылған Уақап ақсақалдың өз ағасынан (Ғаббастан) гөрі Смағұлға бүйрегі бұруы – тазалығы, тектілігі еді. Ол кісі қалада отырып бірер тұяқ мал ұстайды екен. Күндіз соғымға бордақылап жатқан Сібір жылқысына жем-шөп салып жүріп:

– Смағұл жігіттің нары еді ғой! – дей берді...

Бізге Уақап ақсақалдың күрделі кезең және кісіаралық қатынас туралы байыпты сөзі айрықша ұнады.

Елшіл қайраткер Сәдуақасұлы бірге туған туысы жоққа тән десе болғандай. Бары – шөбере, немене, туажат, інілері және солардан туғандар. Осылардың ішінде көкірек көзі ашық, аңқылдаған ақсақал – Рақымжан Жусановты ерекше атар едік. Ол кісі 60-жылдары түрлі себеппен Мәскеуге барып, жеңгесі Елизавета Әлиханқызы Сәдуақасовадан бірсыпыра дерек, сурет сұрап алған. Әлихан мен Смағұлға қатысты аз-кем мағлұмат (дерек, сурет) ғылыми айналымға осы ақсақалдың арқасында түсті. Бұл кісі де Омбы маңында тұратын, ал енді Смағұлдың бір суретін Рақымжан ақсақалдан олжалаған қайраткердің алыс ағайыны оны Қазақстанға көшіріп алу сәтінде «маған бұдан не пайда?» деп бізбен әжептәуір саудаласты...

1996 жылы Қошке Кемеңгерұлының ұрпағы өз бетінше қарманып, Омбыда қаламгердің 100 жылдығына арнап ғылыми конференция, тағылымды кеш өткізгенде, Смағұлдың бір еңбегін оқымаған әлгі алыс ағайынының баласы бізге келіп: «Это все сколько стоит?» деп тұр. Бақсақ, олар Смағұл атымен сол жерде жалған бедел жинауды ойлапты. Біз біраз сөзімізді шығындап, бұлардың бетін қайтаруға тырыстық...

Алматыда Сырым Райымжанұлы Бөкейханов есімді азамат тұрады. Ол – әйгілі Әлиханның немересі. Яғни, Алаш көшбасшысының туған бауыры Әзіханның немересі. Сырым Бөкейханов – 50-жылдардың соңында Ленинградта оқыған. Техника саласының маманы, белгілі ғалым. 90-жылдары ол Алматыда «Лазер Орталығын» басқарды. «Осыдан Орталық ісі алға басса, Алашқа қатысты бар кітапты шығаруға көмектесемін» дейтін ол ағынан жарылып. Бірақ түрлі себеппен «Лазер Орталығы» бойын тіктей алмады... Соған карамастан текті техник-инженер С.Бөкейханов ұлт руханиятына әжептәуір еңбек сіңіріп келеді. Ең басты еңбегі – немере атасы Смахан төренің (бұл да Әлиханның бауыры) естелігін жариялауға мұрындық болуы дер едік. Бұдан соң ол жазуы көмескі Әлихан, Смағұл мұраларын техника күшімен анықтауға да белсене атсалысты.

Былтыр осы көргені мен түйгені мол, тұлғалы азамат, пайғамбар жасынан асқан жан «Өткенді ұмытуға болмайды» атты тағылымды кітап жариялады. Сырымның тектілігі аталған еңбектен де көрінеді (бұл кітап орыс тілінде жарияланды).

С.Бөкейхановтың кітабы 7 бөлімнен тұрады. Автор өзінің тегін, Әлиханның «тар жол, тайғақ кешулі» өмірін, Смахан атасының ерен істерін, Елизавета Әлиханқызына қатысты ғұмырнама беттерін, қиын кезде әулетке пана болған Сартаев (жездесі) отбасының тағдырын, тәлім берген ата-анасының (Райымжан, Хайрия) тағылымды жолын, нағашы жездесі Ахат Шәкәрімұлы Құдайбердиевтің ізгі тірлігі мен шеккен мекнатын жеке-жеке сөз етеді. Біздің білуімізше, бұл туынды

Алаш арқауы

– «Алаш зиялылары ұрпағының жазбалары» деп атауға лайық ұлт мемураристикасындағы Гүлнәр Дулатованың естеліктерінен кейінгі екінші шығарма. Тектің жөні бөлек қой, ал, деректік тұрғыдан С.Бөкейханов еңбегі ғалымдар мен жазушыларға көп мәлімет береді деп сеніммен айта аламыз. Біз бұл ақпар-деректердің ішінде Сырым Райымжанұлының Лиза Әлиханқызы, Смахан төре, Ахат Шәкәрімұлы аузынан естіп, жазып алғандарын айрықша атар едік. Сөзімізді бірер мысалмен сабақтайық.

Әлихан Бөкейхан жаппай репрессияға дейін де большевиктер тарапынан екі-үш мәрте тұтқындалғаны және Мәскеуде «жер аударылған адам» есебінде өмір сүргені мәлім. 20-жылдардың басында ол Қазақстанда тұтқындалып, конвоймен Мәскеуге жіберілмекші болады. Істің насырға шабатынын ойлаған қызы Лиза Мәскеуге аттанып, Самарда әкесімен араласқан кінәз тұқымы В.А.Кугушевтың қызын (өз құрбысы) іздеп тауып, ол арқылы Наркомнац И.Сталинге сөзі өтетін В.Шелгуновқа шығып, Әлекеңнің орталыққа айдауылсыз келуіне қол жеткізеді. Ә.Бөкейхан Мәскеуге жеткен соң И.Сталиннің қабылдауында болады. Осы жағдайды С.Бөкейханов былай деп жазады: «Әдетте Сталин кабинетінде келушіге деген жалғыз орындық тұрған. Ол адамдарды бір-бірден қабылдаған. Бұл келушіні састыруға, ықтыруға ыңғайлы еді. Әлихан кіргенде, оны бірден ықтырып алуды ойлаған Сталин жедел: «Сіздерде коммунистердің жағдайы қалай?» – деп сұраған.

Әлекең сәл-пәл ойланып, төмендегіше жауап қайырған: «Шығыста қай әңгіме болсын, мысалмен сөйленетінін сіз білесіз ғой. Мен де солай сөйлейін. Әрине, Қожанасыр аты сізге беймәлім емес. Бір жолы Қожанасыр жиылған жұртқа барып, қолындағы тағасын көрсетіпті. Антарылған жұрт: «Оны неге көрсеттің?» демей ме. Сонда ол: «Бұл – менің есегімнің бір тағасы. Енді арманыма жету үшін маған үш таға және бір есек керек» депті.

Мен Қазақстан коммунистерінің жайын осылай сипаттар едім».

С.Бөкейхановтың жазуынша, И.Сталинге бұл жауап ұнаған. Бірақ ол, Әлиханға «туған жеріңізге бармайсыз» деп үзілді-кесілді ескерткен.

Біз бұрын зиялылар ұрпағының М.Горькийдің әйеліне риза көңілін жалпы ғана білетінбіз. Сырым Райымжанұлы Лиза апасының дерегіне сүйене отырып, бұй дейді: «Бұл кезде Әлихан пәтеріне жерлестері сирек соғатын. Бірақ, Мария Пешкова Әлекеңе бірнеше мәрте келген. Ол репрессия жылдары мемлекеттік емес «Қызыл крест» қызметін ұйымдастырған еді. ...М.Пешкованың қабылдауына кіру үшін тұтқындардың жақын-жуықтары кезекке тұратын. Ол кісі мотоцикліне мініп алып, түрме аралап, тұтқындарға сәлем-сауқат жеткізетін. Осы Пешкова Әлиханға Ахмет Байтұрсынов хаттарын әкелетін. Әлекең ол кісі арқылы Ақана тамақ беріп жіберетін. Бірде Лиза әкесіне: «Бұл Сізге де, бізге де

қауіпті ғой. Түсінсеңізші?» – десе, Әлекен: «Балам-ау, біз біраздан бері өзіміз өзімізге ие емеспіз», – деп күрсінген».

Бүгінде Қарағанды облысына қарайтын Ақтоғай жерінде Талды-бейіт дейтін қорым бар. Мұнда негізінен Бөкейхан әулеті жерленген. Осында тоталитаризм жалмап, сүйегінің қайда екендігін де беймәлім еткен Әлиханның да құлпытасы тұр. Білушілер мұнда Әлекеннің бас киімі жерленген дейді. Осы тағылымда істің бәрін атқарған – Әлиханның інісі Смахан төре. Бұл текті азаматтың 1966 жылы көз жұмғанын ескерсек, әлгі ескерткіштердің қандай кезеңде тұрғызылғанын шамалауға болады. Енді осы атасы туралы Сырым мырзаның не жазғанына назар аударалық: «Смахан орыс тілін жақсы білестін. Негізінен арабша (төте) жазатын. Жас күнінде ол Түркістанда терең діни білім алады. Дінге тыйым салған жылдары ол кісі қаржы жинап, Балқаш қаласында мешіт салдырды. Бірақ бұл мешітке жергілікті билік иелері жұмыс істеткізбеді...

Ел оны «Смахан төре» дейтін. Бұл кісі кембағалдарға соңғы жейдесін, тіпті ең соңғы бір үзім нанын беруге әзір еді».

Сырым Райымжанұлы Елизавета (Зейнеп) Әлиханқызы туралы аса ілтипатпен жазады. Алаш қайраткері қызының қиын тағдырын әңгімелей отырып, білім-ғылым жолында ол кісінің өзіне қандай өнеге көрсеткенін айтады. Кітаптағы Елизаветаның Рақымжанға жазған хаттары оқырманды бей-жай қалдырмайды.

1958 жылы 5 маусымда Лиза: «Әлі күнге дейін бір де бір қазақ менен әкем туралы сұраған жоқ» деп өкінішін білдерсе, бұдан сәл ерте, 1957 жылы 26 ақпанда жазған хатында: «Маған таяуда Мұхтар Әуезов келін кетті. Мен оның 24 жыл хабарласпай кеткенін кешірдім. Оған Смағұлдан қалған қолжазбаларды аманаттап тапсырдым. Ол кейіннен телефон шалып, «материалдар аса құнды екен, баспаға әзірлеймін» деп уәде берді. Уәдесінде тұра ма, жоқ па – көрерміз. Бәрібір ол қолжазбаменде қалса, құритын еді», – дейді. Ал, Мұқаң кенеттен дүние салғаннан кейін жолдаған хатында: «Үш жыл бұрын мен Мұхтарға Смағұлдың соңында қалған араб харпіндегі роман қолжазбасын тапсырғанмын. Мен осылай Смағұлдың қайтар алдында айтқан аманатын орындадым. Неге кеш орындадым? Себебі, Мұхтарды Смағұл өлімінен кейін алғаш рет өзінің қалауымен осыдан үш жыл бұрын ғана көрдім», – деп жазады. ...Қым-қуыт кезең-ай десеңізші, осы хатында қолжазбаға алаңдаған Лиза Бейімбетті тірі екенге жорып (өлгенін қайдан білсін), Райымжанға «Майлин Смағұлдың досы еді, онымен менің атымнан сөйлес» деп кеңес береді...

1957 жылы, тоталитаризм қылышынан қан тамып тұрған кезде Мұхтар Әуезовтің Лизаны іздеп баруы да, біздіңше, тектілікке жатады.

Алаш арқауы

Қазір мәлім болып отырғандай, КГБ аңдушылары М.Әуезовтің артынан өле-өлгенше қалмаған ғой...

Сырым Бөкейханов – өзінің нағашы жездесі Ахат Құдайбердиевпен көп сырласқан адам. Осы себепті оның кітабындағы қазақ оқырманына белгісіз мына деректі тезірек тәржімалап жеткізуге асықтық:

«Ахат соңғы рет әкесімен 1930 жылы ұшырасқан. Бұл кезде Шәкәрім Шақпақтыдағы қыстауында тұрып жатыпты. Бір күні «Қажы қатты науқастанып қалды» деген суыт хабар жетеді. Ахат жолға шығады. Осы күндері қар толастамай жауады. Қарды омбылап жүріп, аты мертiгедi. Жазымға шара бар ма, Ахат жаяулап-жалпылап жақын ауылдағы Орынбасар есімді ағайынына жетеді. Ол: «Қар қалың, Қажы қыстауына қанша тырбансам да жете алмадым» дейді. Соған қарамастан Ахат ат ауыстырып мініп, әкесіне аттанады. Әрең дегенде қыстауға жетеді. Алайда, қар бекіткен қақпаны аша алмай қиналады. Әл жок, дәрмен аз. Бір кезде «Әкем... тірі ме екен?» деген ой Ахаттың бойын қарып өтеді. Сығырайған терезеден ештеңе көрінбейді. Бір кезде әлдебір дыбыс шыққандай болады. Ахат жалма-жан есікті ашуға бар күшін салады. Шырағданды жағып қараса, жерде көрпеге оранған әкесі қимылсыз жатыр. Қабырғаға мұз қатқан. Пеш бірнеше күннен бері жағылмаған...

Мұнда түрмеден қашқандарды қуған солдаттар аялдағанда пеш жағыпты, әкесін тамақтандырыпты. Бірақ бірнеше күннен бері ол қараусыз қалған. Суыққа ұрынған. Ахат от жағып, тамақ пісіріп, әкесін емдей бастайды. Шәкәрім тарс бүркеніп жатып қалған жердің тұсында бір жапырақ қағаз шегеге шаншылыпты. Ахаттың көзі осыған қадалып қалғанда, Шәкәрім оны алдыртып оқытады. «Егер дүниеден озсам, ешқайда апармай, осы үйдің маңына жерлендер. Туғандарыма дұғай сәлем айтарсыңдар» деп жазылыпты онда.

...Ахат ел ортасына қайтуын өтінгенде, әкесі тыйып тастайды... Әкелі-балалы екі жан біраз уақыт бірге тұрады. Шәкәрім айығады, тіпті аңға да шығады. Мамыр айында Ахатқа қалаға жетсін деген хабар келеді. 26-мамырда қалаға шығып, 29-ынан сот күніне дейін аудан түрмесінде отырады, 4 шілдеде сот болып, Ахатты 5 жылға кеседі...»

Ауыр жылдар, ауыр оқылатын естеліктер, міне, осылай сөйлейді.

1971 жылы маусымның 21-інен 22-сіне қараған күні бақилық болған Елизавета Әлиханқызының ақырғы сөзінің бірі мынадай: «Әкем маған жүрек берді. Ол жүрек мені осы уақытқа дейін қорғап келді. Ал, енді ол жүрек тыныш өлуді керек етпегендей».

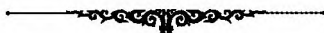
Осы Лиза Садуақасовадан «Елге неге оралмайсыз?» деп сұрағанда, ол: «Мені барған күні жок етеді. Ал, мұнда, бір жақсысы, мені құрметтейді және «әкең кім еді, күйеуің кім еді?» деп қазбаламайды», – деп жауап қайырған...

Дихан ҚАМЗАБЕКҰЛЫ

Бізге мұның бәрін мөлтілдетіп жеткізіп отырған Сырым Бөкейханов. Пайғамбар жасынан асқан азаматтың қолына қалам алдырған – оның тектілігі. Бұл кісі де кезінде «халық жауының» тұқымы ретінде қудаланған, сол себепті қазір әлсіз: жүрегі ауырады. Бірақ, ол осы кітаппен өзін өзі емдеді...

30-жылдары Қошке Кемеңгерұлы Украинаға жер аударылғанда, артынан жары Гүлсім мен үлкен қызы Зайра іздеп барған. Осы сапары бар, кейінгі көрген қорлығы бар – бойжеткен шағында Зайра Қошкеқызы Ресейде (Омбы) жүріп, бір дәптер өлең жазған. Балаң өлендер болса да, мұңлы өлендер. Байыппен қарасаң, бұл да – тектілік. Осы қасиетті Қошкенің кенже қызы марқұм Сәуле өлендерінен де байқадық.

...Қырық жыл қырғын болса да, ақыл-ойын ар-намысының күзетшісі ете білген зиялы һәм оразды тұлғаларды ғана текті десек жарасады.

ҰЛТ ЖАСТАРЫ:
ЗАМАНА ТАЛАБЫ МЕН ЕЛДІК ЖАУАПКЕРШІЛІК
(1916–1986 жылдар тәжірибесі)

Желтоқсан көтерілісі және оның алғышарты туралы айтқанда, біз ұлт тарихының алаулы, намысты, жігерлі, серпінді кезеңдерін айналып өте алмаймыз. Өйткені совет империясының екіжүзділігі мен сұрқиялығына, әділетсіздігі мен немқұрайлылығына 1986 жылы одақ көлемінде алғаш тегеурінді қарсы тұрған қазақ қаһармандары еді.

Ұлттық демократиялық жаңғыру белесінде жастардың орны, маңызы ерекше көрінді. Жастық жалыны, ізденіс пен албырттық тазалықпен, тапқырлықпен астасып жатты.

Өрине, замана талабына жастар өз қабілет-қарымымен жауап берді. Мысалы, 1916 жыл (әлемді дүр сілкіндірген 1917 жылғы төңкеріс кезеңі) мен 1986 жыл (дүниені елең еткізген кенес одағының ыдырау кезеңінің алды) ахуалына параллель жасап көрейік.

Біріншісінде Ресей империясының қоластындағы Қазақ елі амалсыз І дүниежүзілік соғыс өртімен шарпылды. Ақиқатында, майданға алынған азаматтар жат жерде киналса, майданға барудан бас тартқан жігіттер патшаның жазалаушы әскерінің құрбаны болды. Әлемдік саяси күштер тепе-теңдігі бұзылып, Ресей қаны қарайған топтың талауына алғаш патшасын, сонан кейін этностарын берді. Бұл оқиғаны Алаш зиялылары халықтың «Бүлінгеннен бүлдіргі алма» мәтелімен түсіндірді.

Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, ұлт тұлғасы, қаламгер Смағұл Сәдуақасұлының «Сәрсенбек» атты романында 1916 жылғы жастар танымы мен талғамын көрсететін керемет бейне, ой бар. Енді соны оқып көрелік:

«Өректіңен Бұқар:

– Менің саған айтқан сөзім қайда, «Туыс пен ағайын арасына жік сал» деп. Сен оны теріс ұғынды ма десем, олай емес екен! Қазақ айта береді. Оның айтқанына қарасаң, біз бәріміз жаулық киген қатын алуымыз керек. Қайсымыздың ісімізге «Тәңір жарылқасын!» айтып жүр. Бізге «Тәңір жарылқасын» айтатын халге әуелі қазақ жетсе, мұндай надан болмас еді. Онда біз революционер болып кетсек, шетімізден ренжіп өкінбес едік. Біз қазір нағыз Ауропаның революционеріндей тәртіпті, жігерлі, өліспей беріспейтіндей өзімізге өзіміз сенімді бола аламыз ба? Кешегі Кенесарының заманындағыдай бізде бейберекеттік, ақылсыздық, әліне қарамай көзсіз ұмтылатындық болмаса қайтсін. Кенесары 60 жыл бұрын Сарыарқаны қанға боямаса, біз ендігі елін салған тып-тыныш жұрт болар едік... – деді.

Бұқар Сәрсенбекке жағыңқырамай жүруші еді. Ендігісіне не жорық? Кенесары кім? Бұқар кім? Неге соны ойламайды? Кенесарыны сөккені – көз жұмбайлық, көріне жамандау ғой. Осы сөзінен кейін Сәрсенбек Бұқарды мүлде жақтырмай ашуланып кетті. Орнынан ұшып түрегеліп, тез-тез сөйлей жөнелді.

– Мен, Бұқар, сені ұға алмаймын. Бәріміздің басшымыз, патшамыз Кенекеңді пәлен деуге қалай аузың барады? Ойың да, болжамың да бір түрлі. Кенесарының саяси қыры қалай? Тәуке бидің жер туралы жасаған заңын білесің бе? Тәукенің заңы осы күнгі заңнан қай жері кем? Сарыарқаны мұжық қаттады. Жер туралы Кенесарының ойы қандай еді? Әрине, қырғызбен соғысты. Ол үшін кінәлауға болады. Бірақ Кенесары бүлдірді дегенің – ол қателескенің. Біз осы күнгі жүрген Ауропашылатып алған революционерлер Кенесарыдай артымызға атақ-даңқ қалдырсақ жарар еді. Кенесарының заманында соғыс құралы – мылтық, зеңбірек болды болғанда. Қазақ сонда да қарсы тұра білген. Менің бұрыннан тілегім осы секілді оқиға еді. Әрине, ерте уақытсыз қандай болғанда да жүрегім бір нәрсені сезеді. Бізге осы істің ақыры қайырлы болады. Жақсылықпен бітеді, – деді Сәрсенбек.

Мападан бері үндемей отырған Асқар өкінішті жүзбен:

– Бәрі бұзылды! Барлық пылан, тын-тыныш, жап-жақсы болып келе жатыр еді. Бұлт. Мыж-қыж! Жапония секілді оқып-жетіліп алып, бірақ істейтін жұмысты кәкір-шүкір адамдар келіп, бұзды да жіберді, – деді.

Сәрсенбек ашуланған бойы Асқарға қарап:

– Сен Жапония деген сөзді біліп айтасың ба, білмей айтасың ба? Қазақ Жапониядай болу үшін кемінде елу жыл керек. Жапониядай еркін, өз алдына тәуелсіз ел болу керек. Орыстың патшасы мен төрелері тұрғанда Жапония түсіңе де кірмейді. Бұл пікірді мезгіліне жеткенде айтайын деп жүр едім. Ту мезгілінен бұрын көтерілді. Мезгілінен бұрын айтұға тұра келеді, – деді.

Сәрсенбектен басқасы езу тартып күлді.

– Сонымен кететін болдыңдар ма? – деді күрсініп Бұқар.

Сәрсенбек шапшаң пышақ кесіп өткендей:

– Кетеміз! – деді.

Бұқар мен Асқар түрегелді. Сәрсенбек, Қабдеш екеуімен құшақтасып, қоштасып үйден шығып жүре берді. Олар кетісімен асығып-үсігіп бұл екеуі де киіне бастады. Киініп болған соң Сәрсенбек Қабдешке қарап:

– Қабдеш, бата оқимыз ба? – деді. Бата қылуға Қабдеш қолын жая беріп еді, Сәрсенбек Қабдешке қарап:

– Жоқ, солдатым, олай емес! Сен үйдің ортасында тұр, мен батаны оқийын! – деді.

Алаш арқауы

Қабдеш түсініп екі қолын жанына жіберіп, сымдай болып тұра қалды. Сәрсенбек батасын оқи бастады...

«Алла-тағала беталдымыздан жарылқасын!» – деп беттерін сипады» [1].

Жоғарыдағы мысалдан мынандай қорытынды шығады:

Біріншіден, 1905–1916 жылдар аралығында Алаш көшбасшысы Ә.Н.Бөкейхан бастаған ұлт зиялылары Мемлекеттік Думада, түрлі жыны мен басқосу мінберінде, баспасөзде, қоғамдық өмірде қалай ізденсе, солардың қапталында жастар да елдің дербестігін, құқын, дамуын қалпына келтіріп, жүйелеу жолында солай талаптанған.

Екіншіден, ұлт тарихының өткеніне баға бергенде, үлгі (идеал) мәселесі айтылғанда немесе пікірталасқа түскенде, қазақтың соңғы ханы Кенесары есімі (азаттық рәмізі) ауызға алынған.

Үшіншіден, даму мен өркендеуге өнеге ретінде Жапония (кейде Швеция) тәжірибесі сөз етілген.

Төртіншіден, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне байланысты қилы пікір болған (нақты жағдайда, яғни «Сәрсенбек» романында С.Сәдуақасұлы «сол көтерілісті ұлт қайраткерлері өз қолына алғанда ғой...» дегендей ой айтады).

Біз осы тұста ХХ ғасыр басындағы ояну дүмпуімен өмір сахнасына шыққан қазақ жастары ұйымдары тарихын сөз ету орынды деп білеміз.

Белгілі бағыт анықталғанда, оны жүзеге асырушы ұйым да өмірге келетіні – заңдылық. Алаш ұранды аға толқын бар күш-жігерін халықты оятып, оның санасын, ой-ансарын ағартуға жұмсағанда, олардың ізін ала шыққан, білім дәмі таңдайын таттырған жаңа толқын мақсат-мүддесін ауқымды көлемде іске асыру үшін ұйым аша бастады. Тұңғыш жастар ұйымның аты «Бірлік» болатын. 1914 жылы Омбыда өмірге келген бұл бірлестік туралы Смағұл Сәдуақасұлы былай деп жазады: «Бірліктің» мақсаты оның програмында (тұтынған жолында) айтылған: «Қазақ халқын мәдени һәм әдеби жағынан ілгері қатардағы жұрттарға қосу, ұлтшылдық сезімін туғызу һәм ұлтты сақтау. Бұл айтылған мақсаттарға жету үшін жастар арасында ұлтты сүю сезімін сіңіре беру...» [2].

Дүниені әбігерге салып қойған 1917 жылға дейін, Смағұлдың жазуына қарағанда, «бірен-саран ашылып келген ұйымдардың бәрі жасырын іс жүргізіп келді. 17-жылдан былай жастар ұйымдарына ашылуға ерік болған соң, әр жерлерден бұрқ-бұрқ етіп ұйымдар шыға бастады».

1917 жылы Қазақстанда мынадай ұйымдар ашылды:

1. «Еркін дала» – Орынборда.
2. «Жанар» – Семейде.
3. «Оқытушылар ұйымы» – Семейде.
4. «Талап» – Семей облысы, Шығыс болысы.

5. «Игілік» – Орынборда.
6. «Қамқор» – Торғайда.
7. «Үміт» – Тройцкіде.
8. «Жас қазақ» – Оралда.
9. «Талап» – Қызылордада.
10. «Оқығандар» – Көкшетауда.
11. «Ұйым» – Екібастұз зауытында.
12. «Ғылым ұйымы» – Керекуде.
13. «Ынтымақ» – Атбасарда.
14. «Жас жүрек» – Спас зауытында.
15. «Жастар ұйымшысы» – Бөкей ордасында.
16. «Жас қазақ» – Ақмолада.
17. «Қазақ жәрдемі» – Зайсанда.
18. «Ерік» – Баянауылда.
19. «Қызмет» – Керекуде.
20. «Жас тілек» – Ақтөбеде.
21. «Ғылым» – Керекуде» /2/.

Автордың ұйымдарды «1917 жылы ашылды» дегенін қазан төңкерісінен соң деп ұғуға әсте болмайды. Біле білген кісіге қазақ үшін 1917 жылғы қос төңкерістің алғашқысының – ақпан төңкерісінің әсер-ықпалы ерекше-тін. Қазақ ақындарының «Бостандық» деп басталатын өлеңдері қазаннан кейін емес, осы ақпаннан соң шыққан-ды. Халық орыстың теперішінен құтылдық деп қуанды. Оқығандар әпербақан саясатпаздар кетіп, иманды саясаткерлер шығар деп дәмеленеді. Бұл уақыт – ізденістер уақыты болатын. Алғаш кадет партиясына кіріп, кешікпей оның қазақ ұлты үшін пайдасыздығын сезіп, алаштың өз партиясын құруға кірісті. Алаш партиясының құрылуы казактың ұлттық тәуелсіздік жолындағы қым-қуыт күресімен қатар жүрді. Алаш Орда қалың қауымға көсем болды. Алашшыл жастар оны пір тұтты. Ұстанған жолы мен көздеген мақсаты тұрғысынан жоғарыдағы ұйымдардың бәрі де Алаш Орда мұратынан бастау алатын. Бұл алашшылдар ұйымның тағдыры Алаш Орда тағдырына тым ұқсас. Большевиктік диктатура орнаған соң, қоғам бір идеологияға бағындырылды. Коммунистік идеология кез келген ұлттық бағыттағы көзқарастарды аяусыз жойғаны мәлім. Сөйтіп, ұлт мәдениетін көтеріп, ұлттық рухтың жоғалмауына атсалысқан ұйымдар ресми жұмыс жасаудан қалды. Алаш Орда тарихы бізге жетпіс жылдан кейін шашырап, алтынның сынығындай болып жетсе, аталған ұйымдар туралы олай деп те айта алмаймыз.

Алаш арқауы

Мәдени-ағарту қауымдары хақында некен-саяк деректерді түгел сақталмаған газет тігінділерінен ғана кезіктіреміз. Айталық, кейінірек Алаш Орданың Семей облыстық комитетінің үні болған «Сарыарқа» газеті 1917 жылы 13-санында Шыңғыстағы «Талап» ұйымы (басқарма мүшелері: Өміртай Ақбердіұлы, Михаил Құнанбайұлы, Мұхтар Әуезұлы, Сіләмқазы Ғабитханұлы) мен Омбыдағы Ақмола облыстық «Талап» ұйымның (басшысы – А.Тұрлыбайұлы, мүшелері: М.Жұмабайұлы, Х.Сыдықұлы) іс-жұмысынан хабар береді /3/. Бұл ұйым мәдени шаралармен бірге елге саяси ахуалдың мән-жайын түсіндіруді де өз мойындарына алыпты. Сауық кештерін қойып, одан түскен қаржыны қамқоршысы жоқ жас шәкірттерге көмекке бөліпті.

Алаштың «Қазақ» газеті жабылып, оның орнына газеттің техникалық аспаптары көмегімен шыққан «Қазақ мұны» газетінің № 1, 2 сандарында (Орынбор, 1918 жылы) Б.Күлейұлының (газеттің жауапты хатшысы) «Игілік» қауымы туралы» мақаласы басылған. Бернияз мақаласында Орынбордағы «Игілік» не бітірді, не істемек – осы төңірегінде тоқталады. «1917 жылы 9 желтоқсанда Міржақыптың «Тікбақайларын» сахнаға шығардық» дейді ол /4/.

Жазушы-зерттеуші Ғалым Ахмедов деректеріне қарағанда, Орынбордағы «Еркін дала» ұйымы 1917 жылы жазда ашылған. Оны ұйымдастырушылар: А.Кенжеұлы, Н.Төрекұлұлы, Т.Жаманмұрынұлы, Ш.Қапсаламұлы, М.Сейдалыұлы, Х.Болғанбайұлы, А.Байғараұлы, М.Есболұлы /5, 13/. «Еркін даланың» құрамында түркістандық Нәзір мен Шаһмарданның жүруі ұйым аясының кеңдігін дәлдейді.

Омбыдағы «Бірлік» ұйымы 1916 жылдан шығарып тұрған «Балапан» (негізінен көркем шығармалар басқан) журналының бірде-бір саны сақталмаған. 1918 жылы Омбыда құрылған алашшыл жастардың «Жас азамат» атты ұйымы – қазақ жастарының мәдени және саяси ұйымдарының басын қосқан, төңкеріс дүмпуі мүшелерін әр жаққа шашыратып жіберген қауымдарды біріктірген тұңғыш ұйым еді. Ұйымның үні – «Жас азамат» газетін біз Алматыдағы ҚР Мемлекеттік орталық архив қорынан ұшырастырдық. С.Сәдуақасұлы 1919 жылы «Трудовая Сибирь» журналында шыққан «Қазақ әдебиеті» атты очеркінде: «Жас азамат» газеті уақытша Петропавл қаласында шығып тұр. Қоғамдық-саяси, экономикалық бағытты ұстанған, 8 саны ғана жарық көрді. «Жас алашшылардың үні» деп дерек береді /6/. Бұл газеттің 1919 жылдың соңына дейін 22 саны шығыпты. Басылымның әр нөмірінде «Жас азамат» ұйымының ісі туралы жазылған. Ұйым 1918–1919 жылдары ел арасында мәдени-ағарту шараларын жүргізіп, жиған қаржысын газет пен қамқорсыз шәкірттер қажетіне жұмсаған.

«18-жылы Омбыда жалпы қазақ-қырғыз жастарының жиылысы шақырылды (Съезд 5–13 сәуір аралығында өтеді – Д. Қ.). Бұл жиылыста

қазақ-қырғыз жастарының, ұйымдарының бәрі бірігіп «Жас азамат» деп ат қойып, кіндік комитет сайлады. Артынан көп уақыт өтпей Омбы шаһарында билік Сібір үкіметінің қолына көшіп, жастардың кіндік ордасы мен басқа жастар ұйымдарының қатынасы үзіліп қалды. Әйтсе де «Жас азаматтың» басында қалған біраз азаматтар істі жүргізе берді», – деп жазады «Жас азаматтың» көшбасшысының бірі болған С.Сәдуақасұлы «Жастарға – жана жол» атты еңбегінде /2/. Осы тұста «Жас азаматтың» не себепті құрылғанына аз-кем тоқтала кеткен орынды.

1917 жылы «Бірлікке» топтасқан жастардың жолы замана мен төңкеріс буының әсерімен қос айрыла бастады. Саясат ісінде тәжірибесі тым аз жастардың сол кездегі қателесулері ізденістер барысындағы қателесу еді. «Бірліктің» жаңа басшылығына қарсы өре түрегелгендер Алаш Орданы қолданғандардың көздеген мақсатымен ымырға келе алмайтындарын білдірді. Олар «Ресейдің ең дұрыс жобалы төңкерісшіл партиясымен бірге майданға шығатынын, Ресейдің құрама (федеративная) республика болуын қалайтынын» мәлімдеді /7, 64/. Бұл ұйым «Алашордашыларға көмектесіп, төңкеріске қарсы болған «Бірліктен» бөлініп, өздерінше «оқушылардың демократиялық кеңесін» құрғандардың қолтығына су бүркіді /7, 126/. Осы шақтың мерзімді басылымдары туралы Сәкен Сейфуллин: «Бұл газеттер (яғни, «Сарыарқа», «Алаш», «Бірлік туы», «Ұран» – Д.Қ.), «Тіршіліктен» басқасының бәрі, бір бетте болды... Бәрінің ортақ туы «Қазақ» газеті болды», – деп жазады /7, 65/. Бірақ «Жас қазаққа» («Тіршілікті» шығарушы Ақмоладағы ұйым) кіргендердің баршасына «ұлт мүддесінен төңкеріс мүддесін жоғары қойды» деп кінә қою орынсыз. Олар да қазақ қамын ойлады. Алайда дйттегенге жетудің жөн-жосығы жөнінен бұл жастар мықтап қателесті. Ең өкініштісі, Алаш ұранды аға толқынға тыныс болудан бас тартты. «Жас қазақтың» бағыт-бағдарындағы солақайлықты түсінген көптеген саналы жастар кешікпей-ақ бұл ұйыммен ат құйрығын кесісті.

Қазақ қауымының алдында енді Алаш партиясының, Алаш Орда үкіметінің мақсат-мұратын жүзеге асыруға жәрдем беретін, саяси қайраткерлердің орнын басатын жастарды баулып, тәрбиелеу міндеті тұрды. Оны шешу үшін жас алашшылардың басын қосып, ұйым жасау қажет еді. Бұл 1918 жылы сәуір айында жүзеге асты. Алтайдан Атырауға дейінгі қазақтың кісі көп шоғырланған елді-мекендердегі ұзын саны жиырма бір (С.Сәдуақасұлы дерегі) қазақ жастары ұйымдары бір орталыққа бірігіп, «Жас азамат» ұйымы болып қайта жасақталды. Бұл ұйымның құрылуының мәнін «Жас азаматтың» кіндік комитеті жалпы жұртқа жазған «Ашық хатында» былайша түсіндіреді: «Ел көп топырдың ортасында аяқ-асты болуға айналған соң, қырғыз-қазақ бас

Алаш арқауы

қосайық деген пікір туып еді. Бұл пікірді туғызған – көкті қаптаған қара бұлт болшеуік дауылы еді. Бұл дауылдан қырғыз-қазақ елін шамамыз келгенше аман сақтап қалайық, шамамыз келгенше тарих алдында кінәсіз болармыз, өлсек бір шұқырда, тірі болсақ бір төбеде боламыз деген мақсұт та еді» /8/.

«Жас азаматты» ұйымдастыру туралы ой аға толқын қазақ оқығандарынан шықты деуге негіз бар. 1917 жылы Ә.Бөкейханұлы Омбыға Орынбордан арнайы келіп, алашшыл қазақ жастарымен кездеседі. Жалпы саяси жағдай һәм ұлт халі хақында сөз сөйлейді, жастармен ой бөліседі /7, 201/. Мұндай кездесу, сөз жоқ, бір рет қана өтпесе керек.

Саясат айдынына шыққан қазақ жастарының Омбы қаласына шақырылған тұңғыш съезі туралы ақпар жер-жерлерге тарады. Сібірден сан мың шақырым жырақтағы Ташкентте жарық көретін «Бірлік туы» газеті де Түркістан аймағын бұл саяси оқиға жөнінен құлағдар етіп отырды /9/.

Съезд жалпы саяси-әлеуметтік мәселелермен бірге мәдени-ағарту мәселелеріне де айрықша көңіл бөліп, ұлт қалпын түзеу үшін түрлі шаралар белгілейді. Осы жиында «Қазақ жастары кеңес өкіметін жақтай ма, жоқ, жақтамай ма?» деген сұрақ өткір қойылады да, соған қайтарған жауабына қарай азаматтар үшке бөлінеді. Нәтижесінде жақтамайтындардың саны жақтайтындар мен дүдәмалдардан артып түседі. Бірақ жиынды ұйымдастырушылар ауызбірлікті сақтау мақсатында лажсыздан «өзімізге тимесе, кеңес өкіметін танимыз» деген қарар шығарады.

Бұл бас қосу барлық жастар ұйымдарын біріктіріп, «Жас азамат» ұйымы деп қайта жасақтағанын ілгеріде айттық. Сол біріккен ұйымның басқармасы осы съезде сайланады. Төрағалыққа – М.Мырзаұлы, басқарма мүшелігіне – С.Сәдуақасұлы, М.Сейітұлы, Г.Досымбекқызы, Ә.Бәйділдаұлы бекітілді. Ұйымның тілі – «Жас азаматтың» жауапты шығарушысы болып Қ. Кемеңгерұлы тағайындалады.

Бізге жеткен С.Сәдуақасұлы, Қ.Кемеңгерұлы мұралары мен «Жас азамат» газетінің тігінділеріне қарағанда, алғашқы жастар ұйымдары мынандай жұмыстар атқарған:

1. Оқудағы, жұмыстағы жастарды біріктіре отырып, саяси сауатын, бағытын үйлестіріп, мәдени деңгейін көтеруге күш-жігер жұмсаған.
2. Түрлі жиындар ашып, қолжазба газет-журнал шығарып, жастардың пікір алмасуына мүмкіндік туғызған.
3. Саясаттың қайнауында жүрген аға толқын қайраткерлердің елшіл тұжырымдамасын түсіндіріп, жеткізіп, жүйелеп отырған.
4. Орталық пен жергілікті жер, білім ордасы мен ауылдағы білімге құштар жас жеткіншектер арасында рухани дәнекер болып, мемлекетшіл идеялардың насихатталуына ат салысқан.

Тарих көрсеткендей, Алаш жастарының бұл еңбегі елеулі нәтиже берді. Осы мектептен өткен көп жас кейін, 20–30 жылдары кеңестік билік, оқу-ағарту, баспасөз қызметінде жүріп, заманның қиындығына қарамай, елшіл ұстанымынан айнымады.

Алаш ұғымы, ұлт зиялылары мәртебесі халық жадынан күштеп өшірілген, жойылған шақта мемлекетшілдік мұрат елдік арқауды арнамысқа түйіп сактап қалды. Алаш көшбасшыларын толық құртуға бағытталған «қызыл қырғын» жылдары да елдің арманы әділеттік үшін күреспен бекітілді. 1940 – 1941 жылдары Батыс Қазақстанда құрылған «Қазақ халқын қорғаушылар» одағы (Ғұбайдолла Әнесұлы бастаған жастардың ерлігі) осыны растайды. 1940 – 1950 жылдары Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде Алаш тұлғалары өсиеті айтылды. Фашистік Германия тұтқынындағы қазақ жауынгерлері қос қырғынның ортасында жүрсе де газет-журнал шығарып, Алаш мұратын сатпайтынын мәлімдеді. Б.Момышұлының соғыс күнделіктеріне Алаш зиялыларының мұрасы жазылды. М.Әуезов, Қ.Сәтбаев, Ә.Марғұлан еңбектері ұлттық астармен көп дүниені игеруге болатынын меңзеді. Жастардың «ЕСЕП» (елін сүйген ерлер) партиясы мүшелері атылу мен сотталудан қорықпады. Кеңестік «жылымық» тұсында біршама ізденіс болды. Атылып кеткен Сәкен, Ілияс, Бейімбеттерді ақтау арқылы әдебиетке сәуле түсірілді. Мағжан мұрасы «самиздат» арқылы таратылды. 60-жылдары «жауын-жауынның астымен» Бернияз Күлейұлының «Айтшы, аққайың» жинағы мен Қошке Кемеңгерұлының «Алтын сақина» кітабы жарияланды. Алаштан тамызық болып қалған Мұхтар Әуезовтің перзенті Мұрат бастаған Одақ орталығында оқитын студенттер «Жас тұлпар» ұйымын құрып, әжептәуір отаншыл іс-қимыл жасады. Профессор Бейсенбай Кенжебаев бастаған ғалымдар мұратануды тереңдетіп, көнетүркі дәуірі әдебиетін, хандық замандағы жыраулар толғауын зерттеді. Мұхтар Мағауиннің «Алдаспан» жинағы шықты, орыс тіліне аударылған жыраулар мұрасы Ленинград баспасынан жарық көрді. Қазақ тарихи романдар шеруі басталды. Ілияс Есенберлиннен бастап ұлт жазушылары Отан тарихын көркем тілмен, әсерлі бояумен жеткізді. Санада жаңғырулар басталды. Дала философиясы зерттелінді. ҚазМУ-дың журналистика факультетіндегі ескі газеттер зертханасы (Қайыржан Бекхожин үйлестірген) жас қаламгерлер ізденісіне, М.Әуезов мұражайындағы Халық университеті дәрістеріндегі батыл тарихтану (Рахманқұл Бердібай бастамасы) ел игілігіне айналды. 80-жылдардың басында талантты ақын Бауыржан Үсенов «Қара машина» атты өлең жазып, іздеусіз қалған ұлт зиялыларын жоқтады.

Міне, осы және басқа да үдерістер қазақ халқын 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісіне дейін пісіріп, жетілдірді. 1997 жылы желтоқсаншыларды жазалау ісінде, Кремль функционерлері мен олардың

Алаш арқауы

жергілікті жандайшаптары әзірлеген «қазақ ұлтшылдығы» туралы құжатта, соған байланысты талқылауларда «Алаш әсерінің» айтылуы жайдан-жай емес.

Тұтастай алғанда, Желтоқсан көтерілісі – азаттық жолындағы ұлт ерлігінің XX ғасыр соңындағы жарқын үлгісі ретінде тарихқа енді.

Әдебиеттер:

1. Садуақасұлы С. Үш томдық шығармалар жинағы. 1-том (алғы сөзі мен түсініктемесін жазып, құрастырған Д.Қамзабекұлы). – Астана: Нұра-Астана, 2013. – 376 б.
2. Садуақасұлы С. Жастарға жаңа жол. – Орынбор: Казгосиздат, 1921. – 67 б.
3. «Сарыарқа» газеті, 14.09.1917.
4. Күлейұлы Б. «Игілік» қауымы туралы // Қазақ мұны, 1918 жыл, № 1,2.
5. Ахмедов Ғ. Алаш «Алаш» болғанда. – Алматы: Жалын, 1996. – 224 б.
6. С.С.С-овъ [С.С.Садвокасов]. Киргизская литература // Трудовая Сибирь, 1919, № 1.
7. Сейфуллин С. Тар жол, тайғак кешу. – Алматы: ҚМКӘБ, 1960. – 483 б.
8. «Жас азамат» газеті, 19. XI. 1918 жыл, №11.
9. «Бірлік туы» газеті, 9. III. 1918 жыл, №28; 18. IV. 1918 жыл, №29.

«АҚЖОЛҒА» – АҚ ЖОЛ!

Қазақстанның ең биік құндылығы – мемлекеттік тұғыры, елдік дәстүрі, азаттығы. Бұл – тәуелсіздігі болмаған елдің тәуелсіздігі емес, объективті жағдайда тәуелсіздігінен айырылған елдің қайта қол жеткізген тәуелсіздігі. Ендеше бұл «қол жеткізудің» қилы-қилы тарихы, белес-белес шежіресі бар.

Алаш тарихы мен руханиятын зерттеп жүрген маман ретінде «тәуелсіздік жолындағы күрестің бір белесі» деп, толық сеніммен Түркістанда шыққан «Ақжол» газетін атай аламыз.

Біз бұл жерде «Түркістан» деген ұғымды тарихи мағынада орынды қолданып отырмыз. Газет Ташкентте шықса да, XX ғасыр басының кез-келген сауатты адамы бұл қаланы да, аумақты да жинақтап «Түркістан» дер еді. Өкінішке қарай, қазір осыны қалың әлеуметке ежіктеп түсіндіруге тура келеді...

Әлқисса, Шымкентте тұрса да республикаға танымал біздің Ханбибі Есенғара ныспылы ақын, қайраткер апайымыз бар. Ол кісі біраз жылдан бері облыстық қуғын-сүргін құрбандары мұражайын басқарады. Ақындығы мен зерттеушілігі қатар өріліп келе жатқан осы апайымыз жақында «Ақжолдың» толық басылымын жариялауға байланысты әрі қамығып, әрі жігерленіп бізге телефон шалды. Қуанып қалдық. Әлемді білмедік, асса ТМД, қалса Қазақстандағы мұражай басшылары отын-су, жанармай-жағармай, айлық-шайлық деп бебеу қағып жүргенде, Ханекен мәңгіліктің мәнді әңгімесін қозғайды. Тарихқа терең бойлағысы келеді. Шаң қапқан «Ақжолды» ағартуды қалайды. Шымқаладағы айрықша мұражайды тың деректермен шырайландыруды аңсайды.

Содан құдайдың бір құтты күні көмекшілері хабарласты. «Том-том жинағымыздың басы құралып қалды. Ханбибі апай «іңкір айта алмай ма екен?...» деп өтінді» десті.

Сөйтіп ақын, мұражайшы Х.Есенғара бастаған шығармашыл топ әзірлеген «Ақжол» газетінің бастапқы сандарына бойладым да кеттім. Бүгінгі тілмен айтқанда, төтеше араб-қазақ харпінен бүгінгі кирил-қазақ харпіне қотарылған жұмыс нұсқасы... Есіме Ташкент мұражайындағы, әсіресе Мәскеудің Химкиіндегі Ресей мемлекеттік кітапханасының бөлімшесінде сақталған аталған газеттің мұрты бұзылмай, зерттеушісін күткен десте-десте нөмірлері түсті. Ақын Мұқағалидың «Шаң басқан архивтерден табылармыз, табылармыз» дегеніндей.

Осыдан кейін Ханбибі апайдың жігеріне таңданбай көріңіз. Мұны ұйымдастырушылық қабілет, рухани-тарих қажеттілікті жіті сезіну дейсіз бе – өзіңіз біліңіз.

«Ақжол» жинағының I томына аталған газеттің №1 нөмірінен (07. 12.

Алаш арқауы

1920 жыл) №38 нөміріне (22. 03. 1921 жыл) дейінгі саны топтастырылған. Бұл шақтағы оның жауапты шығарушылары (бүгінгі тілмен айтқанда «бас редакторлары») – Сұлтанбек Қожанұлы мен Қазмұқамбет Құлетұлы. Әрине, басылым аптасына 3 рет шығып тұрса, Сұлтанбек іссапарлап шыққанда Қазмұқамбет редакцияласа керек. Газеттің бас қаламгерінің бірі – Міржакып Дулатұлы. Ол бұл кезде де «Маднир» ныспысымен өндіріп жазыпты.

Сондай-ақ осы бастапқы «Ақжол» нөмірлерінен Мағжан мен Бернияз өлендерін, І.Жансүгірұлы мен қырғыз зиялысы И.Арабайұлы мақалаларын, қазақ-қырғыз институтына, бастапқы ұлт оқу құралдарына, әуесқой театрлық қойлымдарға байланысты деректерді ұшырастырамыз. Газеттің тағы бір үлкен тарихи миссиясы – Қазақстанның саяси-әлеуметтік дамуына деген Түркістанның көзқарасын (ол кезде екеуі бөлек республика ғой) айна қатесіз жеткізгені дер едік.

Біз ақын Б.Күлейұлының 20-жылдары Қазанда жұмыс істегенін (Қазақстан баспасының өкілі болып) жақсы білеміз. «Ақжол» әріптесі «Еңбек туы» газетіне сүйеніп, мынандай мәлімет береді: *«Қазанда басылып жатқан қазақша оқу кітаптары. Бастырылуға берілген кітаптар: 1) «Баяншы». Ақымет Байтұрсынұлы. 30000 дана; 2) «Оқу құралы» – 50000 дана; 3) «Тіл құралы I» – 25000 дана; 4) «Тіл құралы II» – 25000 дана; 5) «Есеп құралы I». Мирякуп – 25000 дана; 6) Есеп құралы II – 25000 дана; 7) «Қирағат» кітабы 25000 дана. Қазірде осылардан басылып бітіп Орынборға келгені: «Тіл құралы I» – 35000; жиналып болып қағазға қарап тұрғаны – «Баяншы». «Тіл құралы II», «Есеп құрал II», «Қирағат» кітабы жиналып жатыр. «Есеп құралы I» оқу құралы жартылап басылады. Бұларға жетерлік қағаз алынды. Қағаз болса басылуға дайындалып қойылған кітаптар: «40 мысал», Абай, өлең-жыр құрамасы (газет-журналдарда жазылған тәуір өлеңдер). Бұл кітаптарды бастырып жүрген жгіт Бернияз Күлейұлы 29-шы өктәбірде Орынборға кітап алып келді. Жақын арада қайтадан Қазанға жүреді».*

Осы деректі бір деп қойсаңыз, екінші дерек ретінде ақынның «Кім бар?», «Жұмақтағы жарыма» атты өлендерін берниязтанушылар мәтіндік салыстыру тұрғысынан қайта парықтаса артық болмас еді.

«Ақжол» бірнеше нөмірінде Ташкент жастары, әсіресе қазақ-қырғыз институтының шәкірттері сахналаған Міржакып Дулатұлының «Балкия», Уалитхан Омарұлының «Нұржан», Х-ұлының (сірә, С.Қожанұлының) «Айдалы қонақ», Рахат Төлешұлының «Тұрмыс», «Біздің молла» пьесалары туралы ақпарат, кейде талдау берілген. Сонымен бірге Қазақстанда болып жатақан жастардың осындай «сауық кеші» туралы айтылады. Мысалы, «Қызылжардағы қазақ жастары «Талап» иірімі атынан «Новый совет» театрында тамашаға Қошке Кемеңгерұлының «Алтын сакинасын» қойғанын» жазады. Осы деректердің көбісі бүгінгі театр тарихына беймәлім.

Бүгінгі тәуелсіз, демократияға тым құштар Қырғызстанда Ишанғали Арабайұлы атындағы мемлекеттік университет бар. Бірақ, өкінішке қарай, қазақ пен қырғызға ортақ осы зиялының жеке толымды кітабы әлі шықпаған. Ал, осы болашақ кітапқа кіретін бір мақаласы «Ақжол» газетінде жүр. Ол «Қырғыз шәкірттері» деп аталады. Автор бұй дейді: *«Аймақтық қазақ-қырғыз институтындағы қырғыз шәкірттерімен бас қосып бір сөйлескенде, «Жаз шығып азат, болған уақыттарыңызда не қылатын ойларыңыз бар?» деп сұрап едім. Олар маған мынадай бір сүйіншілі кеңес берді. «Биылғы оқуымыз бітіп, азат болғаннан кейін, һәр қайсымыз һәр тарапқа бірден тарап кетпей, осы институтта қаншама қырғыз шәкірттері болса, барлығымыз да бір болып, халық арасына көшіп жүретін «көшпелі театр» ашудан ойымыз бар. Ол театр үшін де һәр түрлі әдебиет, қысқасы қараңғы халықты, ғылым тілімен айтқанда, ғылыми-саяси жағынан оятсақ дейміз. Оның үшін де керекті болған материалдарды осы бастан әзірлеп, бос уақыттарымызда қырғыз тіліне аударып жүрміз. Көп ұзамай-ақ, бұл мақсатымызды институт бастығы жолдас Табынбайұлына білдіріп, көшпелі театрға керекті аспапты даярлатып та алармыз деген ойымыз бар» деді. Мұнан кейін мен тұрып:*

– Бауырларым! Жалғыз институтта оқыған қырғыз шәкірттерімен ғана бұл айтылғандарды орнына келтіруге күштерің жете ме? – дедім.

– Әрине, жетеді. Өйткені, институттан басқа орыс мектептерінде оқып жатқан қырғыз шәкірттері де бізге қосылады һәм мұғалімдерімізде де біздің бұл зор мақсатымызға қосылып, әрекет қылушылары болар деп ойлаймыз,– дейді шәкірттер».

Тарихи «Ақжол» газеті қазақ тілінің кеңсе тілі, ресми тіл болуына да қам жейді.

«Азамат» деген бүркеншік атпен жазған автор (мұны бір зерттеушілер М.Дулатұлы дейді) «Тіл мәселесі» атты мақаласында: *«Бұл күнде жиһангерлік саясатынан құтылды. Һәр халық өз тілінде оқуға, жазуға, өз тілінде тергеуге, өз тілінде тергелуге тиіс. Мемлекет заңмен бастап ауылнай комитеттердің ісіне шейін жазу һәр халықтың өз тілінде болу керек. Бұған, енді дау-дамай жоқ. Тек, жүзеге шығару ғана қалды. Ол үкімет өлген, бұрынғыдай енді тіл үшін, алысу-арбасудың қажеті жоқ. Сүйекке сіңген ескі дерттен құтылмай, бұл күнге шейін орыстан хатшы алып отырған болыстар бар. Мұның атын өшіріп, енді «орысшалауды» ұмыту керек. Кеңес хукіметі қазір сауатсыздықты жоғалтпақ болып отыр. Олай болса, өзінше хат танымайтын бір азамат қалмай мекемелерде, соттарда жасау беру түгіл, заң-зәкөнді өз көзімен, өз тілімен оқи білмейтін біреу де болмасқа тиіс. Бұл мақсатқа жетудің бірден бір шарасы – һәр халықты осы жолға үндеу, түсінікті тілде үндеу. Жер-жүзіндегі езілген жұрттардың бірі біздің қазақ-қырғыз екені рас болса, бұл жұртты теңгеру үшін көзін ашып, өнер-білім үйретіп, үгіт-насихат тарту».*

Алаш арқауы

Қазаққа белгілі тұлға, ағартушы Мәнән Тұрғанбайұлының «Кенсе тілі қазақша болсын!» атты мақаласында да тіл саласындағы заңдылық пен әділеттілікті жолға қоюдың әрі қарапайым, әрі түсінікті жолы сөз болады. Автор: *«1920-шы жылы өктемдікте болып өткен жалпы қазақ тобы (съезд – Д.К.) «Қазақстан республикасында ресми тіл – қазақ тілі, орыстар көп отырған орында орыс тілі болсын» деген қаулыны шығарды. Жалпы қазақ тобы қаулы шығарған соң, Қазақ республикасындағы кеңселердің бәрі ол қаулыны орындауға міндетті. Оның ішінде жігері, ойы, түсінігі болған азаматтар бұл қаулыны жүзеге асыруға өте асығыстары керек»* деп жазады.

Жоғарыдағы сөздердің көкейкестілігі 90 жыл өтсе де әлі өткір тұрған жоқ па?..

«Ақжолдың» тілдік ұстанымы, қағидаты нақты әрі жүйелі. Бұл оны талдау мақалаларында да, көркемдік сипаттағы дүниелерінде де айқын ұстанады. «Жасқаншақ» деген псевдониммен жазған автордың «Тілбұзаризм» атты оқшау сөзінде орысшаны бытыратып сөйлеген сібірлік саясатқа белсенді татар қызының сөзінен шолақбелсенді қазақтың қалай асып кеткені жазылады. *«Білмей жүреді екенмін, біздің де тілдің майын ағызатын, әдемі жат сөздерді көп үйреніп қалған, талапты жастар бар екен. Көңілім өсіп, көтеріліп отырғанда, кіммен именейін. Шешен сөзін бітірер-бітірместе:*

– Жасасын тілбұзаризм! – деп, дауыстап жібергенім емес пе.

Топ басы:

– Товарищи, прошу оратордың речін бұзбасқа! – дегенде жым-жырт болдым...».

Міне, бұл да ХХІ ғасырдағы қазақ шындығына ұласып отыр. Сонда осындай жат, есер мінезді сынаған «Ақжол» кінәлі ме, жоқ жамандықтан қол үзбеген қоғам кінәлі ме?.. Дәуір айнасына қарап ойланып қаламыз.

Тіл жайын айтамыз-ау, осы Сұлтанбектерге газет атын таңдау мен түсіндіру де оңайға соқпаған ұқсайды. «Ақжолдың» анықтауышын ол кісі орысшалап «светлый» деп түсіндірсе керек (ол кезеңде «ақ түс» ақ патшаны тұспалдайды). Бұған қарсылық білдірген Ғалижан Рахметуллин деген біреу газет бетінде: *«Қызылдардың жолы «ақ» болмаса керек еді. Біз жолымыз ақ болса, ақтармен төбелесіп, қан құмас едік. Біздің жолымыз «қызыл» болуға тиіс еді. «Ақ жол»-ға ат қойғанда мен болсам «Қызыл жол» яки «Біздің жол» деп ат қояр едім. «Ақ»-ты светлый деп тәржімә қылыпсыз. Неге «белый» деп тәржімә қылмадыңыз? Светлый не үшін шуақты (нұрлы) деп тәржімә қылмадыңыз. «Ақты» светлый деп тәржімә қылуға қазақ әдебиетінің қай жері мұны қыстады?»* деп құйтырқы сұрақ қойыпты. С.Қожанұлы да өзіне тән мінезімен қарап қалмаған. Ол былайша жауап берген: *«Қазақ тілінде «ақ жол» деген сөздегі «ақ»-та «білгіштер» кұстаналағандай жаман саяси мағанасы жоқ. «Ақ бата», «ақ көңіл», «ақ сөз», «ақ жол» һәм басқа осыларға*

ұқсаған сөздер һәм бұл сөздердегі «ақ» дегеннің мәнісі «тіл білгіш түркітердің» түсінуінен басқа екені анық білінді. Құр «біліп қана» қоймаған. Тура сойлеп жүрген, туған тілінің мәні арқылы біліп, жүрегі сезетін қазақ жұрты ол сөздерді естігенде, көз алдына бір түрлі шындық, тазалық, құлық-сұмдықсыз жақсылықтың ең болып жеткен идеалы келіп тұрады».

«Ақжол» шығып тұрған 1920 – 1925 жылдар қандай саяси қиын жылдар екені түсінікті. Газет соған қарамай түрік бірлігі, Алаш қозғалысы мен тұлғаларына байланысты шынайы сөз айта алды. Бұған материалдардың бағытына қарай айтылған И.Гаспринский, М.Боштайұлы т.б. қайраткерлер туралы жазғандары куә бола алады. Мысалы, Мұқыш Боштайұлы 36 жасында аурудан дүниеден озғанда, газет: «Алдыңғы қатарлы Алаш азаматтарының бірі, аяулы жолдасымыз еді» деді.

Тарихи «Ақжол» ағарту бағытындағы ұлттық басылымдарға қамқор бола білді. Айталық, ол 20-жылдардың басында өмірге келген «Жас алаш» газеті мен «Шолпан» журналына тілектестігін білдіреді. Бір нөмірінде «Шолпанды» шығаруға үш ұлттан кірген азаматтар Қ.Құлстұлы, А.Табынбайұлы, М.Дулатұлы (қазақ), К.Бөриев (түркімен), Шолпан, Фитрат, Айбек, Ғабду Саффар (өзбек) тартылып отырғанын жазады. «Журнал 56 беттік болып, айына екі рет шығады. 24 беті қазақ-қырғыз, 24 беті өзбек, 8 беті түрікпен тілінде болмақ. Журналда оқу-білім, әдебиет-саясат жайынан жазылмақ» дегенді де қосады. Бірақ кейін «тек қазақ тілінде шығатын болды» деп хабарлайды.

Сонымен қабат осы басылым бүгінгі журналистика тарихына белгісіз мына деректерді жеткізеді: Қазақ-қырғыз институтының студенттері 1921 жылы 17 қаңтарда «Жастар ұраны» атты жазба журналының I-санын жариялаған. «Журнал айына екі шығып тұрмақ. Типографияда басылған журналдың сыртында мынандай суреттер бар: түндігі оңынан ашылған, есігі түрлі көк майсаға тігілген ақ отау, зеңгір тау, шашырап келе жатқан күн. Үздік-сөздық күш, айнала жайылған мал, үйдің қасында жас азамат тұ көтеріп тұр. Журнал ішінде, қазақ-қырғыз тұрмысынан алынған суреттер бар. Журналда жазылған сөз бастары: «Бас сөз: Барлықбай мен бала», «Туған елім!», «Жастар міндеті», «Тілдің айыбы». «Ай жарығында», «Естігенім қазақ-қырғыз тұрмысы», «Туғанды бидің жазасы», жұмбақтар, мақалдар, тақпақтар» деп ақпар береді газет.

Тағы бір «Ақжолда» хатталып қалған тың мәлімет: Орынбордағы қазақ азаматтары Түркістан зиялыларымен бірігіп «Білім туы» атты журнал шығармақ болып қаулы алыпты. «Қазақстан, Түркістан деп бөлінбей, күшті де бөлмей, уақытша жалпы қазақ атында бір ақ журнал болсын» депгі басылым. Дәйексөзбен келтірсек: «Журнал Ташкенде басылады. Басқармасы да Ташкенде болады. Тек Орынбордағы азаматтардан жазушылар коллегиясы құрылып, материалдарын Ташкент жібереді. Һәм Ташкенттен де жазушылар коллегиясы құрылады. Сөйтіп барып

Алаш арқауы

шыққан журналды екі хукімет бөлісіп алатын болады». Газет журналдың болашақ авторларын да көрсетеді: **«Орынбордан** 1) Дініше Әділұлы 2) Жүсіпбек Аймауытұлы 3) Серікбай Ақайұлы 4) Хасенғали 5) Ахмет Байтұрсынұлы 6) Ахмет Бірімжанұлы 7) Хайредин Болғанбай 8) Әлихан Бөкейхан 9) Ахмет Кенжін 10) Бернияз Күлейұлы 11) Сейтқали Меңдешұлы 12) Елдес Омарұлы 13) Смағұл Сәдуақасұлы 14) Мұхтар Саматұлы 15) Бигали Сәрсенұлы 16) Сакен Сейфоллаұлы. **Ташкенттен** 1) Гүлсім Асфандиярова 2) Санжар Асфандияров 3) Б.Алманұлы 4) Ғазымбек Бірімжан 5) Күмішәлі Бөріев 6) Кәрім Жаленұлы 7) Әбубәкір Диваев 8) Халел Досмұхамбетұлы 9) Жаханиша Досмұхамбетұлы 10) Міржақып Дулатұлы 11) Мырзағали Есболұлы 12) Иса Қашқынбайұлы 13) Қазмұхамбет Құлетұлы 14) М.Кошербайұлы 15) А.Мәметұлы 16) Д.Омарұлы 17) И.Табынбайұлы 18) М. Қажыбайұлы 19) Иса Тоқтыбайұлы 20) Нәзір Төреқұл 21) Ғ.Оразбайұлы 22) Сұлтанбек Қожанұлы. **Бастырушы** – Халық ағарту комиссариаты. Үнемі жазатындар – жоғары айтылған 28 кісі. Жазушылар коллегиясына 5 кісі кіреді. Олар: 1) М.Дулатұлы 2) И.Тоқтыбайұлы 3) И.Табынбайұлы 4) Қ.Құлетұлы 5) Х.Досмұхамбетұлы».

Түркістанның беделді газетінің елеулі еңбегі осындағы педагогикалық институтты танытуы дедік. Қазір білім саласының тарихын зерттеушілер ҚазПИ тарихын 1928 жылдан бастап қатты кателесіп жүр. Шындап келгенде ол 1926 жылы Ташкентегі (Түркістандағы) «ҚазПедВуз»-дан басталады. Ал, оның алдында не бар еді? Оны да «Ақжолдан» табамыз. «1917-ші жылғы өктәбір төңкерісінен кейін қазақ-қырғыз іштерінен шыққан азын-аулақ ісішілердің біразы саяси істермен шеттеп кетті. Қалғандары қарап жүре алмай халық-ағарту жұмысына берілді. Ол уақыт құрғақ сөздің дүрілдеп тұрған кезі болғандықтан және хукімет басындағы жолдасстардың көбі ортақшылдық саясатының батырлары болғандықтан, талаптары оңша мандымаса да, көп еңбектің арқасында жүріп бір семинарияның басын қалқайтты. Бұл семинария 1918-ші жыл 15-ші нойәбірде ашылып, оқуы қазақ тілінде болды. 150-дей оқушылар мен өткен 20-шы жыл 1-ші сентәбірге шейін өмір сүрді. Енді бұл күнде өткен нойәбірдің 10-нан бері «Қазақ-қырғыз институты» атында болып ашылды. Семинария мен жаңа ашылған институттың айырмасы мынадан аңланады: семинария – орта дәрежедегі оқу жайы, институт жоғарғы дәрежелі оқу жайы».

Дәстүрлі қазақ өмірі, шаруашылығы қалай тосын қиындықтарға ұшырағаны да «Ақжолдың» айнасына түсіпті. Осыдан екі-үш жыл бұрын, мына имандылық пен тәуелсіздіктің арайлы күндерінде, қазақ бірлігінің рәмізі сынды Ордабасыда, ұятымызға қарай, «шошқа бордақылайтын кешен ашылды» дегенді естіп, жағамызды ұстап едік. Ал, осы кері кетудің немесе кері кеткізудің негізі сонау төңкеріс жылдары қаланғанын «Ақжолдан» оқығанда, ойланып қаласыз. Газет бүй дейді: «Шымкент

үйезінің азық-түлік комитетінің бастығы жолдас Кривошапов айт салығын болгенде, қазақ болыстарына 300 пұттан артық шошқаның етін салған. Тым болмаса, өздерінде шошқа болмаса, орыстардан алсаңдар да, тауып беріңдер демейді. Тек соңғы бұйрығында ғана «шошқаларың болмаса (?), оның орнына қой етімен берсеңдер де болады» деген». Осы ақпарат жай түскендей күй кешкен басылым:

*«Қазақ-қырғыз – бай халық,
Бес түлікке сай халық.
Шымкент елі болмаса,
Шошқа баққан қай халық?...» –*

деп тосын әзілдейді. Бұл әзілдің салмағы зіл батпан екені түсінікті шығар. Тағы бір санында осы тақырыпқа қайта соғып, «Шошқасы құрғыр» деген материал жариялайды. Мұнда: «Газеттің өткен 6-шы санында «Шошқа салығы» деген мақалада Крюдаев һәм Ливенцов жолдастардың Шымкент уезінің қазақтарына шошқа салығы салғандығы жазылып еді. Сол санды ТұрЦИК қасындағы қазақ-қырғыз бөлімі «мынау не?» дегендей азық-түлік комиссариатына жіберіп, олар жоғарыда айтылған жолдастарды орнынан түсіріп, өздерінен жауап алатын болған» деп дәйек келтірілген.

Біз газет тек жаман, жат нәрсені көрді деп айта алмаймыз. Басылым үшін ең маңызды нәрсе – ақпарат десек, «Ақжол» оны да орайымен жеткізген сыңайлы. Мәселен, Қ.Төртімбайұлы атымен (бәлкім, псевдоним) берілген «Үш бала туды» атты хабарламаға назар аударайық: «Қазалы үйезі, Қаракөл болысы 3-ші ауыл азаматы Сексен Қожырұлының қатыны Жібек осы фебрәлдің 7-де үш бала тапты. «Естімеген ел де көп» деген осы» деп жазды.

Ірі қоғамдық-саяси, ғылыми-ағартушылық мәселелерден бастап қарапайым тұрмыстық-танымдық мәселелерге дейін халықтың сұранымы мен өресіне орай қорытып, сараптап отырған «Ақжолдың» тарихи орны әрқашан айқындала көрінеді. Өйткені оның басында тұрған қаламгерлердің қабілеті, ұстанымы елдік парасатпен бітеқайнасаң еді.

Газетте басылымның басы-қасындағылардың стилі, бағдары көрініс табады. 20-жылдардың бүгінге еміс-еміс жеткен аңыз-әңгімесінен білетініміз: тұтастары «Жаһаншаны – сөйлеудің шешені, Міржақыпты – жазудың шешені» дейді екен. Сондай-ақ Сұлтанбектің шешендігі мен турашылығы туралы деректер жеткілікті. «Ақжол» ұстанымы Алаш жүгін артқан арбаның қос арысындай Сұлтанбек пен Міржақып табандылығымен айқындала түседі.

Халыққа қайта жеткен «Ақжол» газетінің түпнұсқа негізінде әзірленген жинағымен танысқан оқырман өзіне көп нәрсе табады деп есептейміз.

«Ақжол» әрқашан ұлтқа олжа салған басылым болып қала бермек.

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ НЕМІС ПРОФЕССОРЫ

Алаш тұлғалары ұсынған елдік рәмізде киіз үйдің түндігі Батыстан ашылғаны белгілі. Мұны олар «білім-ғылым нұры Аурупадан түсуін қалағандығымен» түсіндіреді. Расында, XX ғасыр басында Еуропаның (олар «Аурупа» деген) Франция, Англия, Германия секілді елдері қоғамдық даму мен әлеуметтік өркендеуде біраз жетістікке жеткен болатын. Осыған елендеген Ресей империясы амалсыз монархиялық биліктің талғамымен қабыспайтын демократиялық ізденістерге барды. 1905 жылы II Николай мемлекеттің шеткері халықтарына сөз бостандығы мен білім еркіндігіне қолайлы жағдай туғызатын «17 қазан Манифестін» жариялап, екі жылға жетпей мұның күшін жойғанда, Алаш лидері Әлихан Бөкейхан «Ресей алғаш және соңғы рет Аурупа болды» деп әшкерелеген еді.

Жалпы XX ғасыр басындағы қазақ қайраткерлері мен Германия арасындағы байланысты сол кезеңнің шындығы бедерінде қарауға тиіспіз. Айталық, «Алаш қайраткерлері үшін неміс мәдениеті, неміс тұлғасы не еді?» деген сұрақ төңірегінде ойланып көрейік.

Ә.Бөкейхан 1915 жылы 22 ақпанда «Қазақ» газетіне «Неміс мәдениеті» атты мақала жариялады. Мұнда қаламгер-қайраткер «соңғы қырық жылда 40 млн 800 мыңнан 64 млн 900 мың болып өскен» Германия жұртының Еуропадағы мәдени-тарихи орны мен әлеуетін сараптайды. Ә.Бөкейхан сөзімен айтсақ, бұл өсім, біріншіден, «неміс жұртының тамағы тоқтығын» көрсетеді. Екіншіден, бұл ел «ғұмырын бақыт жолына аударған».

Осы ретте қаламгер орыс пен неміс жағдайын салыстырып отеді: «Жалғыз ғана бидай салғаннан басқа қолынан түк келмейтін орыс мұжығына ер басына жүз 15 десятина да аз. ...Егін-шөп бір жыл шықпаса, жұт, ашаршылық келеді. ...Аурупа жұртында орыстан басқа жұртта ашаршылық та болмайды. Мұнда адам қол жетпес Құдайдың жаңбырына жалынбайды, өз қолындағы жаһид, өнеріне жалынады».

Автор қала мәдениетіне де айрықша тоқталады. Ә.Бөкейхан тұсында Ресейде – 15, Америкада – 33, Германияда – 60 пайыз халық қалада тұрды. «Мәдениет ілгері басқан сайын, қала зорайып, қалада табан ақы, маңдай термен күн көрген адам көбейеді. Зор қаладағы адам есебінен мәдениет дәрежесі сыналады» деп жазады қазақ қайраткері.

Адамзаттың жалпы мәдениетін «рухани мәдениет» және «нәрсе затына жалынған мәдениет» (материалдық мәдениет) деп бөліп көрсеткен Ә.Бөкейхан соңғысын халыққа кеңірек аңдату мақсатында былай деп байыптайды: «Шанышпа үш ағашты біздің қазақ үйіне айналдырған, мұны мәдени жұртта 57 астылы-үстілі үйге айналдырған, салт атпен әрен

жүрегін соқпақты темір жолға айналдырған, шақырымды телеграмға айналдырған, таяқты осы күнгі 21 пұт болат зеңбірекке айналдырған».

Әрі қарай қаламгер немісте зауыт-фабрик жұмыскері 1882 жылы 4 млн 100 мың болса, 1907 жылы 8 млн 600 мыңға өскенін, кеме, темір жол жұмыскері 700 мыңнан 2 млн-ға көбейгенін, темір жол 19 мыңнан астам шақырымнан 60 мыңға жуық шақырымға артқанын, мұхитта жүзген кеме 180-нен 2 мың 400-ге молайғанын тәптіштеп жазады. Сонымен бірге ол өндіріс саласын алға жылжытатын көмір мен темір өндірудегі неміс жетістігіне тоқталады. Мәселен, мұнда 1885 жылы 73 млн 600 мың, ал 1913 жылы 191 млн 500 мың тонна тас көмір қазып алынған. Қорытылған шойын 1885 жылы – 3 млн 700 мың, 1913 жылы – 19 млн 300 мың тонна.

Тұтастай алғанда, неміс жұртының байлығы 1872 жылы 70 млрд марка болса, 1914 жылы ол 350 млрд маркаға өскен. Ә.Бөкейханның сөзімен айтсақ, «40 жылда неміс байлығына жылына 7 миллиард таза пайда байланып отырған».

Бүгінгі тілге салсақ, «неміс экономикасына аналитикалық талдау жасаған» қазақ қайраткері мақала қорытындысында: «Бүйгіп ілгері мәдениет жолында желіп-жортып кеткен жұртты бұ күнге шейін тарих білген емес» деп көрсетеді.

Әлихан Бөкейхан Германия және осы мемлекетпен байланыстағы Еуропа тақырыбында бұдан басқа да біршама еңбек жазған. Соның ішінде елеулісі – ұлтқа кең тарайтын «Қазақ» газетінде 1913 жылы 23 шілдеде жарияланған «Бебел» (Август Бебель) атты мақаласы. Бұл материал неміс қайраткерінің 1913 жылы 28 шілдедегі қазасына орай жазылған. Мұнда 27 жасында саясат айдынына көтеріліп, 73 жасында дәм-тұзы таусылған, «адам баласы өзіне өзі риза болып мақтанарлық істің бәрінің басшысы, ұйытқысы, эзелден артық туған сабаз Бебелдің саяси портреті жасалады. Құрамында «үш миллионнан аса қол ұстасып, тізе қосып жүрген адамы бар» Германияның социал-демократиялық партиясы жетекшісінің тарихи мәртебесі сарапталады.

«Бейінараға болыссаң, қасқырға тартқызбай жүресің бе? Бебел ғұмырында 5 жыл абақтыда отырды, 2 жыл абақтыда Германияның с.д. партиясының басы, үлкен ғылымды Либкнехтпен бірге отырып, университет бітіргендей ғылымды болып абақтыдан шықты. Бебел неше кітап жазды. Рейхстақта сөйлеп, «Впередқа» мақала жазатын еді. Мінезінен дұшпандары кір тапқан жоқ. Тусаң Бебелдей болып ту, жасасаң ғұмырды Бебелдей жаса!» дейді Алаш көшбасшысы.

Батыс пен Шығыстың жақсысын – жақсы, жаманын – жаман деген Ә.Бөкейханның әлемдік мәртебесі бар неміс тұлғаларын асқақтатуы бір бұл емес. 1914 жылы жазған әйгілі «Ән, өлең һәм оның құралы» атты мақаласында («Қазақ», 23 маусым) өнердің осы нәзік саласы туралы

Алаш арқауы

толғана келе, Гете, Шопенгауэр, Бетховен, Мартин Лютер сынды неміс халқының арда ұлдарының музыка хақындағы пікір-пайымына тоқталады. Осы орайда бір ақиқатты айта кеткен орынды: Әлихан Бөкейхан қазақша сөйлеткен Герман тұлғаларының тілі, парасаты Алаш халқын әлемдік аяда рухани байытты. Енді мұны тағы да тындап көрелік: «Гөте келтіреді: «Ән-өлең шертіп ойнау – ең жоғарғы өнер. Әнде не нәрсе салынса, ішекке не ойналса, сол нәрсе жоғары шығып көтеріледі, ағарады, қасиеттенеді».

Шопенгауэр сөйлейді: «Өлең, ән, күй салу баршамыздың қазынамыздың (қозғалу, сезу, тебіренуді) бәрін жоғары жасап, жоғары жаратуға зор бір құдіретті сайман. Өлең, ән, күйдің күші, ән қуаты сондай күшті – бұл барлық жаралыс тұрмысын көрсетеді. Өзге өнерлер құр көлеңкісін ғана көрсетеді. Жүрек жанына орнаған дақты сол күймен ғана сыртқа шығарады. Мәрхамет, шәфқат, рахат, мехнат, шаттық-реніш, ғайрат, хафалық, зар, мұң, күйініш – бәрін жүректе қандай болса, сондай қылып көрсетеді».

Бетховен айтады: «Ән, өлең, күй – сондай ашық түрлі жарық тіл. Ондай қылып данышпан да, хәкім де айтпайды. Ол – адамның жол салушысы, жол басшысы. Бұл жол бір ғана сонау биік, жоғары білім ғаламына шығатын жол. Ол ғалам адам баласына сезімді, бірақ денесімен адамзат бара алмайды. Ән, өлең, күй құдірет ғылымымен әбден сырлас».

Мәртін Лүтер: «Ән, өлең, күй аспабы – адамның ғибрат берушісі, адамның ақылын оятып, молайтып, қорытып беруші ең жақсы ақылшысы, жіңішкелікке, төменшілікке, бірлікке, татулыққа, сүйіспеншілікке, ең бірінші оқытушысы, үйретушісі. Ән, өлең, күй – ең сенімді үн. Бұл үнмен адам мехнатын, рахатын, ғайратын, шәфқатын, сүйіспеншілігін билейтін, қайғы-қасіретін Құдайға тапсырады, жеткізеді. Ән, өлең, күй – аспандағы періште тілі, бұрынғы жерде болған пайғамбарлар тілі. Ән, өлең, күй – Алланы танытуға үлкен себепкер».

Мәртін Лүтердің дұспандары аңыз қылысқан: «Мәртін бізді білімімен алдап ерітіп алмады, әнімен елжіретіп ерітеді» деп».

Білім мен танымның тұнығынан су ішкен Әлихан Бөкейхан өнертануда қазақтың да ешкімнен кем емес екенін дәлелдей отырып: «Ән, өлең, күй – адамның анық тілі, шын тілі, көпке бірдей ұғымды тіл. Бұл тіл – жанға хас жүрек тілі, сезім тілі, күй тілі» деп, ой-пікірін жоғарыда келтіріліген әлемдік алыптардың пайымымен астастырады.

Алаш қайраткерлері жақын да алыс Герман жұртын осылай танып жатқанда, қиырдағы неміс ғалымдары да Қазақ даласының сырын ұғуға ынтыққан секілді. Біз мұны Алаш қайраткері, жазушы-драматург, журналист-зерттеуші Қошке Кемеңгерұлының «Жол эсері» атты мақаласында («Қазақ тілі», 1924 жыл, 15 тамыз) айтылатын «Берлин

университетінің профессоры доктор Кучинскийдің» ізденісімен сабақтастырып айта кеткіміз келеді. Қаламгер былай деп жазады: «Германиядан келген Берлин университетінің профессоры доктор Кучинскиймен Семей уезіне қараған Бұғылы, Шыңғыс, Меңдеу болыстарын, Қарқаралы үйезіне қараған Ағанды, Абыралы, Кент, Ақсары, Дастар, Ақбота болыстарын шет пұшақтап аралап түстім. Профессордың мақсаты қазақ арасындағы ауру түрлерін, қандай аурудың көбірек тарауы, тазалық шарттарын тексеру еді және де қазақ елінің жалпы тұрмысымен танысу еді. Профессордың елді аралап аз уақыттың ішінде алып қайтқан қорытынды пікірі мынау: «Бұрын қазақпен кітап арқылы да таныстығым жоқ еді. Германияда ең маңызды жағрапия Зейдл дегендікі. Сонда қазақ туралы екі-ақ жол бар. Қазақ көшпелі, мекені киіз үй, баққаны мал деген. Енді байқап қарасам, қазақ туралы екі жол емес, әлденеше түп кітап жазуға болады екен. Көшпелі тұрмысқа қолайланған. Мәдениеттен қазақ туралы екі-ақ жол бар. Қазақ көшпелі, мекені киіз үйлері өте шеберлікті көрсетеді. Мал баққан ел әнші келеді деген пікірді қазақ елі айқын дәлелдейді. Қазақтың кейбір әндері Венгриядағы мадиярлардың әніне ұқсас. Қазақ оң жағынан бір атадан өрбіген емес. Өйткені кейбір қазақтар өңдес Германияда, Италияда, Жапонияда, Орталық Америкада кездеседі. Әсіресе соңғы айтылған ауданда қазақ өңдес көп. Бұл антропологияның (адам өңін тексеретін ғән) тереңнен тексеретін зор мәселесінің бірі болу керек».

Мақалада Қошке неміс дәрігерінің казакқа ілтипаты мен қызметі туралы: «Бар аурудың профессор казактың қолынан келетін емін айтып отырды» деп те түртіп қояды. Сонымен бірге осы еңбекте герман ғалымының көзіне түскен алаш жұртының бастамашыл істері де көрініс тапқан. Мысалы: «Бұғылы болысында Медеу деген қазақ 12 бөлмелі мектеп салғызып жатыр екен. Артық дәулеті болмаса да талабы зор... Қарқаралыдан Теміріші жеріне жаяу барып, егін салып суарып қайтып келе жатқан қазақтарды да көрдік. Қазақ бейнеттен қашатын емес. Бірақ басыы керек. Әлсіздерге қазынадан жәрдем керек... Жақсы жүйірік шығатын жылқының тұқымы тобықты ішінде Құнанбайдан тараған ауылдарда бар екен. Құнанбай дәуірі жүріп тұрған кезінде ат жетер жерден жүйірік, сұлу айғыр алғызып жылқысын түзеген. Шаған болысында да жылқы тұқымын түзей бастаған байлар бар көрінеді. Шаған болысында Арынғазы Абылайханұлы деген фельдшер сиырдың сементал деген тұқымын өсіреді...». Қаламгер рухани қазынаны ескеруді де ұмытпайды: «Тобықты ішінде ескі күйлерді тартатындар бар екен. «Асан қайғы», «Ала байрақ» деген күйлер – ескі күй. Бұған қарағанда, ала байрақ қазақтың Алтын Ордадан бөлінбей тұрған кезіндегі күйі болу керек. Күй тартатын кәрі шалдар. Бұлардың көзі жоғалса, ескі күйден айрыламыз...».

Алаш арқауы

Қ.Кемеңгерұлы жол әсерін жүйе-жүйесімен (денсаулық, білім, шаруашылық, мәдени өмір т.б) хатқа түсірген. Бұл үрдіс неміс профессоры жазбаларының ықпалынан өрбуі де мүмкін. Айтқандайын. Қошке мәліметіне қарағанда, өзінен басқа М.Кучинский жанында Халел Ғаббасұлының атқосшысы және бір латыш жігіті болыпты.

Бір қызығы, ұлт зиялылары репрессияланып, олардың атын атауға тыйым салынған жылдары (1974) осы неміс ғалымына катысты бір дерек ғалым Ысқақ Дүйсенбаевтың «Мұхтар Әуезов» атты еңбегінде «жылт ете қалды». Осы кітапқа енген «Әз аға» естелігінен мына жолдарды оқымыз: *«Шамасы, 20-жылдардың басында болу керек, неміс ғалымы (медик) Макс Кучинский бастаған шағын топ жазды күні Мұқаңдардың ауылына келеді. Неміс оқымыстысының жанында бір орыс (неміс тілін білетін), бір қазақ (орыс тілін білетін) екі тілмашы бар екен. Сол жылдары дәрігерлік жоғары мектепте оқып жүрген Қошке Кемеңгеров қазақ ауылына келген соң еркін серуендеп, біраз серпілмек болады да, Мұқаңды өз орнына тілмәштік етуді өтініп, ол кісі ойламаған жерден аз уақыт Кучинскийдің қарамағында қызмет етеді. Ал, Макс Кучинский ең алдымен даланың білімді адамымен сөйлескісі келген тілегін білдіргенде, оны Мұқаң Шәкәріммен таныстырады. Неміс ғалымына ол зор құрмет көрсетеді. Сонымен қатар Құрбан айтына байланысты екі күндей ойын-сауық жасайды: ат жарыс, балуан күрес, көкпар тарту, тағы да басқа ойындар, әсіресе ән. Олардың бәрін суретке түсіріп, Кучинский қарық боп қалады. Ол ұзақ уақыт Шәкәріммен әңгімелескеннен кейін: «Бұл кісі шынында да даланың көпті көрген адамы екен» деп қатты сүйсінеді. Кейін өз еліне, Германияға оралған соң Макс Кучинский «Степь и ее обитатели» деген атпен кітап шығарыпты деседі. Бірақ, сол еңбекті алдыруға қанша әрекеттенсе де Мұқаң, неге екені белгісіз, одан еш нәтиже шығара алмапты» (213–214-б.).*

Алаштың белгілі зиялыларымен сұхбат құрып, қазақ мәдениеті мен білім-білігіне қанық аталған неміс ғалымы туралы тағы бір мәлімет біз ҰҚК архивінен тапқан Ә.Бөкейханның А.Байтұрсынұлына жазған хатында да көрініс тапқан. Бұл мұра қайраткердің 1995 жылы С.А.Жүсіп құрастырған «Таңдамалысына» де енді (қараңыз: 397, 456-б.).

1925 жылы 23 маусымда Мәскеуден жазылған Әлихан хатында мынандай жолдар бар: *«Профессор тамыз бен қыркүйек айларында Ырғыз бен Торғайға барып, сол жақтан Қызылордаға соғатын боп уәде беріп, Берлин қаласына қайтып кетті. Мен одан Қостанайдан бастауын өтіндім. Ол бұған келісті. «Егер осы өңірлерге барсаңыз, Ахмет Байтұрсынұлын ұшырастыруға тиіссіз. Бұл кісі сізге серік болады» дедім мен тағы да.*

Енді сенің келісіміңді біліп, оған хат жазып, хабарласып, ақпарымды Мәскеудегі неміс өкілдігіне кетпекшімін. Ол өзі біздің қазақ өкілеттігіне соғып, анықтап сұрап алатын шығар.

Тамыз айында қайда боласың? Мырзағалиевті неміспен ұшырас-тыруға жіберерсің. Еуропа сүзектің микробын әлдеқашан тапқан. Лизажанның профессоры дәріс үстінде айтатын көрінеді: «Макс па (менің профессорым), жоқ мен бе, бұл микробты тапқан сияқтымыз» деп.

Макс бұл жөнінде ештеңе демеп еді. Бәлкім, оның зерттеу нысанасы да сол шығар. Егер сен оған қосылсаң, тіпті жақсы болар еді».

Бұл хатта сөз болып отырған неміс ғалымы мен Қ.Кемеңгерұлы, М.Әуезов деректеріндегі неміс ғалымы бір азамат екені анық. Бұдан мынандай қорытынды шығаруға болады:

Біріншіден, Берлин университетінің профессоры Макс Кучинскийдің Қазақстан сапарын ұйымдастыруға Алаш көсемі Ә.Бөкейхан бірден-бір себепші болған.

Екіншіден, профессор Макс Кучинскийдің Қазақстан сапарын жай ғылыми-танымдық немесе ғылыми-практикалық сапар деу аз. Мұның болашақ қазақ тәуелсіздігіне катысты саяси астары да бар. Өйткені, Ә.Бөкейхан хатында тұспал, меңзеу анық байқалады. Сонымен бірге ОГПУ-НКВД да ұйықтап жатпай, бұл хатты 1925 жылы-ақ қолға түсірген.

Үшіншіден, қалай болғанда ХХ ғасырдың 20-жылдары қазақтың аса танымал, беделді кайраткерлерімен жолығып, олардың ой-пікірін жазып алған бүгінгі Қазақстан ғылымына бейтаныс Макс Кучинский тұлғасы Қазақ-Герман достастығының белгілі бір кезеңін ғана көрсетпейді, жалпы Алаштың Еуропаға терезе ашқан елеулі сәтін аңғартады.

Біз 2010 жылы Астанада өткен III Гумбольдт-Коллег халықаралық конференциясында: «Аталған неміс ғалымы туралы деректерді Германияның университеттері мен ғылыми орталықтары архивінен іздестірген дұрыс. Қазақ жері мен зиялылары туралы еңбек те осындай мекемелердің аз таралыммен шыққан ғылыми жинақтары қатарында «шаң басып» тұруы мүмкін... Мұны жан-жақты іздестіру, кешенді зерттеу – дәл осы күннің еншісіндегі мәселе» деген ойды айтқан болатынбыз.

Құдайдың құдіреті, Қошке Кемеңгерұлының туған жиен қызы Раушанды алып отырған өлкетанушы Игілік Тұрсыновтың неміске шыққан апайы Тамара Боссерт (Тұрсынова) 2012 жылы М.Кучинскийдің аталған кітабын Германиядан тапты. Түпнұсқа кітап алман жерінен Астанаға жетті. Қазір оны қазақ және орыс тілдеріне аудару үрдісі жүріп жатыр.

ХАЛЫҚ АҒАРТУ КОМИССАРЫ:

адамдық пен абырой салмағы

Әдетте «комиссар», «халық ағарту комиссары» делінсе, көз алдымызға былғары бас киім мен шапан киген, түсі суық әскери большевик елестейді. Ал, енді «Ахмет Байтұрсынұлы, Смағұл Сәдуақасұлы, Темірбек Жүргенов халық ағарту комиссарлары болды» деген тезисті құлағымыз шалса, әлгі түсінікті түзету керек деп ойла- нып қаламыз.

А.Байтұрсынұлы – кеңестік биліктің елең-аланындағы халық ағарту комиссары, С.Сәдуақасұлы – Алаш пен большевик текетіресі кезеңін- дегі халық ағарту комиссары, Т.Жүргенов – қуғын-сүргін жылдарда қазақ болмысы мен зиялылығын танытқан халық ағарту комиссары. Әрқайсының өз биігіндегі, өз ауқымындағы қайраткерлігі бар.

1925 жылы 15–19 сәуір арасында болып өткен Қазақ Автономиялы республикасы Кеңестерінің V съезі С.Сәдуақасұлын Халық ағарту комиссары етіп бекітті. С.Мұқанұлы «Өмір мектебі» атты мемуарлық шығармасында осы съезд туралы жазған С.Сейфоллаұлы хатынан үзінді келтірген. V съездін қандай жағдайда өткені хатта былайша баяндал- ған: «Залдағы қызыл тулардың арасында Досмұхамедұлы басқарған алаш үкіметінің құран сөздерімен әшекейлеген жасыл туы жайыла ілініпті... Съезден кейін Орынборға қайтып келе жатқан шақта, бұрын алашордашыл болған, кейін оқу Комиссариатында қызмет атқарып жүрген карт учитель (Елдес Омарұлы – С. М.) екі жолдастың көзіңше, маған шат кескінмен қарады да: «Түптегенде бізше (яғни «алаш- ордаша») болып шықты. Съез біздің алашордалық жасыл туымыздың саясында ашылды» деді...»

Съездің бұлайша өткеніне қарап, әрине, алаш қайраткерлері билікті өз қолына алды деп ойлауға болмайды. Хаттан алынған дәйек олар- дың табандылығын, қайраттылығын, қайсарлығын дәлелдейді. Съезд осындай рухта өтпесе, бәлкім қазақ ұлты әлі талай жыл ресми түрде «қырғыз» аталынып жүрер ме еді?..

С.Сәдуақасұлы Халық ағарту комиссары қызметін 1927 жылдың жазына дейін атқарды. Осы мерзім ішінде ол талай игі істерге ұйытқы болып, қазақ халқы мен тарих алдындағы перзенттік парызын адал орындап шықты.

Қайраткердің тындырған істерін үлкен және кішкене деп бөлу жараспас, әйтсе де оның қазақтың тұңғыш мемлекеттік театрын, қазақтың тұңғыш педагогика институтын ашуға мұрындық болып, алаштың күллі талантты өнер адамдары (әртістерін, жазушыларын)

мен зиялыларын (ғалымдарын, оқытушыларын) қанаттың астына алуын туған халқы әділ бағалай білуі қажет. Бұл қызметте ол 1920 жылдан бастап оқулық, танымдық, ғылыми кітаптар жазу, аудару, жариялау жағын ұлғайтты. Театр өнерін халыққа насихаттау ниетінде өзі редакторлық еткен «Еңбекші қазақ» газетінде көптеген мақалалар, сахналық қойылымдарға сын жариялады, сауықшы-әртістерге оқулық іспеттес «Ұлт театры туралы» атты кітап (1926 жылы) жазды.

Қазақстан Кеңестерінің II съезінен кейін көп ұзамай республикадағы саяси ахуал қатты өзгерді. Орталық мұнда бірінші хатшылыққа жіберген Ф.Голощекин қазақ еліне өзінің «кіші Октябрінің» идеологтарын іздеп, өкімет басындағыларды саралаумен болды. Кешікпей С.Сәдуақасұлы, Ж.Мыңбайұлы, С.Қожанұлы оның сын нысанасына ілікті.

1920 жылдан-ақ «Екі тапқа қазақты бөлерлік еш себеп жоқ, қазақты шет халықтар құлданбаса, өз ішінен құлданушылар шыққан жоқ». «Елді жаңа экспроприациялау (халық революциясы кезінде байлардың жиған-тергенін күшпен таратып алу – Д. Қ.) емес, еңбек пен ғылым құтқармақ» (1923 жылғы өлкелік III конференцияда сөйлеген сөзінен), немесе «Мен коммунист. Маған қазағы да, орысы да бәрі бір» деушілер табылады. Бірақ бұл секілді сөзді айтушылар орысқа да, қазаққа да пайдасыз адам болып шығады» деген табанды пікірі бар С.Сәдуақасұлы Ф.Голощекинге ұнамауы заңды еді. Оның үстіне бұл келгенге дейін Смағұлдың саясатта ұстанған бағыты – ұлттық мемлекет, жеке-дара автономия үшін күрес болса, бұл келгеннен кейін онысынан таймады. Қызметі шаруашылық, экономика саласында болмаса да, мәжіліс-жиылыста бұл мәселелерді айналып кетпейтін, «республика шикізатты өңдеп, бұйым етіп шығаратын зауыт, фабрика салуды қолға алуы керек» деп ойын бүкпесіз айтатын С.Сәдуақасұлына Ф.Голощекин айнала ор қазып, ақыры 1927 жылы 6 наурызда Халық ағарту комиссары лауазымынан босатты.

Осы шамада ол, сірә, тағы да Мәскеуге жіберуді өтінген. Бірақ өлкелік партия комитеті бұл сапарға қарсылық білдірген. 9 наурызда аталған мәселе бюрода қаралып, қайраткерге 15 мамырға дейін «Мәдениет майданындағы ауыл ұйымының жұмысы», «Ауылдағы кооперация», 1 тамызға дейін «Таптық күрес. Хрестоматия (оқу құралы)», «Малшының мектепке баруына көмекші», «Қазақстанның экономикалық географиясы (оқулық)» еңбектерін жазу тапсырылған. Сөйтіп ол 27 наурызда Халық ағарту комиссариаты Әдістемелік кеңестің ғылыми қызметкері болып тіркелген. 1 сәуірде өлкелік комитет кітаптар жазылып біткен жағдайда отбасымен бірге болу үшін Мәскеуге жіберетінін мәлімдеген. 25 мамырда Смағұл өлкелік бюродан Орталық комитет алдында Коммунистік

Алаш арқауы

академияға түсуге кепілдік беруді сұраған. Сұрау қанағаттанбаған. Өлкелік комитеттің бюросы 22 маусымда С.Сәдуақасұлын Ташкенттегі «Казпедвузға» ректор етіп тағайындау туралы шешім шығарған. Қайраткер 21 тамызда жаңа қызметіне кіріскен. Бір қызығы, ол 4 қыркүйекте Голощекинге хат жазып, «Мәдениет майданындағы ауыл ұйымының жұмысы», «Малшының мектепке баруына көмекші» атты еңбектерінің қолжазбасы даяр екенін хабарлайды.

С.Сәдуақасұлы қайраткер ретіндегі соңғы тегеурінін 1927 жылы 15-23 қарашада өткен Өлкелік партия комитетінің VI конференциясында көрсетеді. Әділдік іздеген азамат бұл жиынға өлкелік комитеттен сұрап әрең барған болатын. Осы конференцияда С.Сәдуақасұлының «Мен Голощекин жолдастың сөзіне қосыла алмаймын» деуі – қайраткердің қайыспас қайсарлығына дәлел.

Жалпы Голощекиннің ойы С.Сәдуақасұлын «айдай әлемге мас-қаралап», 1927 жылы Қызылордада 25 ақпан – 3 наурыз аралығында өткен мұғалімдер съезінің «бірауыздан» деген шешімімен қызметтен қуу еді. Оның дем беруімен жиылыс мінберінен, баспасөзден 1926 жылдың ортасынан бастап С.Сәдуақасұлының «кәте істері» айтылып жазыла бастады. Бірақ «спектакль өтпей қалды». Бұл туралы Смағұл әйелі Елизаветаға 1927 жылы 25 ақпанда жазған хатында: «Съездегілердің маған деген ықыласын білгенімде қатты толқыдым. Мінбеге шығар кезімде халық мені қарсы алып, ұзақ қол шапалақтап тұрып алды. Маған дейін де, менен кейін де сөйлегендерге (тіпті Голощекин-ге де, Нұрмақұлына да) мұндай қошемет көрсетілген жоқ. ...Біле берсең осы жиында менің аяғымды шалу үшін қызметтен босатпай жүрді ғой», – дейді.

Сөйтіп, С.Сәдуақасұлының кеңес өкіметі тұсындағы сегіз жылдық саяси қайраткерлік ісі әкімшілдік-әміршілдік жолмен тоқтатылды. Бұл оқиға қазақтың «екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды» деген нақылының кері емес-тің. Голощекин қошқар емес, әбжыланға келінкірейтін. Смағұлдың ендігі қызмет орны Қазақстанда болмай шықты. ВКП (б)-ның Орта Азия бюросы мен Өзбекстан коммунистік париясының құзырындағы Ташкент қаласында әзірше қалып отырған, кезінде өзі ашқан Қазақ педагогика институтына ректор болып орналасты. Ректорлық қызметте ұзақ болған жоқ, 1928 жылы «Большевик» журналының I-санына шыққан «Ұлттар мен ұлт өкілдері туралы» («О национальностях и националах») атты Орталықты, Одақты шулатқан мақаласынан соң жұмыстан босатылды. Бұл 1928 жылдың ақпан-наурыз кезі-тін.

Әкімшілдік-әміршілдік жүйені дүр сілкіндірген жоғарыдағы мақала не жөнінде еді?

1927 жылы партияның XV съезі қарсаңында «Правда» газеті «пікірсайыс бетін» ұйымдастырады. Міне, осы басылымға С.Сәдуақасұлы ұлт аймақтарында өндірісті дамытудың, жер мәселесін реттеудің, басқару аппаратын жергіліктендірудің, Орталық тарапынан билеп-төстеудің проблемаларын (зәруліктерін) айтып, 31 қазанда мақала жазып жібереді. Мақала жуық арада жарық көрмейді. Смағұл газеттен оның себебін сұрағанда: «Сіздің мақалаңыздың түпнұсқасын «Большевик» журналына жібердік. Коммунистік сәлеммен – «Правда» деген жауап алады.

Мұның ақыры немен тынғаны қазақ халқының ғана емес, барша зиялы ұлт өкілдерінің көз алдында. «Большевик» журналында С.Сәдуақасұлының 9 беттік мақаласы мен осы еңбек мазмұнының әрбір түйінді ойын терістеген Коста Таболовтың «Ұлттық демократия бағытына қарсылық (Сәдуақасұлы жолдасқа жауап)» атты 14 беттік мақаласы қатар жарық көреді. Бұл үкіметтің дәстүрлі айла-шарғысы болатын. Осындай әдіс (бір бағытты, немесе пікірді тыю үшін әйтеуір кез келген сол бағытты, пікірді ұстанушыны тауып алып, оны жабыла кеп сынау, тұқырту) күні кешеге дейін қолданылғаны белгілі. Мәскеу 1928 жылы Смағұлдың осы мақаласын сынаумен балаң баспасөз бостандығын, пікір еркіндігін тұншықтырды.

Жалпы қаламгер ретінде Смағұл Сәдуақасұлының соңында қалған мол көсемсөздік мұрасының бір жүйесін оқу-ағарту ісі туралы мақалалары құрайды. Оның еңбектерін бұл тақырыпқа топтауымыздың өзіндік мәні бар. Яғни, С.Сәдуақасұлы саналы ғұмырында оқу-ағарту жұмыстарының басы-қасында жүрді. Ол 15 жасында «халық мұғалімі» болды, 18 жасында қазақ курстарында кооперация қисынынан, табиғаттану мен жаратылыстанудан, физикадан дәріс оқып, облыстық жер-су басқармасының қазақ бөліміндегі оқу ісінің меңгерушісі қызметін атқарды, 20 жасында өлкелік қазақ курсында іскерлік пен ұйымдастыру жұмысы бойынша арнайы сабақ өткізді, 25 жасында Халық ағарту комиссары болып, республиканың күллі оқу ісіне жауап берді, 27 жасында Қазақ педагогика институтын басқарды. Ендеше С.Сәдуақасұлының бұл сала бойынша жазған мақалаларын зерттеу нысанасына айналдыру тағылымдық тұрғыдан құнды.

С.Сәдуақасұлының оқу-ағарту ісі туралы мақалалары әр жылдары жазылған. Алайда бәрінде ортақ қасиет – қаламгердің айтып отырған мәселе мәнісін жетік білетіндігі. Бұл мақалаларында да жоғарыда сөз болған қоғам, әлеумет, саясат жөніндегі еңбектеріндегідей өршіл рух, ұлттың ертеңіне кам жеу, әділдік пен шындықты аңсау бірден көзге шалынады. Көсемсөзшінің халық өресін кеңейтетін оқу-ағарту ісінің зәруліктеріне кешенді талдау жасауы оның бұл салаға атүсті қарай алмағандығын дәлелдесе керек.

1918 – 1919 жылдары «Центросибирьде» нұсқаушы болып жүргенде С.Сәдуақасұлы қазақ ауылдарын жиі аралап, елдің қажетін, сұранымын біліп, бұл жөнінде көкейкесті мақалалар жазды. Соның бірі – «Ауыл мұқтажы» («Нужды аула») атты орыс тілінде жарияланған әліптеме. Әліптеме халықтық білім беру мен денсаулық сақтау ісін қамтыған екі бөлімнен тұрады. Еңбекте халыққа керекті осы екі саланың қазақ топырағындағы жай-күйі, зәруліктері, мұқтаждықтары сөз болады.

Әліптеменің халықтық білім беру ісі жөніндегі бөлігінде көсем-сөзші қазақ арасындағы оқу-ағарту жұмысына талдау жасай отырып, ерекшеліктеріне тоқталады. Қазақ ұғымындағы, қазақ жағдайындағы мектеп пен медресенің мән-мағынасын, қадімше мен жәдитше оқудың түр-тұрпатын тілге тиек етеді. Сонымен бірге XX ғасыр соны мен XX ғасыр басында ашыла бастаған орыс-қазақ мектептерінің (школ) жұмыс барысын нақты деректерге сүйеніп әңгімелейді. Қаламгер өз тұсындағы мектептердің жайын Омбы үйезі және Ақмола мен Семей облыстары бойынша (қолында бар мәліметтердің мүмкіндігіне қарай) қарастырады. «Нақты жағдайда қазақ халқына білімді мектептен тыс үйреткен онды болмақ. Көшпелі елге тұрмысымен ыңғайлас кітапхана, халық театры керек. Мұны олар аяқ-қолға тұрғызбай іліп әкетеді», – дейді Смағұл.

Аумалы-төкпелі төңкеріс жылдары С.Сәдуақасұлы оқу мен білім мәселесіне осылай көптің назарын сала білді.

Төңкеріске, төңкерістен соңғы жаңа дәуірге әркім әр түрлі қарады. Қайраткер Смағұл оның жеңісі мен мүмкіндігін халық игілігіне жұмсау жағында болды. 1920 жылы жазған «Бірінші мақсұттарымыз» атты мақаласында ол қазақ елінде «салып жібергенде қырқып түскендей жігер, соғып кеткенде қиратып түскендей екпін» болу үшін ең алғаш оқу ісін жолға қою керектігін мәселе етіп көтерді. «Бірінші қадам – оқу. Оқу – дүниенің айнасы. Түгелімен дүниені соның ішінен табасың», – деген тұжырым жасайды қаламгер. Сондай-ақ ол білімсіз ұлт теңдікке қолы ешқашан жетпейтінін түсінікті етіп айтады. Бұл мақала газетте бас мақала ретінде басылған. Соңына Смағұл өз қолын қойған.

Үстіміздегі ғасыр басындағы қазақ жастарының оқу-білімге деген талпынысын саяси сапырылыстарға толы жылдар біршама бөгенімен, тоқтата алмады. Қайта төңкерістің әлеуметтік теңдік ұраны, жаппай сауаттандыру науқаны бұл бағыттың екінші тынысын ашқандай болды. С.Сәдуақасұлы 1923 жылы орыс тілінде жазған «Шындығында ескеретін мәселе» («Действительно серьезный вопрос») атты мақаласында оқуға шөліркеп Орынборға келген жастар жөнінде әңгіме қозғайды. Автор білім іздегендердің талабына: «Бұл – айтулы да жан сүйінетін жоғары дәрежедегі оқиға» деп қуанып, жауапты орындардан олардың меселін қайтармауды сұранады. Өкімет шешіміне сәйкес жергілікті бюджеттен

оқу ісіне бөлінетін 30 пайыз қаржы көптеген губернелерде бұл салаға жұмсалмай отырғаны да мақалада қаламгер қаламынан тыс қалмайды. Ол мұны тек сынап қана қоймайды, қаржыны тиімді пайдаланудың жөн-жобасын айтады. Қорытынды сөзінде оқу-ағарту саласында бүгінді ғана емес, келешекті ойлауды ескертеді.

С.Сәдуақасұлы Халық ағарту комиссары болып тағайындалысымен, республикадағы оқу ісінің алға басуын жан-жақты ойластыра бастады. Бұл шақта Қазақстан бұл саланы өрістетуді енді-енді қолға алған болатын. Сондықтан С.Сәдуақасұлына көп ретте тыңнан жол салуға тура келді. Оның 1925 жылдан 1927 жылға дейінгі еңбектерінің бір парасы оқу саласының зәруліктерін қамтиды.

1925 жылы «Жаңа мектеп» журналының беташар санында өз атынан, ал «Еңбекшіл қазақ» газетінің 28 ақпан күнгі нөмірінде басылымның бас мақаласы ретінде жариялаған «Халық ағарту мәселелері» атты мақаласында С.Сәдуақасұлы Халық ағарту комиссариаты алдында тұрған міндеттер мен оларды шешудің жолдарын қарастырған. Ағарту басшысының пікірінше, күн тәртібінде мектеп үйін әзірлеу, оқу құралдарын даярлау, оқу орындарындағы дәрістің қай тілде жүруін анықтау мәселесі тұр. Қаламгер бірінші мәселені шешу үшін өкіметпен бірге жергілікті жерлердің, тіпті мұғалімдердің жұмылуы қажеттігін, екінші мәселені орындау үшін алғаш сұраным мен мүмкіндікті зерттеу керектігін айтады. Үшінші мәселеде, яғни дәріс тілін таңдауда Смағұл ғылым-білімі жүйеленгенше ағылшын тілін пайдаланған Жапония тәжірибесінен үлгі алуды ұсынады. Бұл ретте ол: «Бояушы атанам деп сақалға шейін боямай, істің өнетін жағын қарастыру керек», – деген салиқалы тоқтамға келеді.

Ғылым мен білім – бірін-бірі толықтыратын сабақтас салалар. С.Сәдуақасұлы оқу-ағарту тақырыбындағы еңбектерінде осы сабақтастыққа әрдайым назар аударып отырды. 1925 жылы жазған «Жаңа жұртшылық негізі – ғылым» атты мақаласына ол қазақ қоғамының дамуын зерттеу, оны жұртқа дұрыс түсіндіру мәселесін басты нысана етеді. «Үстемшілігімізді Октябрь шешкен» деп далбиып жүре берсек, күнделікті өмірдің мәселелерін ғылыммен шешудің орнына айғай жұмсақ, – дейді Смағұл, – жұртқа күлкі, дұшпанға таба болуымызда шәк жоқ». Қаламгер қазақ ғылымының қалыптаспағанына күйзеле отырып, бұл еңбегінің соңында: «Ғылымды үйренуге кірісу керек. Өзіміз үйреніп, жалпыны ағарту керек», – деп, оқығандарға қозғау салады.

Қай іс болсын бірден түзу жолға түсіп, оңды нәтиже бере салмайды. Төгілген тер ақталуы үшін еңбектің барысын дер кезінде анықтап-салмақтап отыру қажет. С.Сәдуақасұлы 1926 жылы «Оқу ісінің кемшіліктері, оларға қарсы шаралар», «Биылғы жылғы оқу маусымында» атты мақалаларын, міне, осы мақсатта жазған.

Алғашқы мақалада қаламгер жер-жерлерде мұғалімдік атқа кір келтіріп жүрген адамдардың оқу ісіне тигізіп отырған зияны мен мұндайларды болдыртпаудың шаралары туралы, кәсіпшілер мектебі – техникумдарға қазақ балаларының аз баруының себебі жөнінде, халықтың тағдырымен ойнап жүрген «атқамінерлерді» ауыздықтау хақында елмен ой бөліседі. «Мектепті түзейтін – мұғалім. Мектепті бұзатын да – мұғалім», – деп тұжырым жасаған С.Сәдуақасұлы аудан, үйездерде жыл сайын әрбір ұстазды жан-жақты сынақтан өткізу қажеттігін алға тартады.

Екінші мақалада оқу комиссары Смағұл жаңа маусымда қаладағы мектепке түсу үшін балалардан емтихан алынатынын ескертіп, жергілікті мекемелерді бастауыш мектептердің сапасын арттыру хақындағы ұсыныстарымен таныстырады.

С.Сәдуақасұлы оқу-ағарту туралы алғашқы мақалаларында-ақ өркениетке қарай адымдаған елге жоғары дәрежелі оқу орындарының қажеттігін айтқан болатын. 1920 жылы Орынборда ашылған КИНО (Қазақтың халыққа білім беру институты) мен онымен іле-шала дүниеге бірге келген Семей, Орда, Ташкент, Алматыдағы халыққа білім беру институттары объективті себептерден тыңғылықты жоғары білім бере алмады. Қазақ республикасының алдында шын мәніндегі талапқа жауап беретін жоғарғы оқу орнын ашу міндеті тұрды. Түркістан республикасындағы Сырдария мен Жетісу облыстары Қазақстанға қосылған кезде бұл абыройлы міндет Халық ағарту комиссары С.Сәдуақасұлына жүктелді. Институт 1926 жылы 29 қазан күні Ташкент қаласында ашылды. Осы салтанатта С.Сәдуақасұлының жасаған баяндамасын оның оқу-ағарту тақырыптағы көсемсөздік мұрасының сүбелісі санатына жатқызамыз.

Баяндамада Смағұл патша өкіметі тұсындағы отаршылардың қазақты жерімен қоса тілінен, дінінен, салт-дәстүрінен айыруды көксеген саясатын, оның зардаптарын, орыс-қазақ мектептерінен Ресей өкіметі күтпеген нәтижені, қазақ ұлтының білім-ілімге талпынысын, жоғары оқу орнының мән-мағынасы мен маңызын, ғылымиң ел тұрмысындағы орнын, шет ел тәжірибелерін, ұлт оқығандары мәселесін жүйелі түрде кеңінен әңгімелейді. Қайраткер ұлт интеллигенциясы тарихына тоқталғанда, Ы.Алтынсарин мен Ш.Уәлихановтың трагедиялы тағдырын, «өз халқының ата жауы миссионерлердің нұсқаған жолымен жүрмеген, қайта оларға қарсы тұрған орыс-қазақ школы түлектерінің» (Әлихан, Ахметтерді айтып отырғаны белгілі) өнегелі ғұмырын тілге тиек етеді.

Ағарту саласындағы жауапты қызметі барысында С.Сәдуақасұлы баспасөзде ішнара сұхбат беріп, арнаулы мәліметтер жариялап тұрды.

Оның бұл еңбегі де көсемсөздік мұрасынан сырт қалмауы тиіс. Айталық, 1927 жылы «Еңбекшіл қазақ» газетінде жарияланған «Оқу комиссары С.Сәдуақасұлымен әңгіме» атты материал мен «Советская степь» басылымында орыс тілінде жарық көрген қаламгердің «ҚКСР-дағы халыққа білім беру жүйесінің жайы мен кезекті міндеттері туралы» («О состоянии и очередных задачах народного образования в КССР») атты мақаласы – осындай дүниелер. Мұнда тақырыбынан көрініп тұрғандай, Смағұл басқарған ағарту саласының сандық-сапалық есебі сөз болады.

Қаламгер С.Сәдуақасұлының оқу ағарту ісі туралы жазған ең көлемді де тыңғылықты көсемсөздік еңбегі – 1927 жылы өткен Қазақстан мұғалімдерінің I съезінде жасаған баяндамасы. Ол «Қазақстанда халық ағарту мәселелері» деп аталады. Бұл еңбек алғаш «Қазақстанда оқу жұмысының жай-күйі, кезектегі мақсаттары тақырапта Сәдуақасұлы Смағұл жолдас баяндамасынан тезистер» деген атпен (тезис түрінде) 1927 жылы 31 қаңтарда «Қазақстан Оқу комиссариатының хабарларында», сонан соң үзінді күйінде «Жаңа мектеп» журналында басылды. Кешікпей сол жылдың ішінде-ақ толық түрде кітапша болып жарыққа шықты.

Бұл еңбегінде С.Сәдуақасұлы Қазақстандағы оқу ісінің өз тұсындағы жай-күйіне, өткені мен келешегіне ауқымды талдау жасайды. Баяндама қорытындыдан тыс 25 шағын бөлімнен тұрады. Мұның бәрі автор көздеген мақсатқа сай құрылған. «Қазақстанда оқу жұмысының күйі мен болашағы» атты бөлімде Смағұл халық ағарту ісі алдында тұрған үш мәселені былайша түйіндейді: «Бірінші мәселе – жалпы еңбекшілерге хат танытып мәдениетке жетіскен шаруа қылып шығару. Екінші мәселе – өндіріс кәсібі, ауыл шаруашылығы, үкімет мекемелеріне керекті ысылған жұмыскер, қызметкерлерді дайындау. Үшінші мәселе – қазақтың ұлт мәдениетінің көтерілуіне керекті мәдениет-білім күштерін әзірлеу».

«Тарихтан бір-екі сөз» атты бөлімде қаламгер қазақ топырағындағы оқу-ағарту тарихына тоқталып, қадімшілдердің жолы қандай еді, жадитшілдер нені көздеді, Ресей миссионерлері қазақ жеріне неге ынтықты, орысша оқыған шәкірттер ұлтына қалай қарады – осы сұрақтарға байыпты жауап береді.

Еңбектің «Оқу құралдары және тіл туралы» бөлімін ерекше атаған орынды. «Оқу құралдарын жазатын адамдардың саны бізде шағын, – дейді С.Сәдуақасұлы. – Ылғи оқу кітаптарын жазуға жалғыз Байтұрсынұлы. Басқа адамымыз жоқ. ...Оқу кітаптарын жазу үшін құр хат танытын болу жетпейді. Жазушы оқыту ғылымына жетік болуы керек. Балалардың психологиясын білу керек, жалпы алғанда оқымысты адам болу керек. Әйтпесе пайда орнына зиян шығаруы мүмкін». Бұл

Алаш арқауы

туындыда С.Сәдуақасұлының: «Ұлт мәселесіне ынтаны көбірек салудың керектігін білгіміз келсе, оқу жасындағы балалардың қаншасының мектепке алынғандығына көз салуымыз керек». «Қалай болған күнде де жұмыстың қазақ тұрмысына үйлесімді түрін, әдісін табу керек». «Мақсат: жалпыадамзат мәдениетінің бір жұрнағы – ұлт мәдениетін гүлдендіретін білімпаздар даярлау» (тезистен) секілді үзіліп түскен үздік ойлары жеткілікті.

Қайраткер-қаламгер мұнда сондай-ақ оқу жүйесіндегі әрбір буынның мақсат-міндетіне, инженер-техник мамандарын даярлайтын білім ордаларының қазақ жағдайындағы ділгірлігіне, мектептегі мұғалім мен шәкірттің орнына, түрлі мәдени-ағарту шараларға (театр, серуен, т.б.), оқу ісінен тыс жұмыстарға, ұсақ ұлттар мәселесіне арнайы бөлім арнап, өз ой-тұжырымдарын жазады.

Тұтастай алғанда, С.Сәдуақасұлының қайраткерлігі мен рухани мұрасы оның қай дәрежедегі ағарту саласының тұлғасы екенін көрсетеді.

АҚЖАН МАШАНИ ҺӘМ АЛАШ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Алаш және әл-Машани. Азаматтық тарихымызды, әсіресе кеңестік күрделі кезеңді білетін адам осы екі ұғым-ныспының арасында байланыс барын ұғар еді. Өйткені Алаш – ғасырдан-ғасырға ұласқан рәмізді сөз, ал Машани – Алаш сезімінің, алаш жауапкершілігінің бір жарқылы, бір көрінісі.

Әл-Машани десек, кеңес тұсындағы имандылық, иман үшін күрес ассоциацияланды. Қазақта «тамызық» деген әдемі сөз бар. Айранның тамызығы, оттың тамызығы, адамшылықтың тамызығы. Ол барды жалғайды, шокты маздатады, ниетті ұштайды. Біз Ақжан Машаниды осындай тамызыққа теңер едік.

XX ғасырдың 60–80 жылдарына кішкене шегінейік. Н.С.Хрущев армандаған «коммунизм» есіктен кіріп, төрге озып, Л.И.Брежнев орнықтырған мамыржайлық буынды алып, одан кейінгілерді есептемегенде, М.С.Горбачевтің қайта құруына тұмсық тірейін деп тұрған шақ. Қоғам бейжай, адамдар да бейжай. Иман итарқада, Шығыс шыңырауда. Осы уақытта қай күштен рух алғаны сол кез үшін беймәлім, Ақжан Жаксыбекұлы Машанов ныспылы ҚазПТИ-дың профессоры, ҚазССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі бейкам қазақтың ойында да жоқ Әбунасыр әл-Фараби деген бабамызды тауып; тауып қана қоймай алыстағы ЮНЕСКО-ны шулатып, Қазақстанда халықаралық ғылыми конференция өткізуге мұрындық болды. Бұл – бір деңіз. Сонан соң арысы телевиденсеге, берісі «Білім және еңбекке» «дабыл қағып», фараби-тануды бастап та кетті. Бұл – екі. Үшінші, фарабишыл әл-Машанимен бірге қазаққа зайырлықтың діндарлығы, зиялықтың имандылығы келді. Бұл – кеңестің керзі етігіне тапталмай қалған тамызық-тын. Яки бұл – имандылықтың тамызығы еді.

Қазақта Мұсабаев Ғайнетдин есімді ғалым өткен. Оның аты тілшілерге жақсы таныс. Ол кісі кезінде 15–16 жасар «халық мұғалімі» лауазымындағы Алаштың белгілі қайраткері Смағұл Сәдуақасұлының алдынан сабақ алған. Осы ғалымның 1956 жылы шыққан бір мақаласы бар. Мұнда ол «әріпшіл аудармашыларды» дәлелмен сынай отырып, жазуының бір тұсында: «Қазақ ССР Ғылым академиясының мүше-корреспонденті А.Машановтың «Таулар қалай құрылған», «Жер сілкіну», «Жер құрылысы» т.б. кітаптарын рахаттана отырып оқысың. Бұл кітаптардың аты ғана қазақша емес, тілі, сөз нақышы да қазақша», – деп жазады (Терминология мәселелері. 2-кітап. Астана: ІС – Сервис, 2006.-112-бет). Мысалы, біз осы бағадан да Алаш зиялыларынан қалған тілдік тазалықтың тамызығын байқаймыз.

Алаш арқауы

Ақжан әл-Машани еңбектерінде Алаш зиялыларынан жеткен таным және Алаш құндылықтары үзіліссіз көрініс тапқан. Айталық, елшіл оқығандарымызды әркез ойландырған отаршылдық мәселесін байыптаған ғалымның ойы мынандай: «Ғалым бакыс дегеніміз – даналық пен надандық майданы. Осы майданның бір көрінісі Абай заманында дүние жүзілік тұрғыдан алып қарағанда Батыс елдерінің Шығыс елдерін отарлау әрекетімен ұштасты. Отарлау саясатында зорлық-зомбылық, жалғандық жолынан өріс алғаны белгілі. Отаршылдар жалған діншілдік ұрандарды көтеріп, зұлымдық-көлгірлікпен момын елге «камқоршы» болып, көрініс аңқау елге арамза молда болды» (Машанов А. әл-Фараби және Абай. Алматы: Қазақстан, 1994. – 93-бет).

Әрине, А.Ж.Машановтың белсенді қызметі тұсында отаршылдық туралы айту үшін жүрек керек болатын. Көзкөргендердің айтуынша, Ақжан Жақсыбекұлы империя озбырлығын жиын-мәжілісте, әріптестерінің ортасында жиі айтып жүрген. Тіпті аға толқынның бұра тартқан кезін сынаған кезі де болған...

Ахмет пен Міржақып белгілі себептермен Абайды XX ғасырдың табылдырығында танығаны мәлім. Бірақ ә дегеннен олар данышпан тұлғаны халыққа танытуға бар күшін салды. «Қазақ» газеті осы істе ұлттан барын аянып қалмады. Бұл ретте А.Ж.әл-Машани: «Біз ес біліп, әріп тани бастаған кезімізде, 1915 жылдары қазақтың екі адамының атын білдік. Оның бірі – Ыбырай Балғожаұлы Алтынсарин, екіншісі – Абай Құнанбайұлы», – деп көрсетеді (Бұл да сонда, 71-бет).

Ақжан Жақсыбекұлы – текті тұқымның перзенті. Арғы атасы Машан би, өз әкесі, «Айқап» пен «Қазақтың» тұрақты оқырманы Жақсыбек тағылымы, тәрбиесі талапты жастың жүрегіне айрықша із қалдырғаны байқалады. Ата-ана тәлімімен ұлтты, ұлт тұлғаларын тану – Ақжанға құдай бұйыртқан бак еді.

Алаш зиялыларына ұстаз болған, Шығыс пен Батыс текетіресінде «мұсылман мен кәуірдің арасын бұзып жарып жол ашқан» – Шахабұдин Бағаутдинұлы Маржани мен Исмаил Ғасыпралы еді.

Маржаниды – «Абайдың ұстазы еді» деген тезисті тарката отырып, әл-Машани: «Атақты медресе Ғалия – сол кісінің ұйымдастырған медресесі. Революциядан бұрынғы қазақ халқының көптеген азаматтары сонан оқыған-ды. Сол сияқты медреселер қазақ елінде де болған. Мысалы, Қарқаралыда, Семейдегі медреселерде Маржанидың өзінен тікелей тәлім алған адамдар оқытқан. Абай – Семейде сол Маржани шәкірттерінен оқығандардың бірі. Абай еңбектерінде Маржанидің қозғаған мәселелері көп кездесетіні осыдан», – деп жазады (Бұл да сонда, 85-бет).

әл-Машани дана Абайдың қазандық арнасын, әл-Маржанилік негізін бекер тұспалдамаса керек. Себебі XIX ғасырда мұсылмандық қайта

өрлеудің бір жолы осы Қазан арқылы көрінеді. Патшалық Ресейге қарайтын 20 миллионға жуық мұсылманның оянуына негіз қалау – жақсылыққа бет бұрған ғаламдық істің бастауы еді.

Ал, енді әл-Фарабидан әл-Маржаниге дейін ой сабақтаған Ақжан Жаксыбекұлының төмендегі дәйегі Алаш ерлерінің позициясын дәл аңғартқандай: «Маржани былай деген: «Өзінің дінін, ділін, елін білгендер ғана орысша оқыса, ол жақсы. Оны білмей орысша оқыса, онан қайыр күту киын» (Бұл да сонда).

Әлбетте, ұлт пен тіл – бөлектену мен бөлшектенудің дәлелі емес, даралықтың дәлелі. Дана халқымыз «жан бөлек» деп тұжырымдайды. Олай болса, адамның һәм ұлттың жаны есебіндегі тіл – елдіктің басты нышаны. Тіл – үйлесімділіктің бір ныспысы. Ұлт танымы, ұлт болмысы алашұбар болса, оның ертеңі де алашұбар. Бұл ретте тіл – барометр. Ғалам тұрғысынан алсақ та, мұхит өзенге емес, өзен мұхитқа құяды.

А.Ж.Машани еңбегінің бір тұсында И.Гаспринскийді ірі ғалымдардың қатарына қосады (Бұл да сонда, 82-бет).

Расында, Исмаил Гаспыралы – рухани санаттан алғанда, бүтін түріктің атасы еді. Алаш зиялылары осы Гаспринскийдің шекпенінен шықты. «Тілде, пікірде, істе – бірлік!». Бұл – Жаратқан аясындағы үйлесімділіктің ұраны-тын. әл-Машани кеңес құрсауындағы ғылым саласында еңбек ете жүріп қаймықпай осы шындықты айта алды. Сөйтіп кейінірек хатқа түсірді.

Алаш қайраткерлері Шәкәрім қажыны ілтипатпен «ақсақал» деп атағаны белгілі. Бұл орайда А.Ж.Машани дана ақынды қашаннан білетін былайша еске алады: «Шәкәрім өлеңдерін біз жас кезімізден Абай өлеңдерімен қатар жаттап алып айтатын едік. Біздің әкелеріміз Қарқаралының Қоянды жәрменкесінде Шәкәріммен жылда сәлемдесіп, өлеңдерін көшіріп алып келетін де, елге тарататын» (Бұл да сонда, 81-бет).

Ақжан Жаксыбек туған Қарқаралы – Алаш қайраткерлерін тәрбиелеген бір орта еді. Сондықтан болашақ ғалымның жастайынан жүрегі мен танымын имандылық нұрына шомылдырғаны – ұлтымыздың бақыты-тын.

Саналы, бірақ шарасыз адам өмірде саналы адамға мұңын шағады. 1976 жылы 8 маусымда Ахат Шәкәрімұлы әл-Машаниға ойын айтып, қысқаша хат жазады. Хат мәтіні:

«Ақжан!

әл-Фарабиды еңбек етіп, ол дінишіл еді деп таласқандардан, оның ғалымдығы күшті деп, ақтап шығып, түріктің, оның ішінде қазақтың әл-Фарабидің тірілтіңсің. Сол әл-Фарабиді оқыған, тағылым алған Абай мен Шәкәрім тұралы үн қатпай өттің, бұл қалай?

Ахат».

Алаш арқауы

Осы хатты дәйек етіп, жағдай мен тарихи танымды сабақтастыра түсіндірген Ақжан Машани пайымынан да біз ғалымның Алаш рухына адалдығын, Алаш құндылықтарын кәдірлеуге деген ынта-жігерін аңғарамыз.

Жалпы Ақжан Жаксыбекұлы Абайдан кейінгі оқыған, Алаш идеясы жолындағы азаматтарды ілтипатпен айта отырып: «Абайдың ағалық ақылын алған «пайда ойламай, ар ойлаған» талапты ерлер де болды. көптің қамын ойлаған ардагерлер де болды. Бір-екі ғана мысал. Әлихан Бөкейханов, Жақып Ақбаев. Біреуі орман өсіру маманы, біреуі заң маманы. Бірі – Алаштың президенті, екіншісі бас прокуроры болды. Олар адамдық із қалдырды», – деп жазады (Бұл да сонда, 177-бет).

Алаш зиялылары ақталып, мұралары байыпталып жатқан кезеңде әл-Машани егде тартқан ақсақал-тын. Сондықтан ғалым олармен рухани тұрғыдан қалай туысатынын толығымен жазып кете алмады. Дей тұрғанмен, біз Ә.Бөкейханның XX ғасырдың 20-жылдарындағы география, жертану, т.б. салалардан жазған мақалаларының («Темірқазық», «Жаңа мектеп», т.б. басылымдарда шыққан) ғылымтанымдық сырынын А.Ж.әл-Машани еңбектерінен ұшырастырамыз. Тіпті бұл жайында арнайы зерттеуге болады деп есептейміз.

1923 жылы Мәскеудің Күншығыс баспасына топтасқан Алаш зиялылары «Темірқазық» атты бағыты айрықша журнал шығарғаны мәлім. Біздіңше, А.Ж.Машани осы басылымның аты мен затын түспалдап: «Темірқазықтың ежелгі табиғи, тарихи болмысы, ғылыми мағынасы... бізді Мұрат тауына, ондағы Мұрат мұнарасына апаратын жол – нысана – осы Темірқазық болмақ», – деп көрсеткен (Бұл да сонда, 99-бет). Бұл жерде, қалай дегенде де, Әлихандар шығарған журналдың бағыт-бағдары анық көрінеді.

Алаш – Ә.Ж. әл-Машанидың зерделеген тақырыбы дей алмаймыз. Сөйте тұра ғалымның тарихқа адалдығы, ойының әсіре саясатқа байланбауы, табанды түрде ұлттың жоғын іздеуі оның еңбегін Алаш танымымен кіндіктестіріп жіберді. Бұған көп дәлел келтіруге болады. Ойлана карасақ, ғалымның кеңестік қым-қуат жылдары жер, табиғат құбылысы тарихына дендей еніп, жылымық жылдары ерік-жігерімен әл-Фараби тақырыбына баруы – үзілгенді жалғауы еді. Бұл – Алаш жолы-тын.

Ақжан Жаксыбекұлы – Мағжан жырының әуезімен, шындығымен өскен талантты толқынның өкілі. Ол тіпті саф поэзияны аңсаумен, оның өрістеуін тілеумен күн кешті десек, қателеспейміз. Өйткені, әл-Фараби трактаттарының өзі – поэзия дер едік.

Фарабтық данышпанның музыка саласындағы мұрасын зерделей келе, А.Ж.Машани: «Осымен байланысты атақты акын Мағжанның бір ауыз өлеңі еске түседі:

Дихан ҚАМЗАБЕКҰЛЫ

Тұранның кім кеміткен музыкасын,

Фараби тоғыз ішекті домбырасын.

Күңіреніп тоқсан тоғыз күй тартқанда,

Тебіреніп кім төкпеген көзден жасын», –

деп әйгілі тарихи өлеңді мысалға алып, кестелей кетеді.

Жоғарыдағы дәйекке байланысты мынандай сұрақ туады:

1) Мағжан Фарбидың тоғыз ішекті домбырасы туралы деректі қайдан алған? 2) Ақын өрнектеген Фарабидың күйшілік өнері туралы сөз 20-жылдардың қазағына қалай жеткен?

Міне, осы сұрақтар бүгінгі мағжантанушыларды да, фарабитанушыларды да толғандыруы тиіс. Біздіңше, осы ақынға жеткен деректердің бір ұшы араб құндылықтарымен ертерек біте-қайнасқан Түркияда жатыр. Сондай-ақ И.Гаспринскийдің 1900 жылы шыққан «Түркістан ғұламасы» атты еңбегінде «Түркістан хакімі Әбу Насыр әл-Фараби туралы» дерек ұшырасады. Ақжанның әкесі «Айқап», журналы мен «Қазақ» газетін жаздыртып алдыртқан деген дерек бар. Мерзімді басылымдардың жаңалығына құмар Жаксыбектің «Тәржіманнан» да хабары болуы мүмкін. Ал, Мағжандар – «Тәржіман» рухымен өскен жастар-тын.

Ақжан Жаксыбекұлы әрдайым «Кісіліктің өлшемі – білімділік» дейді екен. Сөз жок, бұл – іші иманмен толған кісілік. Ғалымның бүкіл еңбегі осы кісілікпен жазылғаны айқын.

ЕРЛІК АРҚАУЫ

«ЖАС АЗАМАТ» ГАЗЕТІ: НЕГІЗ БЕН ҰСТАНЫМ

Ұлт баспасөзі тарихында елеулі орны бар, «Қазақ» газетінің бағытын жалпы жұртқа мәшһүр етуге жәрдемдескен, азаматтық ой-сананы ілгерлетуге септігі тиген газет-журналдардың ішінде «Жас азамат» атты басылымды ерекше атаған жөн. Бұл газет – ел тәуелсіздігін жоктап, отаршылдық езгіге қарсы тұрған қазақ жастарының тұңғыш қоғамдық-саяси үні-тіні.

«Жас азамат» газетінің дүниеге келуі қазақ жастарының тұңғыш мәдени-ағарту «Бірлік» (1915 – 1918) пен сол ұйымнан жеке шаңырақ көтеріп шығып, күллі жас алашшыларды қауымдастыруға талпынған «Жас азамат» ұйымымен тікелей байланысты. Яғни, «Жас азаматтың» уығын шаншығандардың бәрі де кезінде «Бірліктің» сапында болды. Керек десеніз, «Жас азамат» жаңарған «Бірлік» ұйымы еді. Ол «Бірліктің» көздеген мақсатын толық орындауға қам жасады. Бұл сабақтастықты Смағұл 1921 жылы басылған «Жастарға – жаңа жол» атты кітабында анық жазған.

Тарихи деректерді бажайлай қарағанда аңғаратынымыз: С.Сәдуақасұлы сынды жастар Алаш автономиясы мәселесі көтеріліп жатқан тұста ұлт алдындағы парызы мен қарызын анағұрлым тереңірек түсінген. Мұнан соң «Бірліктің» «Балапан» атты қолжазба журналының (Омбы архивіндегі 14-қор, 2-тізім, 332-істе Қошке: «Осы журналға редакторлық еттім», – деп жазады) «Жас азамат» газетін шығарушылар үшін тәжірибе мектебі болғаны талассыз. Ал, бұл газет «Жас азамат» ұйымының тікелей үні-тіні.

«Жас азамат» ұйымы қашан құрылды?

«Жас азамат» газетінің бірінші саны қай кезде шықты? Аталған ұйым мен газеттің мән-мағынасы, бағыт-бағдары не?

«18-жылы Омбыда жалпы қазақ-қырғыз жастарының жиылысы шақырылды (Съезд 5–13 сәуір аралығында өтеді – Д. Қ.). Бұл жиылыста қазақ-қырғыз жастарының, ұйымдарының бәрі бірігіп «Жас азамат» деп ат қойып, кіндік комитет сайлады. Артынан көп уақыт өтпей Омбы шаһарында билік Сібір үкіметінің қолына көшіп, жастардың кіндік ордасы мен басқа жастар ұйымдарының қатынасы үзіліп қалды. Әйтсе де «Жас азаматтың» басында қалған біраз азаматтар істі жүргізе

берді», – деп жазады «Жас азаматтың» көшбасшысының бірі болған С.Сәдуақасұлы «Жастарға – жаңа жол» атты еңбегінде /1, 38/. Осы тұста «Жас азаматтың» не себепті құрылғанына аз-кем тоқтала кеткен орынды.

1917 жылы «Бірлікке» топтасқан жастардың жолы замана мен төңкеріс буының әсерімен қос айрыла бастады. Саясат ісінде тәжірибесі тым аз жастардың сол кездегі қателесулері ізденістер барысындағы қателесу еді. «Бірліктің» жаңа басшылығына қарсы өре түрегелгендер Алаш Орданы қолданғандардың көздеген мақсатымен ымырға келе алмайтындарын білдірді. Олар «Ресейдің ең дұрыс жобалы төңкерісшіл партиясымен бірге майданға шығатынын, Ресейдің құрама (федеративная) республика болуын қалайтынын» мәлімдеді /2, 64/. Бұл ұйым «Алашордашыларға көмектесіп, төңкеріске қарсы болған «Бірліктен» бөлініп, өздерінше «оқушылардың демократиялық кеңесін» құрғандардың қолтығына су бүркіді /3/. Осы шақтың мерзімді басылымдары туралы Сәкен: «Бұл газеттер (яғни, «Сарыарқа», «Алаш», «Бірлік туы», «Ұран» – Д.Қ.), «Тіршіліктен» басқасының бәрі, бір бетте болды... Бәрінің ортақ туы «Қазақ» газеті болды», – деп жазады /4/. Бірақ «Жас казакқа» («Тіршілікті» шығарушы Ақмоладағы ұйым) кіргендердің баршасына «ұлт мүддесінен төңкеріс мүддесін жоғары қойды» деп кінә қою орынсыз. Олар да қазақ қамын ойлады. Алайда дйттегенге жетудің жөн-жосығы жөнінен бұл жастар мықтап қателесті. Ең өкініштісі – Алаш ұранды аға толқынға тыныс болудан бас тартты. «Жас қазақтың» бағыт-бағдарындағы солақайлықты түсінген көптеген сапалы жастар кешікпей-ақ бұл ұйыммен ат құйрығын кесісті.

Қазақ қауымының алдында енді Алаш партиясының, Алаш Орда үкіметінің мақсат-мұратын жүзеге асыруға жәрдем беретін, саяси қайраткерлердің орнын басатын жастарды баулып, тәрбиелеу міндеті тұрды. Оны шешу үшін жас алашшылардың басын қосып, ұйым жасау қажет еді. Бұл 1918 жылы сәуір айында жүзеге асты. Алтайдан Атырауға дейінгі қазақтың кісі көп шоғырланған елді – мекендердегі ұзын саны жиырма бір (С.Сәдуақасұлы дерегі) қазақ жастары ұйымдары бір орталыққа бірігіп, «Жас азамат» ұйымы болып қайта жасақталды. Бұл ұйымның құрылуының мәнін «Жас азаматтың» кіндік комитеті жалпы жұртқа жазған «Ашық хатында» былайша түсіндіреді: «Ел көп топырдың ортасында аяқ-асты болуға айналған соң, қырғыз-қазақ бас қосайық деген пікір туып еді. Бұл пікірді туғызған – көкті қаптаған қара бұлт болшеуік дауылы еді. Бұл дауылдан қырғыз-қазақ елін шамамыз келгенше аман сақтап қалайық, шамамыз келгенше тарих алдында кінәсіз болармыз, өлсек бір шұқырда, тірі болсақ бір төбеде боламыз деген мақсұт та еді» /5/.

Алаш арқауы

«Жас азаматты» ұйымдастыру туралы ой аға толқын қазақ оқығандарынан шықты деуге негіз бар. 1917 жылы Ә.Бөкейханұлы Омбыға Орынбордан арнайы келіп, алашшыл қазақ жастарымен кездеседі. Жалпы саяси жағдай һәм ұлт халі хақында сөз сөйлейді, жастармен ой бөліседі /6/. Мұндай кездесу, сөз жоқ, бір рет қана өтпесе керек.

Саясат айдынына шыққан қазақ жастарының Омбы қаласына шақырылған тұңғыш съезі туралы ақпар жер-жерлерге тарады. Сібірден сан мың шақырым жырақтағы Ташкентте жарық көретін «Бірлік туы» газеті де Түркістан аймағын бұл саяси оқиға жөнінен құлағдар етіп отырды /7/.

Съезд жалпы саяси-әлеуметтік мәселелермен бірге мәдени-ағарту мәселелеріне де айрықша көңіл бөліп, ұлт қалпын түзеу үшін түрлі шаралар белгілейді. Осы жиында «Қазақ жастары кеңес өкіметін жақтай ма, жоқ, жақтамай ма?» деген сұрақ өткір қойылады да, соған қайтарған жауабына қарай азаматтар үшке бөлінеді. Нәтижесінде жақтамай-тындардың саны жақтайтындар мен дүдәмалдардан артып түседі. Бірақ жиынды ұйымдастырушылар ауызбірлікті сақтау мақсатында лажсыздан «өзімізге тимесе, кеңес өкіметін танимыз» деген қарар шығарады.

Бұл бас қосу барлық жастар ұйымдарын біріктіріп, «Жас азамат» ұйымы деп қайта жасақтағанын ілгеріде айттық. Сол біріккен ұйымның басқармасы осы съезде сайланады. Төрағалыққа – М.Мырзаұлы, басқарма мүшелігіне – С.Сәдуақасұлы, М.Сейітұлы, Г.Досымбекқызы, Ә.Бәйділдаұлы бекітілді. Ұйымның тілі – «Жас азаматтың» жауапты шығарушысы болып Қ.Кемеңгерұлы тағайындалады.

«Жас азамат» өмір сахнасына осылай шығады. 1918 жылы 30 шілдеде «Жас азамат» газетінің 1-саны жарық көреді. Бұл газет жөнінде С.Сәдуақасұлы «Қазақ әдебиеті» деген зерттеуінде: «Жас азамат» – уақытша Қызылжарда шығып отырған саяси-қоғамдық-экономикалық газет. Жас қазақтардың басылымы. Қазір бар-жоғы 8 саны басылып шықты», – дейді /8/. Бүгінде бізге газеттің 8-саны 1918 жылы 25 қазанда баспа бетін көргені белгілі болып отыр. Смағұл Сәдуақасұлы ұлт әдебиеті хақындағы мақаласында «Қазақ», «Сарыарқа», «Бірлік туы», «Ұран», «Жас азамат» газеттері мен «Абай», «Балапан» журналдарын бөле-жара «қазақтың мерзімді басылымдары» деп көрсетіп, айрықша тоқталуының мәні бар. Оның пайымынан шығатын қорытынды: басылымның маңызы ұлтқа тигізер пайдасының аз-көптігімен өлшенеді.

Жазған мақалаларынан баландық емес, есеюге беталғандықтың нышаны көп ұшырасатын «Жас азаматтықтар» қазақтың азаматтық тарихын, көрші елдердің, дүниежүзінің тарихын жақсы білгенге ұқсайды. Сондықтан да шығар, олар ұлт-азаттық күрестің XX ғасырдағы сипаты қандай болу қажет деген өмірлік мәні бар сұраққа тұшым-

ды жауап қайырған. Бұған «Жас азамат» газетінің сарғайған, уақыт табы ізін салған беттерін парактай отырып, көз жеткіздік.

«Жас азаматтың» бізге қазір он сегіз саны мәлім болып отыр. Нақтырақ айтсақ, 1-нөмірінен 22-нөміріне дейінгі сандары. Бұлардың арасынан 2,9,10,19-нөмірлерін ұшырастыра алмадық. Газеттің барлық санының да бастырушысы – Алаш серіктігі. 1-ден 11-ге дейін «уақытша шығарушы – Хошмұхамед Кемеңгерұлы», 12-нөмірінде «уақытша шығару үшін Біләл Малдыбайұлы», 13-тен 16-ға дейін «уақытша шығарушы – Біләл Малдыбайұлы», 17-ден 22-ге дейін «уақытша шығарушы – Хош-мұхамед Кемеңгерұлы». «Шығарушы» – бүгінгі тілде редактор.

Газеттің өзіндік ерекшелігі – мақалалар көбінесе авторсыз беріледі. Бүркеншік атпен ұсынылғандары да бар. Бұл жерде авторы көрсетілмеген дүниелер мен бүркеншік есімдердің мәнін аша кеткен орынды.

Шығармашылық дәстүрде (кітап жазу барысында) бүркеншік атты қолдану әлімсақтан бар. Алайда бүркеншік ат соншалықты жасырын болмаған. Мұны әлем тарихындағы ақын-жазушылардың өміріндегі мысалдармен дәлелдеу қиынға соқпайды. Ал, мерзімді басылымдардағы бүркеншік есімдердің сыры мен құпиясы ашылмағандары көп-ақ. Қаламгер баспасөзде не себепті бүркеншік атты пайдаланады? Немесе мақала неліктен авторсыз шығады? Біздіңше, бұған әр түрлі жауап қайыруға болады. Осы мәселеде нақты «Жас азаматқа» келсек, газет қаламгерлері қазақтың ілгері ойлы жастарының атынан сөйлеуге тырысқан, сондай-ақ олар аға толқынның аузынан шығып, жаңа толқынның көкейіне қонған көшпелі пікірлерді жекелеген адамдарға танып, қолдан «қаһарман» жасауды қаламаған. Сондықтан осынау мақалаларды жазуға «Жас азамат» ұйымының басшылығындағылардың қай-қайсысы болсын өз үлесін қосты деуге негіз бар.

Ғ.Тоғжанұлы, С.Сейфоллаұлы, С.Мұқанұлы, Е.Бекенұлы, М.Әйтекеұлы сияқты жазушылардың естелік-жазбасына қарағанда «Смағұл «Жас азаматтың» бас идеологы болған және осы бағытын коммунистік партияға кіріп те жалғастырған». Бұл – бір. Екінші, Омбы облыстық архивінде (Ресей) сақталған құжаттар С.Сәдуақасұлының «Жас азаматтың» басқарма мүшесі болғанын, «Жас азамат» газетін шығаруға қыруар күш жұмсағанын растайды. Газеттің уақытша шығарушысы қызметін атқарған Қ.Кемеңгерұлы 1924 жылы 13 сәуірде А.Байтасұлына жазған хатында: «...Смағұлда қабілет те, жүрек те бар. Менің бұған онымен «Жас азаматта» істес болған кезде көзім анық жетті», – дейді /9/.

Қалай дегенде де қазақ ғылымы ерте, не кеш «Жас азамат» ұйымын да, газетін де түбегейлі зерттейді. Ұлт ойы мұны қажет ететін болады. Ойткені ол – ұлт-азаттық қозғалыстың бір ұшқыны.

«Жас азамат» газетінің алғашқы нөмірі «Жас тілек» атты бас мақаламен ашылады. Мақалада «Жас азаматтың» өмір сахнасына қандай мақсатты нысана етіп шыққаны айтылады: «Өмір тәжірибесінің, білім аздығының кемдігіне қарамай, төрт түлігі сайланбай «Жас азамат» тәуекел кемесіне мініп, тұрмыстың таласатын, күресетін майданына шықты. Келешектің қаранғылығы, саяси ауаның күн сайын құбылуы, қалың өрттей, кеселді дерттей апаты күшті күндердің тууы, дүниеде болу-болмауы, әлінің майданға қойылуы, ұлттың өмірлі хұқықтары аяқ астына тапталып, зорлықтың қан соруы «Жас азаматтың» үстіне ауыр жүк салып отыр. Қоғамдасып, қолтықтасып күш беріп, ауыр жүкті тиісті орнына жеткізу – жастардың бас міндеті, үлкен борышы. «Жас азаматтың» алтын идеалы, әулие мақсұты, негізгі жолы – ұлт бостандығы, ұлт теңдігі. ...«Жас азамат» қажыса, талса, қатерден қорыкса – от екпінді ұлтшыл жастардың рухының сөнгені, ұлт үшін ыстық қан, жас жан құрбан деген пікірдің қайтқандығы. ...Алты миллион алаштың жарық ойлы жастары арасындағы жалғыз «Жас азаматты» әлпештеп асырай алмаса, тұғырға қондырып баули алмаса, қаламға, пұлға мұқтаж қылса, жас атаулының сүйегіне тарихи ұят таңбасы басылады.

...Алаш ұрандының хукіметі – Алаш Орда құрылды. Аз бейнетпен табылған дәулетті салақсып, ұсақ жұмысқа кірісіп, қолдан шығарып жіберу – кешірілмейтін күнә.

Жастар!... Алда жүрген, алаш жолына аянбай қызмет қылған адал жүрек ағалардан үлгі, өрнек алыңыздар. Елдіктен, ерліктен айырылып, екі жүз жылдай еңсесі түскен елді ойландар. Күнді – түн, жақынды – жат, пайданы – зиян деп жүрген, толық саяси хұқықтарын іздеп алуға ер жетіп, есі кірген елді ойландар.

Жасасын Алаш Орда! Жасасын Алаштың көшбасшылары! Жасасын Алаштың жаужүрек ұлтшыл жастары!».

Міне, газеттің кіріспе сөзінің рухы осындай еді. «Жас азаматтың» бұл санында Омбыдағы Алаш партиясы бас комитетінің «Алаш азаматтарына!» деген ашық хаты жарияланған. Мұндағы: «Алаш Орда тігілді, ақ ту көтерілді. Енді һәркім шамасына қарай ұлтына қызмет қылуы тиіс» деген жолдар жалаң үндеу болмағандығы түсінікті. Аға толқын: «Жастар! Атка мін! Басқа жұрттар көрсін!» дегенде, көзді жұмып, қан төгуге емес, елдік пен ұлттық тұтастықты сақтау үшін бір кісідей жұмылуға шақырғаны анық.

Басылымның осы санындағы «Ел баласы» деген бүркеншік есіммен жазған қаламгердің (Қошке Кемеңгерұлы) «Бүлінгеннен бүлдіргі алма!» атты мақаласы да күн тәртібінде ділгір мәселені көтереді. Мұнда ол большевиктер орыс зиялылары мен жұмыскер-қарашекпенділердің арасына жік түсірді, бұл ауру бізге жұғып жүрмесін дегенді айтады.

Бұл үш материал – газеттің 1-санындағы ең сүбелілері. Бұлардың сыртында шағын көлемді ел іші, шет ел жаңалықтары да орын алған. Нөмір құрғатпай шығып тұрған мұндай хабарлардың тарихи маңызы барын ескерген ләзім.

Газеттің 3-нөмірі 1918 жылы 18 тамызда басылып шықты. Басылымның бұл санындағы авторсыз ұсынылған «Қазақ жері» атты мақала мен «Жәдігер-Жаныс» деген бүркеншік атпен жазған қаламгердің «Өлген тірілмекші» деп аталынатын көсемсөзі назарыңызды бірден өзіне аударады. «Қазақ жерін Ресей – сүлік сорды. Балшеуик көп нәрсе істеген жок, бірақ казакты түгел кедейлендіріп, орысты жібермекке бел буды», – деген шындық айтылады бірінші мақалада. Бұл мақала жастарды казактың ұлттық байлығы – жерін бар күш-жігермен қорғауға шақырады. Ал, «Жәдігер-Жаныс»: «Қазақ жерінің бір кезде эзірейілі болған переселен мекемесі кайтадан тіріледі деген каусет бар», – дей отырып, ұлтты ұлт ретінде жоятын отаршылдардың айла-шарғысына карсы тұрудың жөн-жобасын ұсынады.

Осы нөмірде, сондай-ақ тұсында жастардың ұранына айналған Мағжан ақынның «Мен жастарға сенемін» атты өлені жарияланған.

«Жас азаматтың» 22 тамызда жарық көрген 4-санында саясат, ел іші хабарларымен қабат казактың көрнекті саяси көсемінің бірі Отыншы Әлжанұлының қайғылы қазасына орай М.Дулатұлының «Алаш құрбаны», Қ.Кемеңгерұлының «Жан сүйікті жездем Отыншы» атты мұнақып ретіндегі мақалалары басылған.

Басылымның 5-нөмірінен де көптеген мағлұматтар алуға болады. Бұл саны 1 қыркүйекте шығыпты. Мұнда Ақмола облыстық жергілікті жер баскармасының казак бөлімі (осында бір кездері С.Сәдуақасұлы қызмет жасаған) ұйымдастырған мұғалімдер жиыны туралы («Ығлан. Мұғалім-учительдер сиезі») саясат ахуалы хақында («Алаш Орда», «Балшеуик емес екен») ел-елдегі жағдай жөнінде (Ахмет Жантәліұлы. «Аш казак-кыргызға жәрдем ету туралы пікір») материалдар бар.

6-нөмірдің (4 қазан) бас мақаласы «Өмір үшін күресу» деп аталынады. Авторы – Смағұл Сәдуақасұлы. Жас кайраткер казактың тұрмыстық жағдайын түбегейлі өзгертудің жолдарын карастырады. Бұл санында сондай-ақ «Алаш Орда», «Мемлекет кеңесі» атты көлемді материалдар басылған. Газет әркез Алаш Орда дегенде, сол шақтағы казак ұлтының ұстыны – Алаш Орда үкіметінің аяқ алысын қалың жұртқа хабардар етіп отырған. Бұл жылдары елдің бәрі бірыңғай «дауыл кайдан тұрады екен» дегендей үрейлі халде өмір сүрмеген: аласапыранға карамай кайраткерлер газет шығарған, шәкірттер оқу оқыған. «Жас азаматтың» 6-санындағы «екі жылдық мұғалімдер күрсі» атты хабарламада Омбы облыстық жергілікті жер баскармасының өзге

Алаш арқауы

ұлттар («инородческий» – орыс тарапынан айтылған сөз) бөлімі казак балаларын дәріске шақырады.

Газеттің 7-нөмірі 15 қазанда жарыққа шыққан. Осындағы «Қала Думасына сайлау» атты бас мақала мен сол кездің көкейкесті мәселелерін әуезе еткен Мұхтар Әуезұлының «Ескеру керек» делінген мақаласының алғашқы бөлігі газеттің ұстанған бағытын айқынырақ көрсеткен.

25 қазанда көпшілікке ұсынылған «Жас азаматтың» 8-санындағы «Саясат күйі» атты көлемді мақала XX ғасырдың басындағы тарихқа қызығушыларды бейжай қалдырмаса керек. Мақаланың авторы көрсетілмеген. Алайда сауатты кісінің қолынан шыққаны күмәнсіз. Бұл нөмірдегі М.Әуезұлы мақаласының соңғы бөлігі де – тарихи орны бар дүние.

11-нөмірдегі (19 қараша) елеулі дүниелер: 1) «Алаш қызметкерлерінің қазынасы». Авторы көрсетілмеген. Мұнда ұлтқа қызмет жасайтындарға қажетті қадір-қасиеттер әңгіме болады. 2) «Қырғыз-қазақ жастарына ашық хат». Жазған – Омбыдағы кіндік «Жас азамат» комитеті. Хатта қазақ жастарының саяси қозғалысы тарихына шолу жасалынып, оның үлкен бір асуы – 5–13 сәуірде өткізілген съездің мән-мағынасы талданылады. Съезден кейінгі 8 ай ішінде атқарылған істерге есеп беріледі. Енбегіміздің арқауына «Жас азаматтың» тағдыр-талайы бөтен болмағандықтан, ұйым жарты жылдан сәл-ақ астам уақыт аралығында не тындырғанын айта кеткен артықтық етпес.

«Әзірге комитеттің істеген жұмыстары: 1) «Жас азамат» газетінің аяқ басуына себепкер болды. 2) Земстуомен бірігіп, Ақмола облысына қараған мұғалім-ұшительдер сиезінің шақырылуына күш берді. 3) Омбыда екі айлық һәм екі жылдық күрстердің ашылуына себепкер болды. 4) Бұл күнде кіндік комитет кітапхана ашуға қам қылып жатыр», – делінген ашық хатта. Бұл табыстарға тоқмейілсіп отырған кіндік комитет жоқ. Ол енді ұйымның алдағысын ойлайды. Қаржы болмаса, «Жас азаматқа» топтасқан қауымдар бас ұйымға шын ниеттестігін білдірмесе, істің насырға шабатынын ескертеді. Сол себепті хат: «Күш бірлікте!» – деген сөйлеммен аяқталады.

«Жас азамат» газетінің 23 қараша күні басылып, елге тараған 12-санындағы ел және саясат жаңалықтары арасынан «Жаңа ашылған ұйым» атты мақаланың хабары тарихқа ынталы жанды қызықтырғандай:

«...Биыл 19-ыншы сентәбірде (жаңаша) Омбы үйезінің мұғалімдері, ұшительдері, оқушылары бірігіп, Омбы үйезі атынан үйезни «Тілек» атты ұйым ашты. Ұйымның максаты: шамасынан келгенше халықтың ағаруына, ұлттың алға басуына қызмет етпек. Ұйымның секретары – Ғаббас Тоғжанұлы...

БАСҚАРМА (яғни, газет алқасы – Д.Қ.): Омбы ұйымнан күркол

емес еді. «Бірлік», «Жас азамат» та бар еді. Олардың үстіне ұйым ашу қырдағы бауырларымыздың таласып, бір болыста екі комитет ашуына ұрындырмақ. Ұйым ашқан күнде де биылғы жазғытұрғы жастар сиезінің жобасымен ашылуға тиіс еді. Сондықтан мұндай ұйымдар халықты қарайтпаса ағартады деп ойлай алмаймыз...».

Міне, – «Қырық кісі бір жақ, қыныр кісі бір жақ» дегендейін, 20-жылдары зиялылардың кеңес билігін қабылдағандары да, қабылдамағандары да жолын тауып ұлтына қызмет етіп жүргенде, Ғаббас тәрзіді біраз адамдардың мансап жетегінде кетуінің себебі...

Газеттің 29 қарашада шыққан 13-нөмірінде көзге ерекше түсетін бірсыпыра дүниелер бар. Авторы көрсетілмеген «Ескеретін бір іс» атты мақалада әр облыста өзінің жастар газеті болу керектігі сөз болады. «Жол баласы» деген бүркеншік есіммен жазған қаламгердің «Жолдас» аталынатын суреттемесі тілінің шұрайлылығымен назарыңызды аударады. Басылымның бұл санындағы шағын көлемді хабарлардан 15 қарашада Қызылжардағы «Талап» жастар қауымы Қ.Кеменгерұлының 3 бөлімді «Әулие тәуіп» атты пьесасын қойғанын, Троиіскідегі «Үміт» қазақ оқушылары ұйымы (төрағасы – Н.Мәлікұлы, хатшысы – Ғ.Айсарыұлы) жиған-терген қаржысынан Жетісу аштарына, мұқтаж шәкірттерге, «Жас азамат» газетіне ақша бөлгенін, «бүкіл Сібірдегі тұтынушылардың кіндік басқармасы «Центросибирь» қазақ оқытушылары өкілдері мен ұлтшыл азаматтардың басын қосып», басқарма жанынан қазақ бөлімін ашуға қам жасап отырғанын (аталған ұйымның қазақ бөліміне қызметке қазақтан алғашқылардың бірі болып С.Сәдуақасұлы кіреді. Ол жұмысқа қабылданардағы өтінішін 2. XII. 1918 жылы жазыпты) біле аламыз.

«Жас азаматтың» 14-саны (5 желтоқсан) «Оқу» атты бас мақаламен ашылған. Онда: іргелі ел болайық десек дүниелік білім-ілімдерді меңгергеніміз жөн, бүгінгі жастар оқуға, ізденуге жалқауланса, алаштың ертеңі бұлдыр деген ой айтылады. Осы нөмірдегі «Бірлік» қауымы мүшелеріне ашық хат» – қазақ жастарының саяси қозғалысы тарихын жазам деушілерге керек-ақ дүние. Хатта 1 қазанға (ескіше 1 қараша) жоспарланған жалпы жиналыс болмай қалғандықтан, оның 20 желтоқсанға жылжытылғаны, ұйғарылған бас косуда не мәселелер қаралатыны айтылады.

15 желтоқсан күні газеттің 15-нөмірі шығыпты. Бұл саны да мағлұматқа толы. Бірінші беттегі авторы көрсетілмеген «Саясат күйі» атты мақалада Ресейдегі уақытша үкімет пен Алаш Орда арасындағы мәселелер сөз болады. Газет оған қазақ оқушысының көзімен қарап, топшылаулар жасайды. Енді бір хабар қара бұлттың төніп келе жатқанын сездіріп, Уфада «Учредительное собрание» (Құрылтай) мүшелері мен социал-революция партиясы кіндік комитеті мүшелерінің абақтыға

Алаш арқауы

жабылғанын айтады. Айқара беттің етегіне «Естуші» деп аты-жөнін жасырған автор хатқа түсірген «Ғылыми эфенди Ысқақидың лекциясы» жарияланыпты. Омбыға келіп, шәкірттерге сабақ берген татар оқымыстысының дәрісін қазақшалап газетке басқанда, шығарушылар алқасы оның танымдық, ағартушылық әсерін ескерген болу керек.

Қазақ жастары басылымның 22 желтоқсанда жарық көрген 16-санындағы Ысқақи дәрісінің жалғасынан басқа екі мақаланы алабөтен атаған мақұл. Біріншісі – «Ел шаруасы». Авторы – «Земстуго шлені» (яғни, қазақтың көкірек көзі ашық бір баласы). Мақалада Қызылжар үйезінің шаруашылық жайы сөз етіледі. Жалпы қазақтың шаруасы қайтсе түзеледі деген зәрулік төңірегінде әңгіме қозғалады. Екіншісі – «Бұны не дейміз?» Авторлары – Байділдә Мырзалыұлы мен Ғабділдә Найзабекұлы. Мақалада большевиктердің озбырлығы, қарапайым жұртқа жасап отырған қиянаты айтылады. Мұны жүрегіңіз селт етпей, оқи алмайсыз. «Жетісу жағында, – дейді авторлар, – большевиктер казак болсын, казак-орыс болсын койдай кырып, канын судай ағызып жатыр. Ең аяғы Бискиде емшектегі нәресте балаларды мылтыктың ұшына шаншып, қанын ағызып жатқанда, біз қолымыздағы балшеуиктерді еркелетіп отырған жөніміз қалай?».

Газеттің 26 желтоқсанда басылып шыққан 17-санының бас сөзі – басқарма атынан айтылған бір ауыз құттықтау. Оның мәтіні мынау: «Екінші жалпы казак сиезінде алты алаштың баласы түгел бас қосып, казак-кыргыз ұлтының келешектегі елдігіне негіз құрған тарихи 13-інші декабір күні бүтін алаш ұранды казак-кыргыз өлкесіне құтты болсын! Басқарма».

Бұл нөмірдегі «13 декабір» (авторы көрсетілмеген), «Бір керекті нәрсе» (авторы – Б. М.), «Татулық һәм Русия» (авторы – М. Н.) «Жазушылар» (авторы – Смағұл Байекебайұлы) сынды мақалалар аласапыран уақыттағы казак қауымының халін, саясаттағы шеті көрінбеген күрестің жайып әңгімелейді. Заманының беті жаман болса да адам үмітпен өмір сүреді. «Жас азамат» осы санында Қызылжардағы «Талап» 13 желтоқсанда Қ.Кемеңгерұлының «Бостандық жемісі» драмасы мен М.Дулатұлының «Қызыл қашар» фельетонын сахнаға шығарғанын, сөйтіп ойыннан түскен қаржы «Жас азамат» газетасына, аш-жаланап кыргыздарға, тұтқын түріктерге һәм соғыстан жараланған чех солдаттарына берілетінін хабарлайды. Алаш ұранды жастар басылымының 18-нөмірі 1919 жылы 5 қаңтарда жарық көрді. Мұндағы «Біздің ұлтшылдар» атты авторы белгісіз бас мақалада Алаш Орда көсемдері мен оларға тілсұқор оқыған атаулының дәл сол кезде не тындырып жүргеніне шолу жасалынады. Бұдан басқа да авторлары көрсетілмеген «Қағаз ақша», «Көлбай, Шәймерден қашып шықты» сияқты мақалалар сол кездегі шындықты

бетіне айна-қатесіз түсірген «Жас азаматтың» біз үшін қашанда дерек көзі бола алатынын дәлелдейді.

27 қаңтарда басылып шыққан газеттің 20-санында да бізге алтынның сынығындай көрінетін бірқатар дүниелер бар. Әдеттегідей қазақ өкіметі төңірегіндегі жаңалықтар – «Алаш Орда», қоғамдағы өзгерістер – «Саясат күйі» делінген тақырыптармен оқушы назарына ұсынылған. Бұл нөмірде өлең мен сынға орын тиген. Олар: «Шаңқан» деген бүркеншік ныспымен жазған акынның «Алаш полкінде жүрген бір жігіттің еліне жазған хаты» атты өлеңі һәм «Дала баласы» деп қол қойған автордың «Сыншыларға» деген мақаласы. Соңғысы қисынсыз ойлар мен қате пайымдарға ерік берсе де, газет оны басқан. Басқанда аяғына «Басқармадан» деп, сыпайы ғана мақаладағы негізгі пікірдің бұрыстығын айтқан. «Жас азаматтың» осы санында «Жолаушының» (бүркеншік ат) «Елдегі пысықтар не істеп жүр?» атты уытты мақаласы жарияланған. 20-нөмірде жоғарыда аталған мақалалардан өзге тағы бір аз-кем сөз етуді қажет ететін материал бар. Ол – мұнақып (некролог). Оқысам, елге пайдам тисе деп Омбы ауылшаруашылығы училищесінде білім алған қыршын жас Рахымбек Толасбайұлына арналған мұнақып. Оны жазғандар – Қошке мен Жүніс. Бұлар ерте дүние салған оқыған азаматқа тоқуы көп болғанымен, заманға сай оқуы аз қазағының көзімен қарап, қазағының көзіне жас алдырады.

Газеттің 21-саны 1919 жылы І акпанда жарыққа шықты. Мұнда саяси ахуалды әуезе еткен «Алаш Орда» (бас мақала), «Қалай бірігіміз?» (скеуінің де авторы көрсетілмеген) сынды мақалалармен бірге «Кәрі батырға» (өлеңнің авторы – «Шабыт»), «Ескі бактың елестеуі» (әңгіме авторы – «А.Б.») атты әдеби туындылар басылған. Осы нөмірдегі «Омбыдағы қазақша спектакіл» (Қ.Кемеңгерұлының «Бостандық жемісі» драмасының сахналық қойылымы хақында), «Аққағаз бикеш Досжанқызының үй жасауы» (авторы – Серкебайұлы Бекмұхамед) тәрізді жәміғатты ұлттың рухани-мәдени өміріндегі жаңалықтармен таныстырған мақалалардың да орны елеулі.

«Жас азамат» газетінің біз білетін соңғы 22-нөмірі 1919 жылы 8 акпанда баспа жүзін көрді. Бұл санында ілгерідегідей Алаш Орданың қызметі «һештен де кеш жақсы», «Алаш Орданың халі» (авт. – «Қ») секілді мақалаларда тыңғылықты жазылған. Осында басылған бұдан басқа «Саяси әңгіме» (авт. – «Қалмақбай»), «Тұтқынның ойы» (авт. – «Ел басы»), «Земстуоның қысқаша жайы» (авт. – Б.Ержанұлы), «Тастаған шокпар сорлыға тиді» (авт. – Хамзе Ибраһимұлы) сияқты мақала, фельетондар да сол дәуірдің ақиқатын арқау еткен. Осындағы «Еліме» атты өлең (авторы көрсетілген тұс жыртылып қалыпты) ұлы акынның қаламынан тумаса да, үлкен жүректі адамның сезім толғанысынан шыққанын байқатады...

Алаш арқауы

Міне, «Жас азамат» пен оның бетінде жарық көрген мақалалардың жөн-жосығы осындай. Олардың мән-мазмұнынан бейхабар жанның өзіне сырттай қарағанда жүйелілік, ауқымдылық байқалады. Бұл – «Жас азамат» көтерген мәселелердің өзара сабақтастығы, аға газет «Қазақпен» үндестігі. Мұның бәрі Смағұл Сәдуақасұлы мен Қошқе Кеменгерұлы пікірлестерінің бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған ауызбірлігін айғақтайды.

Тарих бірден-ақ тұтас жазылмайды. Оның бөлік-бөлшектері дерекпен қайналып, ақылмен пісіп барып қана толығып тұтастанады. Олай болса, біз жоғарыда шолу жасаған «Жас азамат» газеті азаматтық Алаш қозғалысы тарихын зерттеуде әбден кәдеге жарайды. Және де оны аталған қозғалысқа қал-кадірінше тыныс берген, Алаш Орда оқығандарының екінші буынының өмірбаяны һәм шығармашылығынан бөлек қарау қисынға келмейді.

«Жас азамат» газеті жарыққа шыққаннан-ақ қыруар қындыққа кезікті: оны «Қазаққа» тізесін батырған цензура жаншыған жоқ, тұралаған тұрмыс, күйзелген шаруашылық, аласапыран заман жаншыды. Рас, газеттің демеушісі болған «Алаш» серіктігі мен «Жас азамат» ұйымына топтасқан қауымдар оны тығырықтан шығаруға шама-шарқынша жәрдемдесті. Бірақ олардың өз жағдайының келісіп тұрғаны шамалы-тын.

1919 жылы 21 қаңтарда «Жас азамат» ұйымының кіндік комитеті атынан оның төрағасы (қым-қуыт шақта ұйымның төрағалары жиі ауысып тұрған) Г.Досымбекқызы «Центросибирь» аталынатын Батыс Сібір кооперативтер бірлестігі одағынан қаржылай көмектесуін сұрап хат жолдайды /10/. Хат авторы «Жас азаматтың» не үшін шыққанын, қазақ қауымы арасында қандай беделге ие екенін айта отырып, «Центросибирь» басшыларының көңілін аудару мақсатында бұл газет кооперация мәселесін насихаттайтын бірден-бір қазақ басылымы болып тұрғанын хабарлайды. Г.Досымбекқызы жазбасындағы заман мен қазақ қалпын айнытпай жеткізген небір сөз оралымдары мен сөйлемдер бар екендігі өз алдына, мұндағы қайсыбір деректер іздестіріп жүргенімізді толықтыра түскендей. Айталық ұйым төрағасының: «Газет жас алашшылардың үні болғанымен, тар партиялық мақсат ұстанбайды. Ол партиялық басылым емес. Жалпы қазақ баспасөзі өзара дүрдараз болып жатқан жоқ», – деген пікірі, немесе: «Газет өз алдына қаріп пен баспаханаға ие емес. Сондықтан ол бағасы ұдай жеке меншік баспахана қызметіне жүгінуде» деген сөзі, әйтпесе: «Біздің өтінішімізге қатысты кез келген мәселені түсіндіруді, сонымен бірге «Центросибирьдің» қандай да болсын талап-тілегін жеткізуді Сіздерге нұсқаушы қызметін атқаратын сенімді өкіліміз Смағұл Сәдуақасұлына тапсырамыз» деп жазғаны – «Жас азамат» тарихын түгендеуге қажетті айғақтар. Біз үшін әсіресе соңғы мәліметтің маңызы ерекше.

Г.Досымбекқызының хатына байланысты 1919 жылғы 31 қаңтарда «Центросибирьдің» саудадан тыс істер бөлімі басқармасы (С.Сәдуақасұлы осында қызмет жасаған) мәжіліс өткізіп, «Бас басқармадан «Жас азаматқа» 3 мыңнан 5 мың сомға дейінгі көлемде жәрдем көрсету сұралынсын» деген шешім шығарады. Бұл шешім жөніндегі катынас қағазы екі айға жуық «Центросибирь» басқармасының үстелінде жатып, ақыры өтініш қанағаттандырылмайды. Мұны саудадан тыс істер бөлімінің меңгерушісі Э.Цивцивадзе 24 наурызда хат арқылы «Жас азамат» комитетіне хабарлапты /11/.

«Жас азамат» «Центросибирьден» көмек көрмегенімен, осы бірлестікке бағынышты казак арасындағы тұтынушылар қоғамынан жәрдем алғандығын архив деректері растайды. Мысалы, 1919 жылы екінші наурыз күні Есілкөлдегі (ол қазір Омбыға қарайды) «Бірлік тұтынушылар одағы «Жас азаматқа» қаржылай көмектесуді ұйғарған /12/. Сөйтіп, «Бірлік» басқармасы 4 наурызда арнайы №13 шешім шығарып, алғашқы үлесін (100 сом) газет есебіне аударған /13/. Біздініше, мұндай шараларды ұйымдастыруға Смағұл Сәдуақасұлы мұрындық болған.

«Жас азамат» газетінің хал-ахуалы «Сарыарқа» газеті жүзінде де сөз етіледі. «Қазақтың бір газеті, бір журналы подписшігі (оқушылары) жоқтықтан жабылып қалды» деп, алаш баспасөзін тұқыртпақ болған орыс тіліндегі (Ново-Николаевскийлік) басылымның жалған ақпарын әшкерелеу ниетінде Жүсіпбек Аймауытұлы «Сарыарқа» басылымында «Газет, журнал оқушыларға» атты шағын мақала жазады /14/. Осында қаламгер: «Бұл хабар бекер: «Жас азамат» күні бүгінге шейін шығып отыр. Қаржы жағынан кемдік көріп, тоқтай ма деген кірбің болып еді. Енді тоқталмас дейміз. Өйткені, Омбы жастары әдебиет кешінен мың сом, Семей жастары 5000 сомдай көмек жіберіп отыр. Тағы сондай котермелеушілер табылатын көрінеді», – дейді. «Сарыарқаның» бұл санында дос-жаран, замандастарынан 85 сом ақша жинап, оны «Жас азаматқа» салып, жіберген гимназист Ыдырыс Мұстанбайұлының хабарламасы да басылған.

Қиын-қыстау кезде ел-елдегі, халықтан түскен қаржыны газет қалайша пайдаланды? Бұған «Жас азаматтың» 22-санынан кейінгі сандарын (әрине, егер шыққан болса) оқымай жауап беру қиын. Біздің ойымызша, 1919 жылдың көктем айларында алаш ұранды қазақтың барлық баспасөзі жаны сірі большевиктік үкіметтен қатты теперіш көрді. Сөйтіп, біртіндеп жарыққа шығуын тоқтата бастады. Осы шақтағы жағдайдың куәгері Сәкен Сейфоллаұлы: «Жалғыз-ақ, аз болсын, көп болсын қолынан келгенше қайрат (қазірше белсенділік) көрсетіп жатқан Алашорданың жастары екені газеттерінен көрінді. Алашорданың жастар ұйымы барлық Қазақстанның ұлтшыл жастарына нұсқа беріп,

Алаш арқауы

Қызылжарда «Жас азамат» газетін шығарып жатыр», – деп жазады /15/. Шынтуайтында қазақтың ұлттық басылымдарының ішінде ең соңынан жабылғаны, шығуын тоқтатқан күнге дейін мақсатынан танбағаны – «Жас азамат» газеті еді. «Жас азамат» ұйымы жастыққа тән мінезбен біразға дейін большевиктік құрыққа бой бермей, алысып-ақ бакты. Мұны дәлелдейтін деректер жеткілікті. Бұлардың ішіндегі маңыздысы – «Жас азамат» басшыларының журнал шығаруға талаптануы. 1919 жылы 1 қазанда «Центросибирь» Батыс Сібір кооператив бірлестіктері одағы саудадан тыс істер бөлімінің кіші коллегиясының мәжілісі өтеді /16/. Мәжілісте бөлім қызметкері Смағұл Сәдуақасұлының ұсынысымен қазақ тілінде шыққалы отырған журналға «Центросибирь» тарапынан көрсетілер көмек мәселесі қаралады. Бұл жиналыста Смағұл жас алашшылдар ұйымының жаңа журналы хақында мәлімдеме жасайды. Одан үзінді келтірейік: «Жас азамат» қазақ тілінде екі апта бір жарық көретін журнал шығаруға бел буды. Журнал әдебиет, кооперация, ауыл шаруашылығы мәселелерін әуезе етпек. Қазір редакция алқасы сакадай сай, қызметкерлері даяр, баспаханамен келісім де бар. Есептеуімізше басылымның бір жылғы шығыны 200 000 сом. Егер журнал құнын 100 теңге деп алсақ, 1500 кісі жазылғанның өзінде 150 000 сом жиналады екен... Біз үшін қағаз мәселесі ділгір. Осы жөнінен жәрдем берсеңіздер», – дейді ол.

Саудадан тыс істер бөлімі бұл жолы да «Жас азаматқа» көмектесуді мақұлдаған шешімін қуаттату үшін «Центросибирь» басқармасына жолдайды. Әйтседе бас басқарма ол шешімге қарсылық көрсетсе керек. Өйткені, арада көп уақыт өтпей Смағұл Сәдуақасұлы «Центросибирьмен» ат құйрығын кесіседі. Қызметтен босанарда жазған арызында біртуар азаматтың: «Центросибирьдің» бағыт-бағдары қазақ халқының мүддесіне сай келмейтініне көзім жетіп, мұнда қызмет жасау ендігі жерде ұлтыма немқұрайлы қараумен бір есеп екенін біліп, жұмыстан өз еркіммен кетуге мәжбүрмін» деуі – расында, сенімін жоғалтқан жанның сөзі-тін.

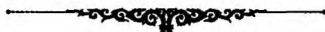
«Жас азаматта» саяси және қаламгерлік шыңдалудан өткен жас алаштар қоғамның аласапыран қалпына қарамай, енді пәни дүниеде дәм-тұзы таусылғанша амалын тауып ұлттың келешегіне қызмет етуді өзіне мақсат етіп қойды. Ол осы мүддесін жүзеге асыру үшін кеңес қызметіне кірді.

Аталған газет жас, албырт көрінген жігіттерді бірер жыл ішінде жан-жақты есейтті. Бұларды есейткен қазақ қоғамының сұранымы еді. Сондықтан олар кейінгі өкімет басындағы жауапты қызметтерінде «Бірлік» пен «Жас азаматтан» сіңірген жалындай жанған қасиетті, өрлік мінезді жоғалтпады. Ал, «Қазақтың» шекпенінен шыққан «Балапан»

журналы мен «Жас азамат» газетіндегі баспасөз мектебі жас қайраткер-каламгерлердің ойын өрістетіп, қаламын қуатты қылды.

Әдебиеттер:

1. Садуақасұлы С. Екі томдық шығармалар жинағы (құрастырған Д.Қамзабекұлы). 2-т. Алматы: Алаш, 2003.– 360 б.
2. Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу (құрастырған Е.Ысмайылов). Алматы. 1960. – 460-б.
3. Аталған кітап. 126-б.
4. Бұл да сонда, 65-б.
5. «Жас азамат», 19. XI. 1918 жыл, №11.
6. «Тар жол, тайғақ кешу». 201- бет.
7. «Бірлік туы». 9. III. 1918 жыл, №28; 18. IV. 1918 жыл, №29.
8. «Трудовая Сибирь» журналы, 1919 жыл, №1.
9. ҰХҚ архиві, № 78754-іс, 7-том.
10. Омбы облыстық мемлекет архиві. 151-қор, 1-тізім, 473-іс, 40-бума, 2-бет.
11. Жоғарыда көрсетілген дерек көзі, 21-бет.
12. ООМА. 151-қор, 1-тізім, 334-іс, 16-бет.
13. Сонда. 52–54-бет.
14. «Сарыарқа», 20.II.1919 жыл, № 70.
15. Тар жол, тайғақ кешу. 386-бет.
16. ООМА. 151-қор, 1-тізім, 329-іс, 47-бет.

**«АЛҚА» ӘДЕБИ ҰЙЫМЫ:
ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ АДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР**

Алаштың сын сағаты

Қазіргі әлемде байкалып қалатын тарихты құнттамау үрдісі, айналып келгенде, адамзаттың үйлесімдікте даму ісіне зор зиянын тигізуі мүмкін. Біз кеше ғана не үшін Кенесары деп жыладық, не үшін Хан Кенені жазған Е.Бекмахановты қадірледік, не үшін Алаш арыстарын аңсап және олар ақталғанда не үшін ұлықтадық? Қазір байқасақ, өткенді тануымыз да формализмге айналып бара жатқандай. Бұған не себеп? Кінәрат неден? Себеп те, кінәрат та тарихи сауатсыздықтан, үрдіссіздіктен екен. «Соқыр тауыққа бәрі бидай».

Сонда елдікті не істейміз?.. Біздіңше, реті келсе тарихи шындықты, құнды деректерді қайта-қайта халықтың жадына салып отыруға тиіспіз. Бұл да – елдіктің негізі. Оны біреу болмаса біреу таразылар. Қатені түзетер...

Мәселен, азаматтық тарихымыз үшін аса маңызды кезең – Алаш қозғалысы кезеңін алайық. Алаш идеясы – казактың ұлттық идеясы болатын. Зиялылардың Алаш атауын таңдауы да жайдан-жай емес-тін. «Керегеміз – ағаш, ұранымыз – Алаш». Кереге – мемлекет құрылысы, Алаш – идеология. Токтам осы-тын. Алаш – жаңа түрдегі елдігіміздің, байырғы айбарымыздың рәмізі еді.

Алаш Орда үкіметі неше түрлі қиындықтарға қарамай 1917 – 1919 жылдары үзілген Қазақ мемлекеттілігінің арқау-жібін жалғады. Егер 1917 жылы Қоқанда – Түркістан автономиясы, Орынборда Алаш Орда үкіметі жарияланбаса һәм шамасы келгенше мемлекеттіліктің атрибуттарын қалыптастырмаса, біз бүгін РФ ішіндегі Татарстанның, Башқұртстанның жағдайындай күй кешер едік...

1920 жылы балшабектік диктатура толық орнағанан кейін Алаш серкесі Әлихан Бөкейхан әріптестерімен: «Не балаларға сабак беріп, не журналға, газетке мақала жазып, Алашқа қызмет кылмасақ, не казак тілінде кітап жазбасақ, өзге жол бізге бөгеулі ғой» деп сырласты. Алаш қозғалысының жаңа кезеңі басталды. Бұл кезеңнің рәмізді атауы – **Алқа. 1920 – 1924 жылдары идеясы пішіліп-сызылып, талқыланған, ал 1925 жылдың басында зиялылар арасына таратылған Алаш қаламгерлерінің ұйымдасқан шығармашылық жобасының аты – «Алқа» болатын.**

Егер өкімет ресми түрде 1919 жылдан Алаштың іс-әрекеті түгіл атауына тыйым салғанын білсек, бұл «Алқа» – Алаш ныспысымен үндес қана емес, оның идеясының жалғасы болып шығады. Сондықтан

да қырағы НКВД 1929 жылы Алаш арыстарын бірінші мәрте репрессиялағанда, «Алка» бағдарламасын шығармашылық ұйымның құжаты емес, саяси ұйымның құжаты деп тапты. Елшіл азаматтарға 1930 – 1937 жылдары үкім шығарарда, олардың «Алкаға» кіргені, ұйым мүшелерімен араласқаны басты айып ретінде тағылды.

Сонымен, «Алка» туралы пікір қалай қалыптасты? Сын сағатында Алаш қайраткерлері кандай кам жасады?

Кеңестік Мәскеу еркін, дербес ойлылармен түрлі тәсілді пайдаланып шайқасты. Оқығандардың бірсыпырасын (мысалы, Бердяев, Франк, Степун, Изгоев, Осоргин, Кусков, Прокопович т.б.) тура мағынасында шет елге кетуге міндеттеді. Осындай қиын шақта ЛеФ («Левый фронт») жағынан В.Маяковский, О.Брик, ал МАПП (Мәскеу пролетарлық жазушылар ассоциациясы) жағынан Ю.Лебединский, С.Родов, Л.Авербах қол қойған «ауызша және жазбаша түрде әкесүйек және төңкеріске қарсы әдеби ұйымдарды, әдебиетшілерді әшкерелеу» келісімі дүниеге келді.

Ал, 1925 жылдан бастап партия орталықтағы барлық әдеби ұйымдарға («Октябрь», «Кузница», МАПП, «Серапионовы братья», «Рабочая весна», «Молодая гвардия», «Перевал», «Апрель», «Литературный особняк», т.б.) кеңестік идеологияға бағынуды қатаң тапсырды. Осы ретте шығармашылықты кең түсінген «Перевал» мен «Литературный особняк» қатты сыналып отырды. Бірақ осылар және басқа да ұйымдар 30-жылдардың басына дейін жұмыс істей алды. Қалайша? Біріншіден, әлеуеті мықты болғандықтан; екіншіден, социализмнің түпкі идеясын қолдағандықтан.

Міне, осындай идеологиялық күрес кезеңінде Мәскеу шет ұлттардың әдеби құбылыстарына қалай қарады? Сондай-ақ титулсыз ұлттар орталықтағы әдеби қозғалыстарға қай тұрғыдан көз тікті?

Алғашқы сұраққа жауап берер алдында мынандай дерек келтірейік: ТАПП (Ташкент) – 1924 жылы, ҚазАПП (Қазақстан) – 1925 жылы, ТАПП (Татарстан) пен БАПП (Башқұртстан) – 1928 жылы құрылды. Түркістан (Ташкент) мен Қазақстан – автономиялы республикалар, ал Татарстан мен Башқұртстан – Ресей ішінде. Бұдан мынандай ой түйеміз: автономиялық республикаларда... АПП-тар ашылғанша олардың әдеби тіршілігімен орталықтың аса ісі жоқ болатын. Ал, ...АПП-тың құрылуы – ұлттық мойынсұнбаушылыққа қарсы амал. Бұл – менсінбеушіліктен шұғыл қауіптенушілікке жасаған қадам. Мәскеу татар мен башқұртты да іштей жіктеп, «кеңестендірсек», іс бітті деп ойлаған. Бірақ олай болмады. Әрине, автономияға қарағанда бұлар уысында тұрды.

Шет ұлттар Мәскеудегі әдеби қозғалыстардың бәрінен дерлік хабардар болып отырды. Мәселен, ілгеріде біз қарастырған кеңес пен диспут материалдары өз тұсында «Красная новь», «Печать и революция» журналдарында жарияланған. Ұлт оқығандары төңкеріс отанының

Алаш арқауы

жазушыларынан біраз нәрсе үйренді. Мысалы, оларға әдебиет пен идеология арасын дұрыс түсіндірген еңбектер жат емес еді. Айталық, С.Есенин 1920 жылы жарияланған «Тұрмыс және өнер» атты мақаласында былай деп жазыпты: «Менің қаламдас ағайындарымның ойынша, өнер өнер ретінде өмір сүретін секілді. Яғни, ол өмірден, салт-санадан тыс сияқты. ...Ағайындарым ғапу етсін, өнерге бұлай қарау – тым жеңіл қарау. ...Отанға деген сезім – менің шығармашылығымның негізі». Акын төңкерісті, яки «мұздай темір құрсауды» сүймейді, әрі қарапайым, әрі ұлы ұғым – Отанды сүйеді. Сезімі соған иеді. Жүрегі соны өбеді.

Төңкеріс келіп титықтатқан бодан көңіл ұлт қаламгері үшін С.Есениннің мына сөзі жұбату һәм қайрау-тын. Сондай-ақ «Перевал» әдеби ұйымының «адалдық, моцартшылдық, игі қозғалыс, эстетикалық мәдениет, гуманизм» ұранынан да алатын өнеге баршылық еді.

Тұтастай алғанда, қазақ қаламгерлері Ресейдегі қозғалыстарға сыни көзбен қарады. Әдебиет – бір, ағым – тарам-тарам. Ағымның бәрі «мен әдебиет пен халыққа жанашырмын» дейді. Шындығында ондайлар бірлі-жарым ғана еді. Қалғандары – орыс ұғымымен айтқанда, «жаңбырдан кейін қаптаған саңырауқұлақ» болатын.

Міне, осы аралықта қазақ акын-жазушылары өздерін бір орталыққа топтастыратын, қиын кезеңде қай тұрғыдан болсын қамқорлыққа алатын, әсіресе ағымдағы саясаттың қалтарыс-бұлтарысынан аман өткізетін әдеби ұйымды қажетсінді. Енді 20-жылдардың басында Ташкентте жұмыс істеген түркістандықтардың – «Шағатай бәсі» («Чагатай гурунг»), **қазақтардың «Талап» ұйымының**, Қазанда өз орны болған татар әдебиетшілерінің «Ғыйсьян», «Жидетян» топтарының тәжірибесі дамытуды керек етті. Айталық, татардың Х.Такташ, Ф.Бурнаш сынды «жолбике» атанған қаламгерлері «ғисиян» идеясын көтеріп, «Әдебиет заңдылығы – «әдеби канондарға» табан тіреген жасанды шығармашылық емес, ол – рухани процестің еркін ағымы» (Х.Такташ) деген еді.

Тағы бір елеулі деректі қайраткер С.Сәдуақасұлы жазып кетінгі. 1917 – 1918 жылдары Қазақ жерінде 21-ге жуық мәдени-ағарту ұйымдары жұмыс істеген. Аттары да кілең азаттық, ғылым-білім, оркениет сипатында. Айталық, «Ерік», «Еркін дала», «Ғылым», «Қызмет», «Игілік», «Жас тілек» т.б. Бұлар да тікелей шығармашылықпен айналысқан. Айталық, жас қаламгердің кітабын шығару, белгілі акын-жазушылардың туындыларын сахналау, жалпы халыққа рухани өрлеуді насихаттау сынды шаралар атқарылған.

«Алқа» дүниеге келгенге дейін өлкелік баспасөзде саясатқа байланбаған еркін шығармашылық туралы Ахмет, Жүсіпбек, Мағжан, Смағұл, Мұхтар т.б. тұлғалардың ой-пікірі жарық көрді.

Ғұлама А.Байтұрсынұлы 1922 жылы жазған «Қалам қайраткерлерінің жайынан» атты тарихи мақаласында ұлттың шығармашы

зиялыларына мынандай жеті кеңес берді: 1. Алаш жазушысы бауырмал, қазақшыл, ұлтшыл. Өйткені жұрттың теңсіздігі осы қасиетті талап етеді. 2. «Қазақ азаматтары мәдениет жігін жою жолындағы жұмысқа күшін, ісін сарп ету керек. Басқалармен мәдениеті теңеліп, жарыса-жармаса күнелтуге қазақ жеткен күні қазақты қасындағылар қыңсылатуын қояды». 3. «Мәдениет алға басуы тірнек ісі шеберленуімен, сана-саңылау күшеюімен болады. Тірнек ісінен шыққан шеберлікті – өнер дейміз, сана-саңылау күшінен шыққан білімді – ғылым дейміз. Бұл екеуі де ...үйренумен табылатын нәрсе». 4. «Оқу ісі сабақтас әдебиетпен: оқу әдебиетті күшейтеді, әдебиет оқуды күшейтеді». 5. «Қалам қайраткерлерінің жұмысы – әдебиет, әдебиетсіз оқу қуаттану жоқ, оқусыз мәдениет қуаттану жоқ, мәдениет қуаттанбай қазаққа қорлықтан, зорлықтан құтылу жоқ». 6. «Азаттық асылы – мәдениетте, мәдениет күшеюінің тетігі – оқу мен әдебиетте». 7. «Жазушыларымыз бытыранды болмай, ұйымдасып, бірлесіп іс істесе, бәлкім, істері берекелі, өнімді болар».

Біз бұдан Ахметтердің акын-жазушыларды бір ұйымға жұмылдыру ісін ерте-ақ қолға алғанын аңғарамыз. Ал, шығармашыл тұлғаларымыздың өзі не деді екен? Мысалы, Бернияз қазасына орай жазған мақаласында М.Жұмабайұлы: «Әдебиет – елдің жанында жүре бастаған толқындардың жарыққа шыққан жаңғырығы» дейді. Сондай-ақ дана шайыр ұлт әдеби қауымының елдік мәселеде бір пікірде екенін білдіріп «бағытты бір қылып, **таспиық болып тізіліп келе жатқан аз ғана ақын-жазушыларымыз**» деп атап көрсетеді. Мұнда ақын «аз» деп жалпы қаламгердің бір бөлігін емес, баршасын айтып отыр.

Шынында енді ұлт мүддесі жолында Алаш ақын-жазушысына таспиықтай тізілу міндеті тұрды.

Қазақ жазушыларының тұңғыш ұйымы

1924 – 1925 жылдардың түйіскен тұсында Ресейдегі және Мәскеуге бағынған шет аймақтардағы әдеби ізденістерді байыптаған қазақ қаламгерлері ортасында рухани тығырықтан алып шығар елшілдікті рәсімдеген бағыттың тұжырымдамасы ретінде «Алқа» дүниеге келді.

20-жылдары иманды жолы бұлдырлаған қазақ әдебиетіне қарлығаштың қанатымен су тасығанындай жәрдем көрсетіп, жамандықтың алдын-алуға шақырған алаш зиялылары «Алқа» атты әдеби шығармашылық ұйымды құруды ұйғарғанда, үлкен рухани тоқыраудың таянғанын сезген-ді.

«Алқа» ұйымы бағдарламасының бар қуаты осыған қарсы күресуге жұмсалды. Хронологиялық жағынан «Алқаны» құру идеясы және

Алаш арқауы

оның айқындамасын әзірлеу ҚазАПП-тан соң емес, одан ерте қолға алынды. Зиялылар ұлттық, елшілдік сипатынан айырылу қаупі төнген әдебиет пен мәдениеттің келешегіне қам жейтін қазақ қаламгерлерін ары мен иман-түсінігіне қарай топтастыруды, жас акын-жазушыларға жол сілтеуді, рухани тіршіліктің болашақ бағыт-бағдарын айқындауды көздеді.

Әдебиет пен мәдениеттегі көркемдік тану бұл шақта етегіне жармасқан саяси сарытаптылықтан, қарабайырлықтан арылуға бет түзеген болатын. Осы шақтағы Ахметтің – жалпы акын-жазушы, Мағжанның – Бернияз, Сұлтанбек пен Жүсіпбектің – Мағжан, Смағұлдың – Бейімбет т.б. туралы жазған мақалаларынан рухани тазалық пен жаңа серпіннің алтынкүрек самалы есті. Бұл – саясаттан ада нағыз табиғи таным еді. Өлгіндей хақ сөзді олардың санасына құйып отырған – пролетарлық дәуір де емес, социалды қоғамның рухы да емес, адамзаттың жетелі ой-аңсары һәм ұлттың рухани мүддесі-тін. Осы ой-аңсар үзілген үмітті жалғады. Осы ой-аңсар «Алканы» туғызды.

«Алқа» – жазушыларымызды жаңа деңгейге шығаратын ізденістің бір түрі. Осы тұрғыдан қарағанда, «Алқа» мақсат-міндетінің сонылығымен, тіршілік-дүниені шынайы зерделеуді нысана етуімен көзге түседі. Ел мен қоғамды адастыратындай онда ештеңе жоқ... Ол саясаттың шатағынан ада», – деген Мұхтар Әуездің сөзі (1930 жылы Алматы абақтысында НКВД тергеушісіне берген жауабы) бұл әдеби ұйымның табиғатын дәл жеткізсе керек.

«Алқа» әдеби-шығармашылық ұйымы айқындамасының мән-мазмұнын сөз етпес бұрын оның өмірге келу тарихын айтып өткен орынды.

«1925 жылдың сәуірінде демалыс алып, Ташкенттен Орынборға келгенмін. Осында «Жас қазақтың» бұрынғы жауапты шығарушысы Алдоңғарұлы мені Сәрсенбіұлы деген азаматпен таныстырды... Сәрсенбіұлының сөзінен айқындаманы («Алқаның» бағдарламасын айтады – Д.Қ.) Жұмабайұлы жас әдебиетшілермен бірігіп жазғанын аңғардым», – деп жауап беріпті Ж.Аймауытұлы тергеушіге (21. VI. 1929.). Нақақтан күйе жағылған Жүсіпбек бұл әңгімені әділет үшін, «Алканы» саяси ұйым деп қаралағандардың терістігін көрсету үшін айтып отырғандығында күмән жоқ.

ҰҚК архивінен Ж.Аймауытұлы сілтеген Ж.Сәрсенбіұлына қатысты деректерді де кездестірдік. Жәкен 1924 – 1925 жылдары Мәскеудегі журналистика институтында оқыпты. Бұл жылдары осы қалада Ө.Бөкейхан, Н.Төрөқұл сынды қазақ азаматтары қызмет еткені белгілі. Бұл кісілердің бәрі де Күншығыс халықтарының кіндік баспасында жұмыс істеді. Мәскеу, Петербордағы өрелі деген шәкірттер осылардың төңірегіне топтасты. Ж.Сәрсенбіұлы қиын күндері ұлт алдында қарызы мен парызын өтеуге тырысқанға ұқсайды.

«Әлихан Бөкейхан, Мағжан Жұмабай, мен – үшеуіміз 1925 жылдың қаңтар айында оқытушылар сиезіне келген Ахмет Байтұрсынұлы орналасқан жатақханаға барып, ол кісіні жазылып, даярланып қойған «Алқа» әдеби ұйымының айқындамасымен таныстырдық.

«Қазаққа шаруасы мен тұрмысының түріне қарай шапан кию жарасса да, еуропалықтар оған еуропалық кәстөм кигізгісі келеді. Қазақтың түйесін отарбаға қосып, сүйреуді қалайды. Бұлай ету – қазаққа тән емес, жат нәрсе. Қазақ әдебиеті ұлттық әдебиет болуға тиіс. Мынандай үйірме-ұйымдар арқылы оны жасау мүмкіндігі де бар. Сондықтан да «Алқаны» құру туралы пікірлерінді қуаттаймын», – деді Ақан.

Кешікпей Мағжан екеуіміз «Алқа» бағдарламасының 16 данасын бөліп, Ташкентке – А.Байтасұлының, Орынборға – Ж.Аймауытұлының, Қызылжарға – Ж.Тілеуліұлының, Семейге – С.Донентайұлының, Ленинградқа – М.Әуезұлының атына салып жібердік. Сол жылы 19 қаңтарда өлкелік коммунистік партия қарауына Орынбор қаласына шақырылдым. Мәскеуден жүрер алдында Ә.Бөкейхан мен М.Жұмабайұлы маған Орынбор мен Ташкенттегі азаматтармен байланыс жасап, «Алқа» айқындамасы туралы ойларын, оны қуаттайтын-қуаттамайтындығын біліп, пікірлерін Жұмабайұлына жіберуін қадағалауды тапсырды. Мұнымен қоса бара салысымен Смағұл Сәдуақасұлымен хабарласып, айқындаманы баспасөз жүзіне шығару керектігі айтылды.

Орынборға келгеннен кейін «Еңбекшіл қазақтың» жауапты шығарушысы С.Сәдуақасұлына барып, айқындамамен таныстырдым. Смағұл «Еңбекшіл қазаққа» басатынын, бірақ қазір оны А.Байтұрсынұлына, Е.Омарұлына, С.Қожанұлына, Ж.Аймауытұлына көрсетуімді өтінді...

С.Қожанұлына барғанымда, ол С.Сәдуақасұлы екеуі «Алқа» жөнінде Мәскеуге барғанда М.Жұмабайұлынан естігенін айтты. Е.Омарұлы да, Ж.Аймауытұлы да айқындаманы ұнатты. Е.Алдоңғарұлы С.Сәдуақасұлымен хабарласып, айқындаманы газетке емес, «Қызыл Қазақстан» журналына бастыру керектігі туралы ақылдасатынын білдірді», – дейді Ж.Сәрсенбіұлы жауабында (5. V. 1929).

Сонымен қазақ ақын-жазушыларының басын біріктіріп, ұлттық әдебиеттің табиғи дамуын көздеген қаламгерлердің «Алқа» атты әдеби ұйымын құру мәселесі 1924 жылдың соңында көтеріліп, айқындамасы Алаш оқығандарына 1925 жылғы қаңтардың басында таратылыпты. Шығармашылық ұйымды жасақтау шаралары да қаңтар айының соңына таман қолға алыныпты.

Тәй-тәй басып өмірге келген «Алқа» неліктен ресми тығырыққа тап болды? Тапшыл әдебиеттану қаралайтындай «Алқа» не бүлдіріп еді?

Алаш арғауы

Алғашқы сұраққа жауапты 1967 жылғы шыққан «Қазақ әдебиеті тарихынан» табамыз: «1925 жылдың өзінде Орталық комитет қазақ баспасөз орындарының жұмысын жақсарту мәселесін екі рет қарады. Жергілікті газет редакциялары мен орындарына буржуазиялық ұлтшылдық идеяларды уағыздайтын элементтердің кіріп отырғанын ескертіп, сол мекемелерді кеңестік күштермен нығайту қажеттігіне айрықша назар аударды». Орталық партия комитетінің бұл уақытта жасаған шешімдері қазақ баспасөзінің елшілік, ұлттық сипаттарын жаншып тынды. РКП (б) Орталық Комитеті мен өлкелік партия комитеті «Ақ жол» газетін (Ташкент) «іске алғысыз, жат басылым» деп, қызметкерлерін қуғын-сүргінге ұшыратты. Бағыты тұрғысынан С.Сәдуақасұлы басқарған елшіл «Еңбекші қазақ» газетіне де ауыр сын жан-жақтан жауды. Осыдан төрт жыл өткен соң Әбдірахман Байділдаұлы (Өлкелік партия комитетінің хатшысы болған адам, 20-жылдардың басында Смағұлдармен пікірлес болған Әбдірахман кейінірек ол ойынан қайтады) Бутырка түрмесінде отырып НКВД-ға жазған «Алашордашылар мен оншыл коммунистерге қарсы күресімнің нақты дерек-айғақтары» атты көлемді мәлімдемесінде (1929 жыл, қазан) оқығандар мен ұлтшыл қаламгерлерге қалай теперіш көрсеткендерін баяндап жазды. Бұл тарихи шындықтың ащы сабағы мынада: қай кезде де қарақан басы үшін ұлт мүддесін сатқандар болған, бірақ олардың бейшаралығы ешқашан ұлттың бейшаралығы емес.

Не керек, 1925 жылы «Алқа» айқындамасы баспа бетін көрмеді. Ендеше «жасқа жөн сілтейтін, адасқанды жолға салатын, қисыққа тез болатын «Алқа» (бағдарламаның сөзінен) бұғауланды. Бірақ бұл жағдай елшіл акын-жазушылардың бірлесу арманын шідерлей алған жоқ. Сондықтан да болу керек, кейін төңкеріс «шеберлерінің» киюластырып кеткен «қисынының» көмегімен әдеби ұйымның бағдарламасындағы «введение» деген орыс сөзінің баламасы іспеттес «Табалдырық» аталатын кіріспенің тақырыбын сан-саққа жорып, одан «саяси астар» ізделді. ҰҚК архивіндегі құжаттарда НКВД-ның 1929 жылы ұсталғандарға көбіне қай-қайдағы, қиялда жоқ «ұлтшылдардың саяси «Табалдырық» платформасына қатысыңыз?» – деп қойған сұрағынан көз алып жүргісіз...

Расын айту керек, кеңес тұсындағы әдебиеттанушылардың қолына «Алқа» айқындамасы түспеген. «Алқа» – Алаштікі» деген жалпы сөз ғана болған. Өйткені, біріншіден, екі лагерьге бөліп, оларды соғыстырып, бір жағының қаһармандығын марапаттап дағдыланып қалған әдетпен ғалымдарымыз «Алқаны» ҚазАПП-қа қарсы қойып, соңғысының өміршендігін дәлелдегенде, «Алқаның» мән-мағынасын әрдайым бірекі қаралау сынайындағы сөйлеммен тұжырымдаған. 1929 жылдың алапаты мен 1937 жылдың мұнарлы күндерінде НКВД «кылмыстық

айғақ» деп таныған «Алқа» бағдарламасы сол сұсты мекемеде қолдан-қолға ауысып, тозығы жетіп, тамтығы қалған шақта фотоқағазға көшірілген. Сан жылдар НКВД-ның тергеу айналымынан шықпаған, ғылыми айналымға түспеген «Алқаның» тарихи маңызы орасан.

«Алқа» бағдарламасы алғысөз ыңғайындағы «Табалдырық» атты кіріспе мен соңынан айтылатын үндеулерден өзге бес негізгі бөлімнен тұрады. Олар: «Әдебиетіміз», «Бұл күнге шейін төңкеріс хәм әдебиетіміз», «Енді төңкеріс хәм әдебиетіміз», «Әдебиет не нәрсе? Әдебиеттің жалпы заңы», «Марксшілдік хәм әдебиет не жазуға».

Авторлар жобаны жасарда тыңғылықты ізденгені анық байқалады. Әдебиетке қатысты тұжырымды құжат даярлау – бірыңғай сөз өнеріне байланысты қисындарды тізбектей беру емес екенін осы айқындамадан ұққандай боламыз. Бағдарламаны әзірлегендер түйінді пікірлерінің бәрін де қоғамтану, философия ғылымдарымен сабақтастырып, ұлт топырағынан алынған мысалдармен дәлелдейді.

Сонымен «Алқаның» дүниеге келу тарихынан мына жай аңғарылады: Алаш зиялылары жана өкімет пен ұлт жазушысы арасындағы диалогқа тек дәстүр мен шығармашылық еркіндікті ескеріп қана қол жеткізуге болатынын дәлелдеген. Ақын-жазушы – ел сөзін сөйлеуші, ел мұңын мұндаушы. Сондықтан кеңес өкіметі оны шетке теппей, пайымымен және рухани тазалығымен санасса, береке-бірлік хәм нәтиже болмақ. Биліктің «халық өкіметіміз» деген сөзі акталмақ. Алаш зиялылары мәселені осы тұрғыдан қояды. «Алқа» тарихынан олардың позициясы да, мәмілегерлігі де аңғарылады. Өйтсе де «Алқаның» орнын ерекше стер қасиет – қиын кезеңде қалам қайраткерлерімен мүкіндігінше ашық ой бөліскендігі хәм тығырықтан шығар жол сілтегені дер едік.

«Алқа» бағдарламасының мәні мен мазмұны

Тұңғыш қазақ жазушыларының ұйымы – «Алқаның» бағдарламасы кіріспеден яки «Табалдырықтан» басталады. Алаш қаламгерлері бұй дейді: «Қазақ әдебиеті тоғыз жолдың торабында тұр. Артында – бір жол, алдында – мың жол. Мың жолдың ішінде өзен өрлегені де, шөлге улегені де, барса – келері де, барса – келмесі де бар. Қазақ әдебиетін мынау мың жолдың тарауына алып келіп, аңыратып тұрған – тұрмыс». Орынды, бейнелі айтылған осы тұжырымнан қиын өткелге кезіккен руханияттың халі айқын көрінеді.

«Қазақ кімге еліктемек?» – осы сұраққа «Табалдырық» жауап іздейді. Рас, тұрмыс жағынан Ресейге тәуелді болып қалған соң, оған еліктейін десе, онда да бейберекет шашыраған сан қилы жол бар. Ендеше ол адастырады. Ал **«бізге молда болатын Еуропа әдебиетінің өзі бір**

молда емес, мың молда». Олай болса, «ұзамай құрып кететін сиырдың шұбырындысына түсіп қалмау» үшін өзінше талаптанғаны дұрыс. Қазақ қаламгеріне мәдениеті мен әдебиетін ілгерілетіп алған Еуропа ақын-жазушылары тәрізді тек жазғанын ғана біліп жүру аз. Ол ақындықты да, азаматтықты да қоса менгергені абзал.

20-жылдардағы қазақ әдебиетінің жай-жапсарынан хабардар кісі «Табалдырықтағы» әрбір сөз бен сөйлемнен терең мағына табары хақ. Мәселен, осында әдебиет пен әдебиетшінің бүгінгісіне қам жеп: «Қазақ елі Еуропа мәдениетінің көзімен қарағанда, мәдениет қоры, әдебиет қоры жоқ кедей ел болғандықтан, біздің жазушыларымыз не әскерлік (қазақты оятар белсенділік мағынасында – Д.Қ.), не азаматтық міндетін ұмытып, құр ақындыққа қамалып қалуы мүмкін, әсіресе ақындық міндетін біле алмай, жалпы айғайдың екпінімен кетуге мүмкін...» – дейтін толғаулы сөз бар. Шынында, сол бір «әдебиетті айғай ғана деп, ақындықты үгіт-насихат қана деп ұққан» кезде жазылған «Алқа» ақын-жазушыларымыздың шын қаламгерлік қауіпсіздігін ойлап шарқ ұрғандай. «Дүние астаң-кестең болған заманда» Абылай ханның тұсындағы жорықтарда икемділігімен әжестке жараған жауынгерлік қос – абылайша секілді ынғайлы әрі тез арада құрастырылып жиналатын ұйымды жасақтауды көздеген.

«Әдебиетіміз» атты бөлімінде «Әдебиеттің өзінше дәуірлеуі технике мәдениетінің дәуірлеуіне байланбайды» деген К.Маркстен алынған дәйексөз техникасы ғасырдан ғасырға ғарыштаған Еуропаға тиесілі екені, ал «техника мәдениеті тіпті төмен... қазақтың... әдебиеті де жоқтың жанында болған» деген пікір ұстау қата» екендігі арқау болып, сол тұжырым таратыла айтылады. «Шынында қазақтың өзінше терең әдебиеті болған һәм бар. Қазақ өмірінің түрлі өзгерісі, өрі, қыры, қайғысы, қуанышы, ойы, қиялы әдебиетіне түсіп отырған» делініп, әдебиеттің әлі зерттелінбеген дәуірі мен кешегі қазақты бодан етпек болғандарға қарсы тұрған Мұрат, Махамбет, Базар, Шортанбай, Ақансері заманындағы әдебиет бұған мысал бола алатыны сөз болады. Әдебиетіміздегі елшілдік, ұлтшылдық сарынның туу себептері ашылады. Руханияттағы Абайдың орны тілге тиек етіледі: «Қазақ әдебиетінің алыбы Абай – қазақ даласына кеулеп кіріп келе жатқан капитализмге, отаршылдыққа халықтың қанды жас төгіп, еріксіз шалған бірінші құрбаны. Ел билеп, елге ақыл айтудан бастап, өмірден үміт үзуге, тұңғыық ойға барып тірелген Абайдың өмірінің, ақындығының трагедиясы де тереңдігі осындай. Абайдың алыптығы – қыл көпірдің үстінде тұрғандығы, екі қолмен, екі үмітпен алысқандығы, сондықтан қазақ әдебиетінің ескі мағынасын, бұрынғы бағытын терендеткендігі, әдебиетке жана түр кіргізгендігі».

Абайдан соң әдебиетке үлкен өрнек, үлгі берген, жойылуға айналған ұлттық рухқа ұшқын түсірген «Оян, қазақ!», «Қырық мысалдың» өмірге келуі қоғамдық қажеттілік пен ой-сана эволюциясы тұрғысынан түсіндіріледі. Әділін айтқан жөн, елшілдік таным тапшыл әдебиетке жат еді. Мұнда: «Әдебиетіміз де мынау «Оян!» деген зармен бірге елдің өткен күнін есіне сала бастап еді. Өткен тағы болып жүрген дәуірді қайта орнату үшін емес, жасыған елдің жанына үміт салу үшін өткенді жырлай бастап еді. Жырлап үлгерген жоқ еді, жырлай бастап еді. Әдебиет осы күйінде тұрғанда біз үстіміздегі зор төңкеріске кіріп кеттік», – деп әдебиетіміздегі мерзімі жағынан келте, мән-мағынасы жөнінен айрықша кезеңнің қысқа ғұмырлы болуына 1917 жылғы төңкеріс себепші екені деп айтылады.

«Әдебиетіміз» бөлімі қазақтың ұлттық әдебиетіне шолу жасай отырып, оның өзіндік тарихи белестерден өткенін, басқа жұртта ұшыраспайтын бағыт-бағдары, сүйенген негізі, сиынған пірі болғанын арқау еткен.

«Бұл күнге шейін төңкеріс һәм әдебиетіміз» деп айдарланған бөлімде Қазақ елі мен оның рухани дүниесінде төңкерістің орны зерделеніп, бұл оқиғаның халық пен әдебиетке қаншалықты әсер еткені айтылады. «Үстіміздегі зор төңкеріс – бізге өз тарихымыз тудырған, өз тарихымыздың қатынасы болған таныс төңкеріс емес, Еуропа тудырған жат төңкеріс... Әдебиетімізге төңкерістің тіпті түспеуінің, бірен-саран түсірем деген топас тәжірибелер де теріс жағынан түсуінің тағы бір себебі төңкерістің өзінің қазақ даласына күнгей бетінен емес, теріскей бетінен, оңынан емес, солынан кіруі – алақандағы нәрсе ғой».

Әлбетте, «тарихтың, тұрмыстың құрыш заңы бойынша өз бағытымен дұрыс келе жатқан» қазақ әдебиетінің Ресей топырағында жүзеге асырылған төңкерісті жырлауына негіз де жоқ. Ендеше, жердегіге айдағыны әпер деу қисынды ма? «Алқаның» бұл бөлімі осыған түсінікті қылып жауап береді. Ол «ұлттық әдебиет өз сокпағымен жүру керек» делінген пікірді аңдатқанымен, ауыр да күрделі кезеңмен санаспайынша іс алға жылжымайтынын айтып, тұрмысты жер бедеріне қарай ағуы әр түрлі сипат алатын суға теңеп, жаңа (жаңаның бәрі шетінен жақсы бола бермейді) замандағы жаңа жолдың жөнін алға тартады.

Бағыттың қандай болмағы «Енді төңкеріс һәм әдебиетіміз» деп аталынған бөлімде аңғартылады. Яғни, Еуропа пролетариатының бостандық, еркіндік жолындағы күресінен туындаған төңкеріс қазақ елін ашқарақ капиталист-отаршылдардың тырнағынан босатты. «Бірақ (мұны) бағытта, негізде, бірлікте, мінезде бірлік деп ұғу қата». Әдебиет турасында айтқанда, пролетариат төңкерісінің қазанында қайнаған әдебиет бір басқа, қазақ сынды төңкерісті бастан кешірген, өз

Алаш арқауы

жолымен келе жатқан жұрттың әдебиеті бір басқа. Сөйте тұра қазақтың да армандағаны – жаңа дүние. Бұл жолда **«ойымызда, қиялымызда, әдебиетімізде қазақ иісі, Азия иісі шықпауы мүмкін емес.** Бағыттың бар екені даусыз болғанымен, пролетариаттың өз тарихының, машинасының, қайыс камзолының иісі шықпауға, қазақтың мың жылдық тарихының, елтірі тұмағының иісі шықпауға мүмкін емес» делініп, қазақ әдебиетінің бағыты – ұлттық табиғи өсу негізіндегі бағыт болу керектігі айтылады. Әйтеуір бір топтасу, жалаң бірлік жасау адамдарға емес, хайуандарға тән екені сөз болады.

«Әдебиет не нәрсе? Әдебиеттің жалпы заңы» атты бөлім сөз өнері ретінде ежелден-ақ бағаланып, қастерленіп келе жатқан әдебиеттің адамзат тарихы мен өмірдегі алар орнына тоқталады. Көркемдік танымның ой-аңсарды кеңейтетін қуатын, көркем әдебиет пен поэзияның кісіні тәрбиелейтін күшін дәлелдейді.

Өнер деген кең ұғымның әр ұлтқа, әр халыққа әсері түрліше. Мысалы, қазақтың жүрегін шымырлатып, қанын қыздыратын өнер туындыларын өзге жұрт түсінбеуі мүмкін. Әйтпесе, оны жоқ етсек, әдебиет шалажансар, негізсіз болып қалады. Олай болса, дәстүрді қатаң ескерген жөн. Аталған бөлім, міне осыларды айтады. **«Алқа»** бағдарламасы мұнда сондай-ақ төл әдебиетіміз бен шет ел әдебиеті тарихына сүйене отырып, ақындықтың не екенін, шығарманың міндет-мақсатын анықтайды. Авторлардың пайымынша, **«Есқұстбаның негізі – сезім, құралы – сезімнен туған сурет, мақсаты – білім беру емес, сезім ояту. ...Ақындық ауданында ақын – ақын ғана, тұрмыс ауданында – әрі ақын, әрі азамат. ...Әдебиет тұрмыс пен асқар пікірді қиюластырып қоса билеген дәуірлерінде асқарлаған, өрлеген... Тарихта ең зор, ең қасиетті істер осындай қоспа дәуірде істелмек».** Алғашқысы түсінікті, соңғысынан байқалатыны, егер ешқандай күштеу, зорлау болмаса, уақытша тығырықтан шығудың жолы қиын еместігіне зиялыларымыз сенгендей.

Бағдарламаның «Маркстілдік һәм әдебиет не жазуға» атты бөлімде «әдебиетке сипат беретін – тұрмыс» делінген маркстілдер пікіріне **«Әдебиетті тұрмыс бағытымен ғана өлшеумен іс тәмам болмайды»** деп дау айтылады да, ескі мұраны таптық тұрғыдан ғана елеген пролеткультшілдік тұрпайылықты сынға алады. «Дін қыссаларын жазған біздің Жүсіпбекқожамыз – діншіл ақын. Бірақ бұларды танумен ғана бұлардың (алдында Байронды атайды – Д.Қ.) ақындық мәселесі шешілмейді». Яғни, ақынды қандай бағыт ұстанғанынан, қай дәуірде кімді жырлағанынан емес, нендей үлгі бере алды, ақындық қуаты қай дәрежеде – осы тұрғыдан тану керек дейді. «Алқаның» ұйғаруынша, ақындық жағынан бір тап бір тапқа жат бола алмайды: «Қараңғы түнде тау қалғып, ұйқыға кетер балбырап» деп жырлаған ақынға

осы ақындығын жат көру, осы ақындығы жағынан жау көру даусыз ақымақтық болар еді».

Сондай-ақ «Адам – әуелі адам, онан соң бір таптың мүшесі ғой», – деп, айналасында өтіп жатқан көрсоқырлыққа қарсы ашына түрегелген «Алқа» осы бөлімде әдебиетте тап сарыны болуға, әрине, мүмкін» дей келіп, марксистдердің (Плеханов, Троцкий, Чужак, Луц) өз аузынан (дәйексөзбен) өнердің не екенін түсінбейтіндерге қарсы сөз айтқызады.

Өнерге кең ұғымда қарағанда таптық түсінік жайына қалатынын тарих тәжірибесі көрсетті. «Алқаның» маңызы сол – таптық саралау өнерді бағалауда кері кеткен әдіс екенін айта білді. Сонымен бірге кедей қазақ пен пролетариатты, қазақ әдебиеті мен Еуропа әдебиетін бір қалыпқа салу жетесіздік болатынын күлбілтелемей-ақ жазды. Бұл – қазақ тәрізді оянуға өзі қамданған ұлттарға Еуропаның дәулеті мен сәулетіне сай жасалынған мәдениетінің тұрлаусыз бөлігін механикалық түрде көшірмек болғандарға айтылған дәйекті сын еді.

«Алқа» бағдарламасының осы соңғы бөлімінде әдебиеттегі ұлттық сипатты марксистдік жоққа шығармайтыны түсіндіріледі. Сөйтіп қазақ әдебиетін Еуропа әдебиетімен салыстыра отырып, отандық әдебиеттің өз тәжірибесі мен толыққанды дәстүрлік негізі бар екені айтылады. **«Қазақтың өзінің жаратылысқа, өмірге, тұрмысқа көзқарасы, өзінше философиясы, терең сезімі болған һәм бар. ... Қазақтың ертегі күні, ертегідей күні, өткен күні, кешесі, бұ күнгісі айтарлықтай суретке түскен»**, – делініп, әдеби бағыты жөнінен, ақындық шығармашылық рухы жағынан қазақ әдебиеті мен Еуропа әдебиеті бірдей болуы мүмкін емес, әдебиет зорлықсыз дамуы керек деген қорытынды жасалады.

Руханият тарихында ешнәрсе кездейсоқ тұмайды. Шешімді, табанды әрбір қадамның себебі бар. 1924 – 1925 жылдары өмір жүзіне шыққан «Алқа» мұраты тарихи қажеттіліктен пайда болды. Оны ешкім сырттан таңған жоқ: «Алқаны» қазақ ой-санасының сұранымы дүниеге әкелді. Шығармашылық қауымды біріктіретін жобаның хатқа түсуі – азат мұраттың, зиялы елдік нышанның нақтылануы еді. Бағдарлама мыңдардың емес, санаулылардың назарын өзіне аударды. Бұл заңды болатын. Өйткені шығармашылық жаппай айналысатын өнер емес-ті.

Сонымен, «Алқа» идеясы һәм тұжырымдамасы пролетарлық диктатура жағдайында әдебиеттегі елшілдік сарынды сақтау мен дамытуға бағытталды. Ол көркемөнердегі алашшыл немесе елшіл ағымды жүйелеп, бағыт дәрежесіне көтерді.

Сөйтіп, «Алқа» – Қазақ еліндегі жәдитшілдік мұратын Алаш мұратымен сабақтастыра алған ақын-жазушылардың басын түрлі амал-тәсілді пайдаланып біріктіре алған ұйым. Рас, белгілі жағдайларға байланысты оның бағдарламасы баспасөзде жарық көре алмады.

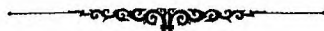
Алаш арқауы

Бұл – ұйым мүлде жұмыс істемеді деген сөз емес. «Алқа» идеясы саналы азаматтар арасында ауызша да, әдеби материалдар арқылы да тарады. Бұл ұйым ресми, ашық жұмыс атқара алмағандықтан, Алаш зиялылары өзара хат жазысып, әдебиет мәселесін, рухани үдерісті талқылап отырды. 20-жылдардағы Алаш қайраткерлері мен оған ниеттес азаматтардың әдеби мақалаларына үніле қарасаңыз, «Алқа» идеясын молынан ұшырастырасыз.

«Алқа» тарихына байланысты мынандай сұрақтар туады: **1. Біз отандық тарихымызды азат еліміздің мүддесі тұрғысынан жазып жүрміз бе? 2. Өткеннің елеулі құбылыстары тәуелсіз мемлекетімізді дамытуға қызмет етіп жатыр ма?**

Өкінішке қарай, бұл сұрақтар әлі толық жауабын тапқан жоқ. Біздің тарихқа деген үрдіссіздігіміздің сын көтермейтіндігі сонша, бүгінде «шөп те, шөңге де» – тарих. Ұлттық мүддеге қызмет етпеген оқиғалар да, саясаткерлер де бұрынғы сарынмен өріп жүр. Оның есесіне сол тарихтан «Алқаға» орын тимеген (бағдарламасын ҰҚК архивінен тауып, 1992 жылы жариялағанымызды оқырман есіне салайық). Бірсыпыра ғалым былайғы жұртты шатастырып, оны «Табалдырық» деп атап (мұнысы НКВД-ның орысша нұсқасына сүйенгені болуы керек), жалғыз Мағжанның туындысы қатарына жатқызып жүр. Бұл – бір. Екінші, қай жағынан алып қарасаңыз да «Алқа» – қазақ акын-жазушыларының тұңғыш ұйымы. Өзіміз азат Қазақстан акын-жазушыларының бүгінгі әлеуетті ұйымы тарихын осы «Алқадан» бастауын дұрыс көреміз. Салыстырып көріңіз: елшілдігі мықты Балтық бойы елдерінің қай-қайсы болсын жазушылар ұйымының тарихын кеңес пішіп берген ұйымнан бастар ма еді? Бір заңды сұрақ туады: неге бүгінгі Парламент өз тарихын ҚазАССР кеңестерінің 1-шақырылымынан бастамайды?.. Әрине, ол жалпы парламентаризмнің тарихына кіреді, бірақ оның бастауы емес. Бастауы – 1906 жылғы ГосДумаға қарай кетеді. Себебі оған қазақ та қатысып, қазақ мәселесі сөйленген.

«Алқаның» маңызды әрі мықты болатын себебі, тұңғыш жазушылар ұйымы екенінде ғана емес, ескіні жаңамен жалғағанында һәм елдік мүддені жоғары қойғанында.

АЛАШТЫҢ «23 ЖОҚТАУЫ» – АЗАТТЫҚТЫ ЖОҚТАУ

Бүгінде Алаш қозғалысы көшбасшыларының бірі, ұлт ұстазы, аса көрнекті тілші, әдебиетші Ахмет Байтұрсынұлын білмейтін адам кемде-кем. Ол туралы каншама еңбек жазылды, ағартушының мұралары бірнеше дүркін көптомдық болып жарияланып, халыққа жетті. Ендігі міндет – сол телегей теңіз мұраны байыптап, парықтап оқу және түйегінімізді өскелең ұрпаққа жеткізу.

А.Байтұрсынұлының бай рухани мирасының ішінде 1926 жылы Мәскеудің «Күншығыс» баспасынан (ресми аты – «Кенестер Одағындағы елдердің кіндік баспасы») шыққан «23 жоқтау» атты жинағы ерекше көзге түседі /1/. Неге?

Біріншіден, алақайлап «социализм құрамыз», «бай тұқымын тап ретінде жоямыз» деп жатқан кезеңде сұлтан мен батыр, би мен қожа – жалпы бұрынығының игі жақсылары туралы жоқтаулар жинағын шығару – ерекше кадам.

Екіншіден, өткеннен безіп (бұрынғыны біржақты сызып), бәрін жанадан бастаймыз деген кезеңде А.Байтұрсынұлы еңбектің беташар парағына «қазақ тарихының төрт жүз жылын алады» деп жазуы – таңқаларлық шешім.

Енді есептеп көрсеніз, 1926 жылдан 400 жыл алғанда, 1526 жыл болады. Бұл – Қазақ хандығының нағыз күш-қуат алған шағы. Сонымен бірге осы уақыт – бізбен ағайын біраз жұрт азаттығының басы бәйгеге түскен кезең. Бұл ретте ағартушы тарих пен аңыз, жазбаша дерек пен ауызша дерек арасын жақсы зерделеп отыр.

Кімдер кімді жоқтағанына көңіл бөліңіз: 1) Қараұлек ананың Мамай баласын (батыр) жоқтауы; 2) Қамканың әкесі Қазыбек биді (Қаздауысты Қазыбек) жоқтауы; 3) Кеңгірбайды жоқтауы; 4) Алтай Тәтіні жоқтауы; 5) Нысанбайдың Кеңесары-Наурызбайды жоқтауы; 6) Қырғыз Жантайды жоқтауы; 7) Қырғыз Шоқшалайды қызының жоқтауы; 8) Шақшақ ұрпағы Төлебайды қызының жоқтауы; 9) Төлебайды келінінің жоқтауы; 10) Төлебайды қатынының жоқтауы; 11) Шұбыртпалы Әйкеге шығарған Бұдабай жоқтауы; 12) Қырғыз қызының жоқтауы; 13) Найман Әбжанды жоқтауы; 14) Балкын қыздың жоқтауы; 15) Байжігіт Мұратты қатынының жоқтауы; 16) Ысмайыл ханды ханымы Күнжанның жоқтауы; 17) Ерторыны келінінің жоқтауы; 18) Жолдыбайды қызының жоқтауы; 19) Есмағамбетті қатынының жоқтауы; 20) Ерғазыны қатынының жоқтауы; 21) Әбдірахманды Абайдың жоқтауы; 22) Ормамбетті баласы Нармамбеттің жоқтауы; 23) Әбдіғпарды қатынының жоқтауы.

Жоғарыда «Бұдабай акын шығарған» дегендей, бұл жоқтауларды көбінесе айтушы емес, басқа бір акын немесе жыршы шығарғанын

Алаш арқауы

байқаймыз. А.Байтұрсынұлы бұл туралы: «**Жоктауды көбінесе ақындар шығарып береді. Сондықтан жоктау акын дұғатты келеді**» деп жазады /2/. Мысалы, «23 жоктау» жинағындағы мұралардың әрбіріне шағын түсініктеме берген «Қыр баласы» (Әлихан Бөкейхан) «Қарпық акын шығарған», «Найман шығарған» т.б. деп ескертеді.

Әрине, жоктау – фольклор жанры. Сондықтан оның уақыт пен кеңістік аясы, деректік негіздері көп жағдайда шартты. Бірақ Қазақ хандығы дәуіріндегі оқиға, тұлға атауларында, олардың жалпы нобайында сәйкессіздік өте аз.

Қарапайым өмірде жоктауды «**дауыс салу**» деп те атайды. Ежелгі әдет-ғұрпымызда адам қайтқан күннен бастап оның жылы өтіп, асы берілгенше жоктау айтылғаны белгілі. Дегенмен оның ерекше жеткізілетін тұсы – жаназаның (ресми діни рәсім) алды-арты немесе кісіні жер қойнына беретін мезет /3/. Ағайын-туыс қазалы үйге «ой, бауырымдап» ат қойып шауып келіп, көрісіп көңіл айтады. Мәйітті шығарарда марқұмның әйелі немесе қыз балалары жоктау айтып, қайғысын естелікке құрылған дәстүрлі жыр сарынымен басады /4/.

Әйгілі Байдалы би айтты дейтін: «**Сен жоктау айтқалы отырсың, мен тоқтау айтқалы отырмын**» деген сөз бар. Жоктау – қазақ, қырғыз сынды ұлттарда аза ғұрпымен байланыстағы әрі қаралы, әрі артындағы ұрпағын рухтандыратын имани салттың бір түрі. Накты салыстыруға келе қоймас, бірақ белгілі жағдайда Еуропаның реквиемінің (жан азасы) философиясы, мән-мағынасы қазақ жоктауын түсіндіріп бере алады. Бұл жерде біз католиктік ғұрыпты емес, Батыс жұртының марқұм болған жандарға деген құрметін еске салып отырмыз. Әдетте ислам қағидаттары да жоктауды, марқұмның соңынан жылап-сықтауды қолдамайды. Бұл қағидатты қатаң ұстайтындар: «Исламның алдындағы жәһилия дәуірінде арабтарда «нияһа» деген ғұрып болған. Сол уақытта әйел кісілер бір-біріне қарама-қарсы отырып алып, зар қағып өлген адамды жоктаған. Ислам келгеннен кейін бұл дәстүр токтатылады. Хадисте: «Біреудің тегін жоққа шығарушы мен өліні зар қағып жоқтайтында жәһиліктік әрекет бар» делінеді. Біз дауыс салып жылауды қостамаймыз» дейді /5/. Қазақ елі ұстанатын Әбу Ханифа мазхабы бұл мәселеге оймен, ақылмен келуді нұсқайды. Ата дәстүр құр жылауға немесе жасандылыққа бармай, орнымен егіле отырып бақиға озған жанның тірісіндегі өнеге ісін ұрпаққа аманаттайды. Бүгінгі ғылым, соның ішінде медицина мен психология адам өз бойындағы қайғыны ішіне жұтпай, шығарып тұруын (немесе бөлісуін) қолдайды. Сондықтан қазақ жоктауы, бір жағынан әрі жұбату, әрі ауыртпашылықты бөлісу функциясын атқарады. Бұған иманды жұртшылық түсіністікпен қараған. Жылау-сықтау шектен шығып бара жатса немесе ол жасанды сипат алса, үлкендер жағы оған тоқтау салған.

Ұлт тарихындағы классикалық жоқтау қатарында әйгілі Бұхар жыраудың Абылай ханды жоқтауы, Қаздауысты Қазыбек биді қызы Қамқаның жоқтауы, Абайұлы Әбдірахманды әйелі Мағыштың жоқтауы тұр. Бұл жоқтаулардың әрбір сөзі тарихи шындық пен ел рухының терең сезіміне суарылған.

Айтулы осы үш мұраның екеуі «23 жоқтау» жинағына енсе, А.Байтұрсынұлы ыждағатының ерекшелігі айқындала түседі.

Қазақ халқы XIV–XVI ғасырлардағы ноғайлы заманының «Едіге», «Орақ-Мамай», «Шора» сынды батырлық жырларын ертеден насихаттап, ұлттық рухани мұрасының алтын қорына қосқан. Осы мұралар күні кешеге дейін ел бірлігі мен жер тұтастығына қызмет етті дей аламыз. Сондықтан «23 жоқтаудағы» Мамай батыр рухына бағышталған сөз халыққа өте түсінікті еді.

Қараүлек ана Мамай баласын жоқтауын Ораққа қаратып айтады:

*Ай, Орағым, Орағым,
Жалғыз қалдың, қарағым!
Мамайжан еді ырысың,
Бір құрсақтан дүреген,
Екеу еді туысың.
Екеуің жауға барғанда,
Қалмақты жеңді ұрысың.
Серіксіз қалдың, Орағым,
Дүние шіркін құрысын!..*

Жоқтаудың осы бастапқы жолдарынан субъективтік, пендешілік ой аңғарыла ма? Әрине, Қараүлек ана болып қайғырған халық барлық пендешіліктен жоғары тұр. Оның ойында бір ғана араман, бір ғана мұң, бір ғана мүдде тұр. Ол – халық мүддесі.

*Айқай, енді күн қайда,
Қойға тиген бөрідей,
Жапыра қалмақ қуатын?
Құлыны өлген ақ байтал,
Енді саған күн қайда,
Ондай бала туатын?-*

дейді көкірегі қарс айырылып. Халық қиялында егде жастағы Қараүлек елдің өткені мен бүгініне жауапты адамдай тіл қатады. Аналық борышын сезіне отырып, ендігі халық араманынан туатын балалардың Мамай мен Орақтай жаужүрек болатынына секемі бар. Неге?

*Өлдің, Мамай, қор болдың...
Өлдің, Мамай, құм болдың...
Құм ұшырған жел болдың...*

Алаш арқауы

Ау, батырдың анасы бұлай тым езілмеуі керек еді ғой. Тым жербауырламауы тиіс еді ғой.. Жок, ел анасы, халық анасы айнала қоршаған қиындықты, құрылған торды көріп, болашағын ойлап, шерменде күйге түседі:

*Сауытың қалды сандықта,
Алмасың қалды тұлдықта,
Аңдасқан дұшпан көп еді –
Елің қалды құлдықта...*

Мамай батырдың тірісіндегі ерлігі мен өрлігін санамалаған және оны зор мақтаныш көрген ана Жаратқан алдында тәубесіне келе отырып бұй дейді:

*Құдай салды, мен көндім,
Бұл сапарды ұнаттың,
Өзіңді қалмақ қамады,
Ақ ордаңды талады,
Артыңда қалған жас бала,
Қашан сендей болады?
Қырық ұл туса бір күнде,
Орның қалай толады?*

Қарт ана Мамай өмірінің өрі мен ылдиын, табысы мен талқысын сипаттай келе, «ақ үйдің арыстаны, боз үйдің бостаны» болған қаһарманның өліміне иман келтіреді. Егіле отырып шүкір сөзін айтады:

*Артыңда қалды жиганың,
Тарқап кетті мейманың,
Ұжмақта қылып Құдайым,
Жолдасың болсын иманың!..*

Иман – пенденің пәни өмірде жинайтын абыройы, айналасына көрсететін қасиеті, төккен маңдай тері. Дәстүр мен діннің үйлесімінен шығатын осы лепесті Қараүлек ана жоктауға енгізе алған.

Әрине, біз бұл жоктаудан әйгілі Ноғай ордасы мен Қырым хандығы тұлғаларының тарихи дәлдігі мен дерегін іздемейміз. Біз керегі – түркінің талай жұртын, соның ішінде қазақ ұлтын рухани тәрбиелеген, әзиз жанына – азық, өрлік жалауына – тамызық болған «Қырымның қырық батыры» сынды асыл мұраның жаңғырығын білу. Мамайды жоктау – елдік пен батырлықты жоктау. Мамай анасы Қараүлек – берекесіз аңыраған жай біреу емес, батырға ақ сүтін беріп, ақжарма тәлімін сіңіріп баптаған елдің қуаты, дәстүрдің жалғасы.

Қазақ еліне тұтқа, жұртына қамқоршы болған **Қаздауысты Қазыбек би қайтқанда**, асыл әкесін **қызы Қамқаның** жоктауы – күні бүгінге дейін ұлттың рухани санасында сақталып, жиі айтылып жүретін мұра.

Қазақ хандығының қабырғалы биі Келдібекұлы Қазыбек – бүгінгі өлшеммен айтқанда, аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, әз Тәуке хан құрған «Билер кеңесінің» мүшесі, танымал шешен, «Жеті жарғының» жүйеліп, жүзеге асырушы тұлғалардың бірі (*Алаш лидері Ә.Бөкейханның дәлелмен айтқан есебі бойынша Қазыбек би 1661 жылы туып, 1758 жылы қайтқан; бүгінгі энциклопедиялар 5–7 жылға өзгертін жазады*). Ел арасында әкесі Келдібектің де, анасы Тоқмейілдің де аса беделді, парасатты адамдар болғаны жиі айтылады.

«Болашақ бидің анасы сәбиін тербетіп отырып:

*Айналып ерді өсірсем,
Ақ сүтімді кешірсем,
Адалдан болар нәсібің.
Тіліңнен болар кәсібің, –*

дейді екен» делінеді халық аңызында.

Ал, енді арғы бабаларынан (Шаншар абыз, Бұлбұл шешен) бері алқалы топта сөз бастаған жас Қазыбек қалмақ қоңтайшысы Цэван Рабданға барған елшілер ішінен «Дат, тақсыр!» деп алға шығып, алдаспандай кесіп айтқан мына сөздері халықтың эпикалық санасында жатталып қалған:

*«Біз, қазақ деген мал баққан елміз,
Ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз.
Елімізден құт-береке қашпасын деп,
Жеріміздің шетін жау баспасын деп,
Найзасына жылқының қылын таққан елміз,
Дұшпандар басынбаған елміз,
Басымыздан сөз асырмаған елміз.
Досымызды сақтай білген елміз,
Дәм-тұзын ақтай білген елміз.
Бірақ асқақтаған хан болса,
Хан ордасын таптай білген елміз».*

Қазақ шежіресіне қарағанда, Қазыбек биден Бекболат, Қазымбет, Базаргелді, Барқы, Сырымбет есімді бес ұл, Қамқа атты бір қыз тарайды. Жоктау айтушы – бидің осы жар дегенде жалғыз қызы.

Қамқа жоктауы – дәстүрлі қазақ жоктауы. Мұнда баба жасына жетіп, ел алдындағы парызы мен қарызын молынан өтеген қайраткердің ұзақ та мәнді өмірі жеткілікті сипатталады. Ұлтқа олжа салған ерлігі мен тапқырлығы орайлы айтылады.

*Қазаққа арман жол салдың,
Қолайлы қылып әр заңға.
Жесір қатын, жетім ұл,*

Алаш арқауы

*Аруағыңа таянып,
Ие болды мал-жанға.
Жоғалмастай жол салып,
Үлгі болып сөз қалып,
Кеткен жоқ әкем арманда, –*

дейді Қамқа тәубасына келіп.

Әрине, қазақ ұғымында «ханда кырық кісінің ақылы бар». Бірақ ол ақыл оңай келмесі тағы да түсінікті. Ақылдың сауығы бекем болу үшін хан да, қара да парасатқа жүгініп, табысты бағалап, барды ұқсата алуы керек. Қазбек би – сол парасат өлшемі.

Қамқа жоқтауына мән беріңіз:

*Ақылменен мол тапқан,
Бағыменен ел тапқан.
Батыр мен хан сасқанда,
Әкеме келіп жол тапқан...*

*Ақылың, бағың молынан,
Елің ерді соңыңнан.
Арқасында әкемнің
Отырған жоқ бұл қазақ,
Ешкімнің кейін тобынан.*

Осы орайда жоқтаушы Қазыбек бидің қазақ ауданынан шығып кеткен елшілдік пен елшілік пайымын (ел шаруашылығына жайлы қоныс сайлау; қалмақ, сарт, орыс арасын таразы басы тең ұстау т.б.) айрықша баяндайды.

Заманынан оза туған, ақыл-абыройы өзінің емес, халқының олжасына айналған би зердесімен – бай, жәрдемімен – жомарт. Қамқа қыз мұны да есінен шығармайды:

*Байлығын несін айтайын,
Кедей деп адам айта алмас.
Мырза деп несін айтайын,
Әркім-ақ қонақ қайтармас.*

Бір сөзбен айтқанда, Қазыбекқызы Қамқа күллі қазаққа мәшһүр би әкесінің қадірін перзенті ретінде ғана емес, халықтың бір өкілі ретінде бағалай алған. Сол себепті де бұл жоқтаудың тарихи маңызы ерекше дер едік. Дәстүрге сәйкес, бұл жоқтауды сөзге ұста бір акын жазып берді ме, жоқ әлде Қамқа қыздың өз жүрегінен шықты ма – ол жағы бір Аллаға ғана аян. Біз үшін маңыздысы – өзегін жарып шыққан өзінің халықшыл биін халықтың жоқтағаны. Бұл туындының ел жадынан өшпеуіндегі бір сыр да осында.

«23 жоктау» жинағына енген таңдаулы бір мұра – **Ысмайылханды ханымы Күнжанның жоктауы**. Оған түсініктеме берген «Қыр баласы» (Ө.Бөкейхан) Ысмайылхан – Тәукенің Арыстанбегінің перзенті екенін жазады. Ел аузындағы және жазбаша деректерде Тәуке сұлтанның бір баласы Құсбек заманында Қарқаралының аға сұлтаны, дуанбасы екен. Бірде Жетісудаға Жолбарыс хан нәсілінен Рүстем төренің барымташылары Алтай жақтан әкеле жатқан жылқыларынан айырылып қалып, жолай оның 100-ден аса жылқысын олжалап әкетіпті. Істі бейбіт шешу керек. Сонда екі аранын мәселесін бітістіруге Құсбекпен сыйлас Қарпықбай би жүрген деседі. Би Рүстем төреге барып, істің мән-жайын айтқанда, сұлтан өзін алдаған жігіттерінің басын алмақ болыпты. Сонда би төрені тоқтатып, ашуын басыпты. Рүстем сұлтан: «Ақысына не сұрайсың?» дегенде, төре шаңырағында құлдырандап бір үш жасар қыз бала жүр екен, сол бүлдіршінді нұсқап: «Құсбек төрінің де осы шамалас інісі бар» деп, құдалық жолын ұсынады. **Сол қыз – Күнжан екен де, айтқан ұл – Ысмайылхан көрінеді**. Кейін Құсбектің осы немере інісі Ысмайылхан Қарашораға болыс болыпты. Әлихан Бөкейханның жазуынша, окружной приказдағы бір жемір майор қазақ әйеліне көргенсіздік жасағанда, Ысмайылхан араша түсіп, қылмысын колмен қойғандай дәлелдеп, Сібірге айдатқан екен. Ақыры кектен кек туып, әлгі майордың әйелі 1867 жылы төрені улап өлтіріпті...

Былайша айтқанда, айналасына және ағайынына бауырмалдылығымен, әділдігімен танылған Ысмайылхан өлімі – қыршын өлім. Өйткені, жоктауда Күнжан ханым «Отыз жастың ішінде / Жесір қалдым жастайын» дейді. Соған қарғанда, марқұм төре де отыздың о жақ-бұ жағында ажал құшқан.

Күнжан жоктауынан бірнеше сипат анық көрінеді: **біріншіден**, марқұм Ысмайылхан – кісі колынан, біреулердің қасақана аярылғанан қайтқандықтан, жырда әділеттікті іздеу сарыны байқалады; **екіншіден**, төре жастай қайтқандықтан, мұнда жанашырлықтың (қыршынды жоктаудың) ерекше бір үрдісі көрініс тапқан; **үшіншіден**, ерлі-зайынтылардың бір-бірін жоктауы бір басқа да, ата тегі аксүйек жандардың елдік жауапкершілікті («тегіне тартып» дегендей) еске ала отырып жоктауы бір басқа. Біз бұл жерде «жоктауды шығарып берушінің» немесе Күнжанның өзінің жоктауға әлеуметтік екпін түсіргенін жокқа шығармаймыз.

*Асылзада сұңқарым,
Өлгеніңді есітіп,
Адамзат бәрі қайғырды.
Тағдырды Құдай тез беріп,
Отыз жасқа келгенде,*

Алаш арқауы

*Айбатымнан айырды.
Қаһарына мінгенде,
Шын ашуы келгенде,
Тілмаш құрлы көрмеген,
Дуан басы майырды, –*

дейді бір қайтарымында Күнжан. Бұл үзіндіден адал жардың қайғысы да, марқұмның адамшылық ұстанымы да анық көрініс тапқан. Осы тұста қайғырушының әлеуметтік деңгейден (келін) гөрі мәселеге «сырт көз – сыншы» ретінде қарағанын байқап, жоқтау авторлығына халық лайық екенін аңғартатын да жер бар. Ол былай болып келеді:

*Мырзалығы сонша еді –
Ғаріп пенен ғасірге
Барлық малын таратқан.
Бөкей, Тәуке, Барақтан
Тумай сөзге ілініп,
Ақ патшаға білініп,
Жастайынан шен алған,
Шапаны келген сенаттан.*

Әрине, бұл деректің бәрі де рас болуы мүмкін. Бірақ сойы – ақсүйек, өзі ел дәстүрін жалғастыруға тиіс тұқымның келіні өз қайын аталарының атын атауы мүмкін емес. Бұл – жай ғана штрих. Одан жоқтаудың мазмұнына, мәртебесіне ешқандай зиян тимейді.

Бұл жоқтаудағы өлеңмен өрілген бір аңсау-арман – білімді, білікті, батыл жас азаматтың қайталанбас өмірбаян парақтары. Заман – жаңа, адам да – жаңарған, ой-арман да – жаңалықтан тоят іздейді. Бірақ соның бәріне қол жеткізген азаматтың төттенен келген өлімі жаңалық пен әділдікті қатар іздеуші жұртты сансыратады...

*Кешегі менің бекзатым,
Бесінде мектеп оқыған,
Алтыда ақыл тоқыған,
Жетісіне келгенде,
Жетпіс жерден дін сұрап,
Құдықтай көзін шұқыған.
Сегізіне келгенде,
Сергелдіге бас болған,
Тоғызына келгенде,
Толған айдай балқыған,
Дәулеті көлдей шалқыған,
Он біріне келгенде,
Ақылы асты халқынан,*

*Он екіге келгенде,
Құрбы өтпеді нарқынан.
Жиырмадан өткен соң,
Енді отызға жеткен соң,
Салиқалы би болды...*

Бұл салыстырулар мен деректің бәрі бірыңғай фольклорлық бейне деп айта аламыз ба? Әлде бұл гипербола – әсірелеу ме? «Қазақтың тірісінің бәрі жаман, өлісінің бәрі жақсы» дегеннің кері ме? Жок, бұл деректер жай эмоция болмаса керек. Алаштың Әлиханы мен Ахметі ұрпаққа аманаттаған «Ысмайылхан өлімі туралы» мұра шындыққа қиғаш емес деп ойлаймыз. Бұл жерде Күнжан зары – бір есептен халық зары, хандық мұрағы төбесінен ұшқан халық қайғысы. Бұл, бәлкім, «білікті, әділ, елшіл, батыл төре-сұлтан көбейсе, қазақтың есесі біреудің қолында кетпес» деген арман шығар. «Сондай Ысмайылхан өлді, енді сондай арлы азамат шығар ма екен?» деген ой-аңсар болар.

Қыршын сұлтанды жоқтауда өмір туралы керемет философия бар.

*Сұм дүние, сағым боларсың,
Баршаны жалмап тынаарсың.
Жылтырайсың сыртыңнан,
Өртенген ішің шынаарсың.
Абайлатпай адамға,
Ақыры бір күн құларсың...
Сұм дүние, қазір көшесің,
Өткіздің ердің нешесін.
Бес күндей қызық көрсетіп,
Аларсың ақыр есесін...*

Осы тұста Күнжанның зары ұлттың зарына ұласып, адамзат жұмбағын, екі дүние сырын меңзегендей болады.

*Айырылдың, халқым, нарыңнан,
Котерген ауыр қомыңды-ай!..
Қай теңдікке, ағайын,
Жеткізбей кетті-ай қолыңды-ай?!*

Жоқтаушы немесе жоқтауды оқтын-оқтын қайталап жан жарасын жазған жұрт бұл жерде ой түкпірінде бір ғана Ысмайылханды ұстады деуге келе қоймас.

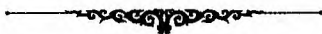
Қарап тұрсаңыз, аясына жоқтау жанры енетін фольклор – әлеуетті идеология. XVIII–XIX ғасырда қаһармандық жырлардың неге маңызы артты? Отарланған ел азат күнін, айбарлы шағын сағынды. XX ғасырдың 20-жылдары Мағжандар, 60-жылдары М.Мағауиндер неге қобыз

Алаш арқауы

сарынын қозғады, жырлады. Бәрі де ұлт рухы үшін. «23 жоктау» да – қазақ рухына қойылған ескерткіш. Пәни өмірдегі адам неге бақиға озған адамын жоқтайды? Екі дүниенің обал-сауабын ойлап жоқтайды. Шерлі көңілде идеализациядан гөрі шынайылық басым болады. Кез келген адамның ата-анасы – әрі асқар тау, әрі мөлдір бұлақ. Жоктау айтқан перзент немесе туысқан осы пананы, осы тазалықты түсінгенін айтып, тәубасына келеді. Содан бір отбасының трагедиясы ұлт трагедиясына айналып кете барады. «Әке – балаға сыншы», «Жұрт мактаған жігітті қыз жақтаған» нақылдарының мәніне лайық жас азамат қыршын кетсе, айналасы, ағайыны һәм жары немесе сүйгені бордай езіледі. Қайғыдан аһ ұрады. Пәктікпен айтылған жоктау адамның сай-сүйегін сықырлатып, жанын қозғап, жауапкершілік биігіне алып шығады. Байқасаңыз, былайғы өмірде өлім-жітімде оқылатын қасиетті Құран сүрелері мен аяттары мағынасында осы сарын айқын көрінеді. «Раббым Алла, саған қайтамыз» делінеді Құран-Кәрімде. Қазақтың қара өлені мен жоктауы: «Өлмесе ата-бабаң қайда кеткен?» дейді. Айтқандайын, 1930 және 1937 жылдары А.Байтұрсынұлы сынды зиялыларға саяси кінә тағылғанда, «ескіліктің сөзімен халықты кеңес өкіметіне қарсы қойды» деген. «Тамшы тас жарады» дегендей, имандылықтан азар-безер жүйе ескіліктің сөзінен зәре құты қалмай қорыққан. Әрине, киын кезеңде мұра ретінде насихатталған жоктаулардың астарында азаттықты аңсау ұғымы тұрғанын кеңестік билік түсінген. Ал, зиялылар «ескілік» – әрқашан елдік дәстүрдің алтын арқауы деп білген.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Көп томдық шығармалар жинағы. 5-т. Алматы: Алаш, 2006.– 288 б.
2. Байтұрсынұлы А. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-т. Алматы: Алаш, 2003.– 408 б.
3. Боздағым: қазақтың жоктау жырлары (құрастырған – Т. Арынов) Алматы: Жазушы, 1990. – 304 б.
4. Ісләмжанұлы К. Қазақтың отбасы фольклоры. Алматы: Арыс, 2007.– 332 б.
5. Қазақ ырымы мен дәстүрі исламға сай ма? // Қазақстан-Zaman, 23.10.2014

МАҒЖАННЫҢ ОМБЫДАН ТАБЫЛҒАН ӨЛЕҢІ

Астанада Қарағанды бағытына қарай тартылған үлкен бір даңғыл пайда болды. Ол – Мағжан даңғылы. Ресми аты «М.Жұмабаев даңғылы». Өзі бұрын, елорда көшпей тұрып, қиыршық тас төселген шағын ғана көше-тін. Жергілікті халық «Старокарагандинская трасса» дейтін. Сірә, әу баста, бүгінгі Абылайхан даңғылы (бұрын Студенттер проспекті) жоқ кезде, целиноградтықтар көмірлі шаһарға қарай осы жолмен шықса керек.

Сонымен, тәуелсіздік келіп, ел жаңғырып, елорда көшіп, сан жыл елеусіз қалған ақмолалық (неге бұлай екенін түсіндіреміз) ақиық ақынға көше бұйырды. Басында зиялылар ептеп қораштау көріп еді, бұл – бекер-ақ екен: қазір ол Мағжан ақынның ақшаңқан жырларындай жарқырап келеді.

Жалпы осы ақынның атын ардақтау бүгінгі қазақ топырағында біркелкі емес. Мысалы, әне бір жылы қызылжарлық зиялылар облыс орталығындағы мемлекеттік университетке жатып кеп Мағжан атын сұрады. «Солтүстікке айбар болсын! Тарихи әділеттікті қайта орнаттайық» деді. Өтініш қабыл алынбады...

Ономастика мен топонимикада қызық құбылыстар бар. Мәселен, осы елордамызда 1997 жылы пайда болған «Қ.Мұңайтпасов» көшесін күні кеше ғана әрең «Қажымұқан» деп өзгертіп алдық. Себебі, біз үшін маңыздысы – «Мұңайтпас (ов)» емес, даңқты палуанның өзі ғой. Осы қателікті түзете отырып, басқа көшеге «Ш.Құдайбердіұлы» деп ат бердік. Сонда біраз зиялы шырылдап: «Арғы жағы Абай болғанда, бергі жағы неге Шәкәрім («Ш.Құдайбердіұлы» емес) болмайды?» деген... Тағы да мүлт кеттік. Мағжанда да солай болды. Бір жолы көше аттары қайта сарапталып жатқанда, «1997 жылғы асығыстықты түзетіп, жай «Мағжан даңғылы» дейік» деп ой тастағанбыз. Біз соған кам жеп жүрсек, жауапты азаматтардың айтуына қарағанда, «әділет департаментінде белгілі тұлғаларды фамлиясыз елестете алмайтындар және сол үшін тістеніп тұрып қалатындар отырған көрінеді...». Ал, керек болса!..

Өткенде бір танысымыз бізден: «Қазақ – меймандос халық. Мешіттеріміз мұнараланып, мінберленіп келеді. Басқа негізгі діндердің де ғибадатханалары ретімен бой түзеп отыр. Орталық Азияда жоқ шіркеу тұрғыздық. Болсын! Ол да бір Жаратқанға қарағандардың үйі ғой. Бірақ сол ауданда 95 пайыз қазақ тұрады. Әрине, ілгеріде іргетасы қаланарда генплан жағы ескерілмеген болар. Мені қатты ойлантатыны: жаңа шіркеу неге Мағжан даңғылының бойында орналасқан? Бұл жай сәйкестік пе, жоқ ойлантатын сәйкестік пе?... Ақынның «қорсылдаған...» дегені қайда?...» деп сұрады. Біз күмілжіп қалдық. Сонан кейін: «Даңғыл ұзын ғой, оның бойына бірер мешіт те орнар» дедік.

Алаш арқауы

Адамның таным-парасаты бар нәрсеге салыстырмалы түрде қарайды. Семей облысы жабылғанда, бір қу тілділер «Абай енді шығысқазақстандық болды» деп жазды. Сол айтпақшы, Петропавл, тіпті Омбының өзі уезд (үйез) мәртебесін алып тұрғанда, үлкен аумақ «Ақмола облысы» аталатын да, орталығы Омбы болатын. Ендеше Астананың арғы-бергі тарихын қаузағанда, осы өңірді және Омбыны бөлек қарау қисынға келе қоймас.

Деректерге жүгініп айтсақ, Ресей империясы Қазақ хандығын ресми жойған 1822 жылдан бастап 1891 жылға дейін Батыс Сібір генерал-губернаторлығы әкімшілік-территориялық бөлік ретінде тарих сахнасына шықты. Оның құрамына Тобыл, Том губерниясы мен Омбы облысы енді. Орталығы әу баста – Тобыл, ал 1839 жылдан кейін – Омбы қаласы болды. Батыс Сібір генерал-губернаторлығының құрамына енген Омбы облысының Ақмола, Ақсуат, Аягөз, Баянауыл, Қарқаралы, Құсмұрын, Көкпекті, Көкшетау округтерінің қазақ халқы «Сібір қырғыздары туралы Жарғыға» (1822) сәйкес басқарылады. Округтер болыстарға, болыстар ауылдарға бөлінді. 1868 жылы 21 қазанда бекітілген «Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарының далалық облыстарын басқару туралы уақытша Ереже» бойынша құрылған қазақ облыстарының ішінде Ақмола облысы мен Семей облысы Батыс Сібір генерал-губернаторлығына қарады. Ақмола облысына – Ақмола, Көкшетау, Омбы, Петропавл уездері, ал Семей облысына – Семей, Көкпекті, Зайсан, Баянауыл, Қарқаралы, Өскемен уездері кірді.

Патша жарлығымен 1882 жылы 18 мамырда Дала генерал-губернаторлығы құрылып, орталығы – Омбы қаласы болып белгіленді. Түркістан генерал-губернаторлығы құрамындағы Жетісу облысы 1883 жылы Дала генерал-губернаторлығы қарамағына берілді (1897 жылы Жетісу облысы қайта Түркістан генерал-губернаторлығы құрамына енді). 1891 жылы 25 наурыздағы «Дала ережесі» бойынша оған Орал, Торғай облыстары қосылды. Дала генерал-губернаторлығы шығысында Қытаймен, оңтүстігінде Түркістан генерал-губернаторлығының Ферғана және Сырдария облыстарымен, батысында Бөкей ордасы мен Самар губернияларындағы Орал қазақ әскерлерінің жерімен, солтүстігінде Самар, Орынбор, Тобыл, Том губернияларымен шектесті. Аталған генерал-губернаторлық патша өкіметі құлағаннан кейін таратылды.

Міне, сол себепті де Батыс Сібір немесе Омбы десе, есімізге бұрынғыдан Құнанбай, Шыңғыс төре, Шоқан мен Абай, кейінгіден Әлихан мен Мағжандар түседі. Ал, Ақмола атауы ұланғайыр өлкені тұтастандыра түседі. Ендеше осыдан бүгінгі елдік шараларға тағылым арудың маңызы да айрықша.

Бұдан шығатын қорытынды: ресми түрде ақын Мағжан Ақмола облысы Ақмола уезінде (Полуденов болысы) дүниеге келген. Олай болса, XX–XIX ғасырлар аралығында аты, аумағы сан мәрте өзгерген Ақмоланың мәртебелі мұрагері – Астана үшін бұл есім қашанда аяулы әрі жақын.

Мағжан Жұмабайұлы (өз тұсындағы газет-журналдарда осылай жазылған) мұрасы қазір біршама жиылды. 1989 жылы «Шығармалары», 1992 жылы «Таңдамалысы», 1995 – 1996 жылы «Үш томдық шығармалары» жарық көрді. Мұның сыртында аталған басылымдардан алынған басқа да жинақтары шыққан болуы мүмкін.

Сәтін салып, қазақ баспасы («Ғылым») жазу-сызуға ұқыпты қараған жылдары профессор М.Базарбаев жауапты редактор болған ақын «Таңдамалысының» гранкасын оқуға қатыстық. Алғысөзде Мүсекең: «Көптеген өлеңдері, поэмалары, әңгімелері, аудармалары – газет-журнал беттерінде, олар әлі толық жинала қойған жоқ. Мағжанның толық жинағын халық қолына жеткізу – алдағы күннің кезек күттірмейтін ісі» деп жазған еді. Сондай-ақ жинақ соңында «Соңғы кезде табылған өлеңдері» деген топтама бар-ды. 1995 жылғы 1-томында сол топтама «Өміріме өкпем» атты тағы да бір өлеңмен толығып, бұған түсінік жазған зерттеуші Б.Дәрімбет: «Інісі Мұхаметжан есіне сақтап жүріп, кейін қағазға түсірген. Мұхаметжанның қызы Гүлканыстан алынды» деп көрсеткені жадымызда...

2004 жылы Еуразия ұлттық университетіне Павлодардан Қабылдинов Зиябек есімді жас тарих ғылымдарының докторы ауысып келді. Өзі Омбыда туып, сонда өскен. Студент күнінде университет музейін басқарған. Кейін осы қалада ұлтты серпілту жұмыстарымен де айналысқан.

Зиябекпен араласып-құраласып, өзіміз білетін Омбының «мәдени қазынасы» туралы айта бастадық. Сонда ол: «Айтқандайын, 80-жылдардағы экспедициядан қалған папка бір жерде жатыр еді. Ішінде Мағжан өлеңі де кездеседі» деп қалды. Біз көрсетуін өтіндік. Ертесіне 5–6 параққа көшіріп алған Мағжан Жұмабайұлы мен Олжабай Нұралыұлының бір-бір өлеңін алып келді. Даңқты ақынның «Өміріме өкпем» өлеңі екен. Жадында хаттап, жеткізген адам – омбылық Болатхан Алпысбайұлы. Зиябектің жазып алған уақыты – 1988 жыл. «Бұл өлең ақын кітаптарына енді ме, жоқ па – білмедім» деді ол.

Шығармаларын алып, салыстырып көрдік. Мәтінде біршама өзгеріс бар. Енбей қалған шумақтар-тармақтар да аз емес.

Енді Омбыдан табылған Мағжан өлеңін оқып көрелік:

Өміріме өкпем

Сұм өмір, сұм дүние алдады ма?
Тән арып, тамырда қан қалмады ма?
Жалған үшін жан кинап, жапа шеккен,
Еңбегің екі болып жанбады ма?
Жайшылықта жан қиған жақын дүние,
Талып тұрсаң назарын салмады ма?
Ортекедей орғытып **отқа шығып**,
Жалмауыз, жауыз жалған жалмады ма?
Арсыз нәпсім армансыз арандатып,
Қайырымсыз қанжығасын қандады ма?
Қомағай, қорқау ажал қойнын ашып,
Қапа менен қайғыға **қан жалғады ма?**
Алдадың, алжастырдың, аңғырттандым,
Ақылсыз, аңқау басым аңдадың ба?

Қимас досты қыспақта жылаттың ба?
Қайғымен қан жұтқызып сұлаттың ба?
Қасіретті қасапшының ешкісіндей,
Құрым іліп, құдыққа құлаттың ба?
Құбылдың, құйқылжыдың құртқа дүние,
Қызықпайын десем де шыдаттың ба?
Ар, ұят, адамдықты арам кылып,
Бәрін саған жұмсадым қуанттың ба?
Сен үшін жақынымды жат кылып ем,
Қайырылып, қам көңілімді жұбаттың ба?
Өзім деген жан достым өзің билеп,
Балапандай баламды шулаттың ба?
Балдай деген балдырған балға болып,
Сүйгенім сүйегімді уаттың ба?
Жазықсыз жаламенен жандырдың ба?
Ескермей мені есімнен тандырдың ба?
Мелшиген мейірімсіз меңіреу дүние,
Алдап ап, айызыңды қандырдың ба?
Қазынаны ұрлаған қаракшыдай,
Бас салып басқа **байлау** салдырдың ба?
Жау тонаған адамдай жаудыратып,
Азаматтық арымды алдырдың ба?

Есекке артқан жүн-жұрқа қостай болып,
Қалашының итіндей қаңғырдың ба?
Кетеріңе келгенде, кеззеп дүние,
Түлкідей құйрығыңды шалдырдың ба?
Айлық азық тастамай айдарлыма,
Жұрдай қылып жұртыңды қалдырдың ба?

Мінекей, жетті көзім иландың ба?
Адалқан албырт басым миландың ба?
Қапаста қан азайып, қажыр мұқап,
Қаласпен қараңғы үйде сыйландың ба?

«Халу-бәлә» дегенді хатқа жазған,
Сертіңнен сергек тағдыр таймадың ба?
Әзелде алысқа ұшқан дәм мен тұзым,
Жерлерге топырақ ұшқан айдадың ба?

Тәуекел, тасқа кондым, Тәңірім сақтар,
Неткен жанмын құнымды Құдай жоқтар.
«Адам басы – Алланың құлы» болса,
Дағдарым табандатып тиді шокпар.
Жалындым, жанталастым, жалбарындым,
Қылмады ешбір рақым Тәңірім сақтар.
Мақбұздың тактайына жазған жұмыс,
Бұйрықты жерлеріне барып тоқтар.
Басқадан менің жаным бағалы ма?
Талай жан тап жолында болды көкпар.

Қиядан сөз табатын ақын бар ма?
Тыңдайтын бойы балқып нақыл бар ма?
Есіл сөзім есепсіз босқа кетсе,
Обалы жаулығы жоқ қатындарға.

«Өміріме өкпемнің» пәлсафалық-дүниетанымдық мән-мағынасы да, көркемдік сипаты да айрықша. Ең бастысы, мұнда елшіл, ойшыл, қағидатшыл Алаш ақынының болмысы айқын көрінеді. Мағжан ақындығы туралы жазған Жүсіпбек Аймауытұлының: «Ақын ерікті-еріксіз өз заманының тонын кимеске, өз әлеуметінің мұңын жоқтамасқа, тілегін орындамасқа әдді жоқ» дегені де жоғарыдағы өлең жолдарының қыр-сырын ашады.

1995 жылғы жинақта (Үш томдық, 1-том, 226–228 беттер) «Өміріме өкпем» өлеңі нұсқасына біршама шумақ-тармақтың енбей қалу себебі

Алаш арқауы

түсінікті. Өйткені, мұнда мәселе ауызша жеткізушінің жадының әлді-әлсіздігінде (біз қарамен терген жолдар кірмеген, ал қарамен терілген сөздер басқаша қолданылған).

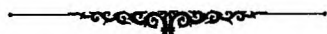
Енді бірер сөзді салыстырайық:

1995 жылғы кітапта: «Ортекедей орғытып **оққа жығып**», Омбы нұсқасында: «Ортекедей орғытып **отқа шығып**».

1995 жылғы кітапта: «Арсыз **нәсіп**, армансыз **алдадың ба?**», Омбы нұсқасында: «Арсыз **нәпсім** армансыз **арандатып**».

1995 жылғы кітапта: «Бас салып басқа **бұғау** салдырдың ба?», Омбы нұсқасында: «Бас салып басқа **байлау** салдырдың ба?».

Қазақ ұғымында ортеке (мал) отқа шығатынын, нәпсі арсыз болатынын, басқа байлау (мойынға – бұғау) салынатынын ескерсек, бұл ретте Омбы нұсқасы (Болатхан Алпысбайұлы нұсқасы) қисынды болып шығады. Сонымен бірге 1995 жылғы нұсқада даярлаушылар «Өміріме өкпем» өлеңінің біршама жеріне көп нүкте қойып («жол түсіп қалғанын» меңзеп), ғалымдарды ойлантып кеткен. Ал, енді Болатхан Алпысбайұлынан – Зиябек Ермұқанұлына, зерделі омбылықтардан алаштанушылардың қолына жетіп отырған нұсқа «түсіп қалған жолдарды» толықтырады. Бұл – мағжантану үшін елеулі олжа.

ҚАНЫШ – АЛАШ ҒАЛЫМЫ

2009 жылы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасынан «Қаныш Сәтбаев. Алгебра. Том қаласы, 1924 жыл» атты толымды ғылыми-мәдени мұра 150 таралыммен ғана басылып шықты.

Кітаптың мандайына «Алаш қайраткерлерінің «Оян, қазақ!» тұжырымдамасына – 100 жыл, Академик Қ.И.Сәтбаевтың туғанына – 110 жыл, Қазақ Білімпаздарының тұңғыш съезіне – 85 жыл» деп жаздық. Осы маңызды даталардың ішінде бүгінгі оқырманға түсініктісі – «110» жыл ғана. Бірақ тарихты жақсы білетін азаматтар көрсетілген деректердің ұлт тарихына және жаңа замандағы қазақ ғылымы мен мәдениетінің мақтанышы саналатын академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаевқа тікелей қатысы барын аңғарады.

Ұлтымыздың азаматтық тарихының бір белесі – Алаш қозғалысы. Әрине, оның бастауы XIX ғасыр мен XX ғасырдың түйіскен тұсы. Бұл ретте осы қозғалыстың манифесіне баланған Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» жинағы – азат Қазақстан үшін аса құнды мұра. Өйткені, аталған еңбекте ел зиялыларының қоғамдық дамуға берген бағасы және тығырықтан шығудың жолы жүйелі түрде көрсетілген. Соның ішінде елдік жауапкершілік пен ғылым-білім бірінші кезекке қойылған. Мектеп жасындағы Қаныш осы рухта өсіп-жетілгені әмбеге аян.

Болашақ академикке баға берген халыққа аса танымал ақын, діндар-ағартушы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы 20-жылдары былай депті: «Осы күнгі жастарда Қаныш Сәтбаев – адамның жорғасы. Тірі болса, тірі жүрсе, бакты, талайлы болатын жігіт» («Көп томдық шығармалары», 13-том, 22-бет). Ал осы сөзден кейін Мәшһүрді, халық тілімен айтқанда, аулие емес деп көріңіз!

Қазақтың тағдырын шешкен төңкеріс тұсында Қаныш бар болғаны 20-жасқа екен. Оның ағасы Әбікей, басқа да сыйлас-пікірлес аға буыны Алаш қозғалысының жуан ортасында жүрді. Ендеше жігіт Қаныш та олардан бөлек кеткен жоқ.

Осы «Алгебра» жазылатын шамада, 1924 жылы 12–17 маусым күндері Орынборда Қазақ Білімпаздарының тұңғыш съезі (орысша «Первый съезд ученых-казахов») өтті. А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейхан, Х.Досмұхамедұлы т.б. ұйытқы болған осы жиында оқулық жазу мен ғылымды қалыптастыру мәселесі нақты қарастырылды.

1924 жылы 23 мамырда «Еңбекшіл қазақ» газеті осы жиынның қарайтын мәселесін жариялады. Олар: 1. Қазақ емлесін бірөңкейлеу. 2. Қаріп жағдайын қарастыру. 3. Халық әдебиетінің халін һәм оқылатын пәндерді жоспарлау. 5. Оқу һәм білім кітаптарын көбейту шарасын қарастыру. 6. Қазақ пән сөздері бір болу мәселесі.

Алаш арқауы

Съезд Орынборда ағарту қызметкерлері ұйымының үйінде өтеді. Жиынды Қазақстан халық ағарту комиссары Н.Зәлиұлы ашты. Оның орынбасары М.Жолдыбайұлы съезге келген кісілерді таныстырады. Олар: Мәскеудегі Күншығыс баспасөз тарататын кіндік ұйымнан – Әлихан Бөкейханұлы мен Нәзір Төрекұлұлы; Бұхарадағы қазақтар атынан – Мырза Наурызбайұлы; Түркістаннан – Халел Досмұхамедұлы мен Ишанғали Арабайұлы; Қазақстанның аймақтық партия комитетінен – Аспандияр Кенжеұлы; Жалпыресейлік кәсіпшілер кеңестер ұйымының қазақ аймағы бөлімінен – Мұхтар Саматаұлы; Орынбордағы қазақ институтынан (КИНО) – Мұхтар Мырзаұлы; Қазақстан халық ағарту комиссариатынан – Ахмет Байтұрсынұлы, Елдес Омарұлы, Нұртаза Ералыұлы, Нұғман Зәлиұлы, Молдағали Жолдыбайұлы; Қостанай губернелік оқу бөлімінен – Ерғали Алдонғарұлы; Семей губернелік оқу бөлімінен – Мәннан Тұрғанбайұлы; Орал губернелік оқу бөлімінен – Нығмет Шағиұлы; Бөкей губернелік оқу бөлімінен – Рүстем Ағыбайұлы; Қазақ аймағын зерттеп, ғылым жиятын қауымнан – Міржақып Дулатұлы; Орынбордағы газет-журнал басқармаларынан – Рақым Сүгірұлы.

Мұнан соң съезд басқармасы сайланды. Олар: Ә.Бөкейханұлы, Н.Зәлиұлы, А.Кенжеұлы, М.Наурызбайұлы, И.Арабайұлы. Басшылар съездің хатшылығына М.Тұрғанбайұлы мен Е.Алдонғарұлын сайлайды.

Қазақ Білімпаздар съезі тезге салған күрделі мәселенің ауқымдысы – қазақ тіліндегі пән сөздерінің (терминдердің) жайы болды. Қазіргі таңда қазақ тілі грамматикасында орныққан заңдардың көбісіне дерлігі білімпаздар тобында сөз етілді. Пән сөздері бойынша баяндама жасаған – Е.Омарұлы. Баяндамада қазақ тіліне тән дыбыстардың үндестік жүйесі, сөзжасамдық қуаты сөз болып, өмірдің сан-саласындағы өзгерістерге сәйкес төл тілімізге еніп жатқан жат сөздерді қалай етене ету, қалай пайдалану хақындағы пайымдар мен ұсыныстар алға тартылды. Ғалым жат сөздердің тігісін жатқызып, сөздік қорымызға қабылдаудың 9 тәсілін көрсетіп берді. Съезд оны қабылдады. Сондағы негізгі шешім мынау: «Пән сөздері ең әуелі қазақ тілінен ізделінеді. Бүтін дүниедегі қауымға бірдей сөздердің қазақшасы табылса, ол пән сөзі әлгі көп ел алған сөзбен жарыстырыла қолданылсын. Қайсысы оңды болады – оны өмір көрсетеді. Қазақ тілінен табылмаған пән сөздері түркі тілінен ізделінсін. Табылса, жатырқаусыз қазақ тілі заңына бағындырылып алынсын. Ал, пән сөзі түркі жұртында да ұшыраспаса, Шығыс немесе Батыс тілдерінен алынып, ана тіліміздің заңына бас иіріп, бұрылып пайдаланылсын».

Бұл шешім 1926 жылы Бакуде болған Түрік Білімпаздары съезінде қолдау тапқанын жақсы білеміз. Мұны баспасөзде Қаныш Сәтбаев та

жазды («Қазақ тілі» газеті, 1926 жыл, 19 мамыр). Әйтсе де, осы шешімнен «пантүркілік» астар, «түркілік томаға-тұйықтық» іздеушілер болды...

Қазақ Білімпаздары пән сөздерін қадағалайтын комиссия (қазіргіше терминком) құру қажет деп, қаулы қабылдады. Ол бойынша комиссияда әр салаға катысты секциялар болу керек. Әрбір секция өз саласында тапқан сөздерін комиссияның ғылым кеңесі алдына қоюға міндетті. Секциялар пән сөздерімен жұртты мәшһүр етуге, ол жөнінде ғалымдардың пікіріне құлақ қоюға ынталы болуға тиіс.

Пән сөздері туралы шараларды көрсетіп бергеннен кейінгі Білімпаздар тобының қараған ісі, алдын-ала хабарланғандай, «Бастауыш мектептерде оқылатын пәндерді жоспарлау» делінген тақырыптан асып кетіп, жалпы оқу-ағарту жүйесінің құрылымын қамтыды. Бұл туралы Т.Шонанұлы баяндама жасады.

Съезд уәкілдері оқу-ағарту жүйесін тексеретін, біліми-әдістемелік оқулықтарды сараптайтын, жоғары мектеп пен бастауыш оқу орындарының мақсатнамаларын електен өткізетін комиссия құрылсын деп ұсыныс ендірді. Жасақталған комиссия осы отырыста ағартуға мамандандырылған оқу орындарының: институттар мен техникумдардың, негізгі және пысықтауыш курстардың, 7 жылдық пен 4 жылдық мектептердің жүйесі хақында қаулылар шығарады. Онда әрбір ағарту орнының оқу мерзімі, негізгі пән мен қосалқы пән қай уақытта жүргізілуі керектігі, мамандарды қалай бөлу айтылған. Бұл қаулының кейбір баптары әлі де зәрулігін жойған жоқ. Мысалы, «Барлық техникумдардың програмы бірөңкей болмауы керек», «Институттар үлкен өлкелерде болады», «Оқу ана тілінде болады», «Амалсыз кездерде жоғары бөлімдерде оқуды орыс тілінде жүргізуге бөгет болмасын», «Отырықшы халықтың мектебі бір жерде тұрады», «Көшпелі елдің мектебі өздерімен бірге көшіп жүреді», «Көшпелі елдің, иа қыстауы бытыраңқы, иа там-үйі жоқ елдерде оқу мезгілі жергілікті жағдайға қарай болады».

Іргелі ел болуға ниеттенген жұрт әліппесін, бастауыш мектебін түзейтінін ұққан топқа келген уәкілдер бастауыш мектеп оқуын жоспарлауға жігі көңіл аударады. «Өтілетін барлық пәндердің: шама тілінің (математика), ана тілінің, тұрмыс жүйесі ғылымының (тарих пен қоғамтану), табиғаттанудың, жертанудың, сүгірет салудың жоспары келеге салынып, «мазмұны тұрмысқа жуық, балаларға ұғымды, ауыр емес етіп» бекітілді. Жоспар талқыға түскенде, ана тілі бағдарламасы қазқалпында қалдырылып, қалғандарына түзетулер ендірілді.

Сиездің оқу-білім кітаптарын көбейту үшін түрлі шараларды белгілеуге арналған отырысы да Білімпаздар тобының маңызын арттырды. Мәжілісте баяндама жасаған – М.Мырзаұлы. Қазақ халыққа білім беру институтының (КИНО) басшысы болған баяндамашы ана

Алаш арқауы

тіліндегі білім кітаптарының тілі, мазмұны, құрылымы жағынан әлі де болса кемшін екеніне тоқталып, алаш балаларының рухани жетілуіне жәрдемдесетін оқулықтар мен нұсқаулықтарды, ғылымға негізделген жинақтарды даярлау жөнінде төмендегі шараларды үкіметке ұсынды:

а) Әдебиет жұмысы (әңгіме оқу кітаптары жөнінде болып отыр – Д.Қ.) төтенше жұмыс ретінде табылсын.

ә) Қазақстан орталығында жігерлі, қолдарынан іс келетін азаматтардан Кеңес сайлансын. Ол Кеңестің міндеттері мыналар болсын:

- 1) Әдебиет жұмысының ретін, бағытын тексеріп, жазушыларға басшылық қылып, жөн көрсету;
- 2) Баспасөз мекемелерінің жұмыстарын ынтымақтастырып, кем істерін жоюға шаралар қолдану;
- 3) Жазушылардың басын қосып отыру және соларды қамсыздандыру шаралары;
- 4) Кеңестің осы айтқан міндеттерін орындай аларлық арнаулы қаржысы болуға тиіс. Жетпеген қаржы өкіметтен сұралсын;
- 5) Кітаптардың кезектік ретімен, алдымен мектеп құралдары түгенделсін деген нұсқау берілсін. Содан кейін негізгі пәндерден мағлұмат берерлік жәрдемші кітаптар аударылсын;
- 6) Жалпы ел үшін денсаулық, тазалық, шаруа, тұрмыс жайларынан, қазақ тарихынан кітаптар аударылатын болсын. Орысшадан тек қазаққа үйлесетін реттеріндегі өзгерістермен ғана аударылсын;
- 7) Жалғыз бұл шаралармен ғана тынбай, жәрдемші ретінде білім әдебиетін көбейту туралы түрлі қауымдар, серіктер ашылып отыратын болсын. Бұларға үкіметтен, партиядан түрлі жеңілдіктер, жәрдемдер берілсін».

Әрине, біз бүгін тарихымыз бен тағдырымыз үшін Қазақ Білімпаздарының тұңғыш съезінің орнын дұрыс бағамдауымыз қажет. Мұнда дәл қазір де көкейкесті рухани-мәдени, ғылыми-біліми жайттардың шешілу жолы айтылды. Ал, енді кейін оның дұрыс және жүйелі орындалмауының себебі – ұлт зиялыларының репрессиялануына байланысты.

Қазақстанда ұлттық ғылым тілі қазір қалыптасу кезеңін бастан кешіріп отыр. Ал, оның тууы XX ғасырдың 10–30 жылдар аралығын қамтиды. Бізде ғылым тілі алғашқы оқулықтардың шығуымен, әр сала бойынша танымдық, әліппе іспеттес еңбектердің жариялануымен қабат пайда болды.

Әдеби тіл мен ғылым тілі бір емес. Сонғысы әбден сарапталған, нақтылықты, дәлдікті қажет ететін, тұжырымдалған аталым-терминдерге иек артатын тіл. Сондықтан бұл тілдің туу үрдісі оңайлыққа түспегені айқын.

20-жылдардың басында А.Байтұрсынұлы жетекшілік ететін Халық ағарту комиссариаты сол шақтың оқығандарына ғылымның әр саласынан оқулық жазу мен орыс тіліндегі ғылыми әдебиеттерді аудару жөнінде

тапсырыс берді. Нәтижесінде Х.Досмұхамедұлы – анатомия, зоология, М.Дулатұлы, С.Қожанұлы, Ә.Ермекұлы, Қ.Сәтбайұлы – математика, алгебра, Т.Шонанұлы – география, тарих, М.Жұмабайұлы – педагогика, Ж.Аймауытұлы – психология, Қ.Кеменгерұлы – химия, тіл, тарих, Ж.Күдеріұлы – тіл, әдебиет, мәдениет, Ә.Бөкейханұлы – астрономия, география, М.Әуезұлы – әдебиет, С.Сәдуақасұлы – театртану, А.Байтұрсынұлы, Е.Омарұлы, Т.Шонанұлы, Н.Төрекұлұлы – тіл саласынан еңбектер жазды (ол кезде фамилия соңына «ұлы») қосымшасы жалғанған және ол жоғарыда аталған съезде бекітілген). Бұл тізім, әрине, толық емес. 30-жылдардың соңында жоғарыда аты аталған авторлардың бәрі дерлік репрессияланды. «Халық жауы» атанған олардың араб харпіндегі еңбектері қайта жарық көрмеді. Бірақ олар қалыптастырған, пайдаланған терминдер ғылыми тілімізде орныға бастады. Сонымен бірге сол зиялылар шешуге ғұмыры жетпей кеткен проблемалар осы күнге дейін күн тәртібінде тұр. Өйткені қазақ ғылыми тілі проблемасын әр саланың мамандарын қатыстыра отырып қарастырған басқосу 1924 жылдан кейін өткізілген жоқ. Кеңес тұсында ғылыми тілдің көп мәселесі бір жақты шешілді. Алаш тағылымына жан-жақты тыйым салынғанда, М.Әуезов, Қ.Сәтбаев, Ә.Марғұлан үшін аса күрделі кезең басталғаны рас. Ғылым академиясының Тіл білімі институты ғылым тілінің практикалық қолданысы проблемасымен шұғылдана алмады. Сондықтан қазір «бізде ғылым тілін жүйелендірдік» деп айту әлі ерте. Дұрысы, біз сол үшін күресіп жатырмыз. Сондай-ақ Қаныш Сәтбаевтың «Алгебрасы» сынды мұралар – осы жолда бізге үлкен таяныш.

Ізденуші-әдіскер жас Қаныш бұл оқулықты Том қаласында студент болып жүрген кезде жазды (Байқайсыздар ма, ол бүгінгілер секілді «Томск» демейді, «Том» дейді. Айтқандайын, қазір кейбір білгіштердің Омбыға ұқсатып, «Томбы» деп жүргені де ұшырасады. Бірақ қазақ тілінің заңы мен тарихы «Том»-ды қолдайды).

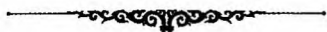
Жұмыста кездесетін әлпет (выражение), коспа (слагаемое), өрнек (формула), шама (величина), қосынды (сумма), үдеме дәреже (восходящая степень), азба дәреже (нисходящая степень), пропорция (тең ара), түйін (теорема), берен (функция), белдік (ось), жік (грань) дәуірлеу (прогрессия), өріс (радиус), тек (элемент), шоғыр (комплекс), өре (диаметр), нағыз (натуральный), жасалым (устройство) т.б. аталымдар А.Байтұрсынұлы қалыптастырған ұлттық ғылыми терминдердің өресінен табылады. Халықтың ғасырлар бойы тірнектеп жиып, өрнектеп қолданған қара сөзін «шекпен кигізіп, өзіне қайтарған» мұндай талап – дамуға бағыт алған әлемнің барлық тіліне де ортақ қасиет. Осы жолда Ахмет көшбасшы болса, Қаныштар мұны салаландырды. Жас ғалымның Алашқа, елге адалдығы осыдан көрінеді.

Алаш арқауы

1924 жылы жазылған «Алгебраның» бүгінгі кирил қарпіндегі нұсқасын оқыған адам рим және араб цифрларынан кейінгі «ыншы», «інші» қосымшаларға да тандануы мүмкін. Қазіргі жазуымызда «-» (дефис) осы қосымшалардың орнына жүреді және рим цифрынан кейін сызықша қойылмайды. Сондықтан жазуымыздың тарихын білу үшін де біз әлгі қосымшаларды сақтадық.

Бұл 85 жылдық тарихы бар кітапты жариялағанда академик Мұхтарбай Өтелбаев бастаған ЕҰУ ғалымдары (латын қарпіндегі нұсқасынан даярлағандар: Р.Ойнарұлы, Ә.Түнғатаров, О.Қашқынбаев, А.Ибатов, Қ.Мырзатаева, Л.Жапсарбаева, М.Алдай, А.Абылаева, З.Әбдікалықова; араб қарпіндегі нұсқасымен салыстырған: Д.Мыктыбек; Кәкімбек Салықов ұйыстырған қаныштанушы қайраткерлер оның мәдени-тарихи құндылығын ескерді. Осы еңбек бүгінгі «нақты ғылымдар қазақшаланбайды!» дейтін кері кеткен пікірдің күлін көкке ұшырады деп есептейміз.

Ғылым мен білімдегі Алаш рухы, зиялыларымыздың сөзімен айтқанда, «күн сөнгенше сөнбейтіні» ақиқат. Осыны зерделеп, дамыту жолында Алла бәрімізге күш-қуат, парасат бергей.

МАҒЖАН МЕН СМАҒҰЛ

Алаш зияларының арасындағы тығыз байланыс, олардың бір-бірін рухани һәм материалдық тұрғыдан демеуі – шынайы тарихи факт болса, осы шындық сәт сайын ашылып жатқанына жаның қуанады.

Алматыдан Астанаға араға кемі екі-үш күн салып жететін «Жас қазақ» апталығы 2014 жылы 7 қарашада (№ 44) жарқ еткізіп Байқал Байәділовтің «Сурет құпиясы» атты материалымен қоса арасына Мағжан енген бір топ азаматтың (оқушы балалар да бар) фотосуретін жариялады.

Мақала авторы мұны Еңбекшілдер ауданы «Казгородок» мекенінде тұратын Зура Темірхановадан алғанынан айтады. Оның арғы жағында бұл кісінің әкесі Темірхан – М.Жұмабаевтың шәкірті болғанын жеткізеді. Сойтіп материалының соңында «оқырман суреттегі азаматтарды танып жатса, газетке хабарласса екен» деп ой тастады.

Апталықтағы суретті көре сала, бір тұлғаның бейнесі көзімізге оттай басылды. Бірақ, бір ескертетін жайт, фотография мұқият сақталғанымен, «Жас қазақ» оны шағын етіп басыпты... Дерее осы газеттің Астанадағы өкілі, ізденгіш және жауапкершілігі зор журналист Төлен Тілеубайға хабарласып, суреттің электрондық нұсқасын сұраттық.

Үлкейтіп көрдік: акын **Мағжанның сол жағында отырған азамат** – болашақ аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, Алаш үшін кеудесін оққа төсеуге барған **Смағұл Сәдуақасұлы** (1900 – 1933).

Біздіңше, бұл фотосурет 1919 жылы Омбының бір оқу орнының жанында түсірілген. Бұл аумақтың ел басқару жүйесінде қазақ және татар секторы (мысалы, білім бөлімінің қазақ-татар секциясы) болғаны мәлім. Мына оқығандар – Омбы шәкірттері, білім қызметкерлері. Бәлкім, Б.Байәділов айтқандай, мұғалімдер курсының тыңдаушылары болуы да мүмкін. Бір қызығы, ертедегі суреттерінде Мағжан ылғи галстук таққан қалпында еркін түседі екен. Смағұл ерекше үлгіде ақ жейде, еуропаша кәстөм киінгі. Қолында – сағат. Біз танып отырған екі тұлғаның да қыса ұстаған жеңілдеу бас киімдеріне қарап, мезгіл – күзгісәлым екенін аңғарамыз...

Суреттегі Смағұл – 19-дағы жас талап. «Елге қызмет етемін, ұлтқа жаным садаға» деген азаматты уақыт қалай өсіреді десенізші, мына біршама салмақты болып отырған жігіт арада 3–4 жылдың ішінде тұтас Қазақстан мен Түркістан танитын, Кремль сескенетін батыл тұлғаға айналды.

1919 жылы С.Сәдуақасұлы не істеп жүр еді? Немесе оның осыған дейін жинаған қайраткерлік тәжірибесі қандай еді?

Аталған жылы ол ресми Омбыда «Центросибирь» ныспылы бірлестікте нұсқаушы болып қызмет істейтін. Былайша айтқанда, болашақ

Алаш арқауы

республиканың экономикасына байланысты тәжірибе көрігінен өтіп жүрген-ді. Шикізатты қалай өнім ету және оны қалайша қазаққа бұйырту – Смағұлдың өзекті мақсаты еді. Бүгінде классикалық мақалалар деп жүрген «Киргизская (казахская) литература» очеркі мен «Нужды аула» атты топтама мақалаларын ол бар болғаны 18–19 жасында осы ұйымның «Трудовая Сибирь» журналына жариялағанын жақсы білеміз.

Жас талап оған дейін 15 жасында – ауыл мұғалімі болып, 16–18 жасында Омбы ауылшаруашылық училищесінде, политехника институтының кооперация курсына, ауылшаруашылық институтының кооперация факультетінде оқиды. Сонымен бірге қысқаша курстарда дәріс беріп, Ақмола облыстық Жер-су басқармасында қазақ бөлімі оқу ісінің меңгерушісі болады. Саяси күреске 1916 жылы араласып, «Бірлік», «Жас азамат» ұйымдарында қайраткерлік шыңдалудан өтеді. 1917 – 1918 жылдары Ақмола облысында Алаш комитетін құруға атсалысады. 1918 жылы 5–13 сәуірде М.Мырзаұлы, К.Кеменгерұлы, Г.Досымбекқызы сынды жастармен бірге Омбыда ұлт жастары съезін ұйымдастырады. Алаш ұл-қызын бір мұрат төңірегіне топтастыруға атсалысады.

1918 жылдың 14 желтоқсанынан 1920 жылдың 6 мамырына дейін «Центросибирье» жұмыс істеп, әрі қарай «бұл жерде жұмысымды жалғастыру ұлтымның келешегі үшін негізсіз» деп тауып, өз еркімен босайды. 1920 жылдан бастап ол – Сібір жастар комитетінің мүшесі. «Жас азамат», «Еңбекшіл жастар», «Кедей сөзі» (Омбы), «Ұшқын», «Еңбек туы» (Орынбор) газеттерінің жауапты шығарушысы, алқа мүшесі. Қазақстан Жастар одағының хатшысы.

Смағұл 1920 жылы 12–18 қыркүйек аралығында Мәскеуде өткен Күншығыс ұлттары жастарының I конференциясына өкіл ретінде қатысып, қазақ жастарының атынан сөз сөйлейді. Жиында Күншығыс жастарының орталық бюросына мүше болып сайланады. 4 қазанда Орынборда жалпы қазақ кеңестерінің I съезіне делегат болып, жас қайраткерлер атынан мінберге шақырылады.

Осы жолы ол Қазақ автономиялық республикасы Орталық атқару комитетінің төралқа мүшесі болып сайланып, саяси хатшы, төрағаның орынбасары қызметін атқарады. 2 желтоқсанда Атқару комитетінің кезекті мәжілісінде (төраға С.Меңдешұлы) ол Қазақ мемлекеттік баспасының 5 кісіден тұратын редакциялық алқасына кіреді (А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейхан, Х.Болғанбай, Ж.Аймауытұлы сынды тұлғалармен бірге).

Әрі қарай ол Алаштың алғысына бөленген үлкен саясатқа еніп кете барды. Бар болғаны 7 жылда (1920 – 1927) ол өзін Қазақ еліне қандай қайраткер, қандай қаламгер екенін танытты. Қазақ жерінің тұтастығын сақтаудағы, ұлт мұрасы мен Алашқа жанашырлық танытудағы, ел экономикасын кооперациялық-өндірістік негізде құрудағы Смағұлдың ерлігі – баламыздың баласына айтып отыратын ақиқат. Бүгінгі отаншыл

ұлт жастары осындай тұлғаның болғанын білу және білгенін құрбы-құрдастарына жеткізу – парыз. Қатарластары Смағұлды «біздің заманың Кенесарысы» дейді екен...

Ұлтымызға тажал болып келген Кремль саясаты, оның колшоқпары – Голошкеин С.Сәдуақасұлын 1927 жылы саясаттан шеттетті. Мұның ақыры 1933 жылы қызыл террормен – білікті инженер Смағұлды Мәскеуде шімірікпестен өлтірумен аяқталды...

«Өлімінің шындығы ашылмасын» деген болуы керек, Кремль түрлі себепті сылтауратып, оның сүйегін өртетті. Бір уыс мәйіт күлін атеистенген Дон зиратханасының қабырғасына қойып тынды. 1992 жылы православ епархиясы бұл зиратхананы толық өзіне алып, күнделікті христиан ғұрпын жалғастырғанда, ұлттың күн тәртібінде Смағұл сүйегі күлін кара жер қойнына беру міндеті тұрды. Сәтін салып, бұл міндет 2011 жылы жүзеге асты. Қазір С.Сәдуақасұлы зираты Астанадағы байырғы Хан Кене сарбаздары қабірстанында...

Мағжан мен Смағұлдың арасын байланыстыратын деректер аз емес.

1916 жылы жас та болса бас ақын «Балапан канат қакты» атты аллегориялық әңгіме жазды. Бұл – оның Омбыда Смағұлдар шығарған «Балапан» атты журналды (редакторы – Қошке Кемеңгерұлы) қолдауы еді.

Алда Алаш деңгейіне көтерілетін жас кайраткер де Мағжанның дүлдүлдігін ерте таныды. Сібір мен қалың Ресейдің сауатты оқығандарына арнаған «Қазақ әдебиеті» очеркінде (1918 жылы жазылып, 1919 жылы басылған): **«Из молодых сил в области поэзии выдвигается молодой поэт М.Б.Жумабаев. Он – поэт-лирик самостоятельного направления. Его стихотворения очень распространены среди молодежи и по звучности не уступают даже стилю Абая. По искренности мысли и художественности слога он превзошел всех поэтов-лириков, писавших до него (Қазақшасы: Поэзия саласындағы соны күштердің ішінен жас ақын М.Б.Жұмабаев жарқырап көрініп келеді. Ол – өзіндік дара бағыттағы лирик ақын. Оның өлеңдері жастар арасына кеңінен тарап кетті. Үнділігі жөнінен олар Абай жырларынан кем түспейді. Ойының айқындығы, жыршының көркемдігі жөнінен ол өзіне дейінгі лирик ақындардың барлығын басып озып, көш ілгері кетті)»**, – деп жазып, мақаламызға себеп болған тұлғаның әдебиеттегі орнын дөп басып айтты. Тағы естеріңізге саламыз: бұл ойды жазғанда, Смағұл бар болғаны 18 жаста еді. Мұны «Шоқан феноменінің» жалғасы деген дұрыс шығар («Аққан жұлдыз»).

С.Сәдуақасұлы әдебиет пен саясатта «саликалы жасқа» (24–27 жасында) шыққан 20-жылдары ұрдажық саясатқа қарамай, Мағжанның ақындық деңгейін тану мен таныту туралы ұстанымын өзгерткен жоқ...

Алаш арқауы

1933 жылы 16 желтоқсанда қапияда Смағұл дүниеден озғанда (*арада 58 жылдан кейін дәл сол күні Қазақстанның тәуелсіздігі жарияланды*), айдаудағы Мағжан:

*Жас Смағұл үздік туған бала екен,
Байтақ елге асқар таудай пана екен.
Сол баладан, сол панадан айырылып,
Қайран қазақ жүрегінде жара екен, –*

деп өлең-хатпен көңіл айтыпты...

Өкінішке қарай, бұл жоқтау-жырды М.Жұмабаевтың кейін қайта басылған томдарынан кезіктіре алмайсыз. Алайда акын жинақтарындағы «Еслам қазасына көңіл айту» атты өлеңнен Смағұл қазасына арналған жолдарды оқығандай боламыз. «Еслам қазасына» түсінік берушілер «айдаудан келген акын немере інісі Ахметжанның ауылына барғанда, бір жігіт қайтқан екен, соның туыстарына арнапты» дейді. Сұрақ туады: рас, әлгі марқұм жігіт жұртына қадірлі шығар, бірақ «байтақ елге асқар таудай пана болса», біз неге ол туралы білмейміз?..

Бұл жоқтаудың Смағұлға арналғанын айтып кеткен жан – кайраткердің жолдасы, 20-жылдары бірнеше этнографиялық экспедицияға қатысқан азамат Омар Сансызбайұлы. Солтүстіктің Ұялы-Жарқынында қарапайым пошташы болып, 70-жылдардың басында қайтқан осы ақсақалдың аузынан әлгі өлеңді жазып алған – Шалқарбек Кәрібай. Шәкеннің айтуынша, «жинақта аты жүрген Еслам – ел басқару жұмысына араласпаған, 1929 жылы 27 жасында қыршын кеткен білімге құштар азамат екен...».

С.Сәдуақасұлы саяси қуғын-сүргінге душар болатын 1927 жылы жазған «Әдебиет әңгімелері» атты талғамы мен талабы биік мақаласында шынайы шығармашылыққа жөнсіз тиіскен шалақ белсенділердің қателігін айта келіп: **«Мағжанды қайтседе жақсылайын деген ойдан мен, сірә, аулақпын. Бірақ барын бар, жоғын жоқ деу керек. Мағжанды күйдірсек, біз барына күйдіреміз. Қайткенде де мен Мағжанды «доңыздатып, қоныздатушыларға» қарсымын»**, – деді.

Бұл – нағыз принципті көзқарас еді. Ел аузындағы Смағұлдың кайраткерлігі де, «әлсізге – пана, таланғанға қамқоршы болғаны» да – осындай ұстанымында.

Мұны акын Мағжан білді. Ел үшін туған кайраткерлерді қадірлей отырып:

*Ерлерді ұмытса да ел, сел ұмытпас,
Ерлерді ұмытса да ел, жел ұмытпас.
Ел үшін жанын кешіп, жауды қуған,
Ерлерді ұмытса да ел, шөл ұмытпас.
Ел жауын зерттеп, өрт боп тынбай жортқан.*

Дихан ҚАМЗАБЕКҰЛЫ

*Ерлерді ұмытса да ел, бел ұмытпас.
Ел үшін төккен ерлер қанын жұтқан,
Ерлерді ұмытса да ел, жер ұмытпас.
Арқаның селі, желі, шөлі, белі,
Ерлерді ұмытпаса, ел де ұмытпас, –*

деді.

Мағжанның осы сөзі – Смағұлға да, өзі сынды қалам сертіне адал тұлғаларға да орнатқан ескерткіші еді.

АЛАШ ПЬЕСАСЫ

Бұл пьесаның табылуы да, арғы тарихындағы жазылуы да біз үшін өте тосын жаңалық болып тұр.

Пьесаның аты – «Мұрат үшін майдан». Авторы – **Титақов Мұхтызар Төлекұлы**. Шығарма 1935 жылы жазылған.

Пьесаны бізге жеткізіп отырған азамат – өлкетанушы, жас кайраткер Айдын Ырысбекұлы. Бұл туындының түпнұсқасы ҚР Ұлттық Қауіпсіздік комитеті Шығыс Қазақстан облысы бойынша Семей қаласы басқармасының департаменті мұрағатында сақталған. Аталған басқарама бастығының орынбасары С.Әшімов мырза Семей қаласы Мәдениет және тілдерді дамыту бөлімінің бастығы Қ.Нұрқасымға жолдаған жауап хатында (09. 01. 2013 жыл) осылай деп жазған.

Біз Мұхтызар туралы көп білмейміз. XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы баспасөзде де оның аты көп кездесе бермейді.

ҰҚК мұрағатында сақталған анкетаға жауабына қарағанда, **ол 1904 жылы 22 ақпанда Қарақаралыда туған**. НКВД ұстаған уақытта Семей қаласы Хлебная көшесі № 18 үйде тұыпты. Білімі толық жоғары емес. Новосібір қаласындағы Батыс Сібір халық шаруашылығы институтында оқыпты. Партия қатарында болмаған. Тұтқындаған шамада (25 ақпан 1936 жыл) әкесі Төлек – 63, анасы Жамал – 58, інісі Ескендір – 13 жаста екен. Қаламгер «1917 жылдың ақпанына дейін – Қарқаралыда оқыдым, 1932 жылға дейін ара-тұра болмаса әрдайым оқуда болдым» деп көрсетеді. Кесілген сатысы – әйгілі 58/10. «Мұхтызар ісінде» кәсіподақ мүшесінің билеті тіркеліпті. Бұған ол 1924 жылы 6 мамырда кіріпті. Мамандығы – «экономист-плановик» деп жазылған.

Мұхтызар (фамилиясын сол кездегі дәстүрге сай «Титақұлы» деп жазған) шығармасын «4 перделі, 6 суретті музыкалық драма» дейді.

Оқиға 1918 жылы Семей қаласындағы Алаш өмірінен алынып жазылған.

Бір көріністе Алаштың бір жылдығын атап өткен салтанат суреттеледі. Оқиғаға қатысушылар: Әлихан, Міржақып, Халел (Ғаббасұлы), Жүсіпбек, Әлімхан, Ике, Жакып, Мағжан, Шәкәрім, Мұхтар, Хамит (Токтамысұлы), Сұлтанмахмұт, Мұсатай бай, басқа да шенді-шекпенді зиялылар, әскерилер т.б. Диалогтар – Алаш рухындағы сөздер, ойлар, үндеулер, ұсыныстар...

Екінші бір көріністе Семейде ақтардың жеңіліп, қызылдардың қыспақ бастаған кезі, Алаш полкін Жетісуға аттандыру сәті, қазақ және орыс әскерілерінің бірге жұмылуы суреттеледі. Диалогтар – ел мен сарбаздар рухын көтеретін сөздер, серпілтулер, ағымдағы деректер т.б.

Тарих бұралаң. Бұралаң болса да өз шындығы бар. Мысалы, Халел Ғаббасұлы аузына мынандай сөздер салынған: «Бұрын «Сары Арқа жеріміз бар, Сары Арқада қазақ еліміз бар» деп, теңдікті құрғақ сөзден күтсек, қазірде қару-жарақты, қылышты, мылтықты қалпыңмен қаны бір, жан-тәніннен жаралған Алаштың ардагерлері Жетісуда атаман Анненковпен тізе қосып, жауыңа қаһарын төгіп, Әлібек, Рүстем, Әлилер жүр. Олар соғыста жалғыз емес. Алашыңның атында Абылайдың ақ туын желбіреткен он полкін бар. Ертеңгі күні қосымша қылып төрт полкінді жіберткелі отырсың. Бұлар кімдер? Еліңнің ерлері! Ел намысын қолына алған, ар-намысын сақтау үшін қан майданда қарсы тұрып, бостандықты күшпен алып, іргелі жұртшылықтың іргесін қалаушылар! Жасайды жұртың, көркейеді елің, өркендейді Алашың!».

Алаш полкін шығарып салу салтанатында полковник Хамит Токтамысұлы бүй дейді: «Сендердің міндеттерің айқын: Сары Арқаның даласы үшін, Сары Арқаның халқы үшін. Теңдік үшін күреске шықтыңдар, батырларым! Біз ұлы қазақ халқы үшін, Алаш үшін қанішер балшабайлармен соңғы деміміз қалғанша соғысамыз. Егер ол жолда қаза болсақ – шәйітпіз. Егер жеңсек, жасасын халқымыз, жасасын Алаш! ... Күрессіз жеңіс жоқ, қан төгіссіз бостандық жоқ. Сендер бабаларымыз – Абылай хан мен Кенесарыны естеріңе түсіріңдер!».

«Теңізді тамшысынан таны» деген, осы жоғарыдағы үзіндіден-ақ Мұхтызар пьесасының тарихи мәні, танымдық маңызы айқындала түседі.

Қазақ драматургия тарихында киіз үйде қойылған «Еңілік-Кебектен» (М.Әуесзов) ұлт театры сахнасы шымылдығын ашқан «Алтын сақинаға» (Қ.Кемеңгерұлы) дейінгі драмалар ел тұрмысының кейде күрделі, кейде көлеңкелі жағын халық арманымен сабақтастыра суреттесе, «Мұрат үшін майдан» – отандық драматургиядағы тың серпіліс, идеологиялық темірқазық еді.

Ұлттың қайғы-шері басылмаған кезеңде, халықтың елдік арманы орындалмаған шақта өнер елдің басын қосатын, ұйыстыратын құралға айналса, бұл оның әу бастағы мақсатынан жаңылғаны емес, қайта диттегенін орындағаны. Өйткені халықсыз – өнер, өнердің сүйемелдеуінсіз халық жоқ.

Сонымен, Мұхтызар Титакұлының «Мұрат үшін майдан» пьесасының тарихи миссиясы мынау еді:

1. Ел үшін аса жауапты кезеңде көркемөнер күшімен тарих тағылымын түсіндіру, ұқтыру;

2. Алаш мұраты мен тұлғалары арқылы жастардың рухын ояту;

3. Жеке адам, тұлға ретінде өткен оқиғаға өз көзқарасын білдіру.

Мұның қай-қайсы да сәтті шыққанын туынды қолжазбасын оқып отырып көз жеткіземіз. Басқасын былай қойғанда, көзқарасы тұрғы-

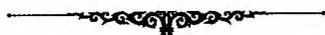
Алаш арқауы

сынан жалғыз қалса да Мұхтызар Алаш мұратын осылай түсінгені үшін кінәлі ме еді?..

Тап бүгін «Мұрат үшін майдан» драмасының жазылғанынан бері 78 жыл уақыт өтіпті. Бұл аз мерзім емес. Тәуелсіздігімізге 22 жыл толғаны тағы да белгілі. Ал, содан бері Алаш мұраты туралы пьеса жазылды ма? Жазылмапты! Жалпы бұл тақырып өзекті ме? Өзекті!..

Осы туралы ойланамыз да, «Мұрат үшін майданның» тарихи орнын тағы да бір рет бағамдаймыз.

Біз ұлт мұратын білуге зәруміз! Меңгеруге мұқтажбыз! «Мәңгі ел» мұратының бір тетігі осында...

ОМБЫНЫҢ АЛАШ ДӘПТЕРІ

Біз бұл дәптерге түскен қолжазба өлеңдер туралы 1991 жылы күзде естідік. Оны айтқан – Алаштың көрнекті қайраткері Қошке Кемеңгерұлының (1896 – 1937) баласы Нарманбет аға еді. Бұл кісі ол кезде Ресейдің Омбы облысы Шарбақкөл ауданының Ортақшыл (екінші аты – Жанан) селосында тұратын. Сондағы мектепте басшы қызмет аткарып, қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ беретін.

Шаруашылықта жұмыс істегендер жақсы біледі, бұрын қағаз қат кезде «қамба кітабы» («амбарная книга») деген болатын. Қаламға әуес адамдар оны аттай қалап сұрап алатын. Біз Шарбақкөлден көрген алғашқы «Алаштың Омбы дәптері» сол тектес қағазға түскен болып шықты.

Марқұм Нарманбет Қошкеұлы (1926 – 2010) сол 90-жылдары: «Бұл көпке көрсете беретін дәптер емес. Иелері де оны жасырып ұстайтын. Бұрындары ескіше хат танитын ақсақалдарға оқытып, «е, мұндай да акындар бар екен ғой!» деп танданысатынбыз. Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Мағжан аты шыға келгенде, сол шалдар «дымдарың іштеріңде болсын!» дейтін. Дәптерге жазуды әуелде қуаттаған, бастаған – Жұманұлы Әбілда деген шайыр кісі деп естігенмін. Арғы тегі – Баянның Қаржасы. Кейін оны жүргізген, көркем жазумен хатқа түсірген – Райысұлы Сыздық. Кейін соғысқа кетіп, содан оралмаған оның өзі де өлең жазатын азамат-тын. Әбілда «Дала уалаятының газетінде» корректор болып жұмыс істеген. Бұл әулеттен Әбілда да, баласы Әбілжан да, немере туысы Сыздық та Текедегі Қаржаста мұғалімдік қызмет аткарып, бала оқытты. Бұлар хатқа түсірген әлгі дәптерді осы күңгілерден толық оқын бітірген адам аз. Себебі, арабша қаріп танымайды. Қнын жылдары біздің жақтың мен деген тұлғалары осы жинақты оқып, рухтанады екен. Заман жақсарып келеді, біз де сондай күнге жетсек деп армандаймыз...» дегені жадымызда.

Кейін Нар-ағаңмен бір жолыққанымызда, немерелеріне арабша үйретіп, әлгі «Алаш дәптерінен» әкесінің (Қ.Кемеңгерұлының) 2 өлеңін тауып алғанын мақтанышпен айтқан еді.

Құдайдың күдіреті демеске лаждыңыз жоқ, 2006 жылы Қошкенің шөбересі Қайырбек Ризабекұлы (Кемеңгерұлы Нарманбеттің немересі) біздің жетекшілігімізбен Астанада «Олжабай Нұралыұлының әдеби мұрасы» атты кандидаттық диссертация қорғады. Жас ғалым зерттеуінде Шарбақкөлде табылған дәптердегі Олжабайдың өлеңдерін де қарастырды. Нар-ағаң айтқан әңгіменің бәрін дерекпен дәлелдеп жазды (қараңыз: Кемеңгер Қ. Олжабай Нұралыұлы. Монография. Петропавл, 2010.– 112–113 б.). Әбілда да (1937 жылы ол 59 жаста екен), баласы

Алаш арқауы

Әбілжан да репрессияланған. Әкесі 1939 жылы өлтірілсе, перзенті алғашқы қуғын-сүргіннен елге келіп, бұл да 1939 жылы айдауда тапқан өкпе ауруынан қайтқан.

2006 жылы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті жанынан «Алаш» мәдениет және өнер институтын құрғанымызда, қолымызға әр түрлі тағдырмен тағы да екі «Омбының Алаш дәптері» түсті. Оның бірі – Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім, Нарманбет, Ахмет, Мағжан жырлары көшіріліп, парағы шашыраған дәптер болса, екіншісі – 30-жылдары Қазақстаннан қашып барып, Омбы аудандарын паналап аман қалған аса көрнекті діндар-ақын, арабтанушы-тілші Садуақас Ғылманидың қуғында жүріп жазған жиырма шақты өлеңі топтастырылған дәптер. Біз соңғысын 2010 жылы «Ел-шежіре» баспасынан шыққан «Садуақас Ғылмани. Шығармалары» жинағын құрастыруда пайдаландық. Соңғы екі дәптерді де бізге Омбыда туып, Қазақстанға қоныс аударған азаматтар жеткізіп бергенін айта кеткіміз келеді. Сол аралықта тәуелсіздік елең-аланында көрген «Шарбақкөл дәптерін» (Омбы) Көкшетауда қауіпсіздік саласында қызмет істейтін Мұрат Раисов бізге табыстады.

Сонымен, біз бұл жинақтағы мұраларды шартты түрде **«Бірінші дәптер», «Екінші дәптер», «Үшінші дәптер»** деп бөлдік. Осының бәрі қосыла келе **«Омбының Алаш дәптері»** деген ұғымды ашады деп есептедік («Жазушы» баспасы, 2013 жыл).

Жинақты құрастыру барысында біз «Бірінші дәптерге» (Омбы-Шарбақкөл дәптері) енген бар мұраны ұсынбадық. Себебі, ол дәптердің ішінде Алаш тақырыбынан тысқары, көркемдігі әлсіздеу мұралар да бар болып шықты. Сонымен бірге осындағы «майдан хаттарын» (1941 – 1945) басқа жинақта пайдаланған дұрыс деп таптық.

Омбы – Екібастұз арқылы жеткен «Екінші дәптердегі» мұралар арабшадан кирилшеге көшірілген екен. Мұнда Мәшһүр-Жүсіп, Шәкәрім, Ахмет, Мағжан өлеңдерінің топталып берілуінен аталған ақындардың бірсыпыра туындысы Омбы жерінде кең тарағанына көз жеткізуге де болады. Осы орайда түбі омбылық тарихшы-профессор З.Е.Қабылдиновтың: «70-80 жылдары Омбы ауылдарындағы көп үйде Мәшһүр-Жүсіп фотосуреті тұрды. Ол кісіні ел қатты қадірлен, өлеңдерін жатқа айтып жүрді. Сонымен қатар қазақы аты мен затын жоймаған ауылдарымыздың ақсақалдары Шәкәрім туралы жиі айтып отыратын. Ал, Мағжанның аты аталмаса да өлеңдері әнге қосылып таралғанын аңғаратынбыз» деген сөзі есімізге түседі.

«Үшінші дәптерге» енген С.Ғылмани мұрасын да біз жинақтың көлеміне қарай шақтап ұсындық.

«Омбының Алаш дәптері» бізге қандай тағылым айтады?

Біріншіден, кеңестік «самиздат» деңгейіндегі бұл мұра шеттегі және

ішнара іштегі казактың 1930 – 1980 жылдары Алаш рухымен кіндіктесіп жатқанын, елдік сөздің арқауын үзбегенін байкатады.

Екіншіден, «Алаш дәптерінің» сабағы бізге ұлтқа, елге қалтқысыз қызмет еткен тұлғаларды халық ешқашан ұмытпайтынын аңғартады.

Үшіншіден, «Алаш дәптері» мейлі ауылдағы, мейлі қаладағы қарапайым адам ұлтының мұрасын сыйлау, бағалау арқылы тарихқа өлшеусіз үлес қоса алатынын көрсетеді.

Естеріңізде болса, Қазақстан Ғылым академиясының қолжазба қорындағы көп мұра дәл осы жолмен жиналған. Әсіресе, 1950 – 1970 жылдары өнімді жүргізілген түрлі экспедициялардың арқасында қазір біз әлемге ұялмай көрсететін 100 томдық «Бабалар сөзінің» мұрагері болып отырмыз.

Біздіңше, бүгінде Елбасымыз көтерген мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы мен ғылыми-зерттеу бағытындағы «Халық тарих толқынында» бастамасының түпкі мақсаты – ұлтты өзіне және әлемге таныту. Осы ретте «Омбының Алаш дәптері» де бірсыпыра миссияны орындайды деп сенеміз.

Әрине, бәрі де – ғылым үшін, бәрі де – ғылымның игілігін көруге мүдделі халық үшін.

Бұл орайда оқырманға түсінікті болатын бірер материалды көрсете кетейік.

Мысалға «ұлт ұстазы» саналатын Ахмет Байтұрсынұлының «Бірінші дәптерге» енген «Иа, Құдайым, аққа жақ» өлеңін алайық (қазіргі жинақтарында «Тілек батам» деп берілген). «Алаш дәптерінде» ол:

*«Мен сендерге бүгілдім,
Төресі әділ қазы деп,
Оп екі имам Әулие,
Жүз жиырма сегіз Әнбие,
Қолдай гөр, өңшең әруақ!» –*

деп аяқталады. Бүгінгі жинақта «Төресі әділ қазы деп» деген жермен бітеді. Енді осы ғалымдарыды ойлантуы керек пе? Әрине, ойлантуы керек!

Немесе осы жинақта біз әдетте «Мағжанның эпиграммалары» деп жүргенімізді «Адам сындары» деп береді. Жарайды, аты бөлек-ақ дейік, бірақ сөз-ұғым-бейнелеріндегі бөлектікті қайтіп жасырамыз?..

Мағжан – кеше де, бүгін де әдебиеттің алтын қазығы. Оның академиялық мәтіні бәріміз үшін маңызды. «Екінші дәптерге» енген «Өміріме өкпемнің» пәлсапалық-дүниетанымдық мән-мағынасы да, көркемдік сипаты да айрықша. Ең бастысы, мұнда елшіл, ойшыл, қағидатшыл Алаш ақынының болмысы айқын көрінеді. Мағжан ақындығы туралы жазған Жүсіпбек Аймауытұлының: «Ақын ерікті-еріксіз өз заманының тонын кимеске, өз әлеуметінің мұңын жоқтамасқа,

Алаш арқауы

тілегін орындамасқа әдді жок» дегені де жоғарыдағы өлең жолдарының кыр-сырын ашады.

Ақын жинағындағы (Үш томдық, 1995, 1-том, 226–228 б.) «Өміріме өкпем» өлеңі нұсқасына біршама шумақ-тармақтың енбей қалу себебі түсінікті. Өйткені, мұнда мәселе ауызша жеткізушінің жадының әлді-әлсіздігінде. Бірер сөзді салыстырайық:

1995 жылғы кітапта: «Ортекедей орғытып **оққа жығып**», Омбы нұсқасында: «Ортекедей орғытып **отқа шығып**».

1995 жылғы кітапта: «Арсыз **нәсіп**, армансыз **алдадың ба?**», Омбы нұсқасында: «Арсыз **нәпсім** армансыз **арандатып**».

1995 жылғы кітапта: «Бас салып басқа **бұғау** салдырдың ба?», Омбы нұсқасында: «Бас салып басқа **байлау** салдырдың ба?».

Қазақ ұғымында ортеке (мал) отқа шығатынын, нәпсі арсыз болатынын, басқа байлау (мойынға – бұғау) салынатынын ескерсек, бұл ретте Омбы нұсқасы қисынды болып шығады. Сонымен бірге 1995 жылғы нұсқада даярлаушылар «Өміріме өкпем» өлеңінің біршама жеріне көп нүкте қойып («жол түсіп қалғанын» мензеп), ғалымдарды ойлантып кеткен. Зерделі омбылықтардан алаштанушылардың қолына жетіп отырған нұсқа «түсіп қалған жолдарды» толықтырады. «Бірінші дәптердегі» ақынның «Жан сөзінде» де қызықты мәтіндік жаналықтар бар. Бұлар – мағжантану үшін елеулі олжа.

«Омбының Алаш дәптерінен» оқырман Ізбасұлы Әбдірахман, Бейсембіұлы Баймұкамбет, Жұманұлы Әбілда, Тілегенұлы Ысқақ т.б. ақындардың аты мен өлеңін оқып, «теңізді тамшысынан» тануға талап қыла алады.

Осылардың ішінде Ә.Ізбасұлы (Бектасов) мен Б.Бейсембіұлын ерекше атауға болады. Өйткені, екеуі де XX ғасыр басындағы әдеби үрдіс тарихынан белгілі. Екеуі де ғасыр басында кітап шығарған. «Әбдірахман Бектасовтың «Құламерген-Жоямерген» дастанын бала жастан оқып өстік» деуші еді Нарманбет ақсақал. Бұл ақын 1942 жылы қайтқан соң баласы бар мұрасын жиып-теріп Алматыдағы Ғылым академиясына тапсырған көрінеді. Зерттеуші Қ.Р.Кемеңгер олардың сақталғанын «қолжазбалар қоры тізімінен көрдім» деп, растап отыр. Айтқандайын, бұл кісі де Ә.Жұманұлымен сүйектес ағайын скен. Баймұкамбет – Мағжан ақынның нағашы жұртынан. Ақын «Жауар азаматтарына» деп осы жұртын айтады. Мағжан алғашқы айдаудан келіп, нағашыларына амандандасуға барғанда дүниеге келген баласының атын Баймұкамбет «Мағжан» деп қойғаны мәлім.

Бұл ретте дәптерге көп өлеңі енген Әбілда Жұманұлы ендігі әдебиет тарихының шолу мақалаларында атаусыз қалмайды деп санаймыз. Ал, кеңестік заман лебі қатты байқалатын («жаратқан» дегеннің орнына «табиғат» деген сөзді пайдалануы, жаратылысты тас ғасырынан

болат ғасырына (Сталин заманына) дейін өзінше таратып жазуы т.б.) туындылардың авторы Әбілжан Әбілдаұлы шығар деп топшылаймыз...

«Бірінші дәптерде» Міржақып (жинақта «Мержақып» дейді) пен Нарманбеттің белгісіздеу бірер өлеңі жүргені де ғалымдарды бейжай қалдырмауы тиіс. Сондай-ақ осы дәптерде «Шығады асыл – тастан, өнер – жастан», «Бұл жазған замандасқа насихатым» өлеңдері бастапқыда М.Дулатұлы атынан беріліпті. Кейін Әбілда Жұманұлы туынды мәтінінің жанына «Осы өлең Мержақыптікі емес, оқып жаңа таныдым, менікі» деп, Әбілжанның (баласы) кате көшіргені туралы ескертпе жазыпты. Біз осыны қаперге алып, бұл өлеңдердің соңына М.Дулатұлы атын қоймадық.

Ал, 1921 – 1922 жылғы алапат аштықты суреттеген «Әлі қарттың әңгімесінің» (авторы Жақан Сыздықұлы) «Омбы дәптеріне» енгені де – айта қаларлық факт. Мұны да мәтіндік жағынан пысықтау артық болмас еді.

Шарбаккөлде сақталған мұраның ішінен жұмбақтар мен мақал-мәтелдердің кездескені бекер емес. Фольклордың бұл саласы ұлттың ақыл-зердесін кеңейтіп, пәлсапалық ой-толғамдарға жетелеп отырған. Бұл шақтың жұмбағы әдетте поэзия тіліне түскені мәлім. Мысалға бір жұмбақты алайық:

*Көк жиекте шай табақта,
Алтын алма тербелед,
Кейде бүркер алма жүзін,
Ұла мақта перделен.
Кәне, ойланып көріңдерші,
Шешуін мұның кім білед?*

(Күн)

Өнер тұрғысынан алғанда, жұмбақ-өлеңнің көркемдігі де, танымдық-пәлсапалық негізі де айрықша деп білеміз.

Әдебиет үрдісі бедерінде жинақтағы аудармалар туралы ғылыми байламдар жасауға болады (Қрыловтан еркін аударылған поэмаларды әзірлеп, оқырманға ұсынуды кейінге қалдырдық).

«Бірінші дәптердегі» өлеңдерді хатқа түсірген С.Райысұлы және басқалар әр шығармадан кейін көшіріп жазған күнін көрсеткен. Бұл тұста Сыздықтың қолымен (каллиграфия) хатталған өлеңдерді бүгінгі қаріпке түсіруге аянбай атсалысқан зерттеуші, ақын Имамғазы Нұрахмет екенін ілтипатпен айтамыз. Сондай-ақ қолжазбадағы кейбір сөз-ұғымдарды тануға зерттеуші Қалбан Ынтықанұлы да жәрдемдесті.

Осы жинақты құрастыра отырып, біз «Үшінші дәптердің» түп иесіне – тарихи авторға ерекше тоқтала кетпекпіз.

Алаш арқауы

Сәдуақас Ғылмани (1890 – 1972) – көрнекті қоғам және дін қайраткері, аудармашы, хадисші, акын. Ерейментау, Ақмола мешіттерінің алғашқы имамдарының бірі. Ол 1952 – 1972 жылдары Қазақстан қазиятының казиы, сондай-ақ Орта Азия және Қазақстан діни басқармасының мүшесі қызметін атқарды. Қайраткер 70-жылдары «Құран туралы жала мен өтіріктерге қарсы» атты кітап, 110 мыңға жуық сөзді қамтыған «Арабша-қазақша түсіндірме сөздік», «Ел аузынан жиған-тергендер (би-шешендер мұрасы)» жинағын даярлады. Құран-Кәрім аяттары мен хадистердің қазақша тәфсірлерін, мәуліт өлеңдерін, діни сауалдарға жауаптар мен діни уағыздарды да әзірледі. Өйгілі «Кәмила мен Димнаны» қазақшаға аударды. Қазақстан Ғылым академиясының тапсырмасымен әл-Фараби шығармаларын араб тілінен тікелей қазақ тіліне аударуға атсалысты.

С.Ғылмани ислам жолындағы ағартушылық қызметі үшін 1929 – 1946 жылдар аралығында қуғын-сүргінге ұшыраған. Батыс Сібір аймағында (Омбы ауылдарында) бас сауғалай жүріп, сол кездің ауыр халін ислам құндылықтарына сүйеніп поэзия тілімен жеткізді. 30-жылдардағы саяси репрессиядан соң кеңестік қазақ әдебиеті сыңаржак ұраншылдық үрдіске ойысса, С.Ғылмани жырлары ұлт трагедиясын шынайы суреттеуімен ерекшеленеді. Бұл тұрғыдан ол сол ауыр кезеңнің сезім мен көңілдің танымдық-көркем күнделігі бола алады. Оның үстіне күні бүгінге дейін азапталған, қуғындалған Алаш зиялыларының 30-жылдардағы еңбектері ғылыми айналымға түспей тұрғанда, С.Ғылмани мұрасы сол «ақтандақты» біршама толықтырады деп есептейміз.

Қазаққа әл-Фарабиді алғаш қайта танытқан ғұлама, соңына «Әл-Фараби және Абай» секілді таңдаулы еңбек қалдырған академик Ақжан Машани былай деп жазады: «Мен С.Ғылманиды өзімнің ғылыми жетекшім деп есептеймін. Өйткені, «екінші ұстаз әл-Фараби араб емес, қазақ жерінен шыққан ғұлама» деген хабармен жер жүзін шарлап, анықтауға кірісіп, араб-парсы тілдерінде жазылған шығармаларды оқи алмай жүргенімде Сәдуақасқа кезіктім. Ол кісі маған керекті шығармаларды аударып берді. Соларды зерттей келіп, әл-Фараби зиратын тауып, оны қазақтың Отырар-Фараб қаласынан шыққан оқымысты екенін дәлелдеп, ел-жұртына таныстырдым».

Ел арасында «Сәкен қалпе» аталып кеткен бұл кісіні Омбының қариялары осы күнге дейін аңыз қылып айтып отырады. Сондықтан оның жырларының түрлі жолмен көшіріліп, ел ішінде жүруі – заңды нәрсе.

Қорытындылай келе айтарымыз: кітап жоқта немесе Алаш зиялылары мұрасын оқуға тыйым салған кезде қолдан-қолға көшіп, халықтың рухани сұранымын қанағаттандырған «Дәптерлер» феномені мәнін, тарихи орнын әлі де болса зерделеп, әлемге өз мағынасында көрсету – тәуелсіздік талабы, заман сұранымы.

«Омбының Алаш дәптері» – осының айқын бір мысалы.

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ АШАРШЫЛЫҚ ТАҒЫЛЫМЫ

1920 жылы большевиктер өкіметі толық орнағанда, мынандай сұмдық жағдай байқалған: азық-түлікке, әлеуметтік мәселелерге байланысты ірілі-ұсақты жауапты орындардың бәрінде халықты бұрын сүліктей сорған адамдар отыра берген. Біз Қазақстанды айтып отырмыз! Жеке қауіпсіздігі үшін олардың басым көпшілігі коммунистік партия қатарына өтіп те алған. Осы жағдай 1921 жылы Қазақстанды алапат ашаршылыққа алып келген. Қазақ әдебиетіндегі ашаршылық туралы классикалық туынды – «Әлі қарттың әңгімесі» (Жақан Сыздықов) дәл осы 20-жылдардың басындағы оқиға туралы. Бәрімізге мектеп жасынан белгілі Бейімбет Майлиннің әңгімелері де төңкерістен кейін іле-шала болған қиямет аштық хақында.

Өкінішке қарай, халыққа әлеуметтік теңдік туралы жылы-жылы сөз айтқан қой терісін жамылғандар жаңа өмірге бейімделіп үлгермеген қазақты сұраушысы, жоқтаушысы жоқтай қолдан қырған. Бұған өжет, елшіл қайраткер Смағұл Сәдуақасұлының «Қостанай-Торғай» атты еңбегін оқып көз жеткізуге болады.

Осы тұста тағы да «қызық» жағдай калыптасқан. Ұлт ахуалын көріп, шырылдаған Алаш қайраткерлері «аштарға жәрдем» (помгол) комиссияларына кіріп, киналған өңірлерге сәл бакуаттау өңірдің малын апарып көмектесіп жүргенде, олардың үстінен «ішіп қойды, жеп қойды» деген арыздар түсірілген. Мысалы, 1926 жылы жазушы Ж.Аймауытұлы осы жағдаймен «істі» болған. Ол ашық сотта мықты дәлелдің арқасында ғана әупірімдеп аман қалған.

1920 жылы бүгінгі Астана аймағы кірген Ақмола өңірінде аса қиын саяси жағдай орнықты. Төңкерістен кейін территориялық айырылымдарды белгілеу кезінде Ақмола мен Семей облыстары Сібірревком (орталығы – Омбы) қарауында қалып қалғаны белгілі. Бұл екі облысты Қазақстанға қосу оңай шаруа болмады. Сібірге қараған қазақ жері бағынша зорлық-зомбылықты бастан кешіре берді.

Қайраткер Смағұл Сәдуақасұлы «Сібірдегі қазақтар туралы» атты мақаласында («Еңбек туы», 1920, 25 желтоқсан) кеңес өкіметі тұсындағы бей-берекетсіздікті, теңсіздікті бүркемелей ашық айтты.

«Сібірревкомның ойынша, – дейді қаламгер, – бұл екі облыс Қазақстанға кіруге әлі даяр болмаса керек. Мал алу бар, кісі алу бар, тері жию бар, шөп алу һәм басқа толып жатқан нәрселер – соның бәрін 1-інші ғынуарға дейін бітіре алмаймын дейгін секілді. Сібірревкомның карательный отряды елден малды тартып әкелсе, оны Сібірревкомның

Алаш арқауы

кінегесіне жазғанда «қазақтар өз еркімен берді, бұлар көңілді төлейтін көрінеді» деп қосымша тағы салық салды».

Смағұл Сәдуақасұлы Омбы мен Бискідегі ресейлік әскер мен қазақ әскерінің тұрмысындағы сәйкессіздікті, Спас, Успен, Жезқазған, Екібастұз, Сарысу, Жармақтағы сан мыңдаған қазақ жұмысшыларының адам айтқысыз халін тілге тиек етеді. Қаламгердің пікірінше, Сібір-ревком қазақты әлі де болса сүліктей сору үшін «екі облыстан тыртысып айырылмай отыр». Осы орайда қайраткер: **«Олардың ойынша, қазақ халқы – «дүлей, қаранғы, меніреу, жуас, түкті білмейді, сондықтан олар ұйпалап-сұйпалағанға көне береді». Жок, олай емес! Омбыдан шыққан «батырлар», ондай ойларыңның мезгілі өткізіп кетті», –** дейді.

С.Сәдуақасұлы бұл еңбегінде ұлттық ұйысу мәселесіне қайта айналып соғып: «Автономия болған соң, жалпы қазақ бірігу керек. ...Жалпы адамшылық бақытқа жету үшін әр халық өз тілінде мәдениетке қожа болып, өз шаруасына қарай тұрмысын өзгерту керек (сабасына қарай іспегі!)), – деп тұжырым жасайды.

1922 жылы кезекті бір іссапарында Смағұл көсемсөздік сипаттағы «Қостанай – Торғай» атты жол-жазбаны дүниеге әкелді («Қызыл Қазақстан», 1922 жыл, № 9).

Қаламгер жолжазбасында сүбелі ойды серігінің: **«Қазақ... Қазақты білесіз. Қазақтың қолынан не дәрмен келеді? Қойша айдаған жаққа жүре беру. Қырса, үндемей қойша қырыла беру. Біз – мал емес пе!»** – деген сөзінен өрбітіп, Қостанай мысалында кеңестік билікке мойынұсынған қазақ жұртының ауыр халін, көнбістігін, пәсейген рухын сөз етеді. Отаршылдардың зымиян іс-әрекетін әшкерелейді.

С.Сәдуақасұлы жолжазбада қостанайлық оқыған қазақ азаматтардың неліктен елеусіз орындарда жұмыс істеп отырғанын да зерделеген. Оның пікірінше, қабілетті қазақтардың аяғынан шалып отырған – отаршылдар. Ел басқару орындарындағы жауапты қызметке орналасып алған олар қазақтың аяғынан әдейі шалады. **«Колонизаторлардың әдісі жақсы-ақ! – дейді мысқылмен Смағұл. – Біреуді «жалқау» дейді, жалқау бола қалады. Екіншіні «контр» дейді, контр бола қалады! Өздері онды, басқа жұрт жаман».**

Қаламгер бұл еңбегінде сондай-ақ Қостанай қазағының арасында ашаршылықты қасақана ұйымдастырып отырған кімдер екенін нақты деректермен көрсетіп, өкімет, ел назарын берекесіздік қалай туындап жатыр және оны қайтіп болдырмау керек деген мәселеге аударады.

Жолжазба «КирЦИК өкілдерінің баяндамалары» деген айдармен басылуына қарағанда, С.Сәдуақасұлы жоғарыда айтылған жайды әлеуметке кеңінен мәлім еткен.

1922 жылы қазақ жастарының табандылығы арқасында дүниеге «Өртең» газеті келді. Екі ай ғана шыққан бұл газетте С.Сәдуақасұлының «Өткен күндер, қазіргі хал һәм болашақ» және «Қазаққа не керек?» атты екі көсемсөздік туындысы жарияланды.

«Өткен күндер, қазіргі хал һәм болашақ» – қазақ ұлтының тағдыр-талайын замана бедерінде қарап, келешегіне бағдар берген мақала. Қаламгер өткен күндер туралы толғанғанда, елдің отаршылдарға жем болып жүрген шағын: «Ол замандағы қазақты ұйықтап жатқан бір диюға ұқсатсақ, басқаларды оның манайында жүрген қасқыр, түлкіге меңзеуге болар еді», – деп еске алса, өз тұсындағы жалпы жағдай жөнінде: **«Біз ауыр жүкті әлсіздігімізден көтере алмай жатсақ, біреулер әдейі көтергін келмейді деп кінәлады. Біреулерге көмектесудің орнына аяқтарын жолымызға көлденең салды. Біреулер күлісіп анадайдан бос қарап тұрды. Бұл «біреулердің» атын атауда ешбір қажеттілік жоқ»,** – дейді.

Саясат мәселесіне келгенде, автордың пікірі: өткен күндерде, «қазақтың басына кара бұлт айналған кезде, анда-санда жерден бірен-саран ерлер шықты» (қаламгер А.Байтұрсынұлын мысалға келтіреді), қазіргі шақта (яғни, Смағұлдың өз тұсында) жастар «қабырғасы қайысып, нәзік жұмсақ қолымен ауыр жүк көтерді, ...жасына жетпей ел билеу жұмысына кірді».

Смағұл қазақтың баянды болашағы тек оқумен табылады деп санайды. **«Ата-бабамыздың надандығы таңдайымызға татиды. Тағы да солардай жүз жылдап, мың жылдап құлдық көреміз демесек, біз жапатармайғай оқуымыз керек»,** – дейді ол.

«Қазаққа не керек?» – бұл мақала қаламгердің туған ұлты туралы ой-толғамдарының заңды жалғасы деуге болады. Қаламгер **«Ой тұрмысты жетектемейді, тұрмыс ойды жетектейді»** деген ежелден келе жатқан тұжырымның мәніне үніледі.

Смағұл мақалада қазақ тұрмысы құлдырауының объективті себептерін көрсетіп, оны түзеу жөніндегі ойларын ортаға салады. Қаламгердің пікірінше, алғаш – шаруаны оңдау қажет. Ол үшін шикізатты сыртқа шығармай, қазақ жерінде өндеген абзал. Бұл мақсатқа тезірек фабрика- зауыт, шойын жол салып қана жетуге болады. Екінші – оқуды дұрыс жолға қоймайынша шаруа жақсармайды. **«Оқусыз адам уықсыз тігілген үй секілді»,** – дейді ол. Автордың пайымынша: қазақ ұлты түгел еңсесін көтермесе, онда оның теңдікке жетпегені. Бұл ойын ол: «Қазақтың теңдігі бес-алты жігіттің төре болғанымен табылмайды, осындай жұрттың тіршілігін көркейтетін жұмыстармен табылады», – деп қорытындылайды.

Келе жатқан алапат ашаршылықтың себебін айқындаған көсемсөздік

Алаш арқауы

мұрасының бір бөлігін С.Сәдуақасұлы орыс тілінде жазған. Көп тілді білу, әр түрлі тілде еңбек жаза алу көсемсөзшінің шығармашылығын шыңдап, қаламын ұштайтыны белгілі. Бұл ретте Смағұлдың орыс тілінде 1922 жылдың соңына таман жазған «Жер саясаты саласында жасалынған жұмыстардың қорытындысы» («Итоги проделанной работы в области земельной политики»), «Қазақ кооперациясы» («Киргизская кооперация») атты мақалалары оның көсемсөзшілік эволюциясын байқатары анық.

Бірінші мақалада қаламгер Қазақ автономиялы республикасының келімсектер иеленіп кеткен жерлерді жергілікті халыққа қайтару, шекараны анықтау секілді жалпы жер саясатына қатысты мәселелер 1921 – 1922 жылдары қай дәрежеде орындалғанын сөз етеді. Сондай-ақ автор жаңа экономикалық саясаттың (НЭП) барысына, Жер-су халық комиссариатының алда шешуге тиіс міндеттеріне, халықты қынадай қырған ашаршылықтың себеп-салдарына тоқталады.

Екінші мақала ұсыныс ретінде жазылған. Бұл – әйтеуір бір ұсыныс емес, кооперация ісі білгірінің ұзақ жылғы тәжірибесінің нәтижесінде туған ұсыныс. Мақалада С.Сәдуақасұлы «Қазақ кооперациясы, шаруашылығы қандай болу кажет?» деген сұраққа тұшымды жауап қайырады. Қаламгер қазақта мал шаруашылығын Оңтүстік Америка, Австралия, Дания елдеріндегідей өндірістік жолға қоюға болатынын дәлелдейді. Кооперация мәселесін айтқанда, оны сол шақта жүргізіп отырған қазақ бөлімдерінің (киротдел) шарасыздығын, бұл істі жүзеге асыратын арнайы аппарат болмайынша шаруа қожырай беретіндігін тілге тиек етеді. Смағұл кооперация ұйымдарын құруда қазақтың әр өлкесінің талап-тілегін, негізгі кәсібін, көші-қон ретін ескеруді ұсынып, соны орындау кезінде басшылыққа алатын сегіз жаднаманы көрсетеді.

1923 жылы қарашада «Советская степь» басылымында газет тілшісі мен С.Сәдуақасұлының сұхбаты («К вопросу о кооперирование киргизского населения») жарияланды. Осы сұхбатта қайраткер-қаламгер жоғарыда аталған мақаласындағы ойларын толықтырды.

С.Сәдуақасұлы кей ретте ұлт зәрулігін еуропалықтарға құлағдар етуден қашпады. Мұнысы оның – өзге жұрттың ақ жүрек азаматтары қазақтарға түсініктікпен қарасын деген ниетінен туса керек. Смағұл «Оренбургский рабочий» газетінде басылған «Қазақ еліндегі ұлт мәселесі» («Национальный вопрос в Киргизии») атты мақаласын төңкерістің алты жылдығына орайластырып жазғанымен, онда негізінен қазақтың зәрулігі сөз болады. Қаламгер патшалық Ресейдің қазақ ұлтына жасаған зорлық-зомбылығына, оның зардаптарына алабөтен тоқталады. Төңкеріске қазақтың қатыссыздығын, бірақ ол халыққа «бостандық» әпергенін айтады. Қайраткер саяси дауылдың елді оятқанын жасырмайды. Ояну бар

да, сілкініп іске кірісу бар. Көсемсөзші қазақтан шыққан мамандардың аздығын, сындарлы саясатшылардың кемдігін – күн тәртібінде тұрған ең көкейкесті мәселе деп түйген.

Қазақ автономиялы республикасы Кеңестерінің III съезінен (1922 жыл, 6–13 қазан) кейін қайраткер С.Сәдуақасұлы біраз уақыт Жер-су комиссариатының алқасында жұмыс істеп, кешікпей Мемлекеттік жоспарлау комиссиясының (КазГосплан) төрағасы (1923 жыл) қызметіне өсті. Осы жауапты жұмыс барысында жазған оның «Қазақ жерін аудандау кезінде туған көкейкесті мәселелер» («Основные проблемы, возникшие при районировании Киргизии») атты көлемді мақаласын елеулі көсемсөздік еңбек санатына жатқызуға болады.

С.Сәдуақасұлы мақалада: **«Біздің алдымызда өте жауапты іс тұр. Аудандаған жеріміз ғасырдан-ғасырларға жету керек. Біз патшалық-отаршылдық жүйе орнатып кеткен базисті күл-талқан етуіміз қажет. Ал, жаңадан орнығар базис қазақ елінің өндіргіш күштерін жетілдіретіндей, мәдениетін дамытатындай болғаны жөн»,** – деп жер мәселесіне ұлттың келешегі тұрғысынан қарайды. Аудандау кезінде әзірше кезіккен облыс құру, шекара белгілеу, ұлттық мүддені ескеру секілді үш мәселені шешудің жолын іздестіреді. Қаламгер осы еңбекте келешек астана жөнінде де толғанғаны байқалады. Бірақ дәл мына қала орталық болсын дегенімен, оны таңдау жөнінде: «Республика экономикасының дамуы, транспорт мәселесінің реттелуі өзінен-өзі астананың қайда орналасатынын анықтайды», – деп саликалы пікір айтады. Мақалада автор Петропавл, Көкшетау, Атбасар, Ақмола, Қарқаралы, Өскемен, Семей, Павлодар қалаларының тарихына, бұрынғы-кейінгі территориялық айырылымдарға шолу жасайды.

Көсемсөзші С.Сәдуақасұлы ұлттың өткендегі және өз тұсындағы жағдайына шынайы баға беріп отырды. 1924 жылы орыс тілінде жазған «Кеше және бүгін» («Прежде и теперь») атты мақаласында ол жер саясатының өткені мен бүгініне сипаттама жасайды. Автор **«Орыс өкіметін қазақты көркейту емес, қазақ жерін көркейту толғандыруы қажет»** деген Столыпиннің геноцидтік саясатының зардаптары мен кеңес өкіметі тұсында сол зардаптарды жоюға бағытталған қазақ саясатшыларының ісін салыстыра отырып, жер саясатының келешегін болжайды.

Мемлекеттік істерде мәселені әркез халықтың болашағы тұрғысынан қарастырып, түзік ой айта алған С.Сәдуақасұлы 20-жылдары саясаттың күрмеулі түйінін шешуде қалыс қалмады. Оның 1924 жылғы «Орта Азияның өміріндегі жаңа дәуір», 1925 жылғы «Қазіргі дәуір – іс дәуірі» атты мақалаларынан қоғам өміріне немқұрайлы қарай алмайтын қайраткер екені байқалады.

Алаш арқауы

Қаламгер «Орта Азия өміріндегі жаңа дәуір» атты мақаласында үш бөлініп, Қазақстанға, Өзбекстанға, Түркістанға кірейін деп жатқан Түркістан республикасының жайын, қазақы жер Жетісу мен Сырдария облыстарының жағрафиялық, экономикалық, әлеуметтік хал-ахуалын кеңінен әңгімелейді. «Нысана анықталса ғана алдымызды болжай аламыз: ...Қазақ халқы бірігеді, бір республиканың туының астына жиналады», – дейді Смағұл. Сондай-ақ автор аса көрсендікпен сан ұлттар аралас отырған жердің келешекте басынан өткерер қиыншылықтарын тілге тиек етеді.

«Қазіргі дәуір – іс дәуірі» – бірер кезеңнің емес, тұтас дәуірдің зәрулігін дұрыс шешуге үн қосқан еңбек. Бұл мақалада көсемсөзші жаңа мен ескі арасындағы қарым-қатынасқа төңкеріс тигізген кері әсер туралы ой қозғап, қазақты ілгері ел етер іс-шараларға тоқталады. Қаламгердің: **«Жаңа пікір деп нені айтамыз? Біреудің ойына келгенді айтқанды жаңа пікір тапты дей аламыз ба? ...Ескі деп бір кезде жаңа болған. ...Қыс пен жаздың арасында жазғытұрым бар»,** – деген тұжырымы қашан да көкейкесті.

1925 жылы Қазақстанның партиялық басшылығына бұрынғы патша Николайдың жас балаларына дейін атып тастауға атсалысқан карт большевик Ф.Голощекин келді. Ол саяси әуре-сарсаңнан, аштықтан титықтаған қазаққа ес болатын қайраткерлерді «щина-щинаға» бөліп, қолдан жікшілдік тудырды.

Осы жылы 25–30 қараша аралығында болып өткен казак өлкелік партия комитеті мен өлкелік бақылау комиссиясының бірлескен III Пленумында екі мәрте сөйлеген сөзінде С.Сәдуақасұлы сол тұста қызу айтыстың нысанасына айналған байшылдық, ауылға көзқарас, мекемені қазақыландыру, партия басындағы жікшілдік, оқығандар мәселелері бойынша өз ойын ортаға салады. Бұл Пленумда Ф.Голощекин соққысынан өзін қорғау арқылы С.Сәдуақасұлы елшіл қайраткерлерге қорған болып қалды.

1927 жылы 15–30 қараша аралығында өткен өлкелік партия комитетінің VI конференциясында С.Сәдуақасұлы Қазақстанда «кіші Октябрь» жасамақ болған Ф.Голощекиннің өзіне таккан көпе-көрнеу жаласы туралы, отырықшылықтың зәруліктері жөнінде, жікшілдік, ұлтаралық қатынас хақында сөз сөйлейді. Баяндамада көсемсөзші Қазақстанның бірыңғай шикізат беруші республикаға айналуына ашық түрде қарсылық білдіреді. Қаламгердің бұл баяндамасы да оның көсемсөздік мұрасын толықтырады. Өйткені қай баяндама болсын алғаш толықтай, не тезис түрінде хатқа түсетіні ақиқат.

С.Сәдуақасұлы саяси қызметте, әсіресе 1926 жылдан 1928 жылға дейін әкімшіл-әміршіл жүйенің тұрпайы сынымен толассыз күресті.

Оның бұл жылдары жасаған баяндамалары мен жазған мақалаларында тәуелсіздікті, азаматтықты аңсау мұраты анық көрінеді. Орталық (Мәскеу) Қазақстанды басқаруға қалаған кісісін жіберіп, ұлт қайраткерлері арасына іріткі салғанда, Смағұл бұған қарсы тұрып, зиялыларды ауызбірлікке шақырды. Қайраткердің 1927 жылы «Қызыл Қазақстан» журналында басылған «Жала» атты мақаласы Голощекиннің қолшоқпары болған Ғ.Тоғжанұлының орынсыз сынын сараптауға бағытталған.

С.Сәдуақасұлы Ғаббастың солақайлығына ашынып: **«Жұртты бізге шағыстырып тапқан малда береке аз болуға тиісті. Бірудің «жаман» болғандығынан, екінші біреудің «жақсылығы» табыла ма?.. Іргелі сөзге келейік. ...Осы бастан біреуге солақай, біреуге оңқай деп ен тағып алмай, бәріміз бірге мәселені екшеуіміз керек, зеттеуіміз керек»,** – деп, түзік ой айтады.

С.Сәдуақасұлының 1928 жылы «Большевик» журналына шыққан «Ұлттар мен ұлт өкілдері туралы» («О национальностях и националах») атты еңбегі тұсында әкімшіл-әміршіл жүйені дүр сілкіндірді. Мұнда қайраткер ешкімнен тайсалмастан қоғамдық құрылымның ұлт аймақтарындағы берекесіздігін, өкіметтің өндірісті дамытуға, жер мәселесін реттеуге, басқару аппаратын жергіліктендіруге, орталықтың кісілікпен басқаруын дұрыстауға мүдделі болмай отырғанын әшкерлеп ұлттар жағдайын бұрмалап түсіндірген, олардың зәруліктеріне атүсті қараған Зеленский, Голощекин, Рыков, Нодель, Митрофанов, Смирнов, Калинин тәрізді «аузы дуалы» коммунист-жетекшілерге орынды сын айтады.

Бұл мақаласында С.Сәдуақасұлы: **«Орталықтағы басқару органдары өз жұмысында ұлт мәселесінің маңызын ескеріп-елемей келеді»,** – деп нақты жағдайды күлбілтелемей дөп көрсетті.

Жалпы, XX ғасырдың 20–30 жылдары – қазақ үшін қуғын-сүргін, аштық жылдары ғана емес, сын жылдары да еді. Осы шақта кім өзін қалай ұстады – бұл жағы да қазір дұрыс зерделенуі тиіс.

Алаш лидері, қиын жылдары туған халқының ортасында жүруге тиіс Әлихан Бөкейхан жаппай репрессияға дейін большевиктер тарапынан екі-үш мәрте тұтқындалды және Мәскеуде «жер аударылған адам» есебінде өмір сүрді.

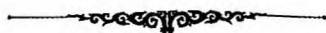
1928 – 1930 жылдары Қазақстанға және оның халқына шын жаны ашиды деген қайраткерлердің көбісі дерлік тұтқындалып, біразы Ресейдің алыс аудандарына жер аударылды, біразы атылды. Мысалы, классик-жазушы Жүсіпбек Аймауытұлы 1931 жылы Бутырка түрмесінде атылды. Сол жылы ел сөзін сөйлеп жүрген рухани тұлға Шәкірім 73-ке қараған жасында «банда» ретінде далада оққа ұшты. 1928 жылдан

Алаш арқауы

Мәскеуге амалсыз қоныс аударған Смағұл 1933 жылы жұмбақ жағдайда өлтірілді... Голощекиннің озбыр саясатына қарсы шыққан тағы бір тұлға Жалау Мыңбайұлы да 1929 жылы төтеннен қайтыс болды.

Қазақта «Иесі жоқтың киесі жоқ» деген сөз бар. Жоғарыдағы киын, күрделі жағдайдың бәрі 1932 – 1933 жылы халықты орны толмас қырғынға, басшылардың сауатсыздығы мен имансыздығынан болған қырғынға алып келді.

Саяси қуғын-сүргін мен осы саясаттан туындаған ашаршылықты – адамдарды әйтеуір сынаудың жолы деп қарамай, өткеннен тағылым алып, жамандықтан арылудың сәт сайынғы сабағы десек қателеспеспіз.

СОҒЫС ТҰТҚЫНДАРЫ ШЫҒАРҒАН БАСЫЛЫМДАР

«Елу жылда ел жаңа, жүз жылда – қазан» деген бейнелі сөздің тарихқа тікелей қатысы бар. Міне, біреулер – «екінші дүниежүзі соғысы», екіншілер – «фашизмге қарсы соғыс», үшіншілер – «Ұлы Отан соғысы» деп жүрген қан майданның аяқталғанына да кісінің елеулі ғұмырындай уақыт өтіпті. Кенестік таным-талғам және бүгінгі ТМД мүддесі тұрғысынан қарасақ, ол – «Ұлы Отан соғысы». Ресми тарихқа да солай енгені рас. Ал, енді қазақтың арғы-бергі тәуелсіздігі мен тәуелсіздік үшін күресі тұрғысынан көз салсақ, бұл соғыс – тарихи нақты жағдайдағы фашизмге қарсы соғыс. Сондықтан бұл соғыстың атауы да, мәні де уақыт өте келе қайта-қайта парықтала бермек.

Сол XX ғасырдағы алапат соғыстың аса бір шетін мәселесі де бар. Ол – тұтқынға түскен әскерилердің тағдыр-талайы хақындағы шындық. Халыққа мәлім, 1941 – 1942 жылдары кеңес әскери күштерінің объективті қиыншылықтарынан сан мыңдаған сарбаз жау қолына түсті. Кейде әскери дивизия, батальон т.б. құрамдар тұтасымен қарсы жақтың тұзағына түсіп, әскери тұтқын (плен) болды. Мұндайлардың жалпы саны 5 млн 734 мың екен. Соның 280 мыңы әр түрлі лагерлерде өліпті, 1.030.157 мыңы зауыт-шахталарда қайтыс болған немесе тұтқыннан кашу үстінде өлтірілген. 500 мыңдайы тұтқыннан қашқан. Бірақ олардың көбі кеңес жағының қолына қайта түсіп, кейін «Отанды сатқан» есебінде айдалған, атылған (А.Бакиров. Операция «Франц». Қызылорда, 2000.–73-б.). Тұтқынға түсу – адам талғамайтын құбылыс еді. «Батыр – бір октык» дегендей, тұтқын болу да тағдырдың жазғаны-тын.

Бір қызығы, ҰҚК саласында ұзақ жыл істеген Әмірхан Бәкіровтің пікірінше, №85 қылмыстық іске (тұтқында болған Түркістандық жауынгерлерді айыптау туралы 1947 жылғы Түркістан округі Әскери трибуналы ашып, сот қорытындысын шығарған іс) байланысты сотталған азаматтардың баршасы дерлік әлі ақталмай жатқанын өкінішпен жазады (сонда, 78-б.).

Тарих – жақсыны да, жаманды да, күнгейді де көлеңкені де қамтитын шындық айнасы десек, одан аталған соғыс жылдарындағы тұтқындар тағдыры тыс қалмауы тиіс. Сондай-ақ әдебиет пен жалпы руханият мәселесінде «кеңес әскерилерінің тағдыры ғана тақырып», қалғаны – «жабық нәрсе» деудің де заманы кеткен. Көңіл күй мен сезімді, ең бастысы адам тағдырын байыптаған, зерделеген және жеткізген рухани дүние атаулы – адамзаттың олжасы.

Олай болса, 1941 – 1945 жылдары кеңес әскерилері жариялаған басылымдар мен соғыс жылдарындағы кеңес әдебиетін қарастырумен

бірге, аталған уақыттағы фашистік Германия тұтқынында болған азаматтар шығарған газет-журналдарды, олардың жалпы шығармашылығын (поэзия, проза т.б.) саралау – уақыт талабы. Бірақ күні бүгінге дейін осы тақырып көп қозғалмай отыр.

Зерттеуші-журналист А.Кәкеннің дерегіне қарағанда, фашистік Германия тарапынан құрылған «Түркістан Ұлттық комитеті» атты құрылым аясында «Милли Түркістан», «Милли адабият» журналы, «Яны Түркістан», «Түрік бірлігі» газеті шығып тұрған. «Милли Түркістан» бастапқыда айына бір рет, кейін айына екі рет жарияланса, «Милли адабият» журналы айына бір рет, «Яны Түркістан» мен «Түрік бірлігі» аптасына бір рет басылған. Сонымен бірге «Түркістан Ұлттық комитетінің» ғылым бөлімі осы жылдары «Түркістан мәселесі», «Түркістан тарихы» атты іргелі зерттеулер де даярлаған ұқсайды (А.Кәкен. Түркістан легионы. Астана, 2000.–36–37 б.).

Түркістан легионы тарихын зерттеуші ғалым Б.Садыкова осы құрылымдағы әскерилердің саны 180 мыңнан 250 мыңға дейін жеткенін жазыпты (сонда, 38-б.).

Ғалымдардың зерттеуіне қарағанда, мысалы, Хәкім Тыныбеков («Ғали Алтай») есімді азамат әр кездері «Милли Түркістан» мен «Түрік бірлігі» басылымдарына редакторлық етіпті. Ал әдебиетші-авторлардың қатарында «Қобызшы Қорқыт» (Мәжит Айтбаев), «Асан Қайғы» (Мәулікеш Қайболдин) псевдонимді авторлардың, сондай-ақ белгілі қаламгерлер Хамза Абдуллин («Сайран») мен Қарыс Қанатбаевтың есімдері жиі айтылады. Мұның сыртында Х.Абдуллиннің дерек етіп қалдырған мәліметтерден Үсен Қошалаков, Ғазез Әбішев, Ғабиден Қуандықов, Нұрхан Сейітов сынды акын-жазушылардың аты-жөнін де байқаймыз (бұлар сотталғандардың ішінде бар). Аталған басылымдарға қазақтардан бөлек өзбек Хұшнуд Абдуллаев, Нарн Маматов, Шархн Сафаров, Құдрет Исаев, Мұхамеджан Ариджанов, Хәкім Ишанов, түркімен Аман Аннояров, Байхан Аманов, Амангелді Абасев, Абдолла Оразов, Аман Ходжалиев, тәжік Разақ Бакиев, қырғыз Үсен Сатыбалдиев ат салысқан көрінеді.

Тұтқын түркістандықтар шығарған газет-журналдарға қатысты мынаны айтуға болады:

1. Бұл басылымдардың аты белгілі болғанмен, заты толық мәлім емес. Яғни олардың мәтінін толық жариялау – көкейкесті мәселе.

2. Аталған басылымдардың толық көшірмесін жасатып алу үшін Германиядағы әскери архивтерге сұрау салу керек.

3. «Соғыс жылдардағы газет-журнал – сол кезеңнің айнасы» деген ғылыми түсінікпен мәселені ғылыми тұрғыдан зерттеу де аса қажет.

4. Осы мәселені қарастыруда бүгінгі Украина мен Балтық бойы елдерінің зерттеулерімен де параллель жүргізудің артықшылығы жоқ.

5. Әдебиет тарихының «соғыс жылдардағы әдебиет» тарауына «Германия тұтқынындағы сарбаздардың шығармашылығы» байыптамасын енгізу де – кезек күттірмес мәселе.

Фашизмнің қанды шеңгелін майдан даласында да, тұтқында да көрген әйгілі Х.Абдуллин бір естелігінде «Түркістан легионының әнұраны еді» деп өзбек ақыны Чулпонның мына өлеңін айтады:

Гөзал Ферғана, сәнге не болды?

Себәп уақытсыз гүлдерің солды?

Білмән не үшін құстар ұшмас бақшаларыңнан...

Біз, әрине, осы өлең жолдары – «ресми гимн» дей алмаймыз. Сірә, ол «гимнге айналғандай еді» деген бейнелі ойды білдірсе керек.

Хәкім Тыныбековтің «Милли Түркістан» журналына қатысты мына бір пікірін зерттеуші А.Көкен жоғарыда аталған еңбегінде (58-б.) қазақша аударып, дәйектей кетіпті: «...Түркістанды азат ету идеясын насихаттаушы... біздің ұлттық комитеттің ресми органы – «Милли Түркістан» журналының шыға бастағанына 15 маусымда бір жыл толды.

...Біздің «Милли Түркістан» журналының Түркістан халықтарын азаттыққа бастап келе жатқан қазіргі бағыты дұрыс жол болып табылады...

Біздің жетекшіміз Вали Каюм-хан тереңнен ойлап, ұсынған және жүзеге асырылып келе жатқан бұл бағыт туралы өткен жылы алғаш рет журналдың бірінші нөмірінде жазылған еді. Бұл саяси жолдың қысқаша және негізгі бағыттары мынандай:

1) Көптеген жылдар орыс большевик империалистерінің езгісінде болған Түркістан халықтарына бостандық әперу.

2) Болып отырған қолайлы жағдайды пайдаланып, барлық күштерді орыс большевиктеріне қарсы күреске жұмылдыру. Сонымен бірге неміс достардың көмегімен біздің Отанымыз – Түркістанды азат ету.

3) Бөлшектенбейтін, бөлінбейтін біртұтас ұлы Түркістанды, яғни қазіргі заманғы жаңа мәдени талаптарға сай келетін ұлттық мемлекет құру.

4) Міне, осы мақсаттар негізінде қазірден бастап барлық дайындық жұмыстарына кірісу («Милли Түркістан», 25/26, 1943 жылдың 1 тамызы, Берлин).

Тарихи журналда жарияланған әрбір материал бағалы. 1944 жылы Венада өткен түркістандықтардың 400 адам қатысқан басқосуында Х.Тыныбеков «Тіл бірлігі – ұлт бірлігі» атты баяндама жасапты. Соның бір үзігі мынандай: «Совет дәуірінде ұлттық интеллигенция өздерінің жауларына қарсы үнемі күрес жүргізіп келді, хал-қадірінше Түркістан халықтарын біріктіруге, оның біртұтас болуына тырысып бақты.

Алаш арқауы

Бұл істе асқан белсенділік көрсеткендердің ішінде біздің интеллигенттер де аз емес еді. Мысалы, совет өкіметі жылдарында бұған мұндай пікірді бірінші айтқан профессор Фитрат, профессор Ахмет Байтұрсынов, Елбек, Жұбанов және басқа көптеген тарихшылар мен тіл мамандарын жатқызуға болады. Патша үкіметі мен совет үкіметінің қайсысы болса да біздің халық үшін жау екендігін тарих пәнінің оқулықтары мен кітаптарында ашық жазды.

...Совет өкіметі билік құрған алғашқы жылдары бұл адамдарды және басқа ұлтшыларды түгел құртып жібере алмады, өйткені олар артына өздері тәрбиелеп-өсірген жүздеген, мыңдаған ізбасарларын қалдырған еді... Біз де сондай Түркістан ұлдарының бір тобымыз. Отанымыз үшін, халқымыздың азат болуы үшін біз де жаулармен күресеміз».

Мәжит Айтбаев өлеңдерінде Отанға деген перзенттік адалдық және киын жылдардағы ар алдындағы тазалық айқын көрініп отырады. Акын тұтқындағы азапты жылдарды тағдырдың сыны деп қабылдап, жақсы күндерден үміттенеді:

... Енді сені, Түркістаным, қайта оралып көремін бе,
Қатты жасапқан қақпамды ашып, ішіне енді енемін бе?
... Ен далада, елсіз жерде молам менің жатса құлап,
Мені ескеріп кімдер келіп, бас жағымда тұрар жылап?
Алтын Отан алыста әлі, ата-анам жанымда жоқ,
Шет жерлерде шерлі жассын, басқа қонған бағым да жоқ...
Мен әлі жас, көргенім аз, қажет емес өлім маған,
Түркістандай, гүлстандай өте қымбат жерім маған!

Рас, мына өлең жолдары – поэзияның биік талабына жауап береді дей алмаймыз. Бұлар – көңіл күйдің биік шыңы, таза сезімнің айнасы. Ал, мұндай сезім киын да жауапты сәттерде туатыны түсінікті. Мұнда 5 млн. астам фашистік Германия тұтқындарының көз жасы мен арман-мүддесі бар. Мұнда соғыс салған жараның мың катпар қайғы-мұны бар.

Әдетте «II дүниежүзілік соғыс тұтқыны» десе, бәріміздің есімізде Мұстафа Шоқай есімі жаңғырады. Бұл мәселе шындығы жеткілікті жазылды. Алайда «Алаш және II дүниежүзілік соғыс» тақырыбы көп қозғала қоймайды. Майданға барғандардың бәрінің жадында кешегі Мағжандардың, Жүсіпбектердің көркем дүниелері (поэзия, проза) жүрді. Қазақ майдангерлерінің баршасы А.Байтұрсынұлы әліпбиімен сауат ашқандар еді. Соғыс тұтқындарының Алашты жиі еске алуы, тұлғалармен рухтануы – еркіндікті ансау ұғымымен ассоциацияланатын құбылыс болатын. Біз бұл арқауды да ұмытпағанымыз абзал.

Сонымен, фашизмге қарсы соғыс жылдары тұтқын қазақтар шығарған басылымдар тағылымы – біздің Отан тарихының аса күрделі болғанмен, айтылып-байыпталуға тиіс бір беті.

СМАҒҰЛ СӘДУАҚАСҰЛЫ НЕ ҮШІН АСТАНАҒА ЖЕРЛЕНДІ?

Смағұлдың сүйегі: ақиқат пен аңыз

Сонымен 2010 жылдың соңында Смағұл Сәдуақасұлына қатысты ірі мемлекеттік шараның ізашар істері басталды. Дерекпен айтсақ, дара қайраткердің туғанына 110 жыл, қайтқанына 77 жыл толуы шамасында Құдайдың құдіретімен Мәскеудің «Донское кладбищесінде» сақталып келген денесінің күлін, біріншіден – мұсылман ғұрпымен жерлеу, екіншіден – Отанына жеткізу мәселесі көтеріліп қалды. Бұл қазақ тарихында бұрын-соңды болмаған оқиға еді. Яғни сүйек қайта жерленуі мүмкін, ал кремациядан (арнайы өртелгеннен соңғы үдеріс) кейінгі сүйектің күлін елге әкелу немесе дәстүрлі діни рәсіммен жерлеу (қара жердің қойнына беру) фактісі кездескен емес.

Сондықтан да бұл – аса жауапты, аса шетін, аса маңызды оқиға.

Біз осы тұста «Смағұл сүйегінің күлі тұрған жерді алғаш кім тапты?», «Жалпы қайраткер өліміне қатысты қайғылы да тағылымды оқиғаны халқымыз қалай қабылдап жүр?» деген сұрақтарға жауап беруді артық көреміз. Себебі, бұл жерде мәселенің мәнісі тым тереңде жатыр.

Дегенмен, ақыры бастаған соң кішкене мәлімет берейік. Мемлекет және қоғам қайраткері С.Сәдуақасұлы денесінің күлі Дон кладбищесінде тұрғанын оның ағайын-туыстары бұрыннан білген. Олар Смағұлдың жұбайы – Елизавета Әлиханқызы Сәдуақасовамен (1903 – 1971) араласып тұрған (**Медицина саласынан ғалым болған Лизаға туысқандары: «Неге елге қайтпайсыз?» деп сұрақ қойғанда, ол: «Ел жақсы ғой, бірақ мені барған күннің ертесіне тұтқындайды» деп жауап берген**). Ал, С.Сәдуақасұлы өліміне келсек, ағайын-туыстары мен қайраткерді зерттеген ғалымдардың бәрі де бірауыздан «НКВД өлтірген» деп есептейді, былайғы жұрт бұл өлімді 30-жылдардың зұлматы аясында қарағанымен, оған көп мән бермейді.

Өз басымыз С.Сәдуақасұлы мұрасы бойынша диссертация жазардың алдында, ресми баспасөздегі елеусіздеу деректің («Ескі крематорийге қойылған» деген) жөн сілтеуімен 1991 жылы Мәскеудің Дон кладбищесіне барып (метромен жүргенде – Тамбов аялдамасы, Серпухов валы), зиярат еткен едік. Сол жолы әйгілі төңкеріс рухымен Дон монастыры негізінде 1927 жылы ашылған Мәскеу крематорий кеңсесіндегі сарғайған тіркеу журналынан қайраткер денесінің күлі **«6-колумбарий, 3-секция, 3-қатарға»** қойылғанын біліп, беті әйнекпен бекітілген сөреде тұрған тас табыт-қобдишаны көзімізбен көрген болатынымыз (Мұсылманға таңда жат нәрсе: сырттағы, іштегі сансыз қабырғаларда рет-ретімен, қатар-

Алаш арқауы

катар марқұмдардың аты-жөні жазылып, күлі салынған сан мың осындай қобдиша-құмыралар тізіліп тұрды. Бұларды кез келген адам көріп тамашалай алар еді. Бірақ көз жаңылыстырып, қорқыныш тудыратын сансыздың ішінен ә дегенде қазақ қайраткерінің «табытын» табу оңай емес-ті).

Кейін БАҚ-тан біліп жаттық: осы христиан зиратына құпия түрде саяси репрессия құрбандары 3 мәрте опай-топай жерленіпті (қазір ол «бауырластар қорымы» ретінде айқындалған).

Жалпы журналист қауымы кез келген деректі халыққа дұрыс жеткізуі керек. С.Сәдуақасұлы сүйегі күлінің елге жеткізілуі керектігі мәселесіне байланысты жарияланып жатқан мақалалардағы «мәйітті ешкімге көрсетпей ... өртеп жіберген», «жәшікте сақталған арысымыздың күлі», «Дон зиратының қоймасынан табылды», «жанында жерленген кейбір мәйіттер» (қобдишадағы күл қалай жерленеді?) т.б. ақпараттар шындыққа сәйкес келмейді.

Шынтуайтында, С.Сәдуақасұлының өлімі жұмбақ болғанымен, мәйітінің өртелгені ешқандай да жасырын қалған емес. Кремация белгіленген рәсіммен атқарылған. Қайраткер 1933 жылы 16 желтоқсанда Кремль ауруханасында көз жұмған (Алланың жазуымен, арада **58 жылдан кейін дәл сол күні Қазақ елі тәуелсіздігін жариялайды**). 18 желтоқсанда Т.Рысқұлов, Н.Нұрмаков, Ғ.Тоғжанов, М.Мырзағалиев, В.Шагов, А.Авдеев (6 адам) қол қойған мұнақып (некролог) «Известия» газетінде басылған. (Мұнда Смағұлдың еңбек жолын тізіп өтіп, соңында партия жолынан адасты дегенді де көрсетеді). Оның мәйітімен қоштасу 19 желтоқсанда Мәскеу көлік құрылысшылары клубында өткен. Бұл шараға жары Лиза, қайын атасы Әлихан Бөкейхан, саяси қайраткерлерден Т.Рысқұлов, Н.Нұрмаков т.б. қатысқан. Өкінішке қарай, Қазақстанның бірде-бір басылымы С.Сәдуақасұлына некролог бермеген. Оның есесіне 1933–1934 жылдар тоғысында Ғалым Малдыбайұлы Смағұл қазасына арнап «Социалды Қазақстанға» материал жолдағанда, осы басылымның редакторы Әйтке Мусин оны әшкерелеп, «Төңкеріс дұшпаны – ұлтшылдардың сыры жеріне жеткізіліп ашылсын» атты мақала жазған (1934 жыл, 22 ақпан).

Осында Ғ.Малдыбайұлынан алынған мынандай дәйексөз бар:

«Бір жолдас: «Өлерінен екі күн бұрын Смағұлға барсам, жүдеген екен, халы төмендеп, көзі көрмеуге айналған екен. Бірақ ақыл-есі дұрыс екен.

– Смағұл, қалайсың? Тиышпысың? – дедім.

– Тиышпын. Ана жылдары ұрсып жүргенде «сен өлсең, мыңдаған «похорон» (өлімді хабарлаған қағаз – Д. Қ.) жасаймын деуші едің, енді жаса «похоронды» деді» деп, ол жолдас шорт кесіп, әлденелер ойына түскендей қабағын шыта қалды...

...Крематория басына жиналғандардың ішінен бір жолдас: «Смағұл өміріңде сатылуды жек көретін, өз жолында мықты жігіт еді. Оқуын бітіре салып, қазаға ұшырағаны аса аянышты болды» деді...».

Осы шамада Смағұлдың әкесі Сәдуақас баласы ауырып жатқанын естіп, Мәскеуге барған. Бірақ әке-шешесі, бірер ағайыны елден арып-ашып жеткенде, қайраткер о дүниелік болып кеткен еді. Білетіндер: «Молда Сәдуақас христиан кладбищесіне барған жоқ. Мәйіті өртелгенін естігенде, марқұмның рухына бағыштап Құран оқыды да, қалғанының бәрін Аллаға тапсырды» деседі.

Қайраткердің мағыналы ғұмырбаяны

С.Сәдуақасұлының атқарған қызметі мен тындырған ісі қазақ қайраткерлігінің эталоны іспетті. Ол қазақ жастарының тұңғыш ұйымы «Бірлік» (1916 – 1918) пен оның бағытын дәйекті түрде жалғастырған «Жас азаматта» (1918 – 1919), Ақмола облыстық Алашорда комитетінде (1917 – 1920), Сібір төңкеріс комитетінде (1920), Кеңестік Күншығыс ұлттары жастарының орталық бюросында (1920), Қазақ автономиялық республикасының Жастар одағында (1920), Қазақ ОАК төралқасында (1920 – 1921), Бүкілресейлік ОАК-інде (1920 – 1921), Семей губернелік төңкеріс комитетінде (1921), Қазақ ОАК Түркістан автономиялық республикасы өкілдігінде (1921), Қазақ автономиялық республикасы Жоспарлау комиссиясында (1923 – 1924), Халық ағарту комиссариатында (1925 – 1927), Қазақ педагогика институтында (1927 – 1928) жауапты һәм жетекші қызмет атқарды. Жастай саясаттың өтінде жүріп, қой терісін жамылған отаршылдармен күресті. Ел мен жердің тұтастығын ойлап, Ақмола мен Семей губернияларының аумағын Қазақстанға толық өткізу шарасына қажыр-қайрат жұмсады. Әкімшіл-әміршіл жүйенің ұлт республикаларына қатысты шала, біржақты, әпербақан саясатын әрқашан білім-білікпен батыл әшкерелеп отырды.

20 жасында – ұлт жастарының көшбасшысы, 25 жасында білім мен мәдениетті үйлестірген Ағарту министрі болды. Ұлт театрын ашу ісін Смағұл үйлестірді. Сонымен қабат ол казактың ән-күйін хаттауға жәрдемдесіп, Абайдың, Сұлтанмахмұттың жазғандарын тірнектеп жинауға мамандарды жұмылдырды.

Қым-қуыт саяси қызметте жүріп-ақ ол «Жас азамат», «Еңбекшіл жастар», «Кедей сөзі», «Еңбек туы», «Өртең» газеттері мен «Балапан», «Трудовая Сибирь», «Жас казак» журналдарында қосымша қызмет атқарып (кейбірін уақытша басқарып), 1924 – 1925 жылдары «Қызыл Қазақстан» (бүгінгі «Ақиқат») журналына, 1925 – 1926 жылдары «Еңбекші казак» (бүгінгі «Егемен Қазақстан») газетіне редактор болды. Міне, осы шақта БАҚ-та Алаш ойы лайықты айтылды, баспасөз елшілі сипат алды.

Алаш арқауы

Әрине, 20-жылдары казакта елеулі, білікті қайраткерлер аз болған жоқ. Бірақ солардан Смағұл Сәдуақасұлының айырмашылығы – ұлт мүддесі мен тарихын терең саралай алатындығы және «ескі оқығандарды» (Алаш осылай тұспалданып айтылған) жаңа мемлекет ісіне орнымен тарта алғандығы және орталық (Мәскеу) пен республика арасындағы саяси-қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынаста принципті көзқарас ұстағандығы еді. Қайраткердің бұл ұстанымы Қазақстанға Ф.Голощекин басшы болып келгенде айқын көрініп, соңы батыл азаматтың саясаттан күшпен шеттетілуімен аяқталды. 1927 жылы Ташкенттегі «Қазпедвуз»-ға (Қазақ педагогика институты) уақытша жіберілген С.Сәдуақасұлы уақытты ұту үшін 1928 жылы Мәскеу транспорт инженерлері институтына оқуға түсіп, оны 1932 жылы бітіреді. Ресми мұнақыбында жазылғандай, ол ғұмырының соңғы жылы Мәскеу-Донбасс темір жолы құрылысында учаскок басшысының орынбасары (инженер-құрылысшы) болып жұмыс істеген.

Ел арасындағы «Смағұл өлімін естігенде Мағжанның айтқаны» деген өлеңде (қайраткердің жолдасы Омар Сансызбайұлынан қарағандылық Шалқарбек Кәрібаев жазып алған) мынандай бір үзік бар:

*Жас Смағұл үздік туған бала екен,
Байтақ елге асқар таудай пана екен.
Сол баладан, сол панадан айырылған,
Қайран қазақ, орны толмас жсара екен.*

Бұл – ақылға сыйымды баға. Өйткені, С.Сәдуақасұлы жасы кіші болса да А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы т.б. аға толқынмен бірге Ж.Аймауытұлы, Б.Майлин, М.Әуезов сынды таланттарға үнемі қаржылай да, моральдық та қамқорлық көрсетіп отырған.

Ұлт қаламына қамқор Смағұл өзі де жазушылық пен сыншылдықтан құралақан болмады. Оның «Салмақбай, Махамбет» әңгімесі, «Күміс қоңырау» повесі, «Әдебиет әңгімелері» (мақала) – классикалық дүниелер. Мұның сыртындағы «Сәрсенбек» романы, басқа да повесть, әңгіме, мақала, зерттеулері заман келбетін айнытпай байыптай алды. Екі тілде бірдей жазатын С.Сәдуақасұлы саясатта да, руханиятта да әрқашан ұлт ісіне олжа сала білді.

Смағұл неге өлтірілді?

Қайраткер қапыда қаза тапты. Етжақын ағайыны марқұм Рақымжан Жусанов пен қайын жұрты жағынан туыс Сырым Бөкейханов қайраткердің жары – медик Елизавета Әлиханқызының бұл өлімге күдікпен қарағанын жеткізеді.

Марқұмды актық сапарға шығарып салу рәсімін өз көзімен көргендер аз емес. Солардың бірі – кәдімгі Сәбит Мұқанов. Жазушының әйелі марқұм Мәриям апай былай деп еске алыпты: «Крематорий деген – осы» деді Сәбит. Жүрегім зырк ете түсті. «Марқұмды неге елге апармады екен?» деген сұрағымды Сәбит жауапсыз қалдырды. ...Бір кезде анадайдан жакындап келе жатқан арба көрінді. Мәйітті сол арбаға салыпты. Арыстай болып сұлап жатыр екен. Арба соңында сыбырлап: «Әлихан Бөкейханов – қайын атасы, әйелі – Лиза, анау – баласы» деп түйіндіріп тұр. Сәбит жакын барып амандасып, көңіл айтты. **...Бөкейханов келбетті адам екен. ...Кескін – келбеті патшадай болып көрінді маған: тәкаппар, суық жүзді.** Табыттың басында үнсіз тұрып коштасты. ...Іштен шыққан адамдар табытты ала жөнелді».

Тағы бір дерек (марқұм Ж.Бектұров айтқан): қайғы арқалаған Әлиханды крематорийден Т.Рысқұлов пен Н.Нұрмаков колтықтап алып қайтқан.

Жоғарыдағы Ғ.Малдыбайұлы естелігін оқығаннан кейін мынандай заңды сұрақ туады:

1. Смағұл неге «Енді жаса «похоронды» дейді?
2. «Смағұл сатылуды жек көретін» деген сөздің астарында не бар?
3. С.Сәдуақасұлын кім, не үшін өлтірді?

Смағұл Сәдуақасұлының құр сүлдері қалса да ұлттық идеалды өзіндей кәдірлемеген танысына «Енді жаса ««похоронды» деуі – Наурызбай баһадүрдің:

*Дұспанға кетті арымыз,
Онан біздің артық па,
Майданға кірмей жанымыз? –*

деген сөзінің жаңғырығы іспеттес. Өлімнен адам ретінде қорқу – баршаға тән қасиет. Ал, ар үшін, ант үшін өлімнен қорықпау – қасиеттің қасиеті. Өлім аузындағы Смағұл «тиышпын» дейді. Бұл – «тәуба», «шүкір» дегені.

Пікірлестерінің бәрі дерлік репрессияланғанда, С.Сәдуақасұлы мұнар күндердің басталғанын білгені анық. Сонда Смағұл неге олардың сапында жоқ? Бұл сұрақтың жауабы мынау: С.Сәдуақасұлы 1928 жылдың басында жеке-дара қуғынға түскен-ді. Сол жылы Мәскеуге барып оқуға түсуі – оны сот тұзағынан біраз мерзімге құтқарады. Ал дәл осы кезде елде болса Ақандармен бірге көгенделер еді. Алайда бұл құрық 1932 жылы оқу бітіріп, Мәскеу-Донбасс теміржолына қызметке тұрғанда (репрессияланған зиялылар осы жолда жұмыс істеген), оның мойнына түсті. Ежов, Шкирятовтар «бір амалын жасап», тепсе темір үзетін, өмірі дімкәстігі білінбеген С.Сәдуақасұлын Кремль ауруханасына түсірді.

Алаш арқауы

«Смағұл сатылуды жек көретін» деген сөздің мағынасын ашардан бұрын біз оқырманға С.Сәдуақасұлының ұлт алдында атқарған басты тарихи маңызды істерін санағалап өтпекпіз. Олар:

1) азамат ретінде ол Алаш зиялылары мұраттарын большевизм жағдайында дамыта алды;

2) саясатшы ретінде автономиялық дербестікке екпін түсіріп, Қазақстанның шикізат көзі болып қана қалмауын мәселе етіп көтерді;

3) ағартушы ретінде жалпы орудың, соның ішінде экономикалық орудың (кооперация, т.б.), педагогикалық орудың, саяси орудың негізін қаласты;

4) әдебиетші, тарихшы ретінде жалпыадамзаттық рухани құндылықтар мен ұлттық идеалдарға табан тіреуді қалыптастырып, дамытты;

5) адам ретінде жаратқан талант сыйлаған тұлғалардың барлығына дерлік жан-жақты жәрдемдесті.

Бір сөзбен айтқанда, Смағұл – XX ғасырдың 20-жылдарының әрі Кенесарысы, әрі Әлихан-Ахметі еді (А.Байтұрсынұлы хаттарында «Смағұл бұған қалай қарайды екен?» деп отырады).

«Смағұл сатылуды жек көретін»... Бұл не сөз? Шәкәрім қажы лепесін еске түсірейікші:

*Қазақтың көзсіз баласын
Қаңғытып қайда барасың?
Арыңды сатып арамға,
Адалдап қалай аласың?..*

...1922 жылы С.Сәдуақасұлы И.Сталиннің қабылдауына жазылады. Өне-міне деп кезегі жақындағанда, Сталин кабинетінен Орынбордың 2 қызметкері шығып келе жатқанын байқайды. Сол-ақ екен ол қабылдауға кіруден бас тартады. Мәскеуден досына жазған хатында Смағұл: «Мұнда келіп ұққан бір нәрсем: қазақ Мәскеуге келіп, ішкі кикілжің жөнінде хабар бермеуі қажет. Әсіресе, бірін бірі жамандамасын, сөз тасымасын. Егер билік үшін ары мен жанын сатса, беті аулақ! Біз олардың ізінен де, ісінен де безінеміз», – дейді. Иә, мұны айтып отырған жігіт 22 жаста ғана. Сол жылы жариялаған бір мақаласында Смағұл бұй дейді: «Біздің туған еліміз басқалардай өнерлі, өрнекті емес. Туғаннан жетім, өскенде де бір жетім болдық. Қабырғамыз қайысып, нәзік жұмсақ қолмен ауыр жүк көтердік. Қазақ жастары жасымыз жетпей ел билеу жұмысына кірістік. ...Ауыр жүкті әлсіздігімізден көтере алмай жатсақ, біреулер әдейі көтергің келмейді деп кінәлайды. Біреулер көмектесудің орнына аяқтарын жолымызға көлденең салды. Біреулер күлісіп анадайдан қарап бос тұр. Бұл «біреулердің» атын атауда ешбір қажеттілік

жок. Жұрттың бәрі біледі». Ал бұдан да ерте 20 жасында жариялаған еңбегінде: «Бізге төрелік керек емес. Біз атақ іздеген кісілер емеспіз! Біздің ниетіміз автономияшылдық емес. Біз автономия керек дегенде, айтатын дәлеліміз мынау: әр халықтың тілі бөлек, тұрмысы бөлек. Жалпы адамшылық бақытқа жету үшін әр халық өз тілінде мәдениетке кожа болып, өз шаруасына қарай тұрмысын өзгерту керек (сабасына қарай – піспегі!)), – деп жазады. Оза туған Смағұл осы шамадағы тағы бір байыптамасында: «Бүкіл халықтың тұрмысын өзгерту, жаңа дүние орнату жеңіл жұмыс емес. Бұл секілді жұмыс басын жарып, көзін шығарғанмен ондалмайды. Бұған ақыл керек, білім керек, ақ жүрек, адал ниет керек», – дейді. Осы сөздер бүгінге де қаратып айтылғандай-ау!

Орталық функционерлері бірлі-жарым қазақты басшылыққа тартып «ұлттар тең» деп көз бояған сәтте, С.Сәдуақасұлы: «Қазақтың теңдігі бес-алты жігіттің төре болғанымен табылмайды, жұрттың тіршілігін көркейтетін жұмыстармен табылады», – деп кесіп айтты. Сол орталық тап деп, ескілік деп, ел бағдарын бұзғанда, Смағұл: «Жаңа пікір деп нені айтамыз? Біреудің ойына келгенді айтқанды жаңа пікір тапты дей аламыз ба? ... Ескі деген де бір кезде жаңа болған. ...Қыс пен жаздың арасында жазғытұрым бар», – деген еді. Міне, осылардың бәрі жиылып келіп С.Сәдуақасұлының арды сатпағандығын – елдік мүддені сатпағандығын айғақтайды. Ал Смағұл мен Голощекин тартысы ар-намыс тартысы ретінде бір романға жүк болғандай...

Смағұлды тәтті сөзді – ащы сөзге, теңдік сөзін тәлкек сөзге айналдырған саяси жүйе өлтірді. Не үшін өлтірді? Хан Кенедей намысты, Әлихан мен Ахметтей елшіл һәм зиялы тұлпар-тұлғадан түк қалмасын деп.

С.Сәдуақасұлы бейіті қайда тұруы керек?..

Атаңыз қазақтың әрбір ескі сөзі – есті сөз. «Топырақ бұйыру» немесе «бұйырған топырағы» деп жатады үлкендер. Нақты мына жағдайда, өкінішке қарай, Смағұл Сәдуақасұлына топырақ та бұйырмаған. Оның мәйіті мұсылманша жерленбеген. Денесінің күлі – бүгінде жат діннің қорымында, қорымда болғанда бас ғимаратының қабырғасында арнайы ыдысқа салынған күйінде тұр. Жетпіс жеті жылдан бері. Енді не істемекке керек?..

Біз діни ғұрыптың маманы емеспіз, бірақ «осы өрескел жағдайды қалайда түзету қажет» деп тәуелсіздігіміздің елең-алаңына-ақ баспасөзде ой айтқан болатынбыз. Адам ретінде, Смағұл мұрасы мен еңбегіне жанашыр ғалым ретінде.

Бұл ойымызды осыдан екі жыл бұрын ҚР Президенті әкімшілігінде істейтін білікті мемлекет қызметкері, қазіргі Жезқазған әкімі Б.Әбдіғалиевке айтқанбыз. Бойында қаны бар Берік мырза «мәйіттің күлін міндетті түрде әкелуіміз керек» деп жанып кетті. Елді ойландыратын бұл іске әрі қарай қайраткер Сабыр Қасымов араласты. Сәкеңнің халықаралық беделі мәселені оң шешуге ықпал етті.

Жақында Б.Әбдіғалиев «Абай» сайтына С.Сәдуақасұлы мәйітінің күлі елге әкелінетіні туралы ақпарат берді. Сайтта әр түрлі пікірлер (коммент) жарияланды. Бәлкім, ой-пайым алуандығы керек те шығар. Не нәрсені болсын пісіріп, ақылдасып шешкен дұрыс қой. «Қалай тұр – солай қала берсін» дегендер де бар. Бірақ олар бір нәрсені ескермеген сияқты. Біз осы қай діндегі елміз?.. Енді Б.Әбдіғалиев жариялаған суретті қарайық (сайттың «Топ-мақалалар» айдарында). Бірінде – шіркеу, екіншісінде – Смағұл денесінің күлі тұрған тас ыдыс. Бұрында, 30-жылдары да, бүгін де шіркеу бізге жат еді. Бірақ С.Сәдуақасұлы қайтқан 1933 жыл көшеде атеизм мен большевизм күйіні соғып тұрды ғой. Қазір кім дінсіз болғысы келеді? Ал, қайраткеріміздің күлі сол төбесінде кіреш тұрған шіркеудің бас ғимаратының бір бөлмесінде тұр (Дон монастыры 1992 жылдан бері дәстүрлі діни қызметін қайта жалғастырды). Бұл ата дініне қайтып жатқан тәуелсіз Қазақстан үшін ұят емес пе?.. Біз С.Сәдуақасұлы мұрасын 20 жылдан бері зерттеп жүрміз. 2 томдық еңбегін шығарып, 1 монография жаздық. Сондықтан бұл қайраткер туралы бір нәрсе айтуға моральдық құқымыз бар ғой деп ойлаймыз.

Смағұлдың жайы басқаларға қарағанда сәл күрделірек. Біз мүрдесі туралы айтып тұрмыз. Біріншіден, ол жер қойнына берілмеген. Екінші, жат діннің қорымында тұр. Ал, Мұстафа Шоқайдың жайы бұдан мүлде бөлек. Оның мүрдесі Германиядағы түрік-мұсылмандарының қорымында тұр. Айырма осы. Біз кезінде «Мұстафа бізге сүйегін емес, еңбегі мен ісін аманаттаған» атты мақала жазғанбыз. Мұндағы ойымыз – М.Шоқайды саяси саудаға салып, елге әкеліп жерлейміз дегендерге қарсылық көрсету еді. Себебі, ол бәрімізге көп нәрсені ойлантып, қилы тағдырымен, өз жөнімен жатыр. Ал, енді Смағұлдың мүрдесіне қатысты көп ойлануымыз керек-ау. Оның үстіне С.Қасымов сынды батыл, іскер азаматтар Мәскеу басшылығымен келісіп, мәселені шешуде қазақ абыройына олжа салып отыр. Салыстыру үшін айталық: өлілерге деген аса тұрпайы қатынастың үлгісі болып саналатын факт әрі Ресейде тұрған орны белгілі «Кейкі батырдың бас сүйегі» елге қашан әкелініп жерленетінін бір Құдайдың өзі біледі...

Әрине, С.Қасымов та, Б.Әбдіғалиев те, мен де бұл мәселенің өте шетін екенін білеміз. Мұнда үш принцип басшылыққа алынуы керек:

елшілдік, зайырлылық және діни. Жоғары дәрежелі діндарларымыз «Өзге діннің қорымында тұрған мәйіттің мұсылман қорымына көшірілуінің өзі – үлкен сауап. Дене ме, оның бөлшегі ме, күлі ме – міндетті түрде жер қойнына берілу керек» деп отыр. Сонда әлігі «басы даулы» күлді Дон кладбищесінің жеріне көлеміз бе?.. Сол зиратта шашылып қалған Алаш зиялыларының сүйегін табу, әрине, мүмкін емес. Ал, Смағұлдікі айрықша ойландыратын факт болып тұр.

Дон қорымынан алып шығып, Мәскеудің кез келген мұсылман зиратына апарып жерлегеннен гөрі Отанымызға, елордамыз – Астанаға алып келіп қою елшілдікке де, дінімізге де қиғаш келмес.

Зиялылармен, діндарлармен ақылдаса келе, мемлекет және қоғам қайраткері Смағұл Сәдуақасұлы мәйітінің күлін жерлейтін екі орынның бірін тандауды лайықты көріп отырмыз. Оның бірі – Кенесары сарбаздары мен 30-жылдардың аштық құрбандары жерленген «Жастар» шағын ауданы жанындағы мұсылман қорымы. Екіншісі – біраз жұрт «Қабанбай батыр зираты» деп жүрген қаладан 20 шақырым жердегі бейіт-төбенің маңайы.

«Неге?» дерсіз. Көреген демеске әддіңіз жоқ, С.Сәдуақасұлы 1922 жылдан бастап жазған «Сәрсенбек» романында: «Нағыз қазақ болу үшін біртұтас жерде бірынғай орналасса, жеке ел болып қалыптасар едік. Сонда қазақ Жапония сияқты елге айналар еді» деп, болашақта мемлекет орталығының Ақмола өңірінде орнауын армандаған...

Ал, қоғамымызда зират пен зайырлылық үйлесімінің әңгімесі әлі толық пісе қоймаған секілді. Біз ұлттық пантеон туралы айтып отырмыз.

Қайраткерді жерлеу рәсімі туралы

Біздіңше, С.Сәдуақасұлы мәйітінің күлін мұсылман ғұрпы бойынша жерлеу шарт екені жөнінде ешқандай талас болмауы тиіс. Осы тұста оқырман үшін бір деректі қосымша айта кеткіміз келеді. Смағұлдың әкесі өңірге белгілі молда, діндар болған. Сәдуақас қазірет (1872 жылы туған) 1937 жылы Смағұлдың әкесі болғаны үшін атылған. Молданың баласы жасында білімпаз діндар Әбіл Қуанышұлынан сабақ алған. Смағұл 1921 жылы «Жастарға – жаңа жол» атты кітабында «Молданы поппен салыстыруға болмайды. Мұсылман молдасы әрі дін үйретеді, әрі сабақ береді. Былайша айтқанда – учитель» деп большевиктер үшін тосын ой айтады.

Біз осы маңызды елдік шараны сөз етпес бұрын діндарлармен ақылдастық. Олар мынандай күрделі жағдайда мәйітке қалайша жаназа шығарып, оның күлін қайтіп жерлеуге болатынын мұсылман дүниесінің

Алаш арқауы

тәжірибесіне сәйкес атқара алатынын мәлімдеп отыр. Бір ескерер жайт, үлкен дін ғұламалары «пантеон қажет емес» деп есептейді. Олардың пікірінше, «бақиға аттанған мұсылманның бәрі де бірдей, олардың пәнидегі баға-дәрежесін бір Алла ғана береді».

Мысалы, туысқан Түркия тәжірибесіне келсек, оларда пантеон жоқ. Ататүрік дінге бөлекше караған. Оның сүйегі жатқан қорым да бөлектеу. Бұрынғы Осман билеушілері тірісінде үлкен мешіт соғып, қайтқанда «Тірілер Құран оқыр» деп сүйегін соның маңына коюды аманаттайды екен. Түркі жұртының ішінде пантеонды Әзірбайжаннан көрдік. Оларда ел үшін құрбан болған шейіттерді бір бөлек, саясат пен мәдениет қайраткерлерін бір бөлек қойыпты. Соңғысының төріне Гейдар ақсақал жерленіпті. Бәрі де зайырлы түрде мүлгіп тұр... Грузияда мәдениетті пантеон бар деп естідік.

Қайраткердің сүйегін елге әкеліп жерлеудің тәжірибесі өз діндесімізде – Түркияда, басқа дінде – мысалы, Жапонияда бар.

Ұмытпасак, 1996 жылы түріктер 20-жылдары сүйегі Орта Азияда (бүгінгі Тәжікстан жерінде) қалған Әнуар пашаны еліне қайта әкеліп жерледі. Бұл генерал түрік-мұсылмандарына болысамын деп большевик пен басмашылар қактығысында мерт болған-ды. Сонда олар сүйекті арнайы әскери ұшақпен әкетіп, Стамбұлда арнайы салтанатпен қарсы алған еді. Сөйтіп үстіне Түркия туы жабылған табытты Стамбұл көшелерімен алып өтіп, белгіленген орынға ислам ғұрпымен қойған-ды.

Біз мұны жүз пайыз қайталамасак та, ұқсап бағуымыз керек. Ғалымдар мен қайраткерлерден құрылған арнайы делегация Мәскеуге барып С.Сәдуақасұлы сүйегінің күлі салынған табытты тәуелсіз Қазақстан Республикасының мемлекеттік туын жауып әкелген сәтте оны әуежайда әнұранмен салтанатты рәуіште (зиялылар қатысатын митинг) күтіп, Астанадағы Тәуелсіздік даңғылымен алып өтіп, діни рәсімнен кейін белгіленген қорымға қою қажет.

Ал, тарих үшін Мәскеудің Дон қорымындағы сөреге «Бұл жерде 1933 – 2011 жылдары Қазақстанның мемлекет және қоғам қайраткері, саяси репрессия құрбаны Смағұл Сәдуақасұлы (1900 – 1933) денесінің күлі тұрды» деген тас-белгіні естелікке қалдырған ақылға сыйымды.

Айтқандайын, **2011 жылы 14 қаңтарда Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде «Қайраткер Смағұл Сәдуақасұлы және Қазақстан отаншылдығы: елдік мұрат пен жауапкершілік» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция өтеді.** Оған ғалымдар, мемлекет және мәдениет қызметкерлері, қаламгерлер, оқытушылар, жастар қатысады. Аталған шара Алаш тұлғасы құбылысын жаңаша байыптауға арналған.

Бұл Тәуелсіздігіміздің 20 жылдығы аясында тарихи әділеттілікті қалпына келтірудің елеулі бір қадамы болары ақиқат.

Сөз соңы

Жоғарыдағы ой немесе материал «Айқын» газетінде 2011 жылы 6 қаңтарда «Ұлт қайраткері Смағұл Сәдуақасұлы не үшін Астанаға жерленбек?» деген атпен жарияланған еді... Сәтін салып, көзделген жоспар негізінен орындалды. 2014 жылы «Алаш қозғалысы» анықтамалығына енген «Смағұлдың сүйегі» атты мақаламызда былай деп көрсеткен едік:

«Тәуелсіздікке дейін де, одан кейін де халық арасында рәміздік-бейнелік ұғымға айналып кеткен мемлекет және қоғам қайраткері С.Сәдуақасұлының Дон зиратханасында (Мәскеу) арнайы құтыда сақталып келген сүйегінің күлі. Қазақтың арғы-бергі тарихында сүйектің өртелуі (кремация) және оның арнайы сақталуы кездескен емес. Сондықтан 1992 жылдан Дон зиратханасы христиан қауымына толық беріліп, мұнда сол діннің ғұрпы жүре бастағанда, С.Сәдуақасұлы сүйегінің күлін ел дәстүріне сай жер қойнына беру – Қазақстан Тәуелсіздігінің талабына сәйкес міндет және парыз болып қалды.

Смағұл 1933 жылы 16 желтоқсанда Кремль ауруханасында жұмбақ жағдайда қайтқан соң, «техникалық жағдайда қатты уланғандықтан, оның мәйітін жерлеуге болмайды» деген жабық шешім негізінде кремацияланады. Бұл – большевизмнің ірі саяси тұлғаларға жасалған террорын жасырған қылмысты оқиға еді. Бірақ кезінде бәрі басқаша түсіндірілді. Сондықтан кремацияның алды-артындағы ақтық сапарға шығарып салу шарасына қайын атасы Ә.Бөкейхан, жары Е.Әлиханқызы, ұлт қайраткерлерінен Т.Рысқұлов, Н.Нұрмақов т.б. қатысты. С.Мұқанов та, Мәскеуде жүрген жүздеген студенттер де осы қаралы жиында болады. Өртелген соң арнайы құтыға салынған қайраткер сүйегінің күлі Елизавета граниттен жасатқан табытқа орналастырылып, крематория бас ғимараты бөлмесінің қабырғасына қойылады. Осы жерде ол 2011 жылдың 20 қаңтарына дейін тұрды. Жүйелі жұмыстардың нәтижесінде Смағұлдың мәйіт күлін елге алып келудің мүмкіндігі туды. 2011 жылы 21 қаңтарда ол ұшақпен Мәскеуден Астанаға жеткізіліп, Қазақстан елордасының Қазақ елі монументі жанынан өтетін Тәуелсіздік даңғылымен «Сәдуақас Ғылмани» мешітінің жаназа шығару бөлмесіне әкелінді. Астананың тарихи мешітінде төрт ай бойы Қазақ елінің азаттығы жолында шейіт болған тұлғалардың рухына, соның ішінде Смағұл Сәдуақасұлының рухына қасиетті Құран аяттары бағышталып жатты.

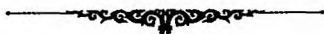
Алаш арқауы

2011 жылы 20 мамырда Парламент депутаттары, Астана зиялылары, туыстары қала басшылығының қолдауымен қайраткер сүйегінің күлін аманаттап «қара молаға» қойды. Ұлт тарихында Түркістанға жеткенге дейін қазақтың талай хан мен батыры «қара молада» (немесе уақытша сөреде) тұрған.

С.Сәдуақасұлы «қара моласына» байланысты бірнеше себеп бар: 1) Алаш қайраткері сүйегін басқа елден әкелу оқиғасы бұрын-соңды болмаған еді, сондықтан «Ұлттық пантеон» мәселесі күн тәртібіне шықты; 2) «Смағұл сүйегі қойылады» деген екі орынның («Хан Кене сарбаздары жерленді» деген «Жастар» шағынауданындағы зират пен «Қабанбай батыр жерленді» деген Қосшы кенті маңайындағы зират) ғылыми-деректік негізі әлі нақтылана қоймады.

2012 жылы «Жастар» шағын ауданында орналасқан зираттағы көне құлпытастан Хан Кене сарбаздарының жерленгені мәлім болды. Біле-білсек, бұл да Тәуелсіздік жылдардағы аса ірі тарихи оқиға еді. Құдайдың құдіретімен енді Смағұл сүйегінің күлі мәңгіге байыздайтын орын айқындалды. Елорда зиялылары, дін қайраткерлері, туыстары кенесе келе, Астана әкімдігінің рұқсатымен С.Сәдуақасұлы мәйіт күлін елдік және мұсылмандық салтпен 2013 жылы 27 қазанда Хан Кене сарбаздары қорымына қойды. Бастамашыл азаматтар басына көрнекті ескерткіш тұрғызды...».

Қазақта «Батырдың сүйегі – жерде, рухы – көкте» деген сөз бар. Дәл С.Сәдуақасұлы сүйегіне байланысты 2011 – 2013 жылдар аралығы ұлт зиялыларын, елордалықтарды елдік тұрғыдан сынағандай кезең болды. Талай мақала жазылды, ұсыныстар айтылды, қатты мінегендер де кездесті... Мұның бәрі бүгінгі шындық еді. Осы жағдай замандастарымызға сабақ болсын деп, «Смағұлдың сүйегі» атты бөлек еңбек те жаздық.

ҚОСЫМША

АЛАШ КЕЗЕҢДЕРІ

Азаттықтың арайлы күндерінің бірінде сыйлас зиялы, елшіл қаламгер «Осы Алаштың саяси қозғалысын неше кезеңге бөлесіздер? Бір жобама қажет болып тұрғаны...» деп сұрап қалды. Осы тақырыпты 1990 жылдан бері бірге зерттеп жүрген әріптес-досым Сұлтанхан Жүсіп (Аққұлы) екеуміз «Алаш кезеңдері» деп атап, нобайын қағазға түсірдік. Тезисті түрде ол былай болып шықты:

I кезең – 1890 – 1905 жылдар аралығы.

Алаш зиялыларының Омбы, Қарқаралы, Семей, Орал, Верный, Ташкент т.б. қалыптасу, бірігу, ұлт-азаттық идеясының пісіп-жетілу кезеңі. Осы шақта Омбыда Ә.Бөкейхан бастаған белсенді ұлт зиялылары қоғамдық-саяси сахнаға шықты (Ә.Н.Бөкейхан, Ж.Ақбайұлы, А.Байтұрсынұлы, Р.Мәрсекұлы, М.Дулатұлы, А.Тұрлыбайұлы, Д.Сатыбалдыұлы т.б.). Қазақ діни қайраткерлерінің (Науан қазірет, Шаймерден Қосшығұл) айдалуы. Ең бастысы, ұлттың ұстынына айналған Әлихан, Ахмет, Міржақып ұштағаны дүниеге келді. Қарқаралы петициясы (құзырхаты). Қазақ жәдитшілдігі, милләтшілдігі. Ресей империясындағы түркі бірлігі, демократиялық, либералдық ізденістер. Бұл кезеңнің ақиқаты Ә.Бөкейхан бастаған Алаш тұлғалары мұрасында, И.Гаспринскийдің «Тәржіманда» газетінде т.б. дерек көздерінде жазылған.

II кезең – 1905 – 1907 жылдар аралығы.

Қазақтың өзін-өзі басқару құқын алуға деген үмітін оятып, ұлт-азаттық қозғалысына жаңа серпін берген – 1905 – 1907 жылдардағы I орыс төңкерісі. Бұл кезеңді «маздап қана жанып, қайта өшкен зор үміт кезеңі» десе де болады. I, II Мемлекеттік Думаға қазақтан депутат сайлануы. Алайда тап осы кезеңде, 1907 жылдың 3 маусымында 6 миллиондай қазақ халқы сайлау құқымен бірге өз жері, мұң-мүддесі, құқы мен бостандығы үшін заңды жолмен күресу мүмкіндігінен айрылды. I орыс төңкерісінің жеңілуі – Алаш зиялыларының да бірінші зор жеңілісі болды. Бұл кезеңнің шындығы Ә.Бөкейхан бастаған Алаш тұлғалары еңбегінде, Мәшһүр Жүсіп жырларында, татар газеттерінде, «Тәржіманда» (И.Гаспринский) көрініс тапқан.

Алаш арқауы

III кезең – 1907 – 1917 жылдар аралығы.

1905 – 1907 жылдары I орыс төңкерісінің жеңіліс табуы Алаш зиялыларын ұлт-азаттық қозғалысының интеллектуалдық, мәдени қайта өрлеу жолын таңдауға мәжбүр етті. Оксфорд университеті жанындағы Орта Азияны зерттеу орталығының ғалымдары Алаш зиялыларының дәл осы кезеңдегі іс-қимылы мен қол жеткізген жетістігін «Мәдени ренессанс» – «Мәдени төңкеріс» деп бағалады. Бұл тұңғыш қазақ романдарының, очерктерінің, ұлттық сана-сезімді, ұлттық ар-ождан, намысты оятқан өлең жинақтарының (Абай, Мәшһүр-Жүсіп, Ахмет, Міржақып т.б.), тұңғыш қазақ оқулықтары мен фольклорлық туындыларының, пьесалардың, жалпыұлттық басылым – «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің жарық көрген кезеңі.

IV кезең – 1917 – 1920 жылдар аралығы.

«Алаш Орда» кезеңі – ұлт зиялылары Алаш автономиясын құру арқылы қазіргі Қазақстанның негізін, іргетасын қалаған кезең. Түркістан мұхтарияты (автономиясы) да – осы өредегі ұлт зиялыларының елдік жұмыстары. Алаштың ашық және жасырын саяси іс-әрекеттері. Семей қаласының Алаш Орда орталығы ретінде танылу шағы. Алаштың автономия жариялаған елдермен және тәуелсіз мемлекеттермен қарым-қатынасы. Көп векторлы саясат. Алаш әскері мен полкі. Әскери талаптар мен байланыстар.

1920 жылы Қазақ-қырғыз АССР-і – Алаш автономиясының негізінде, соның шекарасында Алаш көсемдерінің тікелей араласуымен құрылғаны ұмытылмауы тиіс. Ұлт тұлғаларының большевик басшыларымен келіссөзі. Большевиктік платформа: таңдау, талқы, дағдарыс.

V кезең – 1920 – 1937 жылдар аралығы.

Оксфорд университеті Орта Азияны зерттеу орталығы ғалымдарының пікірі бойынша және Ә.Бөкейхан 1937 жылы тамызда ОГПУ тергеушісіне берген жауабында атап көрсеткеніндей, Алаш қайраткерлері елдің барлық оқу-ағарту, ғылым, мәдениет, руханият, баспасөз саласында жетекші рөл атқарды. Қазақстанда жаңа жүйедегі бастауыш, орта, жоғары білім жүйесінің негізі қаланды. 1922 жылы Ташкентте құрылған «Талап» мәдениет көркейтушілер қауымы, Мәскеудегі «Күншығыс» баспасының жұмысы, 1924 жылы Орынборда өткен ұлт білімпаздарының тұңғыш сиезі, А.Байтұрсынұлы басқарған Академиялық орталық, «Алқа» әдеби ұйымы, мемлекет театрының өмірге келуі, елдік ұстыны мықты газет-журналдардың шыға бастауы – осы кез. Сонымен бірге қазақ қайраткерлерінің большевизмге қарсы Орталық Азия қозғалысына (басмашылық) қатысуы, кеңестік билікте түрлі қызметтегі тұлғалардың (Т.Рысқұлов, С.Қожанұлы, С.Сәдуақасұлы,

Дихан ҚАМЗАБЕКҰЛЫ

Ж.Мыңбайұлы, С.Меңдешұлы т.б.) елеулі жұмыстары, батыл әрекеттері Алаш идеясының салалануы аясында қарастырылғаны дұрыс. Осы кезеңде М.Шоқайдың эмиграциядағы ізденістері, 20-жылдардағы Германиядағы қазақ студенттері іс-қимылы, бірінші репрессия зардаптары (1929 – 1937) байыпталғаны жөн.

VI кезең – 1937 – 1988 жылдар аралығы.

Алаш ұғымының, ұлт зиялыларының халық жадынан күштеп өшірілу, жойылу шағы. Соған қарамастан әділеттік үшін күрес кезеңі. 1940 – 1941 жылдары Батыс Қазақстанда құрылған «Қазақ халқын қорғаушылар» одағы (Ғұбайдолла Әнесұлы бастаған жастардың ерлігі). 1940 – 1950 жылдары Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде Алаш тұлғалары өсиетінің айтылуы. Фашистік Германия тұтқынындағы қазақ жауынгерлерінің газет-журнал шығаруы. Б.Момышұлының соғыс күнделіктеріндегі Алаш зиялыларының мұрасы. М.Әуезов, Қ.Сәтбаев, Ә.Марғұлан еңбектеріндегі ұлттық астарлар. Жастардың «ЕСЕП» (елін сүйген ерлер) партиясы. Кеңестік «жылымық» тұсындағы ізденістер. Мағжан мұрасы және «самиздат». Бернияз Күлейұлының «Айтшы, аққайың» жинағы мен Қ.Кемеңгерұлының «Алтын сақина» кітабының жариялануы. «Жас тұлпар» ұйымының іс-қимылы. Б.Кенжебаев және мұратану. «Алдаспан» және жыраулар поэзиясы. Қазақ тарихи романдар шеруі. Санадағы жаңғырулар. ҚазМУ журналистика факультетіндегі ескі газеттер зертханасы (Қ.Бекхожин). М.Әуезов мұражайындағы Халық университеті және тарихтану (Р.Бердібай бастамасы). Бауыржан Үсеновтің «Қара машина» өлеңі. 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі. Желтоқсаншыларды жазалау ісінде «Алаш әсерінің» айтылуы. 1988 жылы Алаш тұлғаларын ақтау туралы ресми қаулыға дейінгі елдік іс-әрекеттер.

«АЛАШТАНУ» БАҒДАРЛАМАСЫ

Бұл – жоба. Орта мектептің жоғары сыныбына арналған нұсқа. Бірақ мұның өзіндік тарихи алғышарты бар. Тәуелсіздігіміздің 20 жылдығы қарсаңында халық, әсіресе мектеп мұғалімдері ұлт рухы мен мемлекетшілдікті оқушылар мен жасөспірімдер бойына терең сіңіру үшін, түсінік-талғамын табиғи дамыту үшін жоғары сыныптарда «Абайтану» мен «Алаштану» қосымша курстарының қажеттігін айтып, дабыл қаға бастады. Бұл мәселе ел парламентінде де көтерілді. Сол елшілдік үдеріс барысында осы жобаны хатқа түсіріп, жауапты орындарға ұсынған едік.

Түсінік

Алаш – Қазақ елі тарихының жарқын бір беті, отандық ғылым мен білімнің, мәдениет пен руханияттың елеулі белесі. Сондықтан жаңа замандағы білім беру үдерісінде ХХ ғасырдың бас ширегіндегі Алаш қозғалысына байланысты құбылыстар, оқиғалар, тұлғалар, еңбектер туралы оқушылардың түсінігін қалыптастыру, байыптату, зерделету, талдау дағдысын қалыптастыру – ел тәуелсіздігі талаптарымен орайласып жатқан көкейкесті міндет.

Оқушылар Алаш тұлғаларының мемлекеттік және ғылыми-шығармашылық қызметін білу арқылы отаншылдық қабілет-қарымын арттыра түседі.

Мектепте Алаштану сапасының өлшемі ақпаратты игеру және оны баяндаумен шектелмей, саралау, жинақтау және тарихи оқиғаларды бағалау дағдыларымен де толыға түседі.

Оқу пәнінің мақсаты:

- ХХ ғасырдың бас ширегіндегі Алаш қозғалысы мен оған қатысқан қайраткер, шығармашыл тұлғалар туралы білімді қалыптастыру;
- Оқушыларды ұлт зиялыларының мұрасы мен еңбегі негізінде отаншылдыққа, елшілдікке баулу.

Оқу пәнінің міндеті:

- ХХ ғасырдың басындағы Қазақ мемлекеттілігінің тәжірибесі санатындағы Алаш қозғалысы, Алаш Орда, Алаш автономиясы, Түркістан автономиясы сынды тарихи құбылыстар туралы оқушылар санасында жүйелі білімді орнықтыру;
- Алаш тұлғаларының отандық ғылым мен білімнің бастауындағы мұраларын зерделету;

Дихан ҚАМЗАБЕКҰЛЫ

- оқушының Алаштану бойынша білімін қорытындылап, себеп-салдарлық байланыс орнатып, дербес талдай білу білігін дамыту, тарихи фактілер, құбылыстар мен тұлғаларға дербес көзқарас білдіру бейімін шыңдау;

- оқушы бойында Алаштануға катысты деректермен жұмыс істей білу және осы саладағы білімін шығармашылықпен дамыту дағдысын арттыру;

- отаншылдық қабілетін жетілдіру, тұлғалық әлеуметтену үдерісіне ықпал ету;

- мемлекетшілдік ізденістерге, қайраткерлік еңбекке құрметпен қарайтын және елдік дәстүр құндылықтарын жете түсінетін қабілетті дамыту;

- Алаш тәжірибесіндегі әлем мәдениетіне, зайырлылық пен өркениетке құрметпен қарау дағдысын оқушылар бойында жетілдіру.

Оқушы мына мәселелерді шеше білуі қажет:

- күнделікті мәселелерді жекелеген ереже көмегі арқылы шеше білуі тиіс;

- жеке деректік ақпараттарды таңдауда, аксиологиялық (құнды) түйінді мәселелерді дербес нақты анықтамалар көмегімен жағдайға қарай бағалай алуы керек;

- оқушы мәселелердің барлық түрін эвристикалық (тәжірибе) және зерттеу тәсілдері арқылы шешуге қабілетті болғаны жөн.

Құзыреттілік

Жалпы мәдени құзыреттілік:

- Алаш қозғалысы мен тұлғаларының әлемдік өркениет дамуы жолындағы рөлі мен орнын түйсіну;

- Алаш пен адамзат рухани-құндылықтарының сабақтастығын сезіну;

- жеке тұлғалық, әлеуметтік, қоғамдық құбылыстар мен дәстүрлердің мәдениеттанымдық негізін меңгеру;

- қоғам өміріндегі білім мен ғылым, қайраткерлік пен бастамашылдықтың рөлін байыптау.

Білім құзыреттілігі:

- оқу-танымдық әрекетінің өзін-өзі бағалау, талдау және жоспарлау тәсілдерін меңгеру;

- шығармашылық әрекеттің білім алу, деректермен және анықтамалық материалдармен жұмыс, күнделікті оқиғалардан мәлімет ала білу сияқты дағдыларын меңгеру;

- курс бойынша алған білімді қолдана білу.

Алаш арқауы

Коммуникативтік құзыреттілік:

- жұппен, топпен жұмыс істей білу;
- Алаш тарихына қатысты алған білімге сүйене отырып, пікірталас, әңгіме жүргізе алу;
- қатынастың түрлі амалдарын қолдана білу;
- өзгелерді тыңдай білу және жеке пікір мен ұстанымды дәйекті дәлелдей алу;
- қарым-қатынас мәдениетін меңгеру.

Қоғамдық-саяси құзыреттілік:

- азаматтық жауапкершілікті қалыптастыру;
- қазіргі қоғам сұранымына қажет әлеуметтік белсенділікті меңгеру.

Ақпараттық құзыреттілік:

- қазіргі жаңа технологиялар негізінде ақпаратты жүйелеу, өңдей білу, сақтау және тарата білу;
- түрлі деректерден жан-жақты ақпарат жинап, оны тиімді қолдану.

Пәнаралық байланыс

Алаштану бірқатар әлеуметтік-гуманитарлық және жаратылыстану пәндерімен тығыз байланыста оқытылуы тиіс.

«Дүние жүзі тарихы», «Қазақстан тарихы»:

- Қазақстан тарихы – дүние жүзі тарихының құрамдас бөлігі;
- көршілес мемлекеттердің тарихымен байланысты қарастырылатын ортақ мәселелердің болуы (Ресей империясы тұсындағы отаршылдыққа қарсы күрес, демократиялық ізденістер, түрік бірлігі, жәдитшілдік, газет-журнал, кітап шығару, 1917 жылғы төңкеріске байланысты мүдделестік, эмиграция, ортақ мәдени кеңістік т.б.);
- XX ғасырдың басы мен 20-30 жылдардағы Қазақстан тарихының күрделі, «тар жол, тайғақ кешу» беттері.

«География», «Экономикалық география»:

- Қазақ КСР мен Қазақстан Республикасы территориясы мен шекарасының анықталу кезеңі;
- Қазақстан территориясында әлеуметтік-экономикалық реформалардың жүргізілу мерзімдері;
- Ресей мемлекеттік Думасында, кеңес өкіметінің бастапқы жылдары билік мінберінен айтылған Алаш қайраткерлерінің жартылай көшпелі қазақ шаруашылығын дамытуға байланысты ұстанымдары, тұжырымдамалары.

«Қазақ әдебиеті», «Қазақ тілі»:

- XX ғасырдың бас ширегіндегі тарихи оқиғаларды бейнелеген акын-жазушылардың шығармалары;
- аталған уақытта жүйеленген әліпби, емле, жазу реформалары;
- білім мен ғылым тілінің қалыптасуы, қазақ тіліндегі алғашқы оқу құралдары.

Педагогикалық қағида

12 жылдық жалпы білім берудің негізгі сатысында Алаштануды оқыту кезінде **оқытушы келесі жалпы педагогикалық қағидаларды ұстануы тиіс:**

- қоғамтану мен тарих пәнін жете меңгеріп, басқа да гуманитарлық пәндерден (әдебиет, тіл, өнер, география т.б. пәнаралық байланыс) қабілетті болу;
- оқушымен дербес жұмыс істеу үшін оқушылардың қызығушылығын арттыратын, «мамандандыратын» (мемлекет және қоғам қайраткерлері, мемлекетшілдік ізденіс тарихы, шығармашылық, мәдениет және т.б.) оқу материалына косымша элементтерді қосу;
- оқушыларды нәтижелі және белсенді жұмыс түрлеріне тартатын ізденіс форматтарын (семинар, тренинг, дөңгелек үстел, баспасөз конференциясы, рөлдік ойындар, пікірсайыс т.б.) тірек ету;
- деректерді, оқиғаларды, құбылыстарды, тұлғаларды тарихи пайымдау мен бағалауды қалыптастыратын өзіндік жұмыс түрлерін ұйымдастыру.

Алаштануды оқытуда педагогикалық технологиялар оқушылардың жас ерекшелігін ескеру мен оқу нәтижелерін жоспарлау негізінде таңдалып алынады.

Тақырыптық қағидат

Бағдарлама **тақырыптық қағидатқа негізделген 4 бөлімнен** тұрады.

«Алаш қозғалысы және мемлекетшілдік мұрат» деп аталатын **бірінші бөлімде** XX ғасырдың басындағы әлемдік қоғамдық-саяси үдерістер бедерінде Алаш қозғалысының негізі, қалыптасуы мен дамуы, мемлекеттілікті қалпына келтіру жолындағы күресі, Ұлт кеңесі – Алаш Орданың, Алаш партиясының құрылу, саяси шыңдалу, кеңес өкіметімен текетірес тарихы, ұлт-азаттық көтеріліс оқиғалары қарастырылады. **«Алаш тұжырымдамасы және ұлт зиялылары»** деп аталатын **екінші бөлім** Алаш қозғалысы көшбасшыларының қайраткерлігіне, күрес тәсілдері мен амалдарына, жауапты кезеңдегі еңбектеріне, елдің дамуына байланысты тұжырымдамаларына арналады. **Үшінші бөлім «Алаш**

Алаш арқауы

құндылықтары және Түркістан автономиясы» деп аталады. Мұнда Алаш құндылықтарының мән-маңызы мен орнығуы, жәдитшілдік пен Түркістан бірлігі, Түркістан автономиясының құрылу және күшпен жойылу тарихы, қарсы қозғалыстар мен эмиграциядағы күрес мәселесі байыпталады. **«Алаш тұсындағы білім мен мәдениет»** деп аталатын **төртінші бөлімде** ұлт азаттығы жолындағы қозғалыстың айнасы іспетті әдебиет пен өнердің басқа түрлеріндегі шығармашыл тұлғалардың еңбектері, оқу-ағарту ісіндегі ізденістер, мәдени ұйымдардың жұмыстары талданады.

Бағдарлама мазмұны

I. Алаш қозғалысы және мемлекетшілдік мұрат – 9 с.

Алаш қозғалысы – ұлт-азаттық күрестің айрықша белесі – 2 с.

XX ғасыр басындағы Қазақ елінің қоғамдық-саяси жағдайы. Отаршылдыққа қарсы күрестің жаңа бағыттары. Ресей мемлекеттік Думасы және қазақтар. Алаш ұғымының жаңғыру мен жандануы. Негізгі ағартушылық және саяси күрес. Қазақ діндарларының сотталуы. Ана тіліндегі газет-журнал, кітап, мектеп үшін күрес. Қарқаралы құзырхаты (петициясы). «Оян, казак!» тұжырымдамасы. 1905 – 1907 жылдардағы өзгерістер, текетірістер.

Мемлекеттілікті қайта жаңғырту бастамалары және Алаш қайраткерлігі – 1 с.

Ресей империясының күрделі ахуалы. Шет аймақтардағы теңсіздік. Саяси жүйе мен отаршылдыққа сын. Алаш көшбасшысы Әлихан Бөкейханның бастамашыл істері. Автономия туралы ойлар. 1916 жылғы патшаның маусым жарлығынан кейінгі оқиғаға Алаштың көкарасы.

Төңкеріс және Алаш басымдықтары – 1 с.

1917 жылғы ақпан төңкерісі. Монархияның құлдырауы мен құлауы. Уақытша үкімет және большевизм. Қазақ комитеттері мен съездері. Алаш басымдықтары. Ұлт қайраткерлерінің көпвекторлы саясаты. Алаш партиясы және ел мүддесі. Қазақ ұлттық-либералдық партия жобасы. Тұжырымдамасы. Бағдарламалық құжаттағы мемлекетшілдік мұрат. Жастардың ұйымдары мен саяси-қоғамдық іс-әрекеттері.

Ұлт кеңесі – Алаш Орданың құрылуы және ұлт-азаттық қозғалыстың жаңа міндеттері – 1 с.

Мемлекеттік бастамалар. Елдік құрылым негіздері. Бүкілресейлік Құрылтайға даярлық және федерация туралы ойлар. Ұлттың құқықтық-демократиялық дамуы бағытындағы іс-шаралар кешені.

1917 – 1920 жылдардағы Алаш үкіметі және ұлт зиялыларының күрес амалдары – 1 с.

Алаш Орда және кеңес өкіметі. Келіссөздер. Азамат соғысы жылдарындағы Алаш ұстанымы. Алаш Орданы тарату және жою туралы кеңестік бастамалар. Эмиграция және большевизмге қарсы көтеріліс. Алаштың Орталық Азия толқуларына (басмашылық) қатысы.

Большевиктік өкімет тұсындағы Алаш қозғалысының инерциясы (1920 – 1930 жылдар) – 1 с.

А.Байтұрсынұлы – Халық ағарту комиссары (1920 – 1921). «Оңшыл», «ұлтшыл-уклониист» деп айыпталған кеңес қайраткерлері. С.Сәдуақасұлы құбылысы. Кремль функционерлерінің қазақ қайраткерлерін жіктеуі мен бөлуі. Орталық пен кеңестік республика арасындағы текетірес: Алаш мүддесінің жаңғыруы. Ұлт қайраткерлерін қуғындау, репрессиялау науқаны.

Кеңес өкіметі жылдарындағы Алаш туралы таным-түсінік эволюциясы – 1 с.

1940 – 1991 жылдар аралығында Алаш жөніндегі пікірлердің әрқилылығы. Эмиграция мен тұтқындағы қайраткерлердің мемлекетшілдік мұраты. Кеңестік жылымықтан кейінгі Алаш тарихына көзқарас. «ЕСЕП» партиясы мен «Жас тұлпар» ізденісі. 1986 жылғы көтерілісті басу науқанында «Алаш әсерінің» сыналуы. 1988 жылы Алаштың 5 тұлғасының «ақталу» үдерісі.

Қайталау сабағы – 1 с.

II. Алаш тұжырымдамасы және ұлт зиялылары – 9 с.

XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ ұлттық элитасы және идеялық-саяси ағымдар – 2 с.

Ресей отаршылдығы және жержүзілік антиимпериалистік күрес аясындағы қазақ оппозициясы. Мемлекеттік Дума мүшелері. Саяси партиялардың жұмысына қатысу. Алашорда үкіметінің қайраткерлері. Түркістан автономиясының көшбасшылары.

Дербестік және тәуелсіздік идеялары. Қазақ оқығандары арасындағы пікір алуандығы (отырықшылық және көшпелі тұрмыс, мұфтият, әліпби, т.б. туралы). Ұлттық мұраттар. Діни-ағартушылық тұғырнамалар. Коммунистік идеология: интернационализм және пролетарлық тапшылдық.

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан – ұлт қозғалысының көсемі – 2 с.

Алаш арқауы

Ә.Бөкейханның қайраткер ретінде қалыптасуының қайнар көздері: шыққан тегі, ірі саяси орталықтарда білім алуы. Кеңесары көтерілісінің тағылымдары, Ресей және Еуропа азат ойларының ықпалы.

Ф.Щербинаның экспедициясына қатысуы. Мерзімдік баспасөз қызметіне араласа бастауы. Қарқаралы петициясын ұйымдастырудағы рөлі. Қазақстанда кадеттер партиясын құрудағы әрекеті. Мемлекеттік Думаға мүшелігі. Абақтыға қамалуы. Абай өлеңдерін жарыққа шығарудағы және қазақ фольклоры үлгілерін жариялаудағы еңбегі. Бірінші дүниежүзілік соғыс тұсындағы қайраткерлігі. Жалпыұлттық пікір сайыстар және Ә.Бөкейханның «Қазақ» газетіндегі публицистикалық мақалалары.

Уақытша үкіметтің құрамындағы қызметі. Ұлт автономиясы және мемлекеттік құрылым туралы тұжырымдамалары. 1917 жылғы желтоқсандағы жалпықызық сиезі және Ұлт кеңесіне төрағалыққа сайлануы.

Ә.Бөкейханның кеңес билігі кезеңіндегі қайраткерлігі мен шығармашылығы.

Алаш зиялыларының санаткерлік ізденістері және амбебаптық қасиеттері – 2 с.

Ахмет Байтұрсынұлының және Міржақып Дулатұлының саяси қайраткерлік, әдеби-көсемсөздік, ғылыми және ағартушылық қызметтерінің бірлігі мен тұтастығы.

Инженер Мұхамеджан Тынышпаевтың тарихи зерттеулері.

Дәрігерлер Халел Досмұхамедұлы мен Санжар Аспандиярұлының әдеби және тарихи еңбектері.

Қайраткер-қаламгер тұлғасы. Смағұл Сәдуақасұлының, Сұлтанбек Қожанұлының, Нәзір Төрекұлұлының, т.б. әдеби шығармалары.

Қазақ зиялыларының саяси қуғын-сүргінге ұшырауы – 2 саз.

Кеңес билігінің Алаш қозғалысына қатысушыларға қатысты көзқарасы мен шешімдері.

Эмиграция қайраткерлері (М.Шоқаев, Р.Мәрсеков, И.Жайнаков). «Ұлтшыл-уклонистер» (С.Сәдуақасұлы, С.Қожанұлы, Ж.Мыңбайұлы, Н.Нұрмақұлы, Ы.Мұстамбайұлы, т.б.).

Жаңа формация кадрлары (О.Исаев, І.Құрамысов, Е.Ерназаров, т.б.).

30-жылдардағы саяси «тазалау» науқанының алғашқы кезеңі.

1937 жылғы зұлмат және оның тарихи сабақтары.

Қайталау сабағы – 1 с.

III. Алаш құндылықтары және Түркістан автономиясы – 8 с.

Алаш құндылықтары – демократия және қоғамдық серпіліс бастауы – 1 с.

Алаш құндылықтары мен әлемдік саяси демократиялық қозғалыстар арасындағы ұқсастық пен айырмашылық. Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Шоқай, М.Дулатұлы, М.Тынышбайұлы, Х.Досмұхамедұлы т.б. қайраткерлердің әлемдік үйлесімділік, ұлт бостандығы, зиялылық, білім мен ғылым хақындағы пікір-пайымдары. Алаш Орда және Түркістан. Ұлт зиялылары түркі бірлігі туралы.

Қазақ жәдитшілігі және Түркістан автономиясы – 2 с.

Қазақ жәдитшілігінің бастаулары. И.Гаспринский құбылысы. Түрік-мұсылман мектептеріндегі реформалар. «Тәржіман» тағылымы. Түркістан өлкесінің оянуы. Түркістан мұхтарияты (автономиясы). Аталған мемлекеттік құрылымның большевиктік әскери күшпен жойылуы. Түркістанның дамуына байланысты М.Шоқай, Т.Рысқұлұлы, С.Қожанұлы пікірлері.

Алаш зиялыларының Түркістан кезеңі – 2 с.

XX ғасырдың 20-жылдарындағы Түркістан. Халық ағарту мен баспасөз саласындағы зиялылардың қайраткерлігі. «Талап» ұйымының қызметіндегі ортақ мәдени бірлік пен ықпалдастық. З.У. Тоған Түркістан тұлғалары туралы. Х.Досмұхамедұлының ұйымдастырушылық қызметі.

Түркішілдік және Алаш: сенім мен үміт бағдарлары – 1 с.

Түркі дүниесіндегі саяси серпілістерге қатысты Түркия мен Орталық Азия зиялыларының пікірі. Фитрат, Чулпон, Қасым Тыныстан, Ишанғали Арабай, Мағжан т.б. түркі азаттығы туралы. Алаш арманы мен түркі азаттығы жөніндегі ойлардың үйлесімділігі. «Шағатай бәсі» ұйымы. Қазақ білімпаздары тұңғыш съезі (1924) қарарларының түркі дүниесіндегі салалануы. 1926 жылы Бакуде өткен түркітанушылар съезінің тағылымы.

Эмиграциядағы Түркістан қайраткерлері мен азаттық қозғалысы – 1 с.

Мұстафа Шоқай, Зәки Уәлиди Тоған, Әбдіқадыр Инан, Мұхамедәмин Расулзаде т.б. түркі дүниесі тұлғаларының кеңес билігіндегі Түркістан туралы айтқан пікірлері. Түркістан Ұлттық федерациясының (ТҰФ) құрылу тарихы мен эмиграциядағы тағдыры. «Жас Түркістан» журналы (1929 – 1939) Қазақ елі мен оқығандарының ауыр халі туралы.

Қайталау сабағы – 1 с.

Алаш арқауы

ІҮ. Алаш тұсындағы білім мен мәдениет – 8 с.

Алаш қайраткерлерінің ағартушылық саласындағы қызметі – 2 с.

Ахмет Байтұрсыновтың «Тіл-құрал» еңбегі.

Алаш қайраткерлерінің мектепке арналған пән оқулықтарын жазудағы қызметі.

Қазақ білімпаздарының 1924 жылғы сиезі. Әліпби, терминология, аты-жөн, оқу бағдарламасы, ауыз әдебиеті, т.б. мәселелер төңірегіндегі пікірталастар.

Алаш зиялыларының мәдени ұйымдары және олардың маңызы – 1 с.

«Бірлік» – қазақ қоғамының мұраты мен мақсаттарына сәйкес Омбы қаласында құрылған тұңғыш ұлттық жастар ұйымы.

Қазақстанда 1917 жылы ашылған мәдени-ағарту ұйымдары: «Еркін дала» (Орынбор), «Жанар» (Семей), «Қамқор» (Торғай), «Жас казак» (Орал), «Үміт» (Троицк), «Оқығандар» (Көкшетау), «Ынтымак» (Атбасар), «Қызмет» (Кереку), «Жас тілек» (Ақтөбе), т.б. Олардың өнер, білім, ғылым саласын дамытудағы миссиясы.

«Талап» қауымы және оның қызметі (Ташкент).

Алаш баспасөзі және қазақ қоғамы – 2 с.

«Қазақ» газеті (1913 – 1918) – XX ғасырдың екінші онжылдығындағы қазақ өмірінің энциклопедиясы. Басылымның ұстанымы мен тақырыптық бағыттары.

Алаш бағытындағы «Бірлік туы», «Сарыарқа», «Жас азамат», «Ұран» газеттері мен «Абай» журналы, олардың жарық көру тарихы және авторлары.

«Ақ жол» газеті (1920 – 1926) және Алаш қайраткерлерінің публицистік қызметі. Сталиннің Қазөлкекомға бұл басылым туралы хаты. «Ескі» интеллигенцияға көзқарас.

Алаш қозғалысы кезеңіндегі қазақ әдебиеті және ұлт азаттығының сарындары – 2 с.

Шәкәрім Құдайбердіұлының, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының, Нарманбет Орманбетұлының, Ғұмар Қараштың, т.б. көркемсөз өкілдерінің шығармашылығы және ұлттық ояну көріністері.

М.Дулатұлының «Оян, казак», А.Байтұрсынұлының «Маса» жинақтары – азаттық қозғалысының манифестері.

М.Жұмабаев символизміндегі ұлттық және түрікшілдік сарындар.

«Алаш» ұранды өлең-жырлар.

«Ақ жол» және «Еңбекші казак» газеттерінің беттеріндегі әдеби пікірталастар (А.Байтұрсынұлының, С.Сейфуллиннің, С.Мұқановтың, Н.Төреқұлұлының, Ғ.Тоғжанұлының, т.б. мақалалары).

Ұлт әдебиетшілерінің «Алқа» тұжырымдамасы және ҚазАПП.

Қайталау – 1 саз.

Оқушылардың дайындық деңгейіне қойылатын талаптар

Сынып соңында оқушылар:

- XX ғасырдың бас ширегіндегі Алаш қозғалысының тарихын, мемлекеттілікті жаңғырту бойынша қазақ қайраткерлерінің батыл тәжірибесін;

- әлемдік демократия дамуы тарихындағы Алаш және Түркістан автономияларының орны мен рөлін;

- Алаш зиялыларының саясат пен экономикадағы, білім-ғылым мен мәдениеттегі пікір-пайымын, тұжырымдамасын;

- мемлекет пен ұлт дамуы туралы Алаш құндылықтарын;

- әлемдік үйлесімділік пен түркі бірлігі туралы ой-аңсарларды;

- әкімшіл-әміршіл жүйенің қуғын-сүргініне және эмиграциядағы қиын жағдайларға карамай ұлт қайраткерлерінің Отанына және елдік мұратқа адалдығын;

- кеңестік қатаң жүйеде жүріп тәуелсіздік үшін күрескен Алаш зиялылары ізбасарларының тағдырын, атқарған қызметін;

- Алаш зиялыларының шығармашылық мұрасын, ағартушылық еңбегін

талдап, зерделей білуі тиіс.

Сонымен қатар олар:

- XX ғасырдың бас ширегіндегі тарихи оқиғалардың даму заңдылықтары мен себеп-салдарын;

- түрлі деректерден тарихи ақпарат алу жүйесін;

- тарихи фактілерді талдап қорытуды;

- жеке пікірін тұжырымдауды;

- қатарластарының жауабын талдауды;

- Отан тарихында орны бар тарихи тұлғалардың қызметін;

- тарихи карталармен, хронологиялық кестелермен жұмыс істеу тәртібін

байыптап, меңгеруі тиіс.

«АЛАШ» ИНСТИТУТЫНЫҢ ЕРЕЖЕСІ

Қоғамдық негіздегі бастама – ең шынайы бастама. Алаштың 90 жылдық мерейтойы жақындап келе жатқан шамада ел жүрегі – Астанада айтулы елдік-тарихи құбылыстың рухани аясын зерттеуге жұмылған ғылыми орталық ашуды жоспарладық. Атын «Алаш» мәдениет және рухани даму институты» деп қойдық. Бұл 2006 жылдың жазы мен күзі еді. Сол кездің өзінде кейбіреулер тарапынан ұлттық мемлекетшілдік мұраттарымызға немқұрайлылығы сезілетін. Жүйелі дәлелдер мен түсіндірулердің арқасында «Алаш» институты идеясы университет Ғылыми кеңесі талқылауынан өтіп, Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің қолдауын алып, бекітілді. Сондықтан осы «Ереженің» Алаш арқауында өзіндік орны бар деп есептейміз.

1. Жалпы ережелер

Тәуелсіз Қазақстанда мемлекетшілдік, ұлт тарихы мен мәдениеті идеясы бүгінгі жасампаздықтың стратегиялық тұжырымдамасы ретінде маңызды. Республика дербестігінің санаулы жылдардағы тарихында жүріп өткен сан ғасырлық жолымыздың тағылым-сабақтарын біршама парықтадық. Өткеніміз түгенделді, бүгініміз байыпталды, ертеңіміз айқындалды. Үздіксіз, үзіліссіз алға жылжыған тарих көшінде ұлтты – ұлт, елді – ел еткен құбылыстар, оқиғалар, тұлғалар бағамдалды. Осы аяда тарихымыздағы Алаш тұлғаларының, Алаш қозғалысының шоктығы биік екені айқын. Жаңа дәуірде Алашты зерттеу – ұлттық даму мен өркендеуді зерттеу, елдік ұйысудың саяси-мәдени тетіктерін айқындау, мемлекеттік рухани сапа мен жауапкершілікті зерделеу болып шығады.

«Алаш» мәдениет және рухани даму институты (әрі қарай «Алаш» институты) – ғылым, білім және мәдениет саласы бойынша Қазақстан Республикасының мемлекеттік бағдарламаларына сәйкес ғылыми-ізденушілік, ғылыми-сараптамалық, танымдық-зерделік жұмыстар жүргізетін университеттің ғылыми-зерттеу құрылымы болып табылады. «Алаш» институты өзінің жұмысын академиялық ғылым мен жоғары мектеп арасындағы байланысты нығайтуға және жоғары оқу орнына іргелі гуманитарлық ғылымының лайықты орнығуына бағыттады.

«Алаш» институты Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің заңдық-құқықтық мәртебесіне және ЕҰУ Жарғысына сәйкес жұмыс істейді.

1.1 «Алаш» институты негізінен ғылыми-теориялық, ғылыми-әдіснамалық, ғылыми-шығармашылық жұмыстар жүргізеді. Осы тарапта

ол мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында мұра іздеу, зерделеу, жариялау ісімен айналысады.

«Алаш» институтының қызметі төмендегідей бағыттарды қамтиды:

- Алаштанудың гуманитарлық бағыты. Мұнда қаралатын негізгі мәселелер Алашқа қатысты маңызды әрі толық мәліметтер қамтылған дерек көздер кешенін табу, жүйелеу және жаңа көзқарастар тұрғысынан қайта зерделеу. Гуманитарлық бағыт бойынша жүргізілетін зерттеулер сонымен қатар Қазақстандағы және әлемдегі әлеуметтік, мәдени және саяси-құқықтық үдерістерді де қамтуға тиіс.

- Алаш және тіл мен тарих. Бұл бағыт бойынша Алаш жұртының өткені мен бүгіні және болашағы тіл мен тарих зәруліктері тұрғысынан зерделенеді. Түркі халықтары тілінің тарихы, ондағы ортақ проблемалар мен танымдық мәселелер сараланады.

- Алаштанудың стратегиялық зерттеулері аясында геосаясат, қауіпсіздік мәселелері, ТМД мен шет елдердің рухани-мәдени ықпалдастығы, еуразиялық байыптамалар қарастырылады.

- Алаш және дін мен мәдениет. Бұл бағытта дін тарихы, жәдитшілдік және түрікшілдік және ортақ тарихи-мәдени кеңістік мәселелері зерттеледі.

- Алаштанудың саяси зерттеулері. Бұл бағыттағы зерттеулеріміз мәдениеттану мен саясаттану, ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың қазіргі заман контексіндегі идеялары т.б. мәселелерді қамтуға тиіс. Осындай сарабдал көзқарастың нәтижесінде өткен ғасыр басында елдік зайырлықтың батыл тәжірибесін бастаған, білім мен ғылымды, әдебиет пен мәдениетті ұлт қажетіне лайықты пайдалана алған Алаш қозғалысының, Алаш тұлғаларының, жалпы Алаш құбылысының орны ерекше екені белгілі болды. Бұл ретте Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев былай деп жазады: *«Алаш зиялылары... сол айтулы есімдердің білімдарлық һәм азаматтық тәлімдерінде кейде көріне бермейтін де арналар бар. Оның бағасын ұрпақтары, бүгінгі қазақ зиялылары беруге тиіс. ... Бұлар – тарих толқынындағы мәдениетіміздің кіндік тұлғалары»* («Тарих толқынында». Алматы: Атамұра, 1999. – 156 –179 б.).

Сондай-ақ 2006 жылы 26 мамырда Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде отандық студенттер қауымына арнап оқыған тарихи дәрісінде Елбасымыз: «Ғылымды басқарудың жаңа кезеңіне – ғылыми мекемелерді басқарудан ғылыми зерттеулерді басқаруға көшу керек» деп бір тұжырымдап, тарих тағылымына қатысты ойын: *«XIX – XX ғасырлардың шегінде ұлы Абай үлкен әлемге жол салып, Алашорда*

Алаш арқауы

алыптарының шоғырын ояпты. Олар өз кезегінде халықтың өзін-өзі тануын жоғары көтеріп, қазақтардың мешеулік және тарихи ұмытылу ортасынан көтерілуіне мүмкіндік берген идеяларды тұжырымдай алды» деп қорытындылаған болатын («Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына» // Егемен Қазақстан, 27. 06. 2006).

Бұл бағыттағы зерттеулер өткеніміз бен бүгінімізді сабақтастыра отырып, Қазақстан Республикасы Президенті әкімшілігін, Үкімет пен Парламентті және т.б. мемлекеттік даму институттарын құнды талдаулар қорытындысымен тұрақты түрде қамтамасыз етіп отыруға арналады.

1.2. «Алаш» институтының қызметі ғылыми, білім беру және аналитикалық (сараптама-қолданбалық) сипатқа ие. Сараптама-қолданбалық бағыт даму мен қаржыландыруға, сондай-ақ нақты мәдени-ғылыми тапсырыстарды осы институт аясында үйлестіруге жауапты орындарды іс жүзінде мүдделі ете отырып, ЕҰУ миссиясын толықтыра түседі.

1.3. «Алаш» институты ғылыми-зерттеу жұмыстарын Алаш идеясының түрлі бағыттары бойынша жүргізілетін сабақтармен байланыстыруы тиіс. Институт құрылымындағы әр бағыттың өзінің үйлестірушісі мен зерттеу тобы болуы қажет.

1.4 Болашақта «Алаш» институты құрамында түрлі бағыттарды үйлестірген пәнаралық негіздегі Алаштану кафедрасын ашу жоспарланып отыр. Кафедра өз жұмысы барысында Түркия, Өзбекстан, Әзербайжан, Қырғызстан, Түрікменстан, РФ Татарстан, Башқұртстан т.б. түрік республикаларының жоғары оқу орындарымен және ғылыми-зерттеу институттарымен байланыс орнатады.

1.5. Институт қызметіне зерттеулері алыс-жақын шетелдерге танымал және Алаш идеясына бейжай қарамайтын ғалымдар мен оқытушылар тартылады. Институт жұмысына Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің және Қазақстан Республикасы мен Еуразия елдері ЖОО-ларының, сондай-ақ ғылыми-зерттеу мекемелерінің белгілі ғалымдары шақырылады.

1.6. ҚР Білім және ғылым министрлігінің мемлекеттік тапсырысы шеңберінде 2004 – 2006 жылдарға арналған «Халықаралық кешенді ғылыми-техникалық жұмыстар» бағдарламасы бойынша зерттеу тобы «Жаһандану жағдайында Қазақстан мен шектес мемлекеттердің өркениеттік негізі ретіндегі еуразияшылдық: тарихи-этнографиялық және теориялық аспектілері» атты халықаралық жобаны орындап жатыр. «Аджип Қазақстан Норт Каспиан Оперейтинг Компании Н.В.» компаниясымен «Мемлекеттік тіл – Қазақстан Республикасында өркениеттілік пен рухани жедел жаңарудың негізі» атты жобаны жеңіп алды.

2. «Алаш» институтының мақсаты мен міндеттері

2.1. Институт жұмысының негізгі мақсатына мыналар жатады:

- Қазақстанның мемлекеттік-ұлттық мүддесіне сәйкес келетін алаштану тұжырымдамасын анықтау;
- тарихи, әлеуметтік-экономикалық және заманауи өркениет дамуының дүниетанымдық үдерістер интерпретациясының рухани-мәдени әдістемесін жасау;
- тарих және мәдениет мәселелері бойынша мемлекеттік, білім және ғылыми-зерттеу ұйымдарына консалтингтік кеңес беру.

2.2. Институттың негізгі міндеттері:

- мәтін жинау;
- мәтін жүйелеу;
- оқулықтар, оқу құралын жазу;
- сөздіктер даярлау;
- ғылыми-танымдық шаралар ұйымдастыру;
- ғылыми мақалалар жазу және осы бағытта талдаулар әзірлеу;
- еуразиялық өңірдің геосаяси және мәдени-зайырлы мәселелерін зерттеу;
- Қазақстан Республикасы мен шектес мемлекеттердің мәдени ықпалдастығына талдау жасау;
- елдің және еуразиялық өңірдің этномәдени және этноконфессиялық ахуалын зерделеу;
- әлеуметтік сұраулар негізінде Астананың және елдің даму үрдістерін үлгілендіру мен болжау;
- тұрақты сараптау-талдау, ақпараттық және өзге де материалдарды дайындау, мемлекеттік билік органдары мен мемлекеттік емес ұйымдарға арналған сараптау бағаларын, болжамдар мен ұсыныстарды даярлау;
- кеңес беру, ақпараттық қызмет, мемлекеттік кәсіпорындар мен жекеменшік ұйымдар үшін әр алуан зияткерлік қызмет көрсету;
- ақпараттық жобаларға, теле-радио бағдарламаларға, отандық және шетелдік басылымдарға, интернет-технологияларды жасақтауға қатысу;
- ғылыми-зерттеу және білім беру үдерісіне, сондай-ақ әр алуан мамандану бойынша Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ оқу-әдістемелік, ғылыми қызметіне атсалысу;
- алаштану мәселелері бойынша ғылыми, оқу-әдістемелік әдебиеттерді даярлау және басып шығару;
- алаштанудың өзекті мәселелері бойынша ғылыми форумдар, конференциялар, дөңгелек үстелдер ұйымдастыру;
- институт қызметінің жарнамалық-ақпараттық проспектілерін әзірлеу және тарату.

Алаш арқауы

3. Ұйымдастыру құрылымы және «Алаш» институтын басқару

3.1. Алаш институты Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ құрылымдық бөліміне жатады және халықаралық сипатқа ие.

3.2. Алаш институтының құрылымын, штаттық кестесін, шығын сметасын, жұмыс жоспарын университет ректоры бекітеді.

3.3. Қызмет бағыты бойынша «Алаш» институты ғылым және халықаралық қатынастар жөніндегі проректорға бағынады.

3.4. «Алаш» институтының жұмысын институт директоры ұйымдастырады. Институт жұмысына қызметкер және штаттан тыс қызметкер ретінде тұрақты негізде оқытушылар, сондай-ақ штаттан тыс қызметкер ретінде студент, магистрант, аспирант, докторанттар тартылады.

3.5. Алаш институты алдына қойылған міндеттерді жүзеге асыру үшін (шарт арқылы) сарапшы-мамандар (оның ішінде Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, сондай-ақ өзге ЖОО-лар мен ғылыми-зерттеу мекемелерінің оқытушылары мен қызметкерлері), салалық мамандықтардың магистрант, аспирант, докторанттарын тарту көзделген.

3.6. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ оқу және өзге құрылымдық бөлімдерінің «Алаш» институтының жұмысына қатысуы оқу үдерісі және ғылыми-зерттеу бағдарламалары негізінде жүзеге асырылады.

4. «Алаш» институты қызметінің қаржылай қамтамасыз етілуі

4.1. «Алаш» институтының ақшалай қаржысы мыналардан құралады:

- Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ бюджетінен бөлінген қаржы негізінде;
- кәсіпорындармен, коммерциялық құрылымдармен, мемлекеттік ұйымдармен, жеке және заңды тұлғалармен ақпараттық-талдау, кеңес беру және өзге де қызмет көрсету бойынша жасалатын шарттардың негізінде;
- грант бойынша мақсатты жобалардан түскен қаржы негізінде;
- қолданыстағы заңнамаларға кайшы келмейтін өзге де түсімдер негізінде.

4.2. Ақшалай қаржы «Алаш» институтының міндеттеріне сәйкес Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ ректоры бекіткен смета негізінде жұмсалады.

МАЗМҰНЫ

Аңдату	3
--------------	---

Елдік арқауы

Алаш айнасы.....	5
Жәдитшілдік: ізденіс жолы	12
Ағартушылық құбылысы және Алаш қайраткерлері.....	39
Алаш кезеңі және серпіліс сипаты.....	50
Ұлт қайраткерлері және Алаш мұраты.....	56
Әлихан Бөкейханның рухани әлемі.....	63
А. Байтұрсынұлы және ұлт руханияты	69
Міржақып Дулатұлы және рухани мұрат	73
Мұстафа Шоқайдың әдеби пайымы	75
Мәшһүр Жүсіп құбылысы	79
Шәкәрімнің әдеби-эстетикалық тұжырымы	84
Шәңгерей: жалпылама, Алаш, әр заман!	88
Райымжан: әдебиет – жұрт айнасы.....	93

Бірлік арқауы

Түрік жаһаттастығы	98
Абай күткен Шығыс жаңалығы	114
Ысмайыл Гаспыралы – түркі дүниесі шамшырағы	119
Түрік тілінің қарашаңырағы.....	130
Түркістан мұхтарияты (автономиясы).....	136
Қасым Тыныстанұлы және мәдени ықпалдастық	141
Ортақ түрік әдебиеті мен тұлғаларын оқыту ерекшелігі	152

Алаш мұрасы: Түркия мен Стамбұл хақында	159
Асыл дін және ұлт зиялылары	168
Ыбырай Алтынсариннің кешегі һәм бүгінгі тағдыр-талайы	180
Мағди Мақұл және «Ислам мәжілісі» журналы	185
Сәдуақас Ғылмани мұрасы: көкейкестілігі және жүйелену негізі	191
Алаштың Орталық Азиядағы тұлғасы	202

Өрлік арқауы

Ұлт әдебиетінің контексті	220
Әліпби және Алаш мүддесі	230
Билік және мәдениет: құндылық өлшемі	236
Алаштың «Балапаны»	247
«Талап» ұйымы: елшілдіктің жаңа кезеңі	251
Алаш шындығы: күрделі уақыт және тектілік	256
Ұлт жастары: замана талабы мен елдік жауапкершілік	263
«Ақжолға» – ақ жол!	272
Алаш зиялылары және неміс профессоры	279
Халық ағарту комиссары: адамдық пен абырой салмағы	285
Ақжан Машани һәм Алаш құндылықтары	294

Ерлік арқауы

«Жас азамат» газеті: негіз бен ұстаным	299
«Алқа» әдеби ұйымы: ұлттық және адамзаттық құндылықтар	313
Алаштың «23 жоқтауы» – азаттықты жоқтау	326
Мағжанның Омбыдан табылған өлеңі	336
Қаныш – Алаш ғалымы	342
Мағжан мен Смағұл	348

Алаш пьесасы	353
Омбының Алаш дәптері	356
Алаш зиялылары және ашаршылық тағылымы.	362
Соғыс тұтқындары шығарған басылымдар	370
Смағұл Сәдуақасұлы не үшін Астанаға жерленді?	374

Қосымша

Алаш кезеңдері	386
«Алаштану» бағдарламасы	389
«Алаш» институтының Ережесі	399

**«Қазақ энциклопедиясының»
директоры – бас редакторы
Ж.Тойбаева**

**АЛАШ АРҚАУЫ
ДИХАН ҚАМЗАБЕКҰЛЫ**

**Редакторы Н.К. Мауытов
Корректоры Ұ.Т. Әлішева
Дизайнері Р. Арсланов**

ISBN 978-601-80664-3-6

Басуға 13.04.2017 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x90 $\frac{1}{16}$. Офсеттік баспа. Шартты б.т. 30,0.
Таралымы 5000+150 дана. Тапсырыс № 2344.

«Қазақ энциклопедиясы» ЖШС
050035, Алматы қаласы, 8-ықшамаудан, 19^а-үй.

Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы
«Полиграфкомбинат» ЖШС-нде басылды.
050002, Алматы қаласы, М.Мақатаев көшесі, 41.

000001537825

Дихан ҚАМЗАБЕКҰЛЫ

Алаштанушы, филология ғылымдарының докторы (2003), профессор (2004), ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі (2012). 1966 жылы 19 маусымда туған. ҚазПИ-ді (1990, қазіргі ҚазҰПУ) бітірген. Қазақстан Ғылым академиясы Әдебиет және өнер институтында ғылыми қызметкер (1990–1996), Еуразия ұлттық университеті қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі (1996–2000), Қазақ ұлттық музыка академиясы тіл және әдебиет кафедрасының меңгерушісі (2001–2004), Еуразия ұлттық университеті Гуманитарлық институтының директоры (2004–2005), «Алаш» мәдениет және рухани даму институтын ұйымдастырушы және соның директоры (2006–2008). 2005 жылдан Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің проректоры. Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығының (2000) және «Құрмет» орденінің (2009) иегері.

